"पञ्ञा नरानं रतनं"

परियत्ति शिक्षा

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

पुस्तक

१. नयाँ परित्राण निश्रय (रत्न सूत्र तथा मैत्री सूत्र)

२. महाप्रजापति गौतमी

३. पालि भाषा अवतरण (समास)

सम्पादक

भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर

(केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक, ने. बौ. परियत्ति शिक्षा)

Downloaded from http://dhamma.digital/

[2]साधुवाद

प्रस्तुत पुस्तक परियत्ति शिक्षा कोविद प्रथम वर्ष (कक्षा ८) को प्रथम पत्रको पाठ्यक्रमानुसार तयार पारिएको हो । यस प्रथम पत्रमा नयाँ परित्राण निश्रय, महाप्रजापति गौतमी र पालिभाषावतरणको नेपाली अनुवाद राखिएको छ ।

यस पुस्तकका खण्ड एक परित्राण निश्रयका मूल लेखक भिक्षु वासेठ्टाभिवंश महास्थविर हुनुहन्छ । यस पुस्तकको मूल अनुवाद नेपाल भाषामा भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरबाट भएको हो र नेपाली भाषामा भने कोविद उपाधिधारी विद्यार्थी उपासिका विद्यालक्ष्मी शाक्यबाट भएको हो । पालिभाषावतरण पुस्तकका लेखक पोलवत्ते बुद्धदत्त महानायक स्थविर हुनुहुन्छ । सींहली भाषाबाट नेपाल भाषामा अनुवाद भिक्षु शीलभद्र महास्थविरबाट भएको हो र नेपाली भाषामा अनुवाद भने शाक्यसिंह परियत्ति तथा प्रौढ शिक्षालयका केन्द्राध्यक्ष भिक्षु नारदले गर्नु भएको हो । खण्ड दुइ महाप्रजापति गौतमी पुस्तक आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरले लेख्नुभएको हो ।

नेपाल भाषामा भएको न्हूगु परित्राण निश्रयलाई नेपालीमा अनुवाद तथा पुस्तक प्रकाशन गर्न प्रेरणा दिनु भएकोमा श्रद्धेय भिक्षु विपस्सी महास्थविरमा कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु । पालिभाषावतरण पुस्तक नेपालीमा अनुवाद गर्नु भएका भिक्षु नारद पनि साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

परियत्ति शिक्षाको प्रसार र विस्तारका लागि उपयुक्त भएको यस पुस्तकका मूल लेखकहरू, मूल अनुवादकहरू, र पुनः अनुवादक तथा पुस्तक प्रकाशक दाताहरू सबैजना साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ । टाइप गरी सहयोग गर्नुहुने तथा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सबैलाई साधुवाद दिन चाहन्छु ।

भिक्षु बोधिज्ञान
केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
२०७६ असार ५

Dhamma.Digital

Downloaded from http://dhamma.digital/

परियत्ति सद्धम्म [3] कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

	पूर्णांक	पेज
१) नयाँ परित्राण निश्रय (रत्न सूत्र तथा मैत्री सूत्र)	- ३५ अंक	
रतनसुत्तं		५
मेत्त सुत्तं		६२
२) महाप्रजापति गौतम स्थविरा	- ३५ अंक	८८
३) पालि भाषा अवतरण	- ३० अंक	११९
समासनाम		१२९
१. कम्मधारयसमास		१२९
२. दिगुसमास		१३१
३. तप्पुरिस समास		१३३
४. द्वन्दसमास		१३४
५. बहुब्बीहि–समास		१३७
६. अव्ययीभावसमास		१३८
७. मिश्रकसमासपद		१४२

Downloaded from http://dhamma.digital/

"पञ्ञा नरानं रतनं"

न्हूगु परित्राण निश्रय

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

न्हूगु परित्राण निश्रय प्राप्ताङ्क ३५ अंक, १५ घण्टा

लेखक - वासेट्ठाभिवंश महास्थविर

अनुवादक - भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर

नेपालीमा अनुवाद - विद्या शाक्य (कोविद)

Downloaded from http://dhamma.digital/

रतनसुत्तं

पणिधानतो पट्ठाय तथागतस्स दस पारमियो, दस उपपारमियो, दश परमत्थपारमियो'ति समतिंस पारमियो, पञ्च महापरिच्चागे, लोकत्थचरियं ञातत्थचरियं बुद्धत्थचरियन्ति तिस्सो चरियायो, पच्छिमभवे गब्भवोक्कन्तिं, जातिं, अभिनिक्खमनं, पधानचरियं, बोधिपल्लङ्के मारविजयं, सब्बञ्ञुत-ञाणप्पटिवेधं, धम्मचक्कप्पवत्तनं, नवलोकुत्तरधम्मे'ति सब्बेपि मे बुद्धगणे आवज्जेत्वा वेसालिया तीसु पाकारन्तरेसु तियामरत्तिं परित्तं करोन्तो आयस्मा आनन्दत्थेरो विय कारूञ्ञचित्तं उपट्ठपेत्वा ।

कोटीसतसहस्सेसु, चक्कवालेसु देवता ।
यस्साणं पटिग्गण्हन्ति, यञ्च वेसालिया पुरे ॥
रोगा मनुस्सदुब्भिक्ख, सम्भुतं तिविधं मयं ।
खिप्प मन्तरधापेसि, परित्तं तं भणाम हे ॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि वा अन्तलिक्खे ।
सब्बेव भूता सुमना भवन्तु,
अथोपि सक्कच्च सुणन्तु भासितं ॥१॥

तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे,
मेत्तं करोथ मानुसिया पजाये ।
दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं ।
तस्मा हि ने रक्खथ अप्पमत्ता ॥२॥

यंकिञ्चि वित्तं इध वा हुरं वा,
सग्गेसु वा'यं रतनं पणीतं ।
न नो समं अत्थि तथागतेन,
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥३॥

खयं विरागं अमतं पणीतं,
यदज्झगा सक्यमुनी समाहितो ।
न तेन धम्मेन समत्थि किञ्चि,
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥४॥

यं बुद्धसेट्ठो परिवण्णयी सुचिं,
समाधि मानन्तरिकञ्ञमाहु ।
समाधिना तेन समो न विज्जति,
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥५॥

ये पुग्गला अट्ठसतं पसट्ठा,
चत्तारि एतानि युगानि होन्ति ।
ते तक्खिणेøया सुगतस्स सावका,
एतेसु दिन्नानि महप्फलानि ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥६॥

ये सुप्पयुत्ता मनसा दल्हेन,
निक्कामिनो गोतमसासनम्हि ।
ते पत्तिपत्ता अमतं विगह्य,
लद्धा मुधम निब्बुतिं भुञ्जमाना ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥७॥

यथिन्दशीलो पठविस्सितो सिया,
चतुब्भि वातेहि असम्पकम्पियो ।
तथूपमं सप्पुरिसं वदामि,
यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥८॥

ये अरियसच्चानि विभावयन्ति,
गम्भीरपञ्ञेन सुदेसितानि ।
किञ्चापि ते होन्ति भुसं पमत्ता,
न ते भवं अट्ठम-मादियन्ति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥९॥

सहावस्स दस्सनसम्पदाय,
तयस्सु धम्मा जहिता भवन्ति ।
सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छितञ्च,
सीलब्वतं वापि यदत्थि किञ्चि ।
चतूह-पायेहि च विप्पमुत्तो,
छच्चाभिठानानि अभब्बकातुं ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१०॥

किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं,
कायेन वाचा उद चेतसा वा
अभब्बो सो तस्स पटिच्छादाय
अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥११॥

वनप्पगुम्बे थय फुस्सितग्गे,
गिम्हान मासे पठमस्मिं गिम्हे ।
तथूपमं धम्मवरं अदेसयि,
निब्बानगामिं परमं हिताय ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१२॥

वरो वरञ्ञू वरदो वराहरो,
अनुत्तरो धम्मवरं अदेसयि ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१३॥

खीणं पुराणं नवं नत्थि सम्भवं,
विरत्तचित्तायतिके भवस्मिं ।
ते खीणाबीजा अविरूल्हिच्छन्दा,
निब्बन्ति धीरा यथायं पदीपो ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१४॥

Downloaded from http://dhamma.digital/

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि वा अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं,
बुद्धं नमस्साम सुवत्थि होतु ॥१५॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्यपूजितं,
धम्मं नमस्साम सुवत्थि होतु ॥१६॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्यपूजितं,
संघं नमस्साम सुवत्थि होतु ॥१७॥

रतन-सुत्तं निट्ठितं

Dhamma.Digital

Downloaded from http://dhamma.digital/

रतन सुत्तको अर्थ

हे सत्पुरूषगण, उनी भगवान् बुद्धले सुमेध तपस्वीको जन्ममा दीपंकर तथागत समक्ष बुद्धत्व प्रार्थना गरेको देखि आरम्भ गरेर तथागतको दश पारमिता, दश उपपारमिता, दश परमार्थ-पारमिता जम्मा गरी तीस पारमिता पूर्ण गरी पाँच महात्याग गरी लोकार्थ चर्य्या, ज्ञातीहरूलाई गर्नु पर्ने ज्ञात्यार्थ चर्य्या र बुद्धार्थ चर्य्या, यी तीन चर्य्या पूर्ण गरी बुद्ध होइने पछिल्लो जन्ममा माताको गर्भमा प्रवेश, जन्म, महाभिनिष्क्रमण, कठोर तपस्या, बोधिबृक्षको मूलमा मार विजय, सर्वज्ञताज्ञान लाभ, धर्मचक्र प्रवर्तन र नव लोकोत्तरधर्म प्रचार इत्यादि सबै प्रकारको भगवान् बुद्धको गुण स्मरण गरी बैशाली नगरको सबै तीन तह भएका प्राकार पर्खालका बीचमा रातको तीन याम (प्रहर) भर परित्राण पाठ गर्ने आयुष्मान आनन्द स्थविरको जस्तै करूणापूर्ण चित्त लिएर -

जुन रतन-सुत्त परित्राणको ऋद्धि प्रभाव आणा आदेशलाई शय हजार कोटि चक्रवालको देवब्रह्माहरूद्वारा पालना भएको तथा जसको दुःख र भय चाँडै नै हटेर गएको थियो । हामी पनि त्यस परित्राणलाई पाठ गर्दछौं । पाठ गरौं ।

यस बखतमा यस पृथ्वीमा वा अन्तरिक्षमा जति पनि भूत (अमनुष्य देवता) हरू उपस्थित छन्, उनीहरू सबैको चित्त प्रसन्न होऊन् र म तथागतको यस उपदेशलाई ध्यान पूर्वक श्रवण गरून् ॥१॥

सबै भूत (अमनुष्य देवताहरू) म तथागतले उपदेश सुन्नको निमित्त प्रेरणा दिएर आइसकेकोले तिमीहरूले कान थापी ध्यान पुऱ्याएर दत्तचित्तले सुन्नुपऱ्यो । तिमीहरू सबैले ती मनुष्य मात्रको प्रति दत्तचित्त भएर मैत्री राखून् र अप्रमादी बनेर उनीहरूको रक्षा गरून्, जसले रातोदिन तिमीहरू समक्ष पूजनीय वस्तुहरू ल्याई पूजा गर्दछन् ॥२॥

यस मनुष्य लोकमा र नाग गरूडादि परलोकमा जे जति सम्पत्ति छन्, फेरि देवलोक ब्रह्मलोकमा जुन प्रणीत रत्न छन्, ती कुनै रत्न पनि तथागत बुद्धरत्न समान श्रेष्ठ छैनन् । बुद्धमा यही उत्तम रत्नत्व छन्, यो सत्य वचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥३॥

आर्यमार्ग समाधिद्वारा समाहित चित्त शाक्य कुलोत्पन्न शाक्यमुनिले वासना क्लेशलाई क्षीण गरेर विराग अमृत रूप निर्वाण धर्म प्राप्त गर्नुभयो । त्यस धर्मको जोडा अरू कुनै धमै छैन । धर्ममा यही उत्तम रत्नत्व छन् । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको कल्याण होस् ॥४॥

श्रेष्ठोत्तम बुद्धले क्लेश रहित भई अति परिशुद्ध जुन आर्यमार्ग समाधिलाई विभिन्न प्रकारले उल्लेख गरी प्रशंसा गर्नुभएको छ । त्यस आर्यमार्ग समाधिलाई नै आफ्नो अनन्तरमा तुरून्त फल दिनसक्ने आनन्तरित समाधि भनी सबै तथागत बुद्धहरूले आज्ञा गरेका थिए । त्यस आर्यमार्ग समाधि समान अर्को कुनै समाधि छँदै छैन । धर्ममा यही उत्तम रत्नत्व छ । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥५॥

बुद्धादि सत्पुरूषहरूद्वारा प्रशंसित जो ती आठ आर्यपुद्गहरू छन्, ती आर्यपुद्गलहरू मार्ग फलद्वय समान रूपले जोड्दा चार जोडा हुन्छन् । तथागत सुगतका शिष्य श्रावक ती आर्यपुद्गलहरू असल दान सही दान ग्रहण गर्न योग्य दाक्षिणेय्यहरू हुनुहुन्छन् । ती आर्यपुद्गलहरू प्रति दिइने दान प्रदानहरू महान् फलदायी हुन्छन् । आर्यश्रावक संघमा यही उत्तम रत्नत्व छन् । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥६॥

दृढ स्थिर समाधिद्वारा प्रबल रूपले उद्योग एवं अभ्यास गरी गौतम तथागतको शासनमा क्लेशबाट भइसकेका अरहन्त आर्यहरू निर्वाण धातुमा आलम्बन ग्रहण गरी पुगिसक्नु भएपछि एक कौडी पनि व्यय गर्न नपर्ने गरी सजिलैसित लाभ गरेर फलसमापत्ति शान्तधातु रस सेवन गरेर अरहत्त फलमा पुगिसक्नु भएका छन् । अरहन्त संघमा यही उत्तम रत्नत्व छन् । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥७॥

पृथ्वीमा धसेर स्थिर अति दृढ इन्द्रकील (स्तम्भ) लाई चारै दिशाबाट आउने हुरी बतासले चलमलाउन कम्प गर्न नसक्ने जस्तै जो त्यो श्रोतापन्न सत्पुरूषले आर्यसत्यलाई मार्गज्ञानले घुसेर जान्ने बुझ्ने गरिराखेको छ, त्यस श्रोतापन्न सत्पुरूषलाई त्यस इन्द्रकील स्तम्भ समान व्यक्तिको रूपमा म तथागतले भन्दछु । यो पनि संघमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥८॥

गम्भीर प्रज्ञावान् हुनुभएका सर्वज्ञ तथागतले सर्वोत्तम रूपमा उपदेशित आर्यसत्यलाई मार्गज्ञानद्वारा बोध गरी प्रकट रूपले जानिराख्नु भएका सत्तक्खत्तुपरम श्रोतापन्न पुद्गलहरूमा सुख ऐश्वर्यद्वारा मस्त भइ तिब्र रूपले प्रमादी भइरहेता पनि आठौं जन्म ग्रहण गर्ने स्वभाव छैनन् । यो पनि संघमा रहेको रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥९॥

श्रोतापन्न पवित्र पुद्गलले श्रोतापत्ति मार्गज्ञानद्वारा सम्पन्न भइसकेपछि तुरून्तै सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलब्रत तीन धर्महरू सँगसँगै केही क्लेशहरूलाई पूर्णतः हटाइसकेको हुन्छ । त्यो श्रोतापन्न पवित्र व्यक्ति चार अपायबाट पनि प्रमुक्त भइसकेको हुन्छ । अभिठान नामक हीन स्थूल कारण समूह दोष कर्मलाई पनि अयोग्य भइसकेको हुन्छ । यो पनि श्रोतापन्न संघमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१०॥

श्रोतापन्न व्यक्तिले शरीर, वचन र मनले नराम्रो पापकर्म केही गरेर उल्लंघन गरिएको छ भने पनि त्यस व्यक्तिले त्यस पापकर्मलाई लुकाएर राख्न सक्तैन । मार्गज्ञानद्वारा निर्वाण देखिसकेको आर्य श्रोतापन्न आफूले गरेको पापकर्म लुकाइराख्न अयोग्य भइसकेको कुरा तथागतले आज्ञा गर्नुभएको हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥११॥

गृष्म ऋतु मध्ये त्यस ऋतुको अघिल्लो भाग चैत महिनामा राम्ररी फुल फुलिरहेको शाखा प्रशाखाहरूले पूर्णतः ढाकिएको घनाजंगल शोभायमान हुने जस्तै शब्द र अर्थले सम्पन्न भई त्यस घनाजंगल समान भएको निर्वाण प्राप्ति कारण उत्तम उपदेश पिटकलाई सर्वोत्तम निर्वाण-धातु हित र अर्थको निमित्त तथागतले देशना गरी राखिसक्नु भएको छ । यो पनि बुद्धमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१२॥

Downloaded from http://dhamma.digital/

उत्तम मनोवृत्ति भएको भई धेरैजसो देव मनुष्यहरूद्वारा कामना गर्न योग्य भई पवित्र पुद्गल हुनुभएको, सर्वोत्तम निर्वाणलाई जानी बुझी उत्तम धर्मलाई प्रदान गर्न जान्नु भएको पुरानो आचरण क्रम उत्तम मार्गलाई ल्याउन सक्नुभएको सर्वोत्तम तथागतले नानाविध धर्मदेशना गर्न सक्नुभएको छ । यो पनि बुद्धमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१३॥

अरहन्त उत्तम आर्यहरूमा पहिलेको पुरानो अतीत कर्म पनि क्षीण भइसक्यो । उत्पन्न हुने नयाँ कर्म पनि अभाव भइसक्यो, पछि उत्पन्न हुनसक्ने नयाँ जन्ममा आशक्त हुने चित्त पनि सकिसक्यो । वहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू प्रतिसन्धि बीज पनि क्षीण भएका भइसके । निरन्तर नयाँ जन्म उत्पन्न हुनु वृद्धि हुनु प्रतिका आशक्ति छन्द पनि नरहेका भइसके । वहाँ अरहन्त प्रज्ञावान् धीरहरू यो तेलको बत्ती शान्त भएर जाने जस्तै संसारचक्र घुमिरहने श्रृंखला टुटी जाति जम्मै थुपारेर निरोध र शान्त भइसक्यो । यो पनि अरहन्त संघमा रहेका प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१४॥

यस बखतमा यस पृथ्वीमा वा अन्तरिक्षमा जति पनि देवताहरू समागम भइरहेका छन् । ती सबै हामी देवताहरूले देव मनुष्य सबैद्वारा गौरब र पूजा गर्न योग्य हुनुभएको तथागत कहलाइने भगवान् बुद्धलाई (धर्मलाई र संघलाई) नमस्कार गर्दछौं । सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ।

रत्न सूत्रको शब्दार्थ

(२५) **पणिधानतो पट्ठाय, तथागतस्स दसपारमियो,**
दस उपपारमियो, दस परमत्थपारमियो'ति
समत्तिंस पारमियो, पञ्चमहापरिच्चागे,
लोकत्थचरियं ञातत्थचरियं बुद्धत्थचरियन्ति
तिस्सो चरियायो पच्छिमभवे गब्भवोक्कन्तिं
जातिं अभिनिक्खमनं पधानचरियं बोधिपल्लङ्के
मारविजयं सब्बञ्ञुतञ्ञाणप्पटिवेधं
धम्मचक्कप्पवत्तनं नवलोकुत्तरधम्मेति
सब्बेपि'मे बुद्धगुणे आवज्जेत्वा
वेसालिया तीसु पाकारन्तरेसु
तियामरत्तिं परित्तं करोन्तो
आयस्मा आनन्दत्थरो विय
कारूञ्ञचित्तं उपट्ठपेत्वा-

(२५)

हे=हे...सत्पुरूषहरू; **पणिधानतो**=दीपंकर तथागतसँग बुद्धत्व प्रार्थना कार्य गरेदेखि; **पट्ठाय**=शुरू गरेर; **तथागतस्स**=तथागतका; **दस पारमियो**=दसवटा पारिमितालाई र; **दस उपपारमियो**=दसवटा उपपारमितालाई र; **दस परमत्थपारमियो**=दसवटा परमार्थ पारमितालाई; **इति**=यसरी; **समत्तिंस पारमियो**=तीसवटा पारमितालाई; **पञ्च महापरिच्चागे**=पाँचवटा महान परित्यागलाई; **लोकत्थचरियं**=धेरै सत्वहरूका निम्ति आचरण गर्नु; **ञातत्थचरियं**=आफन्तहरूको निम्ति आचरण गर्नु; **बुद्धत्थचरियं**=बुद्ध हुनको निम्ति आचरण गर्नु; **इति**=यसरी; **तिस्सो**=तीसवटा; **चरियायो**=आचरणलाई, **पच्छिमभवे**=बुद्ध हुने अन्तिम जन्ममा; **गब्भवोक्कन्तिं**=आमाको गर्भमा प्रवेश भइ प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुलाई; **पधानचरियं**=दुष्कर चर्या आचरण गर्नुलाई; **बोधिपल्लङ्के**=बोधिवृक्षको पल्लंकमा; **मारविजयं**=पञ्चमार विजय गर्नुलाई; **सब्बञ्ञुतञ्ञाणप्पटिवेधं**=सर्वज्ञता ज्ञानलाई प्रतिवेध ज्ञानद्वारा जानीलिनुलाई; **धम्मचक्कप्पवत्तनं**=धर्मचक्र देशना गर्नुलाई; **नव**=नौवटा; **लोकुत्तरधम्मं**=लोकुत्तरधर्मलाई; **इति**=यसरी; **सब्बेपि**=सम्पूर्ण; **इमे बुद्धगुणे**=यी बुद्धका गुणहरूलाई; **आवज्जेत्वा**=निरीक्षण गरी; **वेसालिया**=वैशाली नगरका; **तीसु पाकारन्तरेसु**=तीनतह पर्खालका बीचमा; **तियामरत्तिं**=रातको तीनप्रहरसम्म; **परित्तं**=रत्न सूत्र आरक्षा परित्राणलाई; **करोन्तो**=पाठ गर्नुभएका; **आनन्दत्थेरो विय**=आयुष्मान आनन्द स्थविर जस्तै; **कारूञ्ञचित्तं**=करूणा चित्त; **उपट्ठपेत्वा**=उत्पन्न गरेर; (भणामसँग सम्बन्ध जोड्ने)

(२६) **कोटीसतसहस्सेसु; चक्कवालेसु देवता ।**
यस्सा'णं पटिग्गण्हन्ति; यञ्च वेसालिया पुरे ।

(२७) **रोगा मनुस्स दुब्भिक्ख-सम्भूतं तिविधं भयं ।**
खिप्पमन्तरधापेसि; परित्तं तं भणाम हे ।

(२६-२७) **कोटीसतसहस्सेसु**=एकलाख करोड; **चक्कवालेसु**=चक्रवालमा; **देवता**=देव ब्रह्माहरूले; **यस्स**=जुन रत्नसूत्र परित्राणको; **आणं**=ऋद्धि आणा प्रभावलाई; **पटिग्गण्हन्ति**=ग्रहण गरिरहन्छन्; **यं**=जुन रत्नसूत्र परित्राणद्वारा; **वेसालिया**=वैशाली नामको; **पुरे**= नगरमा; **रोगामनुस्सदुब्भिक्खसम्भूतं**=विभिन्न रोग, अमनुष्य र दुर्भिक्षका कारणले उत्पन्न भएको; **तिविधं**=तीन

Downloaded from http://dhamma.digital/

थरीका; **भयं च**=भयलाई पनि; **खिप्पं**=तुरून्त; **अन्तरधापेसि**=लोप गरिदिएको थियो; **तं परित्तं**=उक्त रत्नसूत्र परित्राणलाई; (**मयं**=मैले वा हामीले) **भणाम**=पाठ गरौं ।

भावार्थ

हे सत्पुरूषहरू..., दीपंकर तथागतसँग बुद्धत्व प्रार्थना गरेदेखि शुरू गरेर तथागतका दशवटा पारमिता, दशवटा उपपारमिता, दशवटा परमार्थ पारमिता भन्ने समान रहेका तीसवटा पारमिता, पाँचवटा महान परित्याग, धेरै सत्वहरूको निम्ति आचरण गर्नु, आफन्तहरूको निम्ति आचरण गर्नु, बुद्धत्वको निम्ति आचरण गर्नु, यसरी तीनवटा चर्या; बुद्ध हुने अन्तिम जन्ममा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नु, जन्म हुनु, गृहत्याग गर्नु, दुष्करचर्या आचरण गर्नु, बोधिवृक्षको पल्लंकमा पाँचवटा मार विजय गर्नु, सर्वज्ञता ज्ञान प्रतिवेध गरी जान्नु, धर्मचक्र देशना गर्नु, नौवटा लोकुत्तर धर्म भनिने यी सम्पूर्ण बुद्धवचनलाई निरीक्षण गरिसकेपछि वैशाली नगरको तीन तह पर्खालको बिचमा रातको तीन याम सम्म पनि आरक्षा परित्राण पाठ गर्ने आयुष्मान आनन्दले जस्तै करूणा चित्त उत्पन्न गरेर जुन रत्नसूत्र परित्राणको ऋद्धि प्रभाव आणालाई एकलाखकरोड चक्रवालमा बस्ने देव ब्रह्माहरू ग्रहण गर्दछन्; जुन रत्नसूत्र परित्राणले वैशाली नगरमा विभिन्न रोग, अमनुष्य भय र दुर्भिक्षका कारणले उत्पन्न भएका तीन प्रकारका भयलाई पनि तुरून्त लोप गरी हटाईदिएको थियो; त्यस रत्नसूत्र परित्राणलाई हामी पाठ गरौं ।

रत्न सूत्र स्तुति

यो **'पणिधानतो'** आदि पाठ बुद्ध भाषित होइन । रत्नसूत्रलाई अध्ययन गर्ने, पाठ गर्ने, पाठ सुन्ने धेरैलाई अध्ययन गर्ने इच्छा जागृत गरी, पाठ गर्ने इच्छा जागृत गरी, सुन्ने इच्छा जागृत गरी उत्साहित गर्न (पौराणिक आचार्यहरूले) गुणवृद्धि गरी स्तुति गरिराखेको मात्र हो ।

पारमीको अर्थ

पारमी -भनेको आफ्नो अर्थ र हितको इच्छा नगरी अपेक्षा नगरी बहुजनको हितको निम्ति र संसारबाट मुक्तिको निम्ति गर्नुपर्ने दानादि कुशल कर्महरू नै हुन् । त्यस्ता कुशल कर्महरूद्वारा श्रेष्ठ र उत्तम भनेर चिनिने हुनाले श्रेष्ठ र उत्तम हुने कारण भनी अर्थ वर्णन गरिराखेको छ । (**परमानं भावो पारमी । परमानं**=परम उत्तमहरूको; **भावो**=उत्पत्तिका कारण उत्पत्ति स्थल हो; **पारमी**=उत्तम श्रेष्ठहरूको उत्पत्तिका कारण र स्थल ।)

नीचहरूले कुशल-कर्म नै भए पनि आफूलाई लाभ भए मात्र गर्न मन पराउँछन् । संसारबाट मुक्ति भन्दा पनि जीवन मन पराउनु, यशकीर्ति फिजाउनुलाई मात्र महत्व दिने गर्न सक्दछन् । त्यसैले पारमी सिद्ध हुने कामकाजहरू ती नीचहरूको क्षेत्र नभएको हुनुपर्दछ । ती कामकाजहरू जीवनको दोष देखेर बहुजनप्रति करूणा, मैत्री प्रबल भएका सत्पुरूष श्रेष्ठ व्यक्तिहरूको काम काज मात्र भएकोले पारमी अर्थलाई सर्वश्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूको कामकाज भनेर पनि वर्णन गरिएको छ । (**परमानं कम्म पारमी । परमानं**=श्रेष्ठ उत्तमव्यक्तिहरूको; **कम्म**=कामकाज; **पारमी**=सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिहरूको कामकाज हो ।)

तीसवटा पारमी

ती पारमी दान, शील, नैष्क्रम्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री र उपेक्षा हुन् । बाह्य चीजवस्तुहरू दान गर्नु पारमी हो । आँखा, हात, खुट्टा आदि शारीरिक अंग-प्रत्यंगहरू दान दिनु उपपारमी हो । जीवन दान गर्नु त परमार्थ पारमिता भयो । दानमा तीनओटा भेद भएजस्तै बाह्य-सम्पत्ति परित्याग गरेर शील रक्षा गर्नु, शारीरिक अंगहरू विनाश हुने गरी शील रक्षा गर्नु, प्राण समेत त्याग गरी शील रक्षा गर्नु आदि द्वारा शीलादि अरू अरू **पारमी**-मा पनि उप र परमार्थ पारमी छुट्याउनु पर्दछ । यी पारमी, उपपारमी र परमार्थ पारमी छुट्याउनुमा विभिन्न विधिहरू रहेकामा अहिले छुट्याएको यो विधि ती विधिहरू मध्येमा एउटा मात्र हो ।

दान, शील र नैष्क्रम्य; प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति फेरी ।
सत्याधिष्ठान र मैत्री; उपेक्षा दश पारमी ।
बाह्य वस्तु, थरी थरी अंग, छैन अपेक्षा प्राणको ।
गर्ने क्रमिक त्याग यी; पारमी, उप अनि परमार्थ ।
यसरी तीनथरी हो पारमी; जान विभेद राम्ररी ।

आयुष्मान आनन्दले पूर्वेनिवास ज्ञानद्वारा पारमीहरू निरीक्षण गरेका त होइनन्; *जातक, चरियापिटक* आदिमा तथागत सम्यकसम्बुद्धले पारमी पूर्ण गर्नुभएको स्पष्ट रूपमा रहेकोले श्रद्धायुक्त प्रज्ञावानहरूले तथागतको अति दुष्कर आचरण गर्नुभएको पारमी क्रियाहरू देख्न-सुन्न पाउने अवस्थामा उहाँ तथागतप्रति मन सन्तुष्ट भइ प्रसन्न प्रफुल्लित

Downloaded from http://dhamma.digital/

भइ असीमितरूपमा श्रद्धा-विभोर हुने गर्दछन् । आयुष्मान आनन्द स्थविरले पनि उक्त देशनाअनुसार निरीक्षण गर्नुभएको मात्र हो ।

महान पाँचवटा परित्याग

शारीरिक अंग, सम्पत्ति, देश, स्वास्नी छोरा छोरी त्याग गर्नुलाई महान पाँचवटा परित्याग भन्दछन् । यी पाँचवटा परित्याग दानपारमी मा समावेश भएकै हुन् । विशिष्टस्तरको परित्यागलाई देखाउनलाई र सामान्य जनले विचार नै गर्न नसकिने अति दुष्कर कार्यहरू भएको देखाउनको लागि विशेष रूपले अलग्ग उल्लेख गरी प्रशंसा गरिराखिएको हो । यी पाँच महान परित्यागको विषयमा पनि ग्रन्थहरूमा भनाइ फरक-फरक रहेका छन् । माथि उल्लिखित भनाईहरू *सीलक्खन्धट्ठकथा (६०)* अनुरूप हो ।

सबै अंग शरीरका; आँखा र धन वैभव,
देश अनि स्वास्नी, छोरा छोरी; महान पाँच त्याग हुन् ।

तीनवटा चर्या

लोक शब्दले सत्व (प्राणी) भन्ने अर्थ व्यक्त गर्दछ । धेरै सत्वहरूको भय हटाउनु, श्री सम्पत्ति वृद्धि गर्नु, ज्ञान बुद्धि विकास गर्नु आदिलाई आफ्नो प्रज्ञा, वीर्य आदिद्वारा आचरण गरिरहनुलाई लोकार्थ चर्या भन्दछन् । ज्ञात्यार्थ चर्यामा ज्ञाति बन्धुहरू हुन् । ती आफन्त ज्ञाति बन्धुहरूको भय उपद्रव हटाउनु, उनीहरूलाई उद्धार गर्ने काम गर्नु हो । बुद्धार्थ चर्यामा बुद्ध, श्रावक बुद्ध, प्रत्येक बुद्धहरूभन्दा परम उत्तम सम्यकसम्बुद्ध हुन् । त्यस सम्यकसम्बुद्धत्वसम्म आचरण गर्नु हो । यी चर्याहरू तीनैवटा **पारमी**-मा समावेश भइसकेका छन् । उत्साहित गर्ने, प्रसन्न बनाउने, अति विशिष्टस्तरका आचरणहरू भएकाले अलग प्रशंसा गर्ने रूपमा छुट्टाएर देखाइ राखिएको हो । उक्त तीन चर्यालाई पनि *जातक चरियापिटक* आदि अनुरूपले निरिक्षण मात्र गरेको हो ।

प्रतिसन्धि ग्रहण

अन्तिम जन्ममा आमाको गर्भमा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुलाई प्रत्यवेक्षण गर्नुभयो भन्नुमा प्रतिसन्धि ग्रहणलाई मात्र प्रत्यवेक्षण गरेको होइन, प्रतिसन्धि बस्नुहुँदाको अवस्थामा उत्पन्न भएका अद्भूत घटनाहरू र विशिष्ट प्रकारका क्रियाकलापहरू प्रत्यवेक्षण गरेका थिए । उक्त अद्भूत घटनाहरू बोधिसत्व तुषित देवलोकबाट स्मृति सम्प्रजन्ययुक्त भइ आमाको गर्भमा प्रवेश भएको, प्रतिसन्धि बस्नुहुँदा विश्वमा देवताहरूको आनुभाव प्रभावलाई समेत नाघ्ने अति विशिष्ट तेज प्रकाशहरू प्रकाशमान भएको र दशहजार चक्रवाल विभिन्न रूपले कम्प भएको, बोधिसत्व र वहाँकी आमालाई चार देवताहरूले चारैदिशामा बसी आरक्षा गर्न आएको, बोधिसत्वले प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुभएदेखि नै आमामा स्वाभाविकरूपले शीलसम्पन्न भएको, परपुरूषहरूप्रति काम चित्त उत्पन्न नभएको, र अरू पुरूष जातिबाट अतिक्रमण गर्न नसकिनु, चीज वस्तु आरम्मणहरू कमी नहुने गरी पूर्ण भइ रमाइलो अनुभव हुनु, आमामा रोग बिल्कुल रहित भएको, गल्नु, गह्रौं हुनु कष्टहरू रहित भइ सुखयुक्त भइ आफ्नो शरीरभित्रका बोधिसत्व बालक बाहिरबाट देखिने भएको आदि नै हुन् ।

जन्म

जन्म भएकोलाई प्रत्यवेक्षण गरे भनेकोमा जन्म भएको अवस्थामा उत्पन्न भएका आश्चर्य र अद्भूत घटनाहरूलाई निरीक्षण गर्नु नै हो । बोधिसत्व जन्मेको सातदिनमै उहाँकी आमा तुषित देवलोकमा उत्पन्न हुनपुगेको, अरू स्त्रीहरूले नौ, दस महिनासम्म गर्भ भार बोकेर जन्म दिनुपरे पनि बोधिसत्वकी आमाले दसमहिना पूर्णगरी धारण गरी जन्म दिनुपर्ने, अरू अरू स्त्रीहरूले जस्तै बसेर लेटेर जन्म दिनुपर्ने होइन कि उभेर नै जन्म दिनु पर्ने, आमाको गर्भबाट निस्कँदा बोधिसत्वलाई देवताहरूले प्रथमतः ग्रहण गरी मनुष्यहरूले पछि मात्र ग्रहण गरेको, बोधिसत्व आमाको गर्भबाट निस्कँदा भुइँमा पुग्नुभन्दा पहिले चारजना देवताहरूले थापेर लिई आमाको अगाडि राखी 'महारानी, ... प्रसन्न हुनुहोस् । ... हजुरलाई अतिव भाग्यवान र प्रभावशाली पुत्र रत्न लाभ भयो' भनी निवेदन गरेको, मलमूत्र केही नलागी शुद्ध स्वच्छरूपले जन्म भएको, बोधिसत्व र आमाबाट प्रयोग गर्नको लागि तातो, चिसो पानीका दुइटा धारा आकाशबाट बगेर आएको, सद्यजातः बोधिसत्वले उत्तरदिशातर्फ फर्की सातपाइला चालेर 'म लोकमा अग्र हूँ, जेष्ठ हूँ, श्रेष्ठ हूँ' भनी तीनवटा वाक्य निर्भिक रूपले उद्घोषण गर्नुभएको, अतिविशिष्ट तेज प्रकाशहरू उत्पन्न भएको र दशहजार लोकधातु कम्प भएको आदि आश्चर्य अद्भूत घटनाहरू बोधिसत्व जन्म भएको अवस्थामा प्रकट भएका थिए ।

गृहत्याग

साधारण जनहरूमा वृद्ध, रोगी, मृतकहरू बारम्बार देखिरहे पनि संवेग उत्पन्न हुँदैन । बोधिसत्वले एकचोटी मात्र देख्दा नै अतिव विशिष्ट र श्रेष्ठ भएको आफ्नो राजकीय सुख ऐश्वर्यमा रमाइलो मानेनन्; भयको रूपमा देखेर गृहत्याग गर्नको लागि उद्योग गर्नुभयो । बाटोमा मारदेवले सातदिनपछि चक्ररत्न आइपुग्दैछ भन्ने कुरा बोलेर रोक्न खोज्दा पनि मनुष्यलोकका सर्वोत्तम सुख रहेको चक्रवर्ती सम्पत्तिप्रति नै आशक्त नभइकन बसे । धेरै धेरै जन्ममा अभ्यास गरिआएको

Downloaded from http://dhamma.digital/

नैष्क्रम्य धातु स्वभावले गर्दा नै हो । त्यसैले बोधिसत्वको गृहत्यागदेखि श्रमणत्व ग्रहणसम्मको गृहत्याग काण्ड आयुष्मान आनन्द स्थविरका प्रियकर, श्रद्धा उत्पादक स्मरण र प्रत्यवेक्षण गर्ने एउटा विषय रहेको छ ।

दुष्करचर्या

पधानचरियं -मा **पधान** भनेको वीर्य हो । तर सामान्य वीर्यलाई मात्र व्यक्त गरेको होइन, कर्मस्थान कार्य अभ्यास र उद्योग गर्नुलाई मात्र व्यक्त गरिराखेको हो । **दुक्करचरिया** भनेको साधारण व्यक्तिहरूले आचरण गर्न गहारो दुःख कष्ट सहेर आचरण गरेको बुद्ध हुनुभन्दा पहिलेका छवर्षसम्मका बोधिसत्वका आचरण नै हुन् । ती आचरणहरू त म तथागतले निरर्थक दुष्करचर्याबाट मुक्त भएँ भनी बताउनुभएको हुनाले सहीमार्ग नभेटाई भुलेको मार्ग नै हो । रूप-लक्षण हरिएर, बल शक्ति नै भ्याइने गरी अति कष्टपूर्वक उद्योग र अभ्यास गर्नुपर्ने कुरा तथागतले कारणअनुसार बारम्बार नै बताइ राख्नुभएको देशनाको रूपमा प्रकट नै छ ।

*वेस्सन्तर जातक*मा जूजक ब्राह्मणले जाली, कृष्णजिनी राजकुमार राजकुमारीहरूलाई दुःख कष्ट दिई शासना गरेका घटनाहरू प्रत्यक्षरूपमा भइरहेको भए हेर्न पनि सक्दैनथे होला । तर *जातक* देशनाको रूपमा हेर्ने सुन्ने अवस्थामा राजकुमार राजकुमारीहरूको त्यो करूणा जगाउने भाव, जूजकको भयानक भाव करूणारस र रौद्ररस एक किसिमले हेर्न लायक छ । त्यस्तै नै तथागतको उक्त आचरणहरू ऐतिहासिक नभए पनि देशना अनुसार उत्तम र श्रेष्ठ सम्पत्ति र वैभवशाली जीवन पाएका अति नै सुखी तथा अतिव कोमल व्यक्तिले शरीर र प्राणलाई वास्ता नराखी उद्योग गरेको ढंग अचम्भित किसिमको भएकोले एक किसिमले लोकप्रिय घटना हुनुपर्दछ । त्यसैले आयुष्मान आनन्द स्थविरले उक्त देशनाअनुसार पनि निरीक्षण गर्नुभयो ।

बोधिपल्लङ्कमा मार विजय

पल्लङ्क -शब्दले बस्नमिल्ने ठाउँ, सुत्ने खाट, पलेटी मार्नु आदि अर्थमा प्रयोग भएकोले यहाँ बस्नलायक स्थान भन्ने अर्थमा हो । उक्त ठाउँ पनि सोत्थियले दान दिएको आठमुट्ठी घाँस फिजाएर बनाएको तृणासन हो । (**बोधिमूले पल्लङ्को=बोधिपल्लङ्को । बोधिमूले**=बोधिवृक्षको मुनि रहेको; **पल्लङ्को**=ठाउँ पल्लंक हो । साकपत्थिवादी गण भएकोले अगाडिको **बोधिमूल** -मा पछाडि रहेको '**मूल'** पद लोप रहेको छ । समीप अर्थमा भुम्म अर्थ चिन्तन गरी **बोधियापल्लङ्को** भनेर पनि भन्न सकिन्छ ।

बुद्ध हुने दिनमा सूर्य नअस्ताउँदै मारदेवले आफ्ना सैन्यहरू सहित गिरिमेखल हात्ति चढेर बोधिसत्वलाई हुरी-बतास आदि सृष्टि गरी, चक्र अस्त्रहरूले हानेर, अनेक तरिकाले आक्रमण गरी युद्ध गरे पनि उहाँलाई केही असर नपरेको अवस्थामा पल्लङ्कबाट उठेर जाउ भनी माग गरे । त्यसबेला बोधिसत्वले पृथ्वीलाई साक्षीको रूपमा हात पसारी निर्देशन गर्नुभएपछि तीव्ररूपले भूकम्प भइ मारदेव पनि गिरिमेखल हात्तिको पिठ्युबाट खसेर, उनका सैन्यहरू पनि भाग्नुपर्यो । यसरी सैन्यबिना एक्लैले नै पारमी सामर्थ्यद्वारा घाम अस्ताउनुअगावै मार सैन्यमाथि विजयी भइ रातको प्रथम याममा पूर्वेनिवास ज्ञान लाभ गरी पश्चिम याममा दिव्यचक्षु ज्ञान र अन्तिम याममा आश्रवक्षय ज्ञान लाभ गरी क्लेश अभिसंस्कारहरू बिल्कुल अन्त गर्नुभयो । क्लेश संस्कारहरू रहेमा सधैं उत्पन्न हुने स्कन्ध मृत्युहरू क्लेश संस्कारहरू नाश भएपछि एकैचोटी निरोध र शान्त हुनु सिद्ध भइसकेको हुनाले सबै पञ्चमारलाई बोधिपल्लंकमा नै एकैसाथ विजय गर्नुभयो । यो पञ्चमार विजय भएको ढंग पनि आयुष्मान आनन्दको निम्ति श्रद्धा राख्न लायक, स्मरण र निरीक्षण गर्न लायक एउटा अंग रहेको छ ।

सर्वज्ञता ज्ञान लाभ

मग्गपटिवेध, अञ्ञापटिवेध आदिमा मार्गलाई प्रतिवेध गरी जान्नु, अरहत्त मार्गलाई प्रतिवेध गरी जान्नु भनेको मार्ग, अरहत्त मार्गलाई आरम्मण गरी जानेको त होइन; आफ्नो सन्तानमा मार्ग उत्पत्ति हुनथालेको अवस्थामा त्यसरी हुने गरी मार्गसम्म घुसेर भित्र पस्नसकेकोलाई नै **मग्गपटिवेध** भन्नुपर्दछ । त्यस्तै **अरहत्त मार्गद्वारा पूर्णरूपमा पुगेको अरहत्त मार्ग क्षणमा नै सिद्ध भइसकेको** सर्वज्ञता-ज्ञान प्राप्त भएकोलाई पनि त्यसरी घुसेर पसेको हुनाले **सब्बञ्ञुतञ्ञाणपटिवेध** (=सर्वज्ञता ज्ञानलाई प्रतिवेध गरी जान्नु) भनी भनेको हो ।

सर्वज्ञता ज्ञान प्राप्त भएकोलाई आयुष्मान आनन्दले सिधा जान्न सकेको त होइन; अनुमानले श्रद्धा प्रकट गरेको मात्र हो । अति गम्भीर र विचित्र भएकोले साधारण मानिसहरूले बताउन नसकिएका उपदेशहरू सुन्न, हेर्न पाएको कारणले उक्त सम्पूर्ण धर्मलाई जान्नसक्ने ज्ञानलाई अनुमान गर्न सकिन्छ ।

धर्मचक्र र लोकुत्तर

धर्मचक्र उपदेश बताउनुभएकोलाई निरीक्षण गरिएकोमा उपदेश उत्तम र गम्भीर भएको, उक्त अवस्थामा देव ब्रह्माहरू धेरै जम्मा हुनआएको, अति तृप्त र खुशी प्रसन्न भइ एकपछि अर्कोले तह-तह उद्घोष गरेको, दशहजार लोकधातु हल्लिने

Downloaded from http://dhamma.digital/

गरी भूकम्प भएको, अति विशिष्ट अवभास प्रकाश[3] उत्पन्न भएको, जंगल पर्वत सबैतिर अकाल फूलहरू फक्रेर रूखहरू फूल बिरूवाहरूबाट छोपिएर झकिझकाउ भइरहेको ढंग आदि दर्शनीय रहेको हुनुपर्दछ ।

लोकुत्तर धर्म नौवटालाई उहाँले निरीक्षण गर्नुभएको पनि अनुमानले मात्र हो । उहाँ **चेतोपरिय** ज्ञान भएका भए पनि अरूको उच्चस्तरका विशिष्ट मार्ग फललाई त जान्न सक्दैनन् होला; आफूले प्राप्त नगरेको मार्ग फल जान्दैनन्, तर आफूहरू स्रोतापन्न भएकोले लोकुत्तर धर्मलाई अनुमान गर्नमा पृथग्जनहरूको अनुमानभन्दा बढी गम्भीर रूपले अनुमान गरी श्रद्धा राख्नसक्ने तथ्य त सुनिश्चित नै भयो ।

सम्पूर्ण बुद्धगुण

तथागतका गुणहरू त अझै धेरै छन् । त्यसो भएपछि **'सब्बेपिमे बुद्धगुणे आवज्जेत्वा'** भनी किन भनेको होला त ? यस **सब्ब पदेस सब्ब** भनेको आंशिक रूपमा भएको **सब्ब** हो । एकजना बुद्धका गुणलाई अर्को बुद्धले नै पनि अरू अरू उपदेश नगरिकन एककल्पसम्म बताइरहनु भए पनि कल्प मात्र बितेर जाला गुण त सिद्धिन्न भनी बताइराखेको हुनाले आयुष्मान आनन्द स्थविरले त्यस क्षणसम्ममा त कुरा नै नगरौं, जीवनभर स्मरण गरे पनि भ्याउन सक्दैन होला । **'समुद्दो मया दिट्ठो ।'** (=मैले समुद्र देखें ।) जस्तै **समुदाय वोहार** (अंशलाई समूह व्यवहारद्वारा प्रयोग गरी बोल्नु) भनेर पनि भन्न सकिन्छ ।

आयुष्मान आनन्दले जस्तै

आयुष्मान आनन्दले परित्राण पाठ गर्नुभन्दा अगावै बुद्धगुणलाई धेरै धेरै पूरा हुनेगरी निरीक्षण गर्नुभएथ्यो भनेको हुनाले अरू अरू परित्राण पाठ गर्नेहरूले पनि यस तथ्यलाई गम्भीर रूपमा स्मरण गरी अनुशरण गर्न लायक छ । परित्राण पाठगर्दा मात्र होइन कि जस्तोसुकै कुशल कर्म गरेको भए पनि सबभन्दा पहिले तथागत स्मरण गर्नु सदा गर्न योग्य एकप्रकारको कर्तव्य नै रहेको छ ।

'आयुष्मान आनन्दले जस्तै करूणा चित्त राख्नुपर्दछ भनिएको र परित्राण पाठ गर्ने व्यक्तिले पूर्ण गर्नुपर्ने अंग करूणा चित्त वृत्ति त्यही हो । परित्राण पाठ गर्दा शब्द, अर्थ भंग भएमा, राम्ररी अभ्यास गरी नराखिनाले पद व्यञ्जन छुट्यो भने अपुग हुनगयो भने परित्राण प्रभाव-हीन हुन्छ । राम्ररी अभ्यास गरी कण्ठ पारी याद गरेर छुट्ने अपुरो हुने नभइ शब्द, अर्थ पनि सही हुने गरी पाठ गर्ने व्यक्तिको परित्राण मात्र प्रभावकारी हुने गर्दछ । लाभ सत्कारको लागि सिकी जानी पाठ गर्ने व्यक्तिको परित्राणले पनि अर्थ सिद्ध नहुन सक्छ । मैत्री पूर्वांगम गरी पाठ गर्नेको परित्राणले मात्र अर्थ-सिद्ध गरिदिन्छ । त्यसैले परित्राण पाठगर्ने व्यक्तिसँग तीनवटा अंग पूर्ण हुनुपर्दछ । ती तीन अंग हुन्-

(१) शब्द र अर्थ शुद्ध गरी राम्ररी अध्ययन गरिएको;
(२) पद व्यञ्जनहरू टूटफूट नपार्नु, पूर्ण हुनेगरी अभ्यास गरी कण्ठस्थ गरिराख्नु;
(३) लाभ-सत्कारको विचार नराखी मैत्री पूर्वांगम गरी पाठ गर्नु नै हुन् ।

परित्राण पाठ गर्नेसँग हुनुपर्ने अंगहरू अनेक प्रकारले देखाइएका छन् । यो त *पाथिक अट्ठकथा आटानाटिय सुत्त (१४९)* अनुसार हो ।

परित्राण पाठ गर्नेसँग तीनओटा अंग सम्पन्न हुनुपर्ने जस्तै सुन्नेसँग पनि तीनओटा अंग सम्पन्न भएमा मात्र परित्राणको फल अनुभव गर्न पाइन्छ । ती अंगहरू हुन्- (१) पञ्च-अनन्तरिय कर्म रहित हुनु; (२) नियत मिथ्यादृष्टि नहुनु; (३) परित्राणको प्रभावलाई विश्वास गर्नु हुन् । (*मिलिन्द पञ्हो १५५*)

शब्द, अर्थ सही गरी; गर्नू अभ्यास राम्ररी ।
मैत्री अगाडि राखी पढ्नू; परित्राण लाभकारक ।

पञ्च-अनन्तरिय कर्मी; नियत-मिथ्यादृष्टिक ।
छैन श्रद्धा परित्राणमा; निरर्थक हुन्छ त्यो पाठ ।

यो **'पणिधानतो पट्ठाय'** आदि *धम्मपद अट्ठकथा (दु. पकिण्णकवग्ग, अत्तनोपुब्बकम्म वत्थु २७५)* -मा रहेको आयुष्मान आनन्द स्थविरले निरीक्षण गर्नुभएको ढंग भयो ।

रत्न सूत्र निदान

एकलाख-कोटी चक्रवालमा रहेका देव ब्रह्माहरूले रत्न सूत्रको आणा प्रभाव आनुभावलाई ग्रहण गर्ने रहेछ भनिएकोले रत्न सूत्रको आनुभाव र प्रभाव मात्र एकलाख कोटी चक्रवालमा फैलिन्छन् भनी सोच्नुहुन्न; अरू-अरू परित्राणको प्रभावलाई पनि उक्त क्षेत्र भित्र बस्ने देव ब्रह्माहरूले ग्रहण गर्दछन् नै । यसरी परित्राणको शक्ति सामर्थ्य फैलिरहेको तथागतको आनुभाव प्रभावले गर्दा नै हो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

यस रत्न सूत्रद्वारा वैशाली नगरमा त्रिविध भयहरू हटाइदिएको थियो भन्ने शब्दले रत्न सूत्र उत्पत्ति भएको कारण निदानलाई निर्देशन गरिराखेको छ । वैशाली नगरमा अनावृष्टि भएर बालि नालि विनाश भएको कारणले अन्न-पान दुर्लभ भइ दुर्भिक्ष भयको सामना गर्नुपर्दा दुःखी दरिद्रहरू धेरैजना मरण र विनाश हुनुपुगे । लाशहरू बस्तिबाट बाहिर फालिराखिनाले त्यसको दुर्गन्धले गर्दा शहरभित्र यक्ष राक्षसहरू प्रवेश गर्नाले झन थप मानिसहरू मर्न पुगे । खराब दुर्गन्धका कारणले महामारी आदि जस्ता सरूवा रोग अहिवातक रोग समेत थपिंदा धेरै नै विनाश हुन पुगे । त्यसबेला धेरै मानिसहरूले हाम्रो देशमा सातवटा राजपुस्तामा यस्ता भयहरू सामना गर्नुपरेको छैन । राजाले धर्म धारण नगरेको कारणले यस्तो भएको हो कि भनी राजाकहाँ बिन्ती चढाएपछि राजाले पनि परिषद जम्मा गराई आफूमा दोष खोज्नलगाए । राजामा केही पनि दोष नदेखिएपछि के र कसो गर्नुपर्ला भनी सल्लाह साहुति गर्दा कसैले छजना तीर्थंकराचार्यहरूलाई निमन्त्रणा गर्ने सुझाव दिएका थिए भने कसैले तथागतलाई निमन्त्रणा गर्ने सल्लाह दिए । बुद्धलाई निमन्त्रणा गर्नको लागि सबैको राय मिलेपछि दुईजना लिच्छवीराजाहरूलाई अनुचर परिषद् सहित पठाई निवेदन गराउँदा तथागत पनि वैशाली नगरमा आउनुभयो । तथागत आइपुग्नुभएको अवस्थामा शक्र देवेन्द्र सहित प्रभावशाली महर्द्धिक देवताहरू पनि आइपुगेको हुनाले यक्ष राक्षसहरू धेरै भागेर गए ।

तथागतले आयुष्मान आनन्दलाई रत्न सूत्र सिकाई पाठ गराउनुभएपछि वैशाली नगरको तीनतह पर्खालको बिचमा रातको तीनयामसम्म नै आयुष्मान आनन्दका पाठका कारणले यक्ष राक्षस सबै भागेर गए । यक्ष राक्षसहरू नरहनासाथ मानिसहरू सबैजना रोग शान्त भएकोले घरघरबाट निस्की शहरको बिचमा रहेको सभा मण्डपलाई जीर्णोद्धार गर्ने सजाउने काम सिध्याई तथागतलाई विराजमान गराए । तथागतले पनि उक्त सभा मण्डपमा जम्मा हुन आएका देव, मनुष्य परिषद्हरूलाई रत्न सूत्र परित्राण नै देशना गर्नुभयो ।

(२८) यानीध भूतानि समागतानि;
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।
सब्बेव भूता सुमना भवन्तु;
अथोपि सक्कच्च च सुणन्तु भासितं ।

(२८) **इध**=यस ठाउँमा; **भुम्मानि**=भूमिमा उत्पन्न भएकाहरू; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू र; **अन्तलिक्खे**=अन्तरिक्षमा; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू; **समागतानि**=जम्मा भएका छन् । **सब्बेव**=सम्पूर्ण जनहरू; **ते भूता**=ती देवताहरू; **सुमना**=खुशी प्रसन्न प्रफुल्लित भएकाहरू; **भवन्तु**=होस् । **अथो पि**=त्यसपछि फेरी; **भासितं**=म तथागतका उपदेशलाई; **सक्कच्च**=आदर गौरव राखेर; **सुणन्तु**=श्रवण गर्नुहोस् ।

भावार्थ

यस ठाउँमा भेला हुन आएका देवताहरू र आकाशष्ठ देवताहरू सबै सुन्दर प्रसन्न प्रफुल्लित होउन् । अनि फेरी म तथागतका उपदेशलाई आदर-गौरवपूर्वक श्रवण गरून् ।

रत्न सूत्रको प्रारम्भ

'यानीध भूतानि' आदि बुद्धभाषित रत्न सूत्रको प्रारम्भिक गाथा हो । त्रिरत्नको गुणद्वारा सत्य क्रिया गर्ने ढंग बताउन लाग्नुभएको हुनाले सबभन्दा पहिले देवताहरूलाई उपेदश सुन्नलाई प्रेरणा दिनुभयो ।

ब्याकरण स्पष्टीकरण

(भूत-शब्द प्रकट भएको अर्थ, स्कन्ध पाँचवटा, महाभूत चारवटा, अरहन्त, सत्व, रूख आदि भूतगाम, चतुर्महाराजदेखि तलका सत्वसमूह भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यो **'यानीध भूतानि'** मा **भूत**-शब्द त सामान्यतया अमनुष्य (देव ब्रह्माहरू) भन्ने अर्थमा प्रयोग भइरहेको भनी सम्झनु पर्दछ ।

मेरू पर्वत पनि पृथ्वी नै हो, वा भूमि नै हो । त्यसैले मेरू पर्वतको मास्तिर रहेको त्रयस्त्रिंशत् देवलोकबाट तलको भूमि, रूख, वन, पर्वत आदिमा उत्पन्न भएका देवताहरूलाई **भुम्म** (=भूमिष्ठ देवताहरू) भनी भन्नुपर्दछ । (**भूमियं निब्बत्तानि भुम्मानि । भूमियं**=भूमिमा; **निब्बत्तानि**=उत्पन्न भएका देवताहरू; **भुम्मानि**=भूमिमा उत्पन्न भएका देवताहरू)

अन्तलिक्खे भूतानि-को स्वरूप यामा देखि लिएर अकनिष्ठसम्म माथि आकाशमा उत्पन्न भएका देव ब्रह्माहरू हुन् । अरूप, असंज्ञासत्वहरूलाई त आकाशमा उत्पन्न भएका भए पनि उपदेश सुन्न आउन नसक्नेहरू हुनाले ग्रहण गर्नु परेन ।)

Downloaded from http://dhamma.digital/

वा शब्द् विकल्पन

(वा ति विकप्पने=*अर्थकथा* वर्णन अनुसार **भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे** -मा **वा**- विकल्पन अर्थमा भयो । **विकप्पन** (=विकल्पन) -मा भएको छ भनी भने पनि कुनै कुनै ठाउँमा देखाइएको विकल्पन जस्ता त होइन । उक्त कुरालाई स्पष्ट गर्नेछु; **वा**- शब्दको अर्थ समुच्चय, विकल्प भन्ने रहेकामा **'राजतो वा चोरतो वा...आरक्खं गण्हन्तु'** परित्राण आदिमा जस्तै राजा, चोर आदि सबै बोल्नुपर्ने **वा** -जस्तोलाई समुच्चय भन्नुपर्दछ । **'गामा वा अरञ्ञा वा अदिन्नं थेय्यसङ्खातं आदियेय्य'** आदिमा जस्तै दुवै नलिई कुनै न कुनै एउटालाई मात्र लिए हुने त्यो एउटा पनि कुन क्षेत्र भनी सुनिश्चित नभएको **वा**-जस्तोलाई विकल्प भन्दछन् । त्यसरी समुच्चय जस्तै दुवैमा नभइ एउटा पनि निश्चित नभइ **विविध कप्पन** (=अनेक प्रकारले, नाना प्रकारले गर्नु) भन्ने अर्थ अनुसार विकप्प नामकरण रहेको छ । **'भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे'** -मा **वा**-त ती दुईथरी मध्येमा समुच्चय नै भयो । समुच्चय **वा-** लाई **हे** उद्देश्य अर्थ एक थरी अनुसार विकप्पन भनिएको हुनाले विकल्प एक थरी नै भयो । कुनै ठाउँमा अर्थ दुईतीन थरी आदि अनुसार विभिन्न विधि देखाउने बेलामा ती विधीहरू विकल्प नामले जानिन्छ । त्यसैले प्रथम विकल्प, द्वितीय विकल्प आदि प्रयोग पनि हुनुपर्यो । दुई तीन थरी विधी हुने **विविध कप्पन** (=अनेक ढंगले, नाना प्रकारले गर्नु, **विभिन्न कप्पन**=विभेद हुनेगरी गर्नु हुनाले विकल्प नाम भयो । **विसेसकप्पन**=विशेषता हुनेगरी गर्नु, विशेष रूपले कल्पना गर्नु भन्ने अर्थहरू पनि हुन सक्छ । यसमा पनि **सब्बेव भूता**- को स्वरूप अनुसार **भूत-**लाई अनियत पक्षमा **भुम्मभूत**, **अन्तलिक्खभूत** भनी दुईथरी गरी छुट्याई अनेक ढंगले गर्नु, विभेद हुने गरी गर्नु, विशेषता हुनेगरी गर्नुले **वा-** लाई विकल्पन अर्थमा रहेको हो भनी भनिएको हो ।

दुईथरी प्रेरणाहरू

'तं सुणाथ साधुकं मनसि करोथ भासिस्सामि =उक्त धर्मलाई सुन्नुहोस्, राम्ररी हृदयंगम गर्नुहोस्, म (तथागत) बताउनेछु' आदिद्वारा कहिलेकाहीं तथागतले उपदेश दिनुभन्दा पहिले प्रेरणा दिने बानी रहेछ । त्यसरी प्रेरणा दिनु उपदेशमा ध्यान आकर्षित गरी स्मृतिमा गाड्नको निम्ति हो । त्यसैले देवताहरूलाई स्मृति उत्पन्न गराउनको निम्ति **'सक्कच्च सुणन्तु भासितं'** भनी उपदेश सुन्नलाई प्रेरणा दिनुभयो ।

पयोग सम्पत्ति

सम्मापयोग (=असल प्रयास) लाई **पयोग** (=प्रयोग) भन्दछन् । खराब नराम्रो काम गऱ्यो भने उक्त प्रयोग बिग्रनगई **पयोगविपत्ति** (प्रयोगको विनाश वा विपत्ति) हुन्छ । उपदेश सुन्नु असल राम्रो प्रयास प्रयोग हुनाले **पयोगसम्पत्ति** (**=**प्रयोगको सम्पन्नता) नै हो । उपदेश सुन्न प्रेरणा दिनु उक्त प्रयोग सम्पत्ति उत्पन्न गर्नलाई हो । त्यसरी प्रयोग सम्पत्ति उत्पन्न गर्ने क्षेत्रमा स्वभावतः प्रफुल्लित र उत्साहित भएको मन भए, बानी भए मात्र धर्मलाई सत्कारपूर्वक सुन्न सक्नेछ । अल्छी मान्ने, हीन चित्तवृत्तिको; आदर सत्कार नभएको, अनेच्छुक व्यक्ति आदिले त उपदेश सुन्न इच्छा गर्दैनन् । सुनिहाले पनि ध्यान राखी सत्कारपूर्वक सुन्न सक्दैन । त्यसरी प्रसन्न प्रफुल्लित र उत्साहित भएको बानी भएमा मात्र उपदेश सुन्नसक्ने भएकोले उक्त बानीले (वासना) सम्पन्न हुनुलाई **आसयसम्पत्ति** (=इच्छा, वासनाले सम्पन्न हुनु) भन्दछन् । उक्त आशयबाट सम्पन्न हुनको निम्ति प्रेरणा दिन चाहेकोले **'सब्बेव भूता सुमना भवन्तु'** भनी आज्ञा हुनुभयो ।

अरू अरू सम्पत्तिहरू

उपदेश सुन्नुलाई प्रयोग सम्पत्ति भनी भनेको छु । उक्त उपदेश सुन्नु अरूबाट आएको धर्मका शब्द सुनिनु भएकोले **परतोघोस सम्पत्ति** (=अरूहरूबाट आएको धर्मका शब्द सुनिनुद्वारा सम्पन्न हुनु) भनी, सत्पुरूषहरूको आधार पाएमा मात्र उपदेश सुन्नपाइने हुनाले उपदेश सुन्नुलाई **सप्पुरिसूपनिस्सय सम्पत्ति**(=सत्पुरूषको आधार सम्पन्न हुनु) भन्ने र उपदेश सुन्नपाउँदा प्रज्ञा ज्ञान लाभ हुने हुनाले **पञ्ञाहेतुसम्पत्ति** (=प्रज्ञा उत्पन्न गर्नाको लागि कारण सम्पन्न हुनु) भनी भन्नुपर्दछ । चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित हुनुलाई **आसयसम्पत्ति** भनी भनेको छु । उपदेश सुन्ने क्षेत्रमा चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित पार्नु उचित र अनुकूल ढंगले मनन गर्ने स्वभाव हुनेसँग मात्र पाइने भएकोले चित्त प्रसन्न हुनुलाई **योनिसो मनसिकारसम्पत्ति** (=सही मार्गमा परेर उचित चिन्तन मननले सम्पन्न हुनु) भनी, मनोवृत्ति असल बनाईबस्नेसँग मात्र उपदेश सुन्ने क्षेत्रमा चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित हुनु पाइनु सम्भव भएकोले **अत्तसम्मापणिधिसम्पत्ति** (=मनोवृत्ति असलखालेद्वारा सम्पन्न हुनु) भन्ने र प्रीति प्रश्रब्धि समाधि उत्पत्तिका कारण हुनाले उपदेश सुन्ने क्षेत्रमा चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित गर्नुलाई **समाधिहेतुसम्पत्ति** (=समाधि उत्पत्तिका कारणले सम्पन्न हुनु) भनी फेरि भनिएको छ । त्यसैले **'सब्बेव भूता सुमना भवन्तु'** द्वारा **आसय, योनिसो मनसिकार, अत्तसम्माणिधि, समाधिहेतु सम्पत्ति**हरू उत्पन्न गर्नको लागि प्रेरणा दिने हुनाले **'सक्कच्च सुणन्तु भासितं'** द्वारा **पयोग, परतोघोस, सप्पुरिसूपनिस्सय, पञ्ञाहेतुसम्पत्ति-**हरू उत्पन्न गर्नको निम्ति प्रेरणा दिनु हो भनी बुझ्नु पर्दछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

(**अथोपि**-लाई **किच्चन्तरसन्नियोजनत्थं** (=कृत्य एउटालाई प्रेरणा दिनको लागि) **वाक्योपादाने** (=वाक्य एउटालाई ग्रहण गर्नुमा) **निपातद्वयं** (निपात दुई समूह हुन्) भनी *अर्थकथा* मा वर्णन गरिराखेको छ । '**अथो**-त्यसपछि फेरि' भन्दाखेरी बाक्य बाकी रहेको थाहापाइने हुनाले 'त्यसपछि फेरि' द्वारा वाक्य एउटालाई निर्देशित गरिरहेको हुनाले **अथोपि** लाई **वाक्योपादान** (=वाक्य एउटालाई लिनु भन्नु) लाई निपात भनेको हो । **अथ**-लाई कुनैकुनै ठाउँमा **अञ्ञाधिकार वचनारम्भ** (=क्षेत्र एउटा वाक्य एउटालाई उद्योग गर्नु) भनी भन्ने बेलामा **वचनारम्भ** भन्ने वाक्योपादानसँग समान नै भयो । **न तस्स अद्दिट्ठमिधत्थि किञ्चि; अथो अविञ्ञात-मजानितब्बं;** *पटिसम्भिदामग्ग (१२७* -मा **अथोति वचनोपादाने निपातो** भनी *अर्थकथा* मा वर्णन गरिएको छ । **वचनोपादान** र **वाक्योपादान** समान नै भयो । एउटा वाक्यलाई ग्रहण गर्नको निम्ति **अथो** -राख्नुपर्दछ । *अभिधान*मा **संसय**=संशय, **आरम्भ**=शुरूमा उद्योग गर्नु, **पञ्ह**=प्रश्न, **विकप्प**=विकल्प, **पकरण**=प्रकरण, **समुच्चय**=समुच्चय, **पक्खन्तर**=पक्षन्तर, **पच्छा**=पश्चात्, **मङ्गल**=मंगल भनी **अथ, अथो** अर्थहरू आइरहेको हुनाले यहाँ पक्षन्तर भनी पनि भन्न सकिन्छ । दुवै निपात वाक्योपादान अर्थमा हो भनी भनिएकोले **पि**- को समुच्चय अर्थ आवश्यक नरहेको हुनाले त्यसपछि भनेर मात्र अनुवाद गर्नुपर्दछ ।

२९) **तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे;**
मेत्तं करोथ मानुसिया पजाय ।
दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं;
तस्मा हि ने रक्खथ अप्पमत्ता ।

(२९) **भूता**=धेरै देवताहरू; **तस्मा हि**=त्यसरी उपदेश सुन्नको निम्ति म तथागतले प्रेरणा दिइआएको कारणले गर्दा नै; (**तुम्हे**=तिमीहरूले) **निसामेथ**=कान दिएर सुन्नुपर्‍यो । **सब्बे**=सबैजना; (**तुम्हे**=तिमीहरू) **मानुसिया पजाय**=मनुष्य मात्र प्रति; **मेत्तं**=मैत्री र स्नेह; **करोथ**=राख्नू । **ये**=जो मानिसहरूले; **दिवा च**=दिनमा पनि; **रत्तो च**=रातमा पनि; **बलिं**=पूजा गर्न लायक वस्तु; **हरन्ति**=ल्याएर पूजा गरिरहन्छन्; **तस्माहि**=त्यस कारणले गर्दा नै; **ने**=उनीहरू प्रति; **अप्पमत्ता**=अप्रमादी भएर; बेहोशी नभइकन नै; **रक्खथ**=रक्षा गर्नू ।

भावार्थ

हे देवगणहरू,... म तथागतले उपदेश सुन्नको लागि प्रेरणा दिइसकेको हुनाले तिमीहरूले कान लगाएर सुन्नू । तिमीहरू सबैजनाले मनुष्य मात्रप्रति मैत्री र स्नेह राख्नू । मनुष्यहरूले दिन र रात पूजा गर्न लायक भेटी ल्याएर तिमीहरूको पूजा गरिरहने हुनाले उनीहरूलाई तिमीहरू बेहोशी नभइकन रक्षा गर्नू ।

प्रेरणात्मक उपदेश

'तस्मा हि' आदि मुनष्यहरूले देवताहरूप्रति सधैं गरिरहेका उपकारलाई उल्लेख गरी प्रत्युपकार द्वारा मनुष्यहरूप्रति मैत्री र स्नेह राख्नको लागि रक्षा गर्नको लागि प्रेरणात्मक उपदेश हो ।

तस्मा हि निर्धारण

तस्मा उपरोक्त सबै कुरालाई संग्रह गरी निर्धारण गर्ने शब्द हो । त्यहाँ पहिले पनि **'सुणन्तु**=सुन्नुहोस्' भनी फेरि **'निसामेथ**=सुन्नुहोस्' भनिरहेको दोहरिएकोले सबै संग्रह गरीलिन नमिल्ने भइसकेको हुनाले **तस्मा** निर्धारण एउटा कठिन विषय भएको हुनाले *अर्थकथा*मा यस **तस्मा** निर्धारण ढंगलाई विभिन्न रूपमा वर्णन गरिआएको हो । पहिलो विधिमा **समागतानि**-लाई निर्धारण गरी देखायो । **यस्मा समागतानि तस्मा**=समागम हुन आएको कारणले भनी अर्थ दिनुपर्‍यो । *अर्थकथा* मा अन्वय व्यतिरेक वर्णन गरी **तस्मा हि**=तिमीहरू देवभूमिमा देव सुख, ऐश्वर्यहरू त्याग गरी आइपुगेको नाचगान आदि हेर्नलाई होइन, उपदेश सुन्नको निम्ति मात्र समागम हुन आएको कारणले गर्दा भनी भारी किसिमले निर्धारण गरिराख्यो ।

दोस्रो विधिमा **सुमना भवन्तु सुणन्तु भासितं**-लाई हेरेर निर्धारण गरेको हो । तथागतले हर्ष प्रसन्न प्रफुल्लित हुनुहोस्, सत्कारपूर्वक सुन्नुहोस् भनी प्रेरणा दिनुभएकोले देवताहरूमा प्रसन्न प्रफुल्लितता र सुन्ने इच्छा भएकोले उक्त भावलाई नै **'तस्मा हि**- त्यसरी चित्त हर्ष प्रसन्न प्रफुल्लित भइरहेकोले, सत्कारपूर्वक उपदेश सुन्ने इच्छा रहेको कारणले गर्दा नै' भनी निर्धारण गरिराखिएको हो । यस तथ्यमा पनि *अर्थकथा* मा विस्तृतरूपले निर्धारण गरिराखेको- त्यसरी मन प्रसन्न प्रफुल्लित भइ **अत्तसम्मापणिधि, योनिसो मनसिकार, आसय** -को पारिशुद्धिसँग सम्प्रयुक्त भएको भाव, सत्कारपूर्वक सुन्ने इच्छा भएको भावको कारणले गर्दा **सप्पुरिसूपनिस्सय, परतोघोस** उत्पत्ति कारण राम्रो प्रयोगको पारिशुद्धिसँग सम्प्रयुक्त भएको कारणले हो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

तेस्रो विधिमा **'तस्मा हि**=म तथागतको उपदेश सुन्न पनि गाह्रो, फल पनि धेरै पाइने भएकोले उपदेश सुन्नू भनी म तथागतले आज्ञा दिई प्रेरणा दिइसकेको कारणले गर्दा' भनी निर्धारण गरिएको छ । यस तेस्रो विधिअनुसार मुख्य सारांश लिई **'तस्मा हि**=उपदेश सुन्नको निम्ति म तथागतले प्रेरणा दिइसकेको कारणले गर्दा' भनी अर्थ दिएको हूँ ।

कान दिनुपर्ने उपदेश

उपदेशमा कान दिनको लागि प्रेरणा दिइसकेपछि सुन्नुपर्ने उपदेशलाई **'मेत्तं करोथ मानुसिया पजाय'** भनी धेरै मनुष्यहरूप्रति मैत्री राख्नको निम्ति बोल्नुभयो । मनोवृत्ति उत्तम भएका प्रज्ञावानहरूले बहुजनलाई लाभ हुने क्रियाकलापलाई मात्र नित्य निर्देशन दिने गर्दछन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूमध्ये तथागत सम्यकसम्बुद्ध विशिष्ट रूपले विशेषता भएका हुनाले महाकरूणावान तथागतका निर्देशनहरू त साँच्चै नै बहुजनलाई लाभ मात्र हुने सुनिश्चित नै भयो । यहाँ मैत्री राख्नलाई धेरै देवताहरूलाई बोल्नुभएको देव सहित मनुष्य दुवै पक्षलाई धेरै लाभ प्राप्त हुने भएकोले हो ।

मैत्री वृद्धि गर्ने देवताहरूले पनि मैत्रीका प्रतिफल एघारवटा अनुभव गर्न पाउँदछन् । देवताहरूबाट रक्षा पाएका मनुष्यहरूले पनि उत्तम किसिमका आरम्मणहरू भेटाउँछन् । दुवै पक्षलाई नै धेरै लाभ प्राप्त हुने विचार गरी प्रेरणा दिनुभएको हो ।

उपकार उल्लेख

लोकमा कसैप्रति अर्को कसैले कसरी उपकार गरेको छ आदि भनी उसको उपकारलाई उल्लेख गरी बोल्यो भने झन बढी नित्य मैत्रीभाव हुन्छ । मनुष्यहरूप्रति मैत्री राख्नको निम्ति प्रेरणा दिनुभएका तथागतले ती मनुष्यहरूले तिमी देवताहरूप्रति कति उपकार गरेका छन् भनी उपकार देखाए भने मैत्री झन वृद्धि हुन थाल्छ भनी देख्नुभइ **'दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं'** भनी मनुष्यहरूले दिन रात पूजा सत्कार गरिरहेको भावलाई उल्लेख गरी रक्षा गर्नको निम्ति प्रेरणा दिनुभयो । त्यस अवस्थामा वैशाली नगरमा उदेन चैत्य आदि **चेतिय** भनिने धेरै मानिसहरूबाट पूजा गरिने देवस्थान देव मन्दिर रूखहरू थिए । अरू अरू आआफैले अलग अलग पूजा गरिने क्षेत्रहरू पनि धेरै थिए । त्यसबेला मनुष्यहरूले आआफैले देवरूपहरू बनाई ती देवताहरू भएको रूख आदि ठाउँमा गएर देवताहरूलाई उद्देश्य गरी पूजा गर्दथे । कृष्णपक्ष आदि समयमा रातमा पूजा गर्दथे । दिउँसो साँझ कुशल-पुण्यकर्म गरी पुण्यानुमोदन गर्दथे । यी तथ्यहरूलाई निर्देशित गरी 'यतिसम्म पनि तिमीहरूलाई पूजा गरी गौरव मान राखी बसेकाहरूलाई कसरी रक्षा नगरी बस्न मिल्ला र' भनी **'तस्मा हि'** आदिद्वारा प्रेरणा दिनुभयो ।

बलि स्वरूप

बलि भनेको पूजा गर्न लायक दिन योग्य चीज वस्तुहरू हुन् । *अङ्गुत्तर (प.३७९)* -मा १- **ञातिबलि**=आफन्तहरूलाई दिन योग्य; २- **अतिथिबलि**=अतिथि पाहुनाहरूलाई दिन योग्य; ३- **पुब्बपेत बलि**=परलोक भइसकेका आफन्तहरूलाई दिन योग्य; ४- **राजबलि**=राजालाई दिनुपर्ने कर उपहार आदि दिनयोग्य; ५- **देवताबलि**=देवताहरूको लागि गर्नुपर्ने पूजा दान भेटी भनी पाँच प्रकारका बलिको उल्लेख छ । **बलि-** भनेको ती ती आफन्त आदिहरूलाई उचित रूपले दिनुपर्ने दानको नाम भएको कुरा *अङ्गुत्तरट्ठकथा* मा वर्णन गरिएको छ । यहाँ बलिको स्वरूप देवताहरूलाई पूजा गर्न योग्य चीजवस्तु भनेका देवता बलिलाई मान्नुपर्छ । त्यसलाई नै **देवबलि** भनिन्छ ।

ज्ञाति, अतिथि, परलोकी; राज देव बलि पाँचथरी ।
सम्झनु पर्छ यिनीहरूलाई; पात्र हुन् पूजा दानका ।

देवताहरू पूजनीय हुन् र ?

*चतुक्कपञ्चक अङ्गुत्तर*मा आफूले उद्योग गरी लाभ गरिएका चीज पदार्थहरूद्वारा पाँचथरी बलि पूजा गर्नुलाई धन वैभव सम्पत्ति लाभ हुने एउटा कारणको रूपमा बताईराख्नुभएको छ । *पञ्चङ्गुत्तर*मा कुलपुत्रहरूको उन्नति वृद्धि हुने कारण, परिहानी नहुने कारण पाँचवटा बताउनुभएकोमा देवताहरूलाई पूजा सन्मान गर्नु पनि एउटा समावेश भएको छ । (*पञ्चक ६८*) देवताहरू पूजा गर्नुलाई लोकको विकासको एउटा कारणको रूपमा तथागतले इच्छा गर्नुभएको स्पष्ट भएको छ । 'देवताहरू छन्' भनी विश्वास हुनेहरूको निम्ति देवताहरू पनि एक प्रकारका सत्वहरू नै भए । मनुष्यहरूका बीचमा वन्दना प्रणाम गर्न योग्य, अयोग्य भए जस्तै देवताहरूको समूहमा पनि वन्दना प्रणाम गर्न योग्य र अयोग्य दुईप्रकारका हुनु पर्दछ । उनीहरूलाई सम्झेर खाने लाउने आदि दान दिनु, सत्कार गर्नु, पुण्य बाँडिदिनु आदि गर्न योग्य नै छ । मानिसहरू परस्पर आदान प्रदान गरी सहयोग गर्नाले सधैं सहयोग गर्न नसके पनि उनीहरूले सक्ने बेलामा मदत पाइने जस्तै देवताहरूले पनि सधैं जुनसुकै क्षेत्रमा सहयोग दिने सामर्थ्य नभए पनि उनीहरूले सक्ने क्षेत्रमा त सहयोग र संरक्षण गर्न सक्दछन् । कुनैकुनै सहयोग पाउने व्यक्तिहरूलाई *जातक निपातहरू* अनुसार र लोकको अनुभव अनुसार जान्न सकिन्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

यस्मिं पदेसे कप्पेति; वासं पण्डितजातियो।
सीलवन्तेत्थ भोजेत्वा; सञ्ञते ब्रह्मचारयो ।
या तत्थ देवता आसुं; तासं दक्खिणमादिसे ।
ता पूजिता पूजयन्ति; मानिता मानयन्ति नं ।
ततो नं अनुकम्पन्ति; माता पुत्तं व ओरसं ।
देवतानुकम्पितो पोसो; सदा भद्रानि पस्सति ।

(*विनय महावग्ग, भेसज्जक्खन्धक ३२४*)

पण्डितजातियो=प्रज्ञावान जातको व्यक्ति; **यस्मिं पदेसे**=जुन प्रदेशमा; **वासं**=बास, **कप्पेति**=बस्ने गर्दछ; **एत्थ**=त्यहाँ आफ्नो वासस्थानमा; **ब्रह्मचारयो**=उत्तम आचरण गरेर बस्नेहरू; **सञ्ञते**=इन्द्रीयहरूलाई प्रभावहीन हुने गरी हनन गरी रक्षा गरिसकिएका; **सीलवन्ते**=शीलवान आयुष्मानहरूलाई; **भोजेत्वा**=भोजन आदि गराई; **तत्थ**=उक्त ठाउँमा; **या देवता**=जो देवताहरू; **आसुं**=रहेका छन्; **तासं**=ती देवताहरूलाई; **दक्खिणं**=दान-दक्षिणा; **आदिसे**=उद्देश्य राखेर उल्लेख गरेर पुण्य बाँडी दिनुपर्दछ; **पूजिता**=पूजा गरिएका; **ता**=ती देवताहरूले; **नं**=ती आफूहरूलाई पूजा गर्नेहरूलाई; **पूजेन्ति**=प्रतिपूजा गर्दछन्; **मानिता**=मान सम्मान पाएकाहरूले; **ता**=ती देवताहरूले; **नं=**ती आफूहरूलाई मान्नेहरूलाई; **मानेन्ति=**फेरि मान मर्यादा राख्दछन्; **ततो**=त्यसले गर्दा; **नं**=ती आफूलाई पूजा मान गर्नेहरूलाई; **माता**=आमाले; **ओरसं पुत्तं**=आफ्नो कोखबाट जन्मेको आफ्नै छोरोलाई; **अनुकम्पन्ति इव**=सदा रक्षा गरी अनुकम्पा राखी बस्ने झैं; **अनुकम्पन्ति=**सदा रक्षा गरी अनुकम्पा राखी रहन्छन्; **देवतानुकम्पितो**=देवताहरूको अनुकम्पा प्राप्त भएको; **पोसो**=व्यक्तिले; **सदा**=सधैं; **भद्रानि**=असल असल आरम्मणहरूलाई; **पस्सति**=देखिरहन पाउँदछन् ।

अतिक्रमण हुनु हुँदैन

जुनसुकैमा पनि कर्मलाई मात्र विश्वास गरी ढुक्क हुने गरेझैं देवताहरूप्रति मात्र पनि विश्वास गरी ढुक्क भइ समर्पण गरी बसीराख्नु हुँदैन । त्रिरत्नप्रति जति-जति बढी आरम्मण गर्न सकियो उति-उति नै राम्रो भए पनि देवताहरूप्रति सिमाना नाघ्नेगरी समर्पण गरी विश्वास गर्नु जस्तो देवभक्त आस्तिक भनिने गरी हिंड्नु अपेक्षित छैन । कतिपय व्यक्तिहरू भगवान् बुद्धलाई भोजन अर्पण गर्न भने याद गर्दैनन्, देवतालाई पूजा गर्ने काम भने केरा ओइलाउन नपाउने गरी खुब हेर-विचार रेखदेख गरीरहन्छन् । बुद्धलाई भन्दा बढी आदर-सत्कार र पूजा गर्नु त आफूहरू बुद्धानुयायी भएको स्पष्ट नहुने स्थिति देखाउने काम भएको हुनाले त्यस्ता काम-कुरा हटाउनमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

(३०) यं किञ्चि वित्तं इध वा हुरं वा;
सग्गेसु वा यं रतनं पणीतं ।
न नो समं अत्थि तथागतेन;
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३०) **इध वा**=यस मनुष्य-लोकमा वा; **हुरं वा**=नाग, गरूड आदि लोकमा; **सग्गेसु वा**=देवलोक, ब्रह्मलोकमा पनि; **यंकिञ्चि**=सम्पूर्ण, **वित्तं**=धन रत्न सम्पत्ति; **अत्थि**= रहेका छन्; **सग्गेसु** वा=देवलोक ब्रह्मलोकमा समेत; **पणीतं**=प्रणीत भएका; **यं रतनं**=जुन रत्नहरू; **अत्थि**=छन्; (**एत्थ**=ती रत्नहरूमध्ये); **तथागतेन**=तथागतसँग; **समं**=समान भएका रत्न त; **न नो अत्थि**=छैंदै छैन; **बुद्धे**=बुद्धप्रति; **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको रूपमा भएको सुन्दर गुण पनि; **पणीतं**=प्रणीत छन् । **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

मनुष्यलोक, नाग गरूड आदि लोक, देवलोक ब्रह्मलोकमा भएका जति सबै उत्तम प्रणीत रत्नहरूमध्ये तथागत समान भएको रत्न त कतै कुनै हुनै सक्दैन । बुद्धप्रतिको यस रत्नको भाव सुन्दर गुण विशिष्ट प्रणीत भएको गुण हो । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

बुद्ध रत्न

रत्न सूत्र बुद्ध, धर्म, संघलाई रत्नको रूपमा बताइएको देशना हो । यस सूत्रले बुद्ध, धर्म, संघ असली रत्न भएको तथ्य, सत्य वचन बोली सत्वहरू सखी पार्नको लागि प्रार्थना गर्दा रहेछन् । **'यं किञ्चि वित्तं'** आदि गाथा तथागत साँच्चैको रत्न भएको तथ्य व्यक्त गरी सत्य-क्रिया गरिएको गाथा हो ।

व्याकरण स्पष्टीकरण

Downloaded from http://dhamma.digital/

(**वित्तं**=सुन्दरतालाई उत्पन्न गर्ने; **रतनं**=रत्न भनी **वित्तं** लाई **रतनं**-को विशेषणको रूपमा अर्थ दिने चलन रहेको छ । *अर्थकथा*मा **'वित्तन्ति धनं'** भनी वर्णन गरिएको र **यं किञ्चि वित्तं**-लाई **'इध वा हुरूं वा'** को आधेय्यको रूपमा वर्णन गरेर **'यं रतनं'**-लाई **'सग्गेसु वा'** -को आधेय्य रूपमा वर्णन गरी राखेकोलाई अनि **'यं एतं वित्तञ्च रतनञ्च पकासितं'** भनी **वित्त** र **रतन-**लाई अलग्ग देखाईएकोलाई आधार गरी **वित्तं**=धन रत्न सम्पत्ति भनी अर्थ दिएको छु ।

इध वा=.... मा पनि; **हुरं वा=...** मा पनि; **यंकिञ्चि**=सम्पूर्ण; **वित्तं**=...सम्पत्ति; **अत्थि**=रहेका छन्; **सग्गेसु वा** =...मा पनि; **पणीतं**=...भएको; **यं रतनं**=...रत्न; **अत्थि**=...छन्; **तथागतेन**=...सँग; **समं**=समान भएको; **तं वित्तं च**=...पनि; **तं रतनञ्च**=....पनि; **न नो अत्थि**= नरहेको पक्का भयो; यसरी पनि (अर्थ) दिन मिल्छ । तर *अर्थकथा*मा; **पिण्डार्थ=**देखाइराखेको **'किं वित्तं होति; यं एतं वित्तञ्च रतनञ्च पकासितं एत्थ एकम्पि बुद्धरतनेन सदिसं रतनं नेवत्थि'** लाई आधार लिएर **एत्थ** भनी नियत थप्ने अर्थ अभिप्राय सबभन्दा सुहाउँछ भनी विचार गरी **एत्थ**=यी रत्नहरूमध्येमा भनेर अर्थ दिएको छु ।

इध-मा शासन, लोक, देश, पदपूरण भनी चारथरी अभिप्राय रहेकामा यहाँ मनुष्य लोकमा भन्ने अभिप्राय हो । **हुरं**=इतर अर्थवाची निपात हो । मनुष्य लोकबाट अलग्ग भन्दा बाकी रहेका सबै लोकलाई लिनुपर्ने भए जस्तो भए पनि **सग्गेसु**-लाई पछि बोलिने भएकोले देव-ब्रह्मादेखि अलग्ग रहेका नाग, गरूडलोक आदिलाई मात्र पारिसेस नय अनुसार लिनुपर्दछ । **सग्ग**-शब्द देवलोकलाई मात्र व्यक्त गर्ने स्वभाव रहेको भए पनि **'सोभनेन कम्मेन**=शोभा भइ उत्तम भएको कर्म; **आजीयन्तीति**=पुग्नुपर्ने हुनाले; **सग्गा**=सग्ग भन्दछन्' भन्ने अर्थ चिन्तन गरी ब्रह्मलोकलाई पनि फेरि लिनु पर्दछ । तर भूमि विमान नभएको अरूप भूमिमा रत्न उपलब्ध हुन नसक्ने हुनाले **सग्ग** -को स्वरूपमा रूपावचर ब्रह्महरूलाई मात्र लिनुपर्दछ ।

'यं किञ्चि वित्तं -को स्वरूप अनुसार मनुष्यलोकमा ब्यापार लेनदेनको लागि वा अलंकार प्रयोगको लागि व्यवहार गरिने सुन चाँदी मोति माणिक पत्थर नीर आदि रत्न जडित भूमि विमानमा उत्पन्न भइरहने नाग, गरूड आदिहरूका रत्नहरू हुन् । **सग्गेसु वा रतनं**-द्वारा देव, ब्रह्म भूमि विमानमा उत्पन्न भइरहनेहरू, अधिकारी हकवाला सम्पन्न भएका, नभएका रत्नहरू भयो । **'न इति पटिसेधे नो इति अवधारणे'** भन्ने *अर्थकथा* अनुसार **न नो समं** -मा **नो** कुनै ठाउँमा प्रतिवेध अर्थमा लागे पनि यहाँ न- ले प्रतिषेध अर्थ व्यक्त गरिसकेको भएर **नो** -अवधारण अर्थमा लगाउनु पर्दछ ।)

बुद्धको अर्थ

(**इदम्पि बुद्धे रतनं** -मा **रतनं** -लाई *अर्थकथा* मा भावपद चिन्तन गरिराखेको छ । **रतनं** -भावपद भयो भने **बुद्धे** सम्बन्ध हुन योग्य छ भनी **बुद्धे बुद्धस्स**=...को **इदम्पि रतनं**=... रत्न पनि भनी सम्बन्ध अर्थ दिने चलन छ । **बुद्धे**-को सम्बन्ध अर्थ उचित रहेको त सही हो । तर एउटा पद त्यसको प्रकृति अर्थ अनुकूल नभएको अवस्थामा मात्र अर्को अर्थसँग परिवर्तन गरी अर्थ दिनु स्वाभाविक हुनेछ । यहाँ **बुद्धे** -र **रतनं**-आधार आधेय्यको रूपमा उचित र अनुकूल रहेकै छ । त्यसैले *अर्थकथा*मा **बुद्धे रतनं पणीतं**-भनी बुद्धको आधार रूपमा मात्र वर्णन गरिएको छ । **बुद्धे रतनं** -लाई अभिप्राय व्यक्त गरिएकोमा पनि **'न हि यत्थ रतनं अत्थि; तं रतनन्ति सिज्झति'** आदि भनी आधार रूपमा मात्र व्यक्त गरिएको छ । त्यसैले यहाँ **बुद्धस्स**-भनी नसच्याइकन नै **बुद्धे**=बुद्धसँग भनी अर्थकथाकारको रूचिअनुसार (अर्थ) दिएको छु ।

अर्को अर्थ एउटा

(*अर्थकथा* मा **रतनं** -लाई भाव लोप चिन्तन नगरी अझ अर्को एकथरीले अर्थ वर्णन गरिएको छ । उक्त अर्थ अनुसार **इदम्पि**-लाई कारण चिन्तन गरी **बुद्धे**-लाई पनि **वनप्पगुम्बे** आदिमा जस्तै प्रथम अर्थमा सप्तमी चिन्तन गरी **इदम्पि**=यस कारणले गर्दा, **बुद्धे**-बुद्धो=तथागत बुद्ध, **पणीतं**=प्रणीत भएको, **रतनं**=रत्न रहेछ भनी (अर्थ) दिइएको छ ।

रत्न लाई भाव चिन्तन ढंग

(*अर्थकथा* मा **रतनं**-को भाव रूपमा वर्णन गरिराखेकोले **'रतनस्स भावो रतनत्तं'** गरी **लोपो** -भन्ने *मोग्गल्लान सुत्त (४-५९-१२३)* द्वारा त्त -लाई लोप गर्नुपर्दछ । भाव लोप चिन्तन गर्न पर्नुको कारण *अर्थकथा* वर्णन क्रमैसित बताउँदछु । **'चक्खु सुञ्ञं अत्तेन वा अत्तनियेन वा'** मा बाहिरकहरूको छन्द अनुसार **चक्खु** नै **अत्त**, **अत्तनिय** भइ **चक्खु अत्त, अत्तनिय** स्थितिबाट शून्य भइरहेको अवस्थामा **चक्खु चक्खु** द्वारा शून्य भइरहेको छ भन्ने अर्थ हुन जाने भएकोले हटाई पठाएको भन्ने हुँदैन । **चक्खु अत्त** भइरहेको कुरा (**सामि, निवासी, कारक, वेदक, अधिट्ठायक सभाव**) बाट शून्य भएको छ भनी भाव अर्थलाई व्यक्त गरी बताएमा मात्र **चक्खु अत्त** होइन भनी हटाइदिएको हुन जान्छ । त्यस्तै भने जस्तै **बुद्धे रतनं** -मा **रतनं** -लाई भाव चिन्तन गरेन भने आधार स्थल र आधारित वस्तु भेद हुनुपर्ने भएकोले **बुद्ध** र **रत्न** भेद नभइ बुद्ध नै रत्न भइ बुद्धमा रतन प्रणीत भएको छ भनी आधार, आधेय्यको भाव घट्दैन । कुन ठाउँमा रत्न छ भन्दा उक्त क्षेत्र रत्न नभएको हुनाले बुद्ध रत्न होइन; बुद्ध अलग, रत्न अलग भन्ने अर्थ लाग्न जान्छ । त्यसैले रत्न भाव लोप भइ

Downloaded from http://dhamma.digital/

बुद्धसँग रत्नको भाव (**चित्तीकत** आदि गुणहरू) रहेका छन् भनेमा मात्र अभिप्राययुक्त भई उचित हुने हुनाले **रतन** -लाई भावपद -को रूपमा अर्थकथाचार्यले चिन्तन गरिराखेको हो । **भावप्पधान** -पनि भन्न मिल्छ ।)

सुन्दर बनाइदिन सक्छ

'रतिं जनेतीति रतनं'=मनमोहक हुनुलाई उत्पन्न गर्नसक्ने हुनाले 'रत्न' भन्दछन् । तथागतको रूपाकृति पनि शोभायमान भइ दर्शनीय प्रासादिक छ । आवाज पनि रमाइलो छ । उपदेश पनि वाक्य राम्रो भइ अर्थ अभिप्रायले पूर्ण छ । त्यसो हुनाले तथागत दर्शन गर्न पाउँदा वा उपदेश सुन्न पाउँदा हर्षले असीमित गद्‌गद् हुन्छन् । बुद्ध तथागतका गुणहरू धेरै भएकोले पनि सबभन्दा विशिष्ट रूपले प्रकट भइरहने हुनाले उक्त सम्बन्धित गुणहरूमा ध्यान दिँदा आरम्मण गर्दा पृथग्जनहरूलाई नै अति प्रीति उत्पन्न हुने गर्दछ । तथागतको धर्मलाई जानेर आर्य भएका व्यक्तिहरूको सन्तोष र उल्लास त वर्णन गरेर नै साध्य छैन । यसरी बहुजनलाई हर्षित गर्ने हुनाले तथागत **'रतन'** नामधारी हुनुभयो ।

रमाइलो हुने

त्यसपछि फेरि रमाइलो गरिदिने कारणले गर्दा पनि **'रत्न'** भनी भन्नुपर्दछ । तथागतको उपदेश सुनेर अध्ययन मनन र पूजा पाठ गरिबसेमा धर्म जान्नेहरू, धर्म बुझ्नेहरूले मनमा रमाइलो अनुभव गरिबस्न पाउँदछन् । तथागतको अनुशासन अनुसार धारण पालन आचरण गरिरहेकाहरू कतिपयले ध्यान सुख प्राप्त गरी 'ध्यानरति' द्वारा रमाइलो अनुभव गर्न पाउँदछन् । कतिले विपश्यना उद्योग र अभ्यास गरी नाम रूप उत्पत्ति विनाशलाई देख्न पाउनुद्वारा उत्पन्न हुने प्रीति मनुष्यहरूका रमाइलो कुराहरू मध्येमा कुनैसँग पनि तुलना गर्न नमिल्ने गरी विशिष्ट किसिमको रमाइलो हो भनी भनिएको छ । देवताहरूका रमाइलोसँग पनि तुलना गर्न सुहाउँदैन । मार्गफल लाभ भइ फलसमापत्ति सुख अनुभव गर्नपाउँदा त बेजोडकिसिमको सुखले प्रफुल्लित भएको जस्तो भइ लोकमा कुनै किसिमका रमाइलोसँग समेत दाँज्न नमिल्ने अतुलनीय रमाइलो अवश्य हुन्छ । इत्यादि ढंगले विभिन्न किसिमका रमाइलो उत्पन्न गर्ने हुनाले पनि बुद्ध तथागत 'रत्न' भन्ने नामधारी हुनुभयो ।

रत्नको अर्थ पाँचथरी

अनि फेरि जुन क्षेत्र आदर गौरव सत्कार सन्मान गर्न लायक छ; धेरै मुल्यवान छ; अतुल्य छ; भेटाउन देख्न पनि गहारो; उत्तम व्यक्तिहरूले मात्र प्रयोग गर्न सकिने हो; त्यस्ता क्षेत्रलाई 'रत्न' भन्दछन् भनी रत्नको अर्थ पाँच थरी देखाइएका छन् ।

चित्तीकतं महग्घञ्च; अतुलं दुल्लभदस्सनं।

अनोमसत्तपरिभोगं; रतनं तेन वुच्चति।

चित्तिकतं=मनमा दरो गरी सङालेर राखी सन्मान पनि गर्नुपर्ने; **महग्घञ्च**=धेरै मूल्य पनि पर्ने; **अतुलञ्च**=तुलना गर्न नसकिने; **दुल्लभदस्सनं**=देख्न सक्नु पनि गाह्रो भएको; **अनोसत्तपरिभोगञ्च**=हीन नभएका श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूबाट मात्र उपभोग्य पनि भएको; **तेन**=ती कारणहरूले गर्दा; **रतनं='**रत्न' भनी; **वुच्चति**=भन्दछन् ।

गौरव सन्मान योग्य छ; हो यो बहुमूल्य पनि।
अतुल्य, दुर्लभदर्शन छ; श्रेष्ठद्वारा उपभोग्य पनि।
अर्थ पाँचथरी रत्नको; बुझ्नु सकल जनले ।

गौरव राख्न योग्य

लोकमा गौरवनीय भएका, सन्माननीय भएका धेरै रत्नहरू रहेकाले ती रत्नहरूप्रति गौरव राख्नुभन्दा त तथागतलाई बढी गौरव राख्ने गरिन्छ । बुद्धकालीन अवस्थामा मानिसहरूले गौरव राखेर पूजा गर्नुपर्ने आचार्यहरू थरी थरी थिए । तथागतले गौरव पूजा सत्कार पाएजति अरू आचार्यहरू पाउँदैनथे । तथागतलाई त मनुष्यहरूबाट मात्र नभइ देव ब्रह्माहरूबाट समेत गौरव र सम्मान राख्ने पूजा गर्ने गरिआएकै छन्, होइन र ? त्यसैले नै देवता पूजा गर्नेहरू, ब्रह्मा पूजा गर्नेहरू उनीहरूको आधार-भरोसा लिने व्यक्तिहरू जब बुद्धको विषयमा थाहा पाउँछन् तब देव ब्रह्माहरूलाई छाडी तथागतलाई मन पराई मान्य ठानेर पूजा गर्दछन् ।

जंगली मानिसहरू र घाँस खाने मृगजातिक चौपायाहरूले माणिक रत्न देखे पनि असल खराब, मुल्यवान हो वा होइन जान्नु पर्दछ भन्ने कुरा जान्दैनन् । असल, खराब जानेर मूल्यवान हो होइन जानेकाहरूले मात्र खुशी प्रसन्न भइ सन्तुष्ट भइ बुझ्न सक्दछन् । तथागतसँग सबभन्दा विशिष्ट गुणांगहरू प्रकट रूपमा रहेकोले उक्त गुणांगहरूलाई बुझ्ने प्रज्ञा ज्ञानयुक्त मानिसहरूले 'तथागतभन्दा उच्चस्तरका पूजनीयहरू सन्माननीयहरू भेटाउन सक्दैनथे । तथागतका

Downloaded from http://dhamma.digital/

गुणांगहरूलाई अनुमान गर्ने काममा मार्गज्ञान, फलज्ञानसम्म ज्ञान भएकाहरूले त बुद्धरत्नको गुणांगलाई उच्चकोटी भएको अनुमान गरी निर्णय गर्दथे । त्यसैले स्रोतापन्न भयो भने **बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो**=(तथागतप्रति दृढ र अटल रूपमा श्रद्धा र प्रसन्नता सम्पन्न भएका) हुन पुग्दछन् । त्यसो हुनाले गौरव सन्मान राख्नलायक भएकोले रत्न भन्यो भने उक्त अर्थ सबभन्दा गौरवनीय तथागतसँग मात्र अनुकूल हुनाले तथागत नै साँच्चैको रत्न भयो ।

बहुमूल्य

लोकमा मूल्य नै तोक्न नसकिने गरी धेरै मानिसहरूबाट अतिव लोभ गरिने रत्नहरू रहेका छन् । ती रत्नहरूसँग तथागतलाई दाँजेर तथागतमा नै आधार लिउँ कि; रत्न नै लिउँ कि भनी कुनै एकलाई रोज्न लगाए भने तथागतको विषयमा राम्ररी जान्नेहरूले रत्नलाई एकातिर पंछाई तथागतलाई नै मात्र मन पराई (लोभ गरी) खुसीसाथ रोजेर लिनेछन् ।

जोतिक, जटिल आदि महाजनहरूसँग अमूल्य अनर्घ रत्नहरू भएकामा ती रत्नहरूलाई छाडेर तथागतको समिपमा आएको कारणले तथागतका अमूल्य अनर्घ भाव बुझ्न सकिन्छ । अझ भन्ने कुरा बाकी छ; लोकमा थोरै मात्र मूल्य पर्ने रत्नद्वारा (चीजवस्तु) साटेर लिएमा थोरै-थोरै मात्र चीजवस्तु प्राप्त भइ जति जति रत्न मूल्य बढी पर्ने हुन्छ उत्ति उत्ति नै बढी चीज बस्तुहरू लाभ हुन्छ । एकचोटी मात्र बुद्ध वन्दना गर्नु एक थुँगो फूल (पुष्प) मात्र दान गर्नुद्वारा नै बयान नै गर्न नसकिने गरी प्रतिफल प्राप्त हुनु पनि बुद्ध रत्नको अनर्घ भावलाई देखाइरहेको दसि प्रमाण नै भयो । त्यसैले अमूल्य र अनर्घ अर्थ अनुसार रत्न भन्ने हो भने तथागतभन्दा उच्च भएको अमूल्य भएको रत्न भन्ने नरहेको कारणले गर्दा तथागत नै मात्र साँच्चैको रत्न सिद्ध हुन्छ ।

बेजोडको

लोकमा प्रज्ञा महान हुनु; रूप-लावण्य राम्रो हुनु आदि गुणमा पहिले पहिलेका कारण कुशल कर्महरू पनि रहेकै हुन्छ । कारण कर्म विशिष्ट र श्रेष्ठ भएका व्यक्तिसँग लाभ गुणहरू पनि धेरै हुन्छन् । चारअसंख्य, एकलाख कल्पभन्दा बढी अवधिमा अरूलेभन्दा धेरै कुशल पारमिता पूर्ण गर्नु पर्ने; अरूसँग बेजोड हुने गरी सम्पन्न गरिआएको हुनुपर्ने भएको कारणले कर्म अरूको भन्दा उच्चस्तरको बनाइआएको अनुसार परिणाम र गुणांग पनि फरक हुनैपर्छ । सर्वज्ञता ज्ञान एउटाद्वारा नै अतुल पद धारण गर्न योग्य भइसके । अरू-अरू रूपकाय, धर्मकाय सबैसँग दाँजोमा आउनसक्ने कोही बाकी नरहेकोले गर्दा बुद्धकालीन अवस्थामा नै **अनुत्तर** (=जोडा नभएको/बेजोड) पुद्गल नै भयो भनी बारम्बार प्रशंसा प्राप्त गर्न पाउनुभयो । लोकका रत्नहरू सम्बन्धित देशमा मात्र अतुलनीय हुने भए पनि अन्यत्र कतै न कतै त्यससँग समान भएको अथवा त्योभन्दा पनि उच्चस्तरका रत्नहरू रहेकै हुन्छ । चक्ररत्न भनेको त्यसको युगमा अतुलनीय भन्नुपरे पनि तथागत नभएको अवस्थाले मात्र हो; यदि बुद्धसँग दाँज्नुपरेमा चक्ररत्नलाई बुद्धभन्दा बढी मान्न कहाँ सकिएला र ! त्यसैले अतुलनीय अर्थअनुसार तथागत मात्र रत्न भन्न लायक हुन्छ । तथागत उच्चस्तरका नै भएकालाई छाडौं तथागतसँग समानस्तरका पनि अरू हुन नसक्ने तथ्यले तथ्य आश्चर्य अद्भूत भएको विशिष्ट रत्न नै भएको छ, होइन र ?

दर्शन दुर्लभ

उ जस्तै म जस्तै सामान्य देव मनुष्य ब्रह्माहरू दुर्लभ नभइ सधैंजसो देखिने हुन्छन् । आश्चर्यजनक विशिष्ट पुरूषजाति उत्तम पुद्गल तथागत कहिलेकाहीं मात्र अद्भूतरूपले उत्पन्न हुने हुनाले दर्शन दुर्लभ हुन्छ । शासनभन्दा बाहिर उत्पन्न हुनुहुने प्रत्येक बुद्धहरू धेरै धेरैजना उत्पन्न भइरहने हुनाले दर्शन दुर्लभ भन्नुपर्दैन । बुद्ध हुनलाई चार असंख्य; आठ असंख्य, सोह्रअसंख्य समय बित्नेगरी पारमी पूर्ण गर्नुपर्ने, जो कसैले पनि इच्छा गर्ने आँट नगर्ने, रक्त संचार नै रोकिएला जस्तो गरी बीरता देखाई बुद्धत्व प्रार्थना गरी बस्न चाहनेहरू दुर्लभ नै हुन्छन् । बुद्धत्व प्रार्थना गर्नेहरूमा पनि कोही कोही नियत-व्याकरण प्राप्त गर्न अगावै नै पछि हट्नुपर्नेहरू पनि छन् । नियत-व्याकरण लाभ हुनेहरू एक-दुईजना मात्र हुन्छन् । ती एकदुईजना मध्येमा पनि असंख्य कल्पानकल्पसम्म पारमी पूर्ण गर्नुपर्ने हुनाले कति-कति समय बितेपछि मात्र बुद्धको रूपमा उत्पन्न हुनुपर्ने हुन्छ ।

यसरी बुद्ध-दर्शन पाउनु दुर्लभ छ । त्यसो हुनाले प्रज्ञावानहरूले नै पनि बुद्धोत्पन्न समय लाभ गर्न गाह्रो छ । एक चोटी चुकेपछि पछि भेउ पाउन न नसक्ने गरी चिप्लिन पुग्ने हुन्छ । यस्तो मुश्किलले पाइने बेलामा अवसर चुक्न दिनहुन्न, उचित छैन भनी मार्ग फल लाभ गर्नको लागि जोडतोडले उद्योग र प्रयास गर्ने गर्दछन् । त्यसैले दुर्लभ दर्शन अर्थअनुसार रत्न भनेमा बुद्धभन्दा दर्शन दुर्लभ हुने व्यक्ति हुनै नसक्ने हुनाले बुद्धलाई मात्र रत्न भन्नुपर्छ ।

श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूबाट मात्र उपभोग्य

सेवन गर्नु भन्नुमा उपभोग गर्नु, सत्संगत गर्नु, अनुशासनलाई पालन गर्नु; अनुशासन अनुसार आचरण र अनुशासन गर्नुद्वारा बोधिपक्षीय रत्न, मार्ग फल रत्न लाभ गर्नु नै हो । लौकिक रत्नहरू त हीन जातिक, तल्ला स्तरका मानिसहरूबाट समेत उपभोग गरिरहन पाइने भएको स्पष्ट नै छ । बुद्ध-रत्न त हीन पुरूषहरूको क्षेत्र होइन । विद्वान्हरू प्रयोग गर्दछन्

Downloaded from http://dhamma.digital/

। परिशुद्ध उत्तम आर्यहरू र उत्तम आर्य हुनको लागि पहिलेका कुशल कर्म उपनिश्रय भएकाहरू भाग्यवानहरू श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूको मात्र सेवनीय क्षेत्र हुन् । परिशुद्ध व्यक्तिहरू मत्र बुद्धसँग नजिकका भएर अपरिशुद्धहरू हीनहरू बुद्धबाट टाढाका भएको कुरा बताउनुभएको आधार लिनु पर्दछ । (*रतन सुत्त*, ये पुग्गला गाथा वर्णन हेर्नुस्) त्यसैले उत्तम व्यक्तिहरूको मात्र सेवनीय क्षेत्र भएकोले रत्न भन्नाले बुद्ध-रत्न मात्र साँच्चै उत्तम व्यक्तिहरूको सेवनीय सही रत्न भन्न मिल्छ । उत्तमहरूका मात्र सेवनीय भएकोले रत्न भन्ने बेलामा तथागत बुद्ध मात्र नै असली रत्न भयो । बुद्ध-रत्न त मिथ्यादृष्टिकहरू, श्रद्धारहित हीन व्यक्तिहरूका सेवनीय होइन । तथागतका मूल्य नजान्ने साधारण मनुष्यहरूको क्षेत्र होइन । साँच्चै उपनिश्रय सम्पन्न, मार्ग फल लाभ गर्न योग्यहरू श्रावक, महाश्रावकहरूका मात्र सेवनीय क्षेत्र भएकोले **अनोमसत्तपरिभोग** अनुसार साँच्चैको रत्न नै रहेछ । बुद्धको शरणमा गइरहेछु भने पनि तथागतको धर्म लाभ नभएकाहरूका लागि सर्वोत्तम सेवन भइसकेको हुँदैन । धर्मलाई अधिनस्थ गर्नुद्वारा मात्र बुद्ध-रत्नलाई उच्चस्तरले असल तरिकाबाट सेवन गरेको बन्ने गरी उद्योग गर्नु उचित छ ।

परित्राण प्रभाव वृद्धि गर्नको लागि

लोकमा रत्न भनी भन्दा साह्रै नै मान्यता गर्दछन् । अत्यन्त राम्ररी हेरविचार गरी सुरक्षित गरी राख्ने गर्दछन् । बुद्धप्रति रत्नको रूपमा कतिसम्म गहिरोसित मन पराई विश्वास र श्रद्धा राखी मन पराईरहेका छन् नि ? बुद्धारम्मणलाई आदर गौरवपूर्वक हेरविचार गरी कतिसम्म मनभित्र घुसारी राखिएको छ नि ? बुद्ध-गुण जान्नेहरूका निम्ति अतिव सन्माननीय भएको असली रत्न हुन्छ । उनीहरूका निम्ति यो **'यंकिञ्चि वित्तं'** गाथा जति पाठ गरे पनि नपुग भइरहन्छ; जति आकर्षक माने पनि नपुग मानिरहन्छन् । त्यस्तो हुनेको परित्राण मात्र अति प्रभाव र आनुभावयुक्त भएको हुनाले अन्तरायबाट साँच्चै मुक्त बनाउनेछ । आयुष्मान आनन्द स्थविरले त बुद्ध-गुणलाई धेरै धेरै विचार र निरीक्षण गरेर मात्र परित्राण पाठ गर्नुभयो । स्रोतापन्न भएर **अवेच्चप्पसाद** युक्त भएको मात्र होइन बुद्ध-गुणमा बहुश्रुत पनि धेरै नै भएको हुनाले जति सन्तुष्ट माने पनि अझै अझै इच्छा लाग्छ; श्रद्धा प्रसन्न अनुभव जति गर्दा पनि अझै इच्छा लाग्ने चित्त भएका उहाँको परित्राण अति नै प्रभावकारी हुन्छन् । परित्राणको अर्थ नबुझे पनि आस्था र विश्वास प्रबल भएकाहरूलाई परित्राणको प्रभावको फल योग्यता अनुसार लाभ नै हुन्छ । तर परित्राणको अर्थ जानेर गुणलाई आरम्मण गर्नपाइनाले गर्दा प्रीति, प्रश्रब्धि उत्पन्न गर्न पाइने अति विशिष्ट भएको श्रीशोभा र मंगल रहेछ । त्यसरी श्रीशोभा मंगल हुने व्यक्तिप्रति अमंगलहरू हटेर गई असल परिणामहरू वृद्धि भइआउने सुनिश्चित भइराखेकोले परित्राणको अर्थ अभिप्राय क्रमशः जानिने किसिमले प्रयास र प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

सत्य वचन

कुनै कुनै क्षेत्रमा सही कुरा बोल्नु बताउनुलाई सत्य भन्दछन् । उक्त सत्यलाई वचीसत्य भन्दछन् । झुठो, असत्य कुरा गर्नुबाट विरत हुनुलाई पनि सत्य नै भन्दछन् । उक्त सत्य त विरति सत्य हो । दुःख, समुदय, निरोध, मार्ग यी चारवटालाई पनि यथार्थ भइरहेको स्वभावहरू हुनाले सत्य नै भनी भन्नु पर्दछ । आर्य सत्य हो । त्यसमध्येमा साँच्चै प्रकट रूपमा अस्तित्वमा रहेकोले विनाश नहुने उत्तम स्वभाव भएकोले निर्वाणलाई परमार्थ सत्य भन्नुपर्दछ । वास्तविक नभए पनि आफूले सत्य भनी बलियोसित ग्रहण गरिएको अनुसार सत्य भन्नुपर्ने दृष्टिसत्य पनि अझै छँदैछ । यी सत्यहरू मध्यमा **'एतेन सच्चेन'** अनुसार सत्य त वचीसत्य नै भयो । वचीसत्य वास्तविक घटनालाई वास्तविक रूपमा बोल्नु भन्नु एक प्रकारको स्वभाव नै भयो । उक्त स्वभाव धर्ममा त विषलाई हटाउन सक्ने, आगोलाई शान्त पार्न सक्ने, पानी पार्न सक्ने, आकाशमा आफूलाई स्थीर पार्न सक्ने आदि विभिन्न अद्भूत घटनाहरूलाई उत्पन्न गराउन सक्ने शक्ति छ ।

सुवर्ण साम

बोधिसत्व सुवर्णसाम वाण लागेर वाणको विषको प्रभावले मूर्च्छित परिरहँदा 'यो साम धर्माचरण गरिरहेका, उत्तम आचरण गरिरहेका, सत्य वचन बोल्ने, आमा बुबाको उपस्थान गर्ने, ज्ञाति बन्धुको समूहमा वयस्क वृद्धहरूलाई आदर-गौरव गर्ने भएकोले सामलाई आफ्नो प्राणभन्दा पनि बढी मनपर्ने भएकोले यस सत्यको स्वभाव अनुसार सामको विष घटेर जाओस्' भनी आमा बुबा दुवैले सत्य कराल गरे ।

देव अप्सराले पनि 'साम आफ्नो प्राणभन्दा पनि बढी प्यारो लागेको कुरा; यस गन्धमादन पर्वतमा सबै रूखहरू सुगन्धयुक्त रहेको कुरा; यी सत्य अनुसार सामको विष घटेर जाओस्' भनी सत्य कराल गरिन् । उक्त सत्यको प्रभावले विष घटेर वाणको घाउको दाग समेत पनि हराउने गरी प्रकृति रूपमा नै स्वस्थ र निरोगी भए ।

कृष्णद्वैपायन

सत्य स्वभाव धर्म एउटै भएकोले सत्य बोल्नु नै मुख्य कुरो भएको हुनाले असल विषय मात्र बोल्नाले होइन कि यथार्थ घटनालाई व्यक्त गरियो भने खराब विषय नै व्यक्त गरिए पनि त्यसमा शक्ति सामर्थ्य हुने गर्दछ । *कृष्ण द्वैपायन जातक*मा मन्दव्य गृहपति दम्पति कृष्णद्वैपायनकहाँ दर्शनार्थ आइरहेको बेलामा प्वालमा भकुण्डो झिक्नगएका यज्ञदत्त नामका छोरालाई सर्पले टोक्दा सत्य कराल गरे । ऋषिले 'म ऋषि व्रताचरणमा सात दिनमात्र रमाएँ; त्यसपछि

Downloaded from http://dhamma.digital/

पचासवर्षभन्दा बढी समयसम्म मन नपराइकनै आचरण गरिआएको छु । यस सत्यको कारणले यज्ञदत्त सुखी होस्; विष घटेर गई जीवित होस्' भनी बोले । विष दूधको मुन्टोसम्म झऱ्यो । त्यसपछि बच्चाको बुबाले 'म दान दिन रूचाउँदिनँ, अरूले निन्दा गर्लान् भनेर मात्र दिन मन नलागे पनि दान दिई आएको छु । यस सत्यद्वारा विष घटोस्' भनी बोले । विष कम्मरमाथिसम्म झऱ्यो । त्यसपछि आमा चाहींले 'ममा मेरो प्यारो छोरोलाई वैरभाव राख्ने सर्प र छोरोको बुबाप्रति अप्रियभाव समान नै रहेको छ; यस सत्यद्वारा विष घटोस्' भनी बोलिन् । त्यसबेला विष बिल्कुलै झरेर गई बच्चा स्वस्थ भयो । (*जातक प्र.२०८*)

सत्यको कारणले पानीको फाँटलाई खेतको फाँटलाई झैं काटेर जानसक्ने शक्तिलाई र आकाशमा पृथ्वीमा झैं बसिराख्नसक्नुलाई *महाकप्पिन कथावत्थु, काष्ठवाहन जातक* आदि अनुसार जान्न सकिन्छ । यस *परित्राण*मा नै सुगाराजको सत्यद्वारा आगो हटेर गएको र अंगुलीमाल स्थविरको सत्यको कारणले गर्भ उत्थान भएको विवरण पछि पढिने छ । यसमा तथागतका गुणहरू सुनिश्चित-रूपले निस्सन्देह सही तथ्य भएकोले उक्त तथ्यद्वारा सत्य वचन बोल्नुले अन्तराय निवारण भइ सुख हुने प्रतिफल सिद्ध नगरी बस्न सक्दैन; त्यसो हुनाले **'एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु'** भनी सत्य कराल गरिएको छ ।

सुवत्थि

(**'सुवत्थि आसिट्ठत्थम्हि'** भन्ने *अभिधान*अनुसार **सुवट्ठि (=**प्रार्थना गर्नु) अर्थवाची हो । सुखी होस् आदि भनी प्रार्थना गर्नु हो । *अर्थकथा* मा **सु**-शब्द शोभन अर्थवाची हो । **अत्थि-भाववाची** -भनी बुझाउने मनसाय राखी **'सोभनानं अत्थिता होतु अरोगता निरूपद्दवता'** भनी वर्णन गरिएको छ । उत्तम विषय भएको भाव भन्दाखेरी सुख हुने प्रार्थना सबै सिद्ध हुन सकेता पनि यहाँ क्षेत्र अनुसार रोग निवारण, अन्तराय निवारण आवश्यक भइरहेकोले गर्दा **अरोगता निरूपद्दवता'** भनी भनियो । यस वर्णन अनुसार **सुवत्थि** नामपद भनी भन्नुपर्ने जस्तो अवस्था छ । तर विभक्तिको कारणले विशिष्ट रूपहरू उत्पत्ति हुने अवस्था नभएकोले **सोत्थि**-जस्तै अव्यय पद भनेर नै *सद्दनीति (सुत्त ३८८)* -मा भनिएको छ ।

(३१) खयं विरागं अमतं पणीतं;
यदज्झगा सक्यमुनी समाहितो ।
न तेन धम्मेन समत्थि किञ्चि;
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३१) **समाहितो**=आर्य मार्ग समाधिद्वारा स्थीर चित्तवाला हुनुभएका; **सक्यमुनी**=उहाँ शाक्य वंशमा जन्मनुभएका तथागतले; **खयं**=क्लेश क्षय हुने विषय भएको; **विरागं**=राग आशक्ति हराई निवारण भएको; **अमतं**=मृत्युरहित भएको; **पणीतं=**सन्तोष नमानिकन प्रणीत भएको; **यं**=जुन निर्वाणधातु धर्मलाई; **अज्झगा**=प्राप्त गरि लिइसक्नुभयो । **तेन धम्मेन**=उक्त निर्वाणधातु उत्तम धर्मसँग; **समं**=समान भएको; **किञ्चि**=कुनै एउटा धर्म पनि; **न अत्थि**= छैनन्; **धम्मे**=निर्वाण धर्ममा; **इदम्पि रतनं**=यस रत्न भनी चिन्न योग्य हुनुको कारण गुण समूह पनि; **पणीतं**=अति प्रणीत भएको हो; **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी होउन् ।

भावार्थ

आर्य मार्ग समाधियुक्त हुनुभएका; शाक्य कुलमा जन्मनुभएका तथागतले क्लेश क्षय भएको राग आशक्ति हरण भई सिद्धिई निवारण भइराखेको मृत्यु रहित उत्तम जुन निर्वाण धर्मलाई जानेर देखेर भेटाइ लिइसक्नुभयो । उक्त निर्वाण धर्मसँग गुणांगमा समान भएको धर्म भन्ने अर्को कुनै एउटो पनि छैनन् । निर्वाण धर्ममा यसलाई रत्न भनी जान्न बुझ्न सकिने कारण गुणसमूह पनि श्रेष्ठ प्रणीत छ । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सबै सुखी होउन् ।

निर्वाण धर्म

निर्वाण धातुलाई नदेखेसम्म नजानेसम्म कोही बुद्ध बन्न सक्छ भन्ने छैन । प्रत्येकबुद्ध, आर्यश्रावक भाव सबै यही निर्वाण धातुको दर्शनबाट मात्र हुने हुन्छ । यस शासनमा निर्वाण लाभ नभएसम्म कहाँ छोड्छु र भनी अति इष्ट भइ मन पराई प्रार्थना गर्न योग्य उत्तम धर्म हो । त्यसैले बुद्धगुणलाई प्रशंसा गरिसकेपछि बुद्ध हुने कारण परमोत्तम धर्म निर्वाणलाई गौरव राख्ने इच्छा भएकोले **'खयं विरागं'** आदि भनी बताउनुभयो ।

खयं विरागं

निर्वाण भनेको शान्ति धातु नै हो । क्लेशहरू शान्त र शीतल हुने स्वभाव, रूप, नाम, संस्कारहरू निरोध र शान्त हुने स्वभाव भएर **'सन्तिलक्खणं निब्बानं'** (=निर्वाण भनी जानकारी दिने कारण लक्षण चिन्ह शमन स्वभाव नै हो) भनिएको छ । लोकमा रोग निको भइ शान्त हुनु आदि शान्त स्वभाव भन्ने रहेकोले उक्त शान्त हुनु कुन ढंगले कसरी भनी द्रव्य पदार्थ

Downloaded from http://dhamma.digital/

आकारको रूपमा देखाउन सकिने नभए पनि स्वभावअनुसार त अस्तित्व भएका धातुहरू नै हुन् । त्यस्तै नै रूप, नाम, संस्कारहरू उत्पन्न नहुने गरी निरोध र शान्त हुनु भनेको शमन धातु प्रकट भइरहेको भए पनि शान्त शीतल स्वभावअनुसार द्रव्य पदार्थ आकार संस्थान निमित्त अनुसार के कसरी भनी देखाउनु बताउनु त हुन सक्दैन; त्यसैले निर्वाणलाई प्रत्यक्ष रूपमा पुगेर बुझ्नुभएका आर्यहरूले संस्कारहरू जस्तै निमित्त आकार-प्रकारहरूलाई नदेखे पनि संस्कारहरू नहुनु, निवारण हुनु, हराएर जानु, शान्त हुनुलाई मात्र जानकारी हुने भएकोले **'अनिमित्तपच्चुपट्ठानं** (=निमित्त आकार-प्रकार नभएको धर्म भनी योगी ज्ञानमा देखिने प्रकट हुनेछ) भनी भनिएको छ ।

क्लेश संस्कारहरू निरोध र शान्त हुनु नाश भएर हराएर जाने स्वभाव भएकोले नै निर्वाणलाई व्यक्त गरिएकोमा तृष्णाको निरोध र शान्त हुनु, क्षय हुनु, राग, द्वेष, मोह सिद्धिनु आदि भनी क्लेश शान्त हुनुको रूपमा पनि व्यक्त गरिएका छन् । कुनै कुनै ठाउँमा चक्षु आदि आयतन छवटा निरोध र शान्त हुनुको रूपमा बताइएका छन् । रूप, नाम, संस्कारहरू निरोध र शान्त हुनुको रूपमा पनि बताइएका छन् ।

कुनै कुनै ठाउँमा पृथ्वी आदि महाभूत, आकासानञ्चायतन आदि अरूप नामहरू नभएको यो जन्म, पछिको जन्म, सूर्य, चन्द्र आदि नरहेको रूपमा संस्कारहरूसँग एउटा भिन्न तिरको विपरिणत विरोधी पक्षको रूपमा बताइएको छ । त्यसैले संस्कारहरू जस्तै नै रहेको भावको रूपमा विशेषता बनाई देखाउन नसकिने हुनाले नरहेको रूपले मात्र गुण विशेषता बनाई देखाउन चाहेकोले **'खयं विरागं'** भनी बताउनुभयो ।

निर्वाण साक्षात्कार गर्नुद्वारा राग आदि क्लेशहरू सिद्धिएर हराएर जानु पर्ने भएकोले क्लेशहरू क्षय हुनुको कारण हुनाले निर्वाणलाई **खय** -भनी भन्नुपर्दछ । निर्वाणको शमन अर्थ ग्रहण गरी राग आदि क्लेशहरू **अनुप्पादनिरोध** (=फेरी दोहरो उत्पन्न नहुने गरी निरोध हुनु) हराएर सिद्धिएर नाश भइ जानु मात्रलाई **खय** -भनी *अर्थकथा*मा फरक किसिमले वर्णन गरिराखेको छ । निरोध हुनुलाई नै निरोधावस्थाको रूपमा आधार अनुसार व्यक्त गरिराखेका देशनाहरू अनुसार यहाँ सिद्धिनु, हराउनुको अवस्था भनी अर्थ्याइ आएको हुँ ।

निर्वाणमा राग आदि बिल्कुल हुँदैन; निर्वाणलाई क्लेशहरूले आरम्मण गर्न सक्ने अवसर पनि छैन; त्यसैले सम्प्रयुक्तअनुसार हेरे पनि, आरम्मणअनुसार हेरे पनि क्लेशहरूसँग विप्रयुक्त भइ बिल्कुल विमुक्त भइरहेको मात्र देखिने हुनाले **विराग** -भनिएको हो । त्यसपछि फेरि निर्वाण साक्षात्कार गर्दा राग आदि क्लेशहरू हराएर सिद्धिएर निवारण भएको हुनाले राग रहित हुनु को अर्थ अनुसार **विराग** भनिएको हो । **खय विराग** दुई पद शब्द फरक भइ व्युत्पत्ति फरक भइरहेको भए पनि क्लेश निरोध हुनु नै गुण विशेष छ । दुवै पद सम्पूर्ण क्लेश नाश हुनु भन्ने *अर्थकथा* मा वर्णन गरिराखे पनि अर्थभेद देखिने गरी भनी **विराग** -लाई राग आशक्ति सिद्धिएर नाश भएर निवारण भइरहेको भनी अर्थ दिएको छु । **तण्हक्खय** (=तृष्णा क्षय भएको निर्वाण) भनी भन्दा तृष्णा मात्र होइन अरू-अरू सबै क्लेशहरू सिद्धिएकोलाई समेत जान्नपाइनु जस्तै हो भनी जान्नुपर्दछ । **खय** (=सम्पूर्ण दुःख निरोध र क्षय भएको) आदि भनेर पनि अर्थ दिन सकिन्छ ।

लोकमा अति तीब्र रोग अनुभव गरिसकेका व्यक्तिले जब त्यो हराएर शान्त भइसक्छ अनि उसले रोग भनेको अति नै खराब, नराम्रो र दुःखदायी चीज हो र यसबाट छुट्कारा पाउनु अति-विशिष्ट र उत्तम भएको कुरा प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ । त्यस्तै नै क्लेशहरू दुःखको कारण भएकोले खराब ढंग भएको सुइरो रोपेको जस्तै बिझ्ने र कट् कट् दुख्ने घाउ-खटिरा रोग जस्तै कष्टकर भएको ढंग देख्ने अवस्थामा ती क्लेशहरू निरर्थक भएको गुणहीन भएको स्वभाव राम्ररी प्रकट हुनेछ । त्यसरी क्लेशहरू निरर्थक र गुणहीन रहेको स्वभाव जान्न पाउँदा क्लेशहरू निरोध र शान्त भएको निर्वाण साँच्चै अर्थ हितयुक्त भएकोको रूपमा साँच्चैको श्रीशोभा गुणले युक्त भएको स्वभावको रूपमा प्रकट हुन थाल्दछ । त्यसैले **खय विराग** क्लेशहरू निरर्थक र गुणहीन भएको स्वभाव देखिरहेकाहरूको लागि साँच्चैको आधार भरोसा लिन योग्य मन पराउन योग्य गुणहरू हुनाले त्यस **खय विराग** गुणद्वारा प्रशंसा गरिएको हो ।

अमत (=अमृत) **धातु उप्पादो सङ्खारा, अनुप्पादो निब्बानं** (=उत्पन्न हुने धर्महरू संस्कार, उत्पन्न नहुने धर्महरू निर्वाण हो) इत्यादि पाली अनुसार निर्वाण र संस्कारहरू सिधासिधा विरोधी पक्षहरू हुन् । विरोधी-पक्ष भएकोले नै उत्पत्ति धर्म भएको संस्कारमा शान्ति धातु खोजेर भेटिन नसकिने झैं अनुत्पत्ति धर्म भएको निर्वाण-धातुमा पनि संस्कारहरूको उत्पत्ति स्वभावहरू खोजेर बिल्कुल भेटिंदैन । संस्कारहरू उत्पत्ति-धर्म भएकोले उत्पन्न हुने उत्पाद रहेका छन् । उत्पन्न हुने हुनाले निरोध, भंग पनि रहेका छन् । उत्पन्न भइसकेपछि निरोध हुनु स्वभाविक भएकोले ती **मत** (=मृत) धातु मात्र हुन् । निर्वाण त अनुत्पाद धर्म भएकोले उत्पन्न हुने उत्पाद छैन । उत्पादन नभएकोले निरोध धर्म भंग पनि छैन । सदा विनाश नभइकन नै स्थीर भइरहेको स्थावर धातु नित्य धातु भएकोले **अमत** (=अमृत) धातु भन्दछन् । त्यसपछि फेरि यसरी निर्वाण प्राप्त भइसकेपछि मृत्यु हुन नपर्ने भयो । त्यसो भएपछि निर्वाण मरण नहुनाका कारण भयो । त्यसैले नै ***'अमतहेतुताय भङ्गाभावतो च अमतं*** (=मरण नहुनुका कारण भएको हुनाले र भंग नरहेको हुनाले अमृत भन्दछन्) भनी *नेतिअट्ठकथा (११९)* -मा वर्णन गरिएको छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

निर्वाण उत्पन्न पनि नहुने, निरोध पनि नहुने रूप र नामहरूको निरोध र शान्त भएको अभाव अवस्था भनी भन्दा र परमार्थ हिसाबले अभाव रहेको बिल्कुलै अभाव रहेको प्रज्ञप्ति मात्र हुनुपर्ने जस्तो छ भनी दोहरो भन्नुपर्ला जस्तो छ । लोकमा स्वभाव धर्महरू छन् । ती स्वभाव धर्महरू ज्ञानका विषय हुनाले **सच्छिकरण** (=सिधा साक्षात्कार गर्नु) **अत्तपच्चक्ख** (=आत्म प्रत्यक्षीकरण हुनु) द्वारा जान्न देख्न सकिने धर्महरू हुन् । प्रज्ञप्ति भनेको स्वभावअनुसार छैन; रूढि र भनाई मात्र हुनाले त्यसरी जान्नाले देख्नसकिने जान्न सकिने धर्म होइन; निर्वाण त मार्ग ज्ञान फल ज्ञानको आरम्मण भएकोले आर्यहरूबाट दृष्टान्त समेत पनि प्रत्यक्ष बुझ्न सकिने धातु स्वभाव भएकोले परमार्थअनुसार प्रकट नभइकन कहाँ पो बस्ला र ! यहाँ तथागत सम्यकसम्बुद्धले देखाइराख्नुभएको युक्ति नमुना देखाउने छु ।

अजात (=उत्पन्न नहुने स्वभाव निर्वाण) परमार्थ अनुसार प्रकट भइरहेको छ । **अजात** स्वभाव रहेन भने **जात** स्वभाव युक्त भएको नाम रूप धर्महरू निरोध र शान्त हुनु भनेको विमुक्ति भन्ने हुन सक्दैन । वास्तवमा त **अजात** स्वभाव साँच्चै नै प्रकट रूपमा रहेको छ । प्रकट रूपमा रहेको हुनाले नै जात रूप, नामहरू निरोध र शान्त हुनु भनेको वर्त दुःखबाट विमुक्त हुनु **निस्सरण** स्वभाव प्रकट रूपमा हुनुपर्छ ।

भनाईको मुख्य तात्पर्य मार्ग भावना वृद्धि गरिएको छैन भने क्लेशहरू यथावत उत्पन्न भइ नै रहन्छन् । क्लेश उत्पन्न भइरहे भने स्कन्धहरू पनि यथावत उत्पन्न भइ नै रहन्छन् । मार्ग भावना वृद्धि गरिरहनेहरू मार्ग क्षणमा शान्ति धातुमा पुगी अनुभव गरिरहन पाउने हुन्छन् । उक्त क्षणमा नै स्कन्ध निरोध र शान्त हुनु, स्कन्धलाई उत्पन्न गर्ने अभिसंस्कार विज्ञानहरूको निरोध र शान्त हुनु पनि सिद्ध हुन्छ । उक्त शान्ति धातु हराउँछ भन्ने छैन; सधैं स्थीर रहन्छ । त्यसैले नै अरहन्तहरूमा च्युतिको अनन्तरमा वर्त दुःख संस्कारहरू बिल्कुल निरोध र शान्त हुनु प्रकट हुनथाल्नु पर्दछ ।

प्रणीत

रूप र नाम संस्कारहरू निरोध र शान्त हुनुलाई निर्वाण भन्यो भने उक्त निरोध र शान्त हुनुलाई सुख भनेर कसरी भन्न सकिएला नि ? 'आवुसहरू हो, यो निर्वाण सुख नै हो' भनी आज्ञा गर्नुभएका आयुष्मान सारिपुत्र स्थविरलाई आयुष्मान उदायिले 'अनुभव गर्नु नपाइने निर्वाण कसरी सुख हुन सक्छ नि ? भनी सोध्दा 'यो अनुभव गरिने वेदयित नहुनु नै सुख हो' भनी आज्ञा हुनुभयो ।

उद्योग व्यापार गर्नपर्नु, दुःखसँग मिश्रित भएको, नित्य स्थिर नभइ विनाश हुनु, विनाश हुँदा शारीरिक र मानसिक दुःख हुनु आदिद्वारा धेरै दोषयुक्त भएको यस **वेदयित सुख** -शान्तिकामी प्रज्ञावानहरूका निम्ति दिक्दारी अनुभव हुनुले भरिएको मात्र भयो । भयंकर दुःखको रूपमा मात्र देखिने हुन्छ । जति-जति शान्ति स्वस्ति हुन्छ उति उति दुःखभाव झन झन प्रकट हुँदै आउने हुन्छ । सुख भनेको जति-जति बारम्बार उखेलेर पठाइन्छ, उति-उति बढेर आउनु स्वभाविक हुन्छ । कामसुख बाँकी नरहने गरी हटाइएपछि प्रथमध्यान सुख प्राप्त हुन्छ । उक्त प्रथमध्यान कामसुखभन्दा बढी सुख भएको हुन्छ । वितर्क विचारलाई उखेली पठाउनाले लाभ हुनथाल्ने द्वितीय ध्यान सुख त्योभन्दा बढी सुख भएको हुनथाल्छ । प्रीति उखेली पठाउनाले लाभ हुनथाल्ने तृतीयध्यान, सुख उखेली पठाउँदा लाभहुने चतुर्थध्यान, रूप उखेली पठाई फालेर लाभ हुने अरूपध्यान सुखहरू त क्रमैसित बढी सुखयुक्त छ । त्योभन्दा बढी नाम र कुनै कुनै रूपहरू उखेलेर निरोध र शान्त हुने निरोध समापत्ति सुख त भन्नैपर्दैन । नाम र रूप सबै निरोध र शान्त रहेको निर्वाण-सुख सम्पूर्ण सुखभन्दा उच्चस्थ स्थितिमा पुगेको हुन्छ । परम सुख भएकोले निर्वाणको उत्तम धर्म भावलाई जान्न पाइन्छ । असल उत्तम विषय भन्नु नै त्यसमा निर्दोष हुनु, गुणयुक्त हुनु कारणले गर्दा नै हो । क्लेशहरू साँच्चैका दोषहरू हुन् । स्कन्धहरू पनि दुःख हुनाले दोषहरू नै हुन् । ती दोषहरूबाट रहित भएको निर्वाण अतिव गुण-वृद्धि भएको हुनाले प्रणीत भनी भन्नु पर्दछ ।

पणीत -भनेको उत्तम अर्थका कारणले मात्र प्रणीत भनिएको होइन; **अतप्पक** (=अतृप्त गर्ने सम्भावना भएको) अर्थको कारणले गर्दा पनि **पणीत** भन्नुपर्ने तथ्यलाई *अर्थकथा*मा **'उत्तमट्ठेन पन अतप्पकट्ठेन च पणीतं'** भनी वर्णन गरिएको छ । लोकमा उत्तम वर्ण भाण्ड (वस्तु) रत्न भनेपछि त्यसको अधिकारीको मनलाई जति हेरे पनि पुग्दैन; तृप्त हुँदैन, सजाउँदै बस्छ पुग्यो भन्ने हुँदैन, सन्तोष नहुने जस्तै निर्वाण धातु लाभ भएका व्यक्तिहरू उक्त निर्वाण आरम्मण ग्रहण गरी बस्नुमा तृप्त र सन्तोष अनुभव भयो भन्ने नभइ अतृप्त बनाउन सक्ने हो भनी भनिएको छ ।

निर्वाण लाभ

यदज्झगा-मा **अज्झगा** लाई **विन्दि पटिलभि** (=लाभ भएको) भनी वर्णन गरिएको छ । आफ्नो सन्तानमा मार्गफल उत्पन्न हुनुलाई मार्ग लाभ भयो, फल लाभ भयो' भनी भन्दछन् । निर्वाण त्यसरी उत्पन्न हुने त होइन; मार्ग ज्ञान, फल ज्ञान द्वारा साक्षात्कार गर्नु भनेको प्रत्यक्ष जानीरहन्छ । त्यसैले **विन्दि पटिलभि** -लाई नै **अत्तनो ञाणबलेन सच्छाकासि** (=आआफ्ना ज्ञान सामर्थ्यद्वारा साक्षात्कार गरे) भनी *अर्थकथा*मा वर्णन गरिएको छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

'यो साढेचारहात अग्लो स्कन्ध कायमा नै दुःखलाई पनि म तथागत प्रज्ञप्त गर्दैछु । दुःख उत्पत्ति कारण समुदय, दुःख निरोध र शान्त भइरहेको निरोध, दुःखको निरोध निर्वाणतिर पुग्ने कारण आचरण मार्गलाई पनि म तथागत प्रज्ञप्त गर्दैछु' भनी *सगाथावग्ग संयुक्त (६१)* मा बताउनुभएको छ । यस देशना अनुसार निरोध भनेको यस स्कन्धमा नै रहेको उत्पन्न भइरहेको होइन र भनी फेरि भन्न सकिन्छ । निर्वाणलाई **बहिद्धधम्म** (बाहिरिक धर्म) को रूपमा बताई राख्नुभएकोले स्कन्धकायमा त भइरहेको, उत्पन्न भइरहेको होइन; तर स्कन्धकायमा भइरहेको, उत्पन्न भइरहेको रूप नामहरूलाई भावना गरी देखिरहने व्यक्तिको चित्तले उक्त उत्पन्न भइरहेको रूप नामहरू देखिरहेको स्थितिद्वारा उत्पन्न नभएको, निरोध र शान्त भइरहेको निर्वाणधातुमा पुगिरहेको हुनाले स्कन्धकायमा उत्पन्न भइरहेको भनेजस्तै आरूढ गरी देशना गरिराख्नुभयो । त्यसरी उत्पाद धर्महरूलाई देखिरहेकोबाट अनुत्पाद धर्मको रूपमा निरोध र शान्त भइरहको धातुको रूपमा पुगिसकेको हुनाले नै निर्वाण नजिक सँगै भइराख्दा पनि देख्न नसकिरहने तथ्यलाई **'सन्तिके न विजानन्ति, मगा धम्मस्स कोविदा'** भनी *सुत्तनिपात (३९७* मा बताउनुभयो । **धम्मस्स**=मार्ग-धर्मलाई; **अकोविदा**=दक्षता नहुनाले नदेख्ने नजान्नेहरू; **मगा**=जीव जन्तु समान रहेका पृथग्जनहरूले; **सन्तिके**=नजिकै छेउमा नै रहँदा पनि; न विजानन्ति=जान्न सक्दैनन् ।

शाक्यमुनी समाहितो

निर्वाण बाहिरिक भएकोले पुद्गलबाट अलग्ग भनी भन्नुपरे पनि पुद्गलको क्लेश रूप नामहरू अनुत्पाद निरोधद्वारा निरोध र शान्त हुने स्वभाव, पुद्गलको मार्गज्ञान, फलज्ञानद्वारा देखिने स्वभाव हुनाले पुद्गलबाट अलग्ग भइ उत्पन्न हुन्न । त्यसैले निर्वाण लाभी व्यक्तिलाई साक्यमुनि भनी निर्देशित गर्नुभयो । निर्वाणलाई तथागत बाहेक आर्यहरूले पनि जानेकै हुन्छन् । तर परोपदेस (अर्काको निर्देशनबाट) अलग्ग भइ सबभन्दा पहिले स्वयं आफैले जान्नुभएका पुद्गल विशेषलाई निर्देशित गर्न चाहेकोले तथागतलाई निर्वाण जान्नुहुने पुद्गलको रूपमा देखाइएको हो ।

यहाँ शाक्य कुलवंशबाट जन्मेर अभिवृद्धि हुनुभएका हुनाले शाक्य र मोनेय्यधम्मं (=मुनि हुनुको कारण धर्महरू) सम्पन्न भएका हुनाले मुनि भन्ने नामधारी हुनुभयो । **मोनेय्यधम्म कायमोनेय्य वचीमोनेय्य मनोमोनेय्य** भनी *महानिद्देश (४४)* मा उल्लिखित तीनथरी मोनेय्य नै हुन् ।

समाहितो -मा रूप, अरूप समाधिहरू समेत पनि तथागतसँग रहेको भए पनि उक्त समाधिद्वारा निर्वाण लाभ हुँदैन; मार्ग समाधि, फल समाधिबाट मात्र निर्वाण लाभ हुन्छ । पहिलोपटक पाउनुलाई लाभ भएको भनिन्छ । लाभ भइसकेपछि त्यो निरन्तर स्थीर भइरहनुलाई अधिनमा छ, संरक्षण गरिराखिएको छ भनी भन्न सकिन्छ । फल समाधि हस्तगत भएको स्वभाव मात्र भयो । त्यसैले **अरियमग्गसमाधिना समाहितचित्तो** भनी फल समाधिलाई नलिई मार्ग समाधि मात्र *अर्थकथा* मा वर्णन गरिएको छ ।

अतुलनीय धर्म

जात (स्वभाव भएको) रूप नामहरूका सम्बन्धित स्वभावहरू र अनित्य लक्षण आदिलाई बुझ्न अति गाह्रो रहेछ । सामान्य ज्ञान भएका व्यक्तिहरू ती स्वभावहरू बुझ्नको लागि आधारहीन भइरहन्छन् । विपश्यना-ज्ञानको मात्र क्षेत्र रहेछ । **अजात** स्वभाव भएको निर्वाणलाई देख्नको लागि त अत्याधिक रूपले नै गाह्रो छ । मार्गज्ञान फलज्ञानबाट अलग्ग अरू अरू लौकिक ज्ञानले आधार लिने अवस्था नै नरहने गरी गम्भीर रहेछ । त्यसरी गम्भीर रहेको कारणले जान्न र देख्न गहारो रहेछ । **अजात** (=उत्पन्न नहुने) धर्म भएको हुनाले नै स्वभावतः पनि शुक्ष्म रहेछ । कोमल रहेछ । क्लेश, रूप, नाम विपरिणत हुने धर्मबाट मुक्त रहेको हुनाले अतिव शान्त, अतिव उत्तम रहेछ । इत्यादि कारणहरूले गर्दा **न 'तेन धम्मेन समत्थि किञ्चि'** (=निर्वाणसँग समान धर्म कुनै एउटा पनि छैन ।) भनेर गुण वर्णन गरिएको हो ।

उद्योग गर्न लायक

निर्वाण धातु अति विशिष्ट किसिमको उत्तम धर्म हो । उत्तम विशिष्ट भएको निर्वाण धातुलाई लाभ गर्ने अवसर रहेको शासनको एक विशिष्ट गुण हो । निर्वाणमा पुग्नको लागि सहि रहेको असल आचरण पनि रहेकोले आचरण गरेको अनुसार निर्वाण धातुमा पुग्नसक्यो भने शासनसँग समागम हुनपाएको यस्तो समय निर्वाण लाभको क्षेत्रमा आदर गौरव पूर्वक प्रयत्न नगरी बस्नु नै हुँदैन । तर अति गम्भीर, दुष्कर, शुक्ष्म धर्म हुनाले सामान्य बल वीर्यद्वारा त लाभ गर्न सकिएला जस्तो छैन; अत्याधिक प्रयत्नद्वारा निर्वाण धातुमा पुग्नसक्ने हुनुपर्‍यो ।

नयिदं सिथिलमारब्भ; नयिदं अप्पेन थामसा ।
निब्बानं अधिगन्तब्बं; सब्बगन्थप्पमोचनं[5] ।
(छट्ठ पुस्तकमा सब्बदुक्खप्पमोचनं भनी छ ।)

Downloaded from http://dhamma.digital/

सब्बगन्थप्पमोचनं=गाँठो सबैबाट मुक्त,प्रमुक्त भएको; **इदं निब्बानं**=देख्न गाह्रो भइ गम्भीर रहेको यस निर्वाणलाई; **सिथिलं आरब्भ**=वीर्य सिथिल गरी उद्योग गरी; **न अधिगन्तब्बं**=लाभ गरी लिन सकिंदैन । **इदं निब्बानं**=बल वीर्य प्रबल भएका विशिष्टरूपले तीक्ष्ण व्यक्तिले मात्र साँच्चै प्राप्त गर्नुपर्ने निर्वाण नगरलाई; **अप्पेन थामसा**=बल वीर्य सिथिल गरी हलुका किसिमले सामान्य शक्ति सामर्थ्यद्वारा; **न अधिगन्तब्बं**=शूक्ष्म गम्भीर र दुष्कर भएको हुनाले सुनिश्चितरूपले लाभ गर्न बिल्कुल सकिंदैन ।

(३२) **यं बुद्धसेट्ठो परिवण्णयी सुचिं;**
समाधि' मानन्तरिकञ्ञमाहु ।
समाधिना तेन समो न विज्जति;
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३२) **बुद्धसेट्ठो**=श्रेष्ठ बुद्धले; **सुचिं**=क्लेश रहित भइ अतिव परिशुद्ध भएको; **यं समाधिं**=जुन आर्य मार्ग समाधिलाई; **परिवण्णयी**=विभिन्न तरिकाले उल्लेख गरी प्रशंसा गर्नुभयो; **यं समाधिं**=जुन आर्यमार्ग समाधिलाई नै; **आनन्तरिकं**=आफ्नो अनन्तरमा प्रतिफल दिने आनन्तरिक समाधि भनेर पनि; **आहु**=सकल बुद्धहरूले आज्ञा गर्नुभएको थियो; **तेन समाधिना**=उक्त आर्यमार्ग समाधिसँग; **समो**=समान भएको समाधि त; **न विज्जति**=विद्यमान छैन; **धम्मे**=आर्य मार्ग धर्ममा; **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको रूपमा आकर्षक गुण समूह पनि; **पणीतं**=प्रणीत छ; **एतेन सच्चेन**=यस सत्यवचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

तथागत बुद्धले क्लेशरहित भइ अतिव परिशुद्ध रहेको आर्य मार्ग समाधिलाई विभिन्न तरिकाबाट उल्लेख गरी प्रशंसा गर्नुभयो । उक्त आर्य मार्ग समाधिलाई नै आफ्नो अनन्तरमा फल दिने **आनन्तरिक समाधि** भनेर पनि बुद्धहरूले आज्ञा गर्नुभयो । उक्त आर्य मार्ग समाधिसँग समान भएको समाधि त छैन । आर्य मार्ग धर्ममा रत्नको रूपमा आकर्षक रहेको यो गुणांग पनि प्रणीत रहेछ । यस सत्य वचनको कारणले गर्दा सत्वहरू सुखी होउन् ।

आर्य मार्गको गुण विशेषण

'यं बुद्धसेट्ठो' आदि आर्य मार्गका गुणलाई व्यक्त गरेर सत्य कराल गर्नु हो । **मग्ग भावना** (=मार्गलाई आफ्नो सन्तानमा उत्पन्न गराउनु) द्वारा अलग्ग भएर निर्वाण प्राप्त गर्न सकिंदैन । सकल बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध र श्रावकहरू मार्ग धर्मद्वारा मात्र निर्वाण धातुमा पुग्न पाउँदछन् । त्यसैले निर्वाण धर्मको गुण वर्णन गरिसकेपछि निर्वाण जस्तै यथाशीघ्र लाभ गर्नुपर्ने, अधिनस्थ गर्नयोग्य, मन पराउन योग्य, इच्छा गर्नुपर्ने मार्ग धर्मको गुण वर्णन गरी फेरि सत्य वचन व्यक्त गर्नुभयो ।

बुद्धसेट्ठ

'बुज्झिता सच्चानीति बुद्धो' अनुसार चार सत्यलाई बुझिसक्नुभएको हुनाले बुद्ध भन्दछन् । तथागत बुद्ध अरहत्त मार्गद्वारा सर्वज्ञता ज्ञानमा पनि एकसाथ सिद्ध हुने गरी पुग्नुभयो । त्यसैले चारसत्यलाई नै जानेर अरहत्त मार्ग प्राप्त गरिसकेपछि अरहन्त, प्रत्येक बुद्धहरू यस बुद्ध नामकरणसँग सम्बन्धित रहेनन् । उहाँ बुद्ध नै **'पसत्थानं** =प्रशंसा गर्नलायकहरू मध्यमा; **विसेसो**=विशेषता युक्त भइ श्रेष्ठोत्तम हो' भन्ने अर्थ अनुसार **सेट्ठ** पनि नाम रहेको छ । **(बुद्धो च सो सेट्ठो चाति बुद्धसेट्ठो)**

अर्को तरिकाबाट **बुज्झतीति बुद्धो** (=जान्ने बुझ्ने ज्ञानी) भन्ने सामान्य अर्थ अनुसार बुद्धको रूपमा एक एक विधि अनुसार व्यवहार गर्नुपर्नेहरू **अनुबुद्ध** (=तथागतबाट तदनन्तर सत्य बुझेका श्रावक), **पच्चेकबुद्ध** (=मार्ग प्रदर्शन गर्नेहरू बिना नै आआफैले नै सत्य जान्नसक्ने प्रत्येक बुद्ध), **सुतबुद्ध** (=परियत्ति बहुश्रुत भएका प्रज्ञावान भिक्षुहरू) मध्यमा तीक्ष्ण विशिष्ट प्रशंसनीय सर्वोत्तम बुद्ध भएको हुनाले **बुद्धसेट्ठ** नाम रहेको छ । (**बुद्धेसु**=बुद्धहरूमध्ये; सेट्ठो=श्रेष्ठ हुन्; **बुद्धसेट्ठो=**सर्वश्रेष्ठ बुद्ध)

यस **'बुद्धसेट्ठो'** -द्वारा सर्वज्ञता भाव देखाई यथार्थ रूपले सम्पूर्ण धर्मलाई जानेकोलाई; यथार्थ धर्मलाई जान्ने बुद्धको निर्देशित पद्धति सही पद्धति सही मार्ग हुनुलाई र उक्त पद्धतिअनुसार अनुशरण गर्नेहरू साँच्चै नै लाभकारीहरू हुनुलाई बताईरहेको हुनाले त्यसरी अतुलनीय बुद्धबाट प्रशंसनीय मार्ग धर्म अति उत्तम भएको धर्म हुनु सुनिश्चित हो भनी मार्ग लाभका कारण आचरणहरू अनुशरण र आचरण गर्नको निम्ति वहुजनलाई उत्साहित बनाईरहेको छ ।

परिवण्णयी सुचिं

Downloaded from http://dhamma.digital/

'परिवण्णयी' द्वारा सम्बन्धित पालिमा आर्य मार्गलाई प्रशंसा गरिएको देखाई निर्वाणमा पुग्नको निम्ति उपलब्ध मार्गहरूमध्यमा यस अष्टांगिक आर्य मार्ग भय उपद्रव रहित भइ शान्त शीतल रमणीय भएको मार्ग हो भनी ती मार्गहरूमध्यमा अष्टांगिक मार्ग सर्वश्रेष्ठ हो भनी इत्यादि किसिमले प्रशंसा गरी राख्नुभएकोलाई उद्देश्य गरिएको छ ।

सुचि -भनेको सामान्य शब्दले साधारण रूपले परिशुद्ध हुनु, साँच्चै सही रूपमा परिशुद्ध हुनु दुइटैसँग सम्बन्धित भएको हुनाले मार्गलाई प्रशंसा गरिराखेको **सुचि** भएको र तथागतबाट प्रशंसा गर्न योग्य हुनेगरी परिशुद्ध भएको **सुचि** हुनाले साँच्चैको परिशुद्धिलाई मान्नुपर्दछ भनी '**किलेसमल समुच्छेद करणतो**=क्लेश मललाई समुच्छेद गरी हटाउने हुनाले; **अच्चन्तवोदानं**=अतिव सुनिश्चित रूपले परिशुद्ध भएको' भनी **सुचि**लाई *अर्थकथा*मा वर्णन गरिराखेको छ ।

लौकिक कुशलहरूले क्लेशलाई उच्छेद गर्ने **तदंग**=क्षणिक मात्र हुन्छ । त्यसमा **अनुसय** भनेको घुसेको जरा धातुलाई निर्मूल हुनेगरी हनन गर्न अझै असमर्थ भएको हुनाले फेरि फेरि उत्पन्न हुनु स्वाभाविक नै हुन्छ । मार्ग त एकैसाथ मूल जरा धातुलाई समेत निर्मूल हुनेगरी हनन गर्न सक्ने हुनाले साँच्चै विशुद्ध भएको धर्म रहेछ ।

यसमा **'सुचीति परिवण्णयी'** भनेर वर्णन गरिएको *परित्राण टीका* अनुसार **'सुचिं**=सुचि भएको' भनी यसरी **परिवण्णयी** -को प्रशंसाको ढंग आकारको रूपमा **सुचिं** -लाई अर्थ दिने गरिन्छ । *अर्थकथा* मा **परिवण्णयी** अनुसार प्रशंसा गर्ने तरिका पहिले देखाइसकेको पालिमा आएको मार्गको गुण विशेषलाई मात्र वर्णन गरिएको छ । **सुचिं** -लाई त **'यं-समाधिं'** को विशेषणको रूपमा **'तेन सुचिना बुद्धसेट्ठपरिवण्णितेन आनन्तरिकसमाधिना'** -द्वारा जानकारी दिइरहेको छ । तसर्थ **'सुचिं** -अतिव शुद्ध, परिशुद्ध भएको; **यं समाधिं=**....लाई भनी **यं**-को विशेषणको रूपमा (अर्थ) दिएको हूँ ।

आन्तरिक

आनन्तरिकञ्ञमाहु -मा **आनन्तरिकं+यं+आहु** भनी पदच्छेद गर्नुपर्दछ । **निग्गहीत** -बिन्दू) **यं** -सँग ञ -भइ द्वे भाव आगमन भएको हो । अनन्तर फल पछाडिको फल पद लोप भइ अनन्तर हुने गर्दछ । **अनन्तरं अस्स अत्थीति आनन्तरिको । अस्स**=उक्त मार्गको; **अनन्तरं**=अनन्तरमा उत्पन्न भइरहेको फल; **अत्थि**=रहेको छ; **इति**=त्यसैले; **आनन्तरिको=**....क भन्दछन् । 'आफ्नो अनन्तरमा उत्पन्न भइरहेको फल भनेको परिणाम रहेको छ भनेर' यसरी **आन्तरिकं** - को शब्दार्थ दिन सकिन्छ ।

अरू अरू कुशलहरूले उत्पन्न भइसकेपछि पछि अर्को एक समयमा पुगेर मात्र फल दिने गर्दछन् । **दिट्ठधम्म** (=दृष्टधर्म) कर्म जस्तोले पनि वर्ष, महिना, दिन, घडी, मिनेट आदि बिताएर पर्खेर मात्र फल दिने गर्दछ । यो मार्गले त आफूहरू उत्पन्न भइसक्नासाथ समय बित्न नपाउँदै फल दिने विशिष्ट गुण एउटा हो । यस **आनन्तरिक गुण** नै धर्म गुण छवटामा **अकालिक** (=समयसँग सापेक्षता नराखी फल दिने धर्म) भनेर मार्गको निम्ति अलग्ग एउटा गुणको रूपमा समावेश रहेको हो । यसरी फल दिनसक्नु पनि मार्गको प्रभाव आनुभाव महान भएकोले गर्दा नै हो । त्यसैले नै क्लेशलाई हनन गर्नुमा उसले एकै खेपमा एकैचोटीमा सिद्ध हुनेगरी निरवशेष रूपले हटाउन सक्दछ ।

मार्गले हटाउने कारणले उत्पन्न भएर आउने शान्तिधातु रसलाई फलले अनुभव गर्नुपर्दछ । कारण असल भएमा फल पनि सधैं असल हुने कारण मार्गलाई प्रशंसा गरेपछि परिणाम फललाई पनि अविनाभाव विधि अनुसार प्रशंसा गरिसक्छ ।

कल्पलाई रोकिराख्नसक्ने व्यक्ति

आफ्नो अनन्तरमा सुनिश्चितरूपले फल दिने हुनाले मार्ग उत्पन्न हुने बेलामा फल उत्पन्न हुनबाट रोक्नको लागि बाधक हुनसक्ने अन्तराय भनेको केही पनि हुनै सक्दैन । त्यसैले मार्ग पुद्गललाई **ठितकप्पो** (=स्थीर भएको कल्प भएको व्यक्ति, विनाश हुन लागेको कल्पलाई विनाश हुनुभन्दा पहिले नै रोकिराख्नसक्ने व्यक्ति) भनेर बताइराख्नुभयो । पुद्गल पनि मार्गमा पुग्ने कल्प पनि आगोले विनाश हुने अवस्थामा पुगिरहेको भए फलमा नपुगुञ्जेलसम्म कल्प विनाश नभइ कुरिइरहनु पर्दछ । त्यसैले **ठितकप्पी** (कल्पलाई रोक्नसक्ने व्यक्ति) भनेको हो । (*पुग्गलपञ्ञत्ति ११६, अभि.ट्ठ. ३-३८)* कल्प बिल्कुल विनाश नहुनेगरी रोकिराख्नसकिने त होइन; मार्ग, विथी र प्रत्यवेक्षण ज्ञान पाँचवटासम्म रोकिराख्नसक्नुलाई भनेको हो । (बुद्धं) शासन रहेको बेलामा कल्प विनाश हुन्छ भन्ने त छैन; तर त्यस्तो स्थिति रहेकै खण्डमा पनि मार्ग पुद्गललाई अन्तराय हुनसक्दैन भनी अन्तराय नभएको भाव देखाउन चाहेकोले व्यक्त गरिराखेको हो ।

अतुलनीय समाधि

आफूहरू अतिव शुद्ध भइ रहनु, आफू जस्तै अति शुद्धभएको परिणाम फल दिनु, त्यसरी दिनुमा समय अन्तर नरहीकन तत्काल नै फल उत्पन्न गर्न सक्नु आदि कारणहरूले गर्दा यस आर्य मार्ग अतुलनीय समाधि भएकोले **'समाधिना तेन समो न विज्जति'** भनेर गुण वर्णन गरिएको छ । यस आर्य मार्ग समाधिसँग परिणाम गुणांग समान भएको रूपावचर, अरूपावचर समाधि छैन; कारण किन भने उक्त रूप समाधि अरूप समाधि बृद्धि गर्नाले ब्रह्मलोकमा जन्म हुनपाएका

Downloaded from http://dhamma.digital/

भए पनि पछि अझै नर्क आदिमा उत्पन्न हुनजन्म सक्ने भएकोले र यस अरहत्त मार्ग समाधिलाई वृद्धि गर्नाले आर्य पुद्गलले सम्पूर्ण प्रतिसन्धिलाई बिल्कुल हटाउनसक्ने हुनाले यो मार्ग समाधिसँग समान भएको समाधि छैन भनी *अर्थकथा* मा कारण देखाइराखेको छ ।

मार्ग सबै लिनुपर्छ

यस *अर्थकथा* मा भएको कारण निदर्शनमा अरहत्त मार्गको सामर्थ्यलाई उल्लेख गरी देखाइएका चार मार्गमध्यमा सबभन्दा उत्तम मार्गलाई देखाउने इच्छा भएकोले **उक्कट्ठनिद्देस** (उत्कृष्ट निर्देशन) अनुसार तुलनात्मक तथ्य देखाइयो । यस तथ्यलाई हेरेर **'यं बुद्धसेट्ठो'** मा **यं**-द्वारा अरहत्त मार्ग समाधिलाई मात्र परित्राण टीकाचार्यले ग्रहण गरिराखेको छ । सुचि, आनन्तरिक आदि गुणांग विशेषणहरू तल तलका मार्गहरूमा पनि छँदैछन् । रूप, अरूप समाधिहरूले स्रोतापत्ति मार्गलाई नै गुणअनुसार भेटाउन सक्दैनन् । उक्त मार्ग क्षणमा दृष्टि आदि क्लेशहरूलाई हनन गर्नसक्नु, स्कन्ध अभिसंस्कारहरूलाई परित्याग गर्न सक्नु, त्यसद्वारा नै उक्त मार्ग लाभ भइसकेका व्यक्ति अपायबाट मुक्त हुनु आदि गुणहरू रूपावचर र अरूपावचर समाधीहरूमा नभएका गुणहरू नै हुन् । संस्कृत धर्महरूमध्ये अष्टांगिक मार्ग सर्वोत्तम भएको अनुसार व्यक्त गरिएका देशनामा अष्टांगिक मार्ग चारैवटा मार्गहरूमा अष्टांगिक मात्र भएका छन् । यस कारणले गर्दा **'यं**=जुन आर्य मार्ग समाधिलाई' भनी मार्ग समाधि सबैलाई समेतेर अर्थ उल्लेख गरिराखेको हूँ ।

उत्तम रथ

यस शासनमा निर्वाण धातु भन्दा पत्यार लाग्दैन अनुभवद्वारा मात्र जानिने छ भनिए जस्तै भेटाइसकेकाहरूले मात्र अतिव विशिष्ट र प्रणीत भएको स्वभाव धर्मको रूपमा जानिने छ । उक्त निर्वाणमा पुगेर देख्नुमा आर्य मार्ग अतिव प्रणीत भएको रथ हुनाले उक्त रथ आफ्नो अधीनस्थ हुनेगरी उद्योग र प्रयत्न गर्नको निम्ति तथागतले बारम्बार आज्ञा हुनुभएको छ ।

उक्त मार्ग रथमा पुग्नको लागि विपस्सना (पुब्बभाग पटिपदा) भन्ने रथलाई पनि सजावट गरी तयार पारी क्रमशः गइरहनको लागि तथागतले बाटो देखाउनुभयो । उक्त रथलाई शारीरिक र मानसिक बल वीर्य दुवैद्वारा प्रयत्न पूर्वक अटूटरूपले हाँक्दै गइरहेमा निर्वाण पुग्न टाढा नहुने कुरा तथागतले स्वीकार गर्नुभएको छ । त्यसो हुनाले उक्त रथद्वारा निर्वाण पुगी संसारबाट मुक्त हुनुभएका आर्य आयुष्मानहरूलाई सधैं थूक निल्दै मार्ग रथ ठिकठाक पारी सदैव गइरहन सक्नाले निर्वाण धातुमा पुग्नसक्ने होस् ।

एतदत्तानि सम्भूतं; ब्रह्मयानं अनुत्तरं ।
नियन्ति घोरा लोकम्हा; अञ्ञदत्थु जयं जयं ।

महावग्ग संयुत्त (६)

(**येसं धीरानं**=आर्य मार्गाङ्गरूपी स्वचालित यन्त्र जडान गरिएको उत्तम रथ मन पराई रमाइबसेका धीर प्रज्ञावानहरूलाई), **अत्तनि सम्भूतं**=.आफ्नो शक्ति सामर्थ्य वीर्य प्रयोग गरी बिल्कुल पूर्णरूपमा आफूमा उत्पन्न भइआएको; **अनुत्तरं**=सर्वश्रेष्ठ निर्वाणमा पुग्नको लागि सही कारण भएकोले तुलना गर्नको लागि अरू एउटा रथ भनी जोडा नभेटिने सर्वोत्तम भएको; **एतं ब्रह्मयानं** =आर्य मार्गाङ्गरूपी स्वचालित यन्त्र जडान गरिएको यस उत्तम रथ; **अत्थि**=आफ्नै दर्शन शक्तिले देख्नसकिने गरी प्रकट रूपमा रहेको छ; **ते धीरा**=यी आर्यमार्गाङ्गरूपी स्वचालित यन्त्र जडान गरिएका धीर प्रज्ञावानहरू धेरैजना; **अञ्ञदत्थु**=निस्सन्देह साँच्चै नै; **जयं जयं**=सम्पूर्ण क्लेश शत्रु लडाकुहरूलाई आक्रमण गरी, विनाश गरी सकेपछि विजयी भएर विजयी भएर नै; **लोकम्हा**=सधैं सामना गर्नुपर्ने भय दुःखद्वारा शोकले मुक्त नभएको लोकबाट; नियन्ति=दुःखतिर फर्केर नै नहेरी सधैं शान्त भइ आश्वस्त हुन पाउने गरी विमुक्त भएर गइसके ।

३३) ये पुग्गला अट्ठसतं पसत्था;
चत्तारि एतानि युगानि होन्ति ।
ते दक्खिणेय्या सुगतस्स सावका;
एतेसु दिन्नानि महप्फलानि ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३३) **सतं**=बुद्ध आदि सत्पुरूषहरूबाट; **पसत्था**=प्रशंसितहरू; **ये पुग्गला**=जो आर्य पुद्गलहरू; **अट्ठ**=आठजना; **होन्ति**=रहेका छन् । **एतानि**=यी आर्य पुद्गलहरू; **चत्तारि युगानि**=मार्ग फल दुईथरीलाई समान रूपले जोडेर चारजोडी; **होन्ति**=हुन्छन् । **सुगतस्स**=तथागत सुगतका; **सावका**=शिष्य श्रावकहरू; **ते पुग्गला**=ती आर्यपुद्गलहरू; **दक्खिणेय्या**=कर्म र फल आशा, उद्देश्य र विश्वास गरी उत्तम दान, असल दानलाई ग्रहण गरिलिन योग्यहरू हुनुहुन्छ; **एतेसु**=यी आर्य पुद्गलहरूलाई; **दिन्नानि**=गरिने सबै दानहरू; **महप्फलानि**=विस्तृत, व्यापक र महान फलदायी हुन्छन् । **संघे**=आर्य-

Downloaded from http://dhamma.digital/

संघमा, **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको भाव आकर्षक30गुण पनि; **पणीतं**=विशेष रूपले प्रणीत छ । **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी होउन् ।

भावार्थ

बुद्धादि सत्पुरूषहरूबाट प्रशंसित सत्पुरूषहरू आठजना भएकामा (ती आर्यहरू) जोडा हिसाबले चारजोड हुन्छन् । तथागत सुगतका शिष्य श्रावक रहेका ती आर्यहरू त उत्तम दान, यथार्थ दानलाई ग्रहण गरिलिन योग्य भएका पुद्गलहरू नै हुन् । ती आर्यहरूलाई गरिएका सबै दानपुण्यहरू महान फलदायी हुन्छन् । आर्य संघमा रहेका यी रत्नको भाव आकर्षक यो गुणांग पनि विशेषरूपले प्रणीत रहेको छ । यस सत्य-वचनद्वारा सत्वहरू सुखी होउन् ।

आर्यसंघ गुण

मार्गफल निर्वाण धर्महरू व्यक्तिलाई आरम्मण गरी तथा अगाडि सारेर उत्पन्न हुने धर्महरू हुन् । त्यसैले यी धर्महरूको आधार संघको गुणलाई उल्लेख गरी फेरी एकचोटी सत्य कराल गर्न चाहेकोले **'ये पुग्गला'** आदि आज्ञा हुनुभयो ।

आर्य भाव

'ये पुग्गला' मा पुद्गल सामान्य भए पनि **अट्ठ चत्तारि युगानि-दक्खिणेय्या** आदि पदहरू अनुसार आर्य भन्ने विशिष्ट व्यक्तिलाई व्यक्त गर्दछ । **अरिय**=को अर्थ **परिसुद्ध** (=परिशुद्ध हुनु) अर्थ भएकोले परिशुद्ध व्यक्तिहरू भन्ने नै हुन्छ । **'पुथु+जन' । पुथु**=धेरै क्लेशहरू, **जन**=उत्पन्न गर्ने । क्लेश बाक्लो भएको पृथग्जन भावले क्लेशहरू निवारण गर्नसक्नुको कारण परिशुद्ध आर्यभाव एउटामा पुगेको भन्ने भाव भयो । उक्त आर्यत्वमा पुग्न क्लेशहरूलाई निवारण गर्नसक्ने कारण क्रिया गर्नुपर्दछ । नाम-रूप स्कन्धहरूको अस्तिभावलाई देख्दैन, नरहेको चिन्तना कल्पना चित्तका सृजनाहरूलाई देखिरहने हुनाले क्लेशहरू उत्पन्न भइरहन्छन् । साँच्चै भएको नाम र रूपलाई मात्र भाविता गरी चाल पाई निरीक्षण गरिरह्यो भने क्लेश उत्पन्नहुने अवसर हुँदैन । सम्बन्धित नाम र रूपहरूलाई यथार्थ रूपले भाविता गरिरहेको ज्ञानले क्लेशहरूलाई उखेलेर फालिरहेको हुन्छ । उक्त ज्ञानलाई **विपस्सना** (=अनित्यादि आकार प्रकारले विभिन्न तरिकाबाट भाविता गरिरहेको) ज्ञान भनी भन्दछन् । उक्त **विपस्सना** द्वारा क्लेशहरूलाई हटाइ रहने हुनाले क्रमैसित ज्ञानस्तर वृद्धि भइ बल शक्ति सम्पन्न भएपछि संस्कारहरू भाविता गरी देखिरहेको ज्ञानबाट संस्कारहरू निरोध र शान्त भएको निर्वाणमा पुग्ने मार्ग ज्ञानमा पुग्न पाउँछन् । सबभन्दा पहिले पुगिने मार्ग स्रोतापत्ति मार्ग हो । (**सोता**पत्ति+मग्ग । **सोत**=आर्य मार्गमा; **आपत्ति**=सर्वप्रथम पुगेको; **मग्ग**=मार्ग ।)

यस मार्ग क्षण चित्त एउटा जतिमात्र हुने हुनाले धेरै छोटो र द्रुतगतियुक्त हुन्छ । उक्त क्षणलाई एकजना व्यक्तिको रूपमा परिमित गरिराखेको उक्त चित्तको विशेषता अनुसार नै भयो । स्रोतापत्ति मार्गको अगाडि गोत्रभू उत्पन्न हुन्छ । उक्त गोत्रभू त विपश्यनाको अन्तिम चरण भएकोले त्यस चित्तले अगाडिका विपश्यनाहरूले प्रकृति अनुसार ग्रहण गरिरहेको संस्कार आरम्मणहरूलाई छोडेर निर्वाण आरम्मणलाई पहिले ग्रहण गर्दछ । त्यसरी पहिले ग्रहण गर्नुद्वारा पृथग्जनभाव यहाँदेखि रूकीबस भनी सीमित गरी आफूले ग्रहण गरिराखेको निर्वाण आरम्मणलाई मार्गबाट फेरिदिन्छ । मार्गले उक्त निर्वाण आरम्मणलाई ग्रहण गरी दृष्टि विचिकित्सा आदि कुनै कुनै क्लेशहरूलाई हनन गर्दछ । यसरी उक्त क्षणमा धेरै क्लेश भएको भाव (=पृथग्जन भावले) क्लेश परिशुद्ध भएको भाव (आर्यत्वमा) पुगिसकेको हुने हुनाले उसलाई **सोतापत्तिमग्गट्ठ** (=स्रोतापत्ति मार्गस्थ) व्यक्ति भनी भन्नुपर्दछ ।

अरूअरू आर्यहरू

मार्गले सधैं तुरून्त फल दिने हुनाले मार्ग उत्पन्न भइ सक्नासाथ फल दुई तीनपटक लगातार उत्पन्न हुने गर्दछ । उक्त फल पाएदेखि **सोतापत्तिफलट्ठ** (=स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित भएको) व्यक्ति भन्नुपर्दछ । उक्त फलयुक्त पुद्गललाई नै स्रोतापन्न भन्ने गरिन्छ । मार्ग क्षण केही भन्न नमिल्ने क्षण मात्र भएकोले फलसँग जोडेर एकजना व्यक्तिको बोल्न मिल्दैन र भनी सोध्न मिल्छ । मार्ग क्षण मात्र उत्पन्न हुने भए पनि उक्त क्षणभित्र उत्पन्न हुने मार्गको आनुभाव प्रभाव भने अति नै विशाल रहेको छ । त्यसपछि फेरि मार्ग र फल परिस्थिति उस्तै नभइ फरक रहेको छ ।

मार्गको जस्तै क्लेशलाई हटाउन सक्ने शक्ति फलमा छैन । मार्गले क्लेशलाई हटाउने भएकोले सम्बन्धित क्लेशहरू शान्त र निरोध हुनु, निर्वाण रस अनुभव गर्न पाइनु फलद्वारा भोग गर्न पाउनाले अधीनस्थ गर्ने मात्र हुन्छ । लोकमा कुशल कर्म गर्ने क्षणमा कुशल कर्म गरेका व्यक्ति भएकोले पछि फल भोग्न पाउनेको रूपमा कारण र कार्य अनुसार अलग्ग अलग्ग व्यक्ति फरक भइरहे जस्तै यहाँ पनि कारण मार्ग र कार्य फल अनुसार व्यक्ति फरक हुने गर्दछ ।

स्रोतापत्ति मार्ग फल लाभ भइसकेको स्रोतापन्नले उक्त एउटै आसनमा अथवा पछि कामराग, व्यापादहरूलाई पातलो पार्दै लानको लागि द्वितीय भूमिमा (सकृदागामि फलमा) पुग्नको लागि उद्योग गरी मार्ग प्राप्त गरायो भने उक्त मार्ग सकृदागामि मार्ग भएकोले उक्त व्यक्ति स्रोतापन्न भावबाट **सकदागामिमग्गट्ठ** (=सकृदागामि मार्गमा प्रतिष्ठित भएको) पुद्गलको भावमा पुग्न पाउँदछन् । **('सकदागामि मग्ग'=सकिं**=एकपटक मात्र; **आगामि**=काम भूमिमा प्रतिसन्धि

Downloaded from http://dhamma.digital/

बस्ने गरी आउने व्यक्तिको; **मग्ग**=मार्ग ।) उक्त मुार्गले नयाँ क्लेशलाई हटाउने नगरे पनि राग, द्वेष, मोहहरूलाई पातलो बनाइदिन्छ । त्यसपछि फल लाभ भएदेखि **सकदागामिफलट्ठ** (=सकृदागामि फलमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) हुन पाउँदछ । उसलाई नै सकृदागामि भनी भन्नु पर्दछ ।

उक्त सकृदागामि व्यक्तिले पहिले जस्तै विपश्यना अभ्यास र उद्योग गरी पछि फेरी एकचोटी मार्ग लाभ गरि लियो भने उक्त मार्ग अनागामि मार्ग भएकोले उक्त मार्गले सम्पन्न भएका व्यक्तिलाई **अनागामिमग्गट्ठ** (=अनागामि मार्गमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) भनी भन्नुपर्दछ । फलमा पुग्ने अवस्थामा **अनागामिफलट्ठ** (=अनागामि फलमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) भनी भन्नुपर्दछ । उक्त व्यक्तिलाई नै अनागामि भनी भनिन्छ । **न आगामि**=काम भूमिमा प्रतिसन्धि बस्ने गरी नआउने भइसकेको व्यक्ति) । कामराग र द्वेषलाई निरवशेष रूपले हनन गर्न समर्थ भएर अब काम भूमिमा उत्पन्न हुनेछैन । यस जन्मबाट च्यूत भएपछि शुद्धावास भूमिमा उत्पन्न हुन पाइन्छ । इच्छा भएमा अरू अरू ब्रह्मभूमिमा पनि उत्पन्न हुनसक्छ ।

त्यस्तै निरन्तर उद्योग र अभ्यास गर्ने व्यक्ति मार्ग लाभ भयो भने उक्त मार्ग अरहत्त मार्ग भएकोले अनागामि भावबाट **अरहत्तमग्गट्ठ** (=अरहत्त मार्गमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) को रूपमा पुग्न पाउँदछन् । यस मार्गले सबै क्लेशलाई बाकि नरहनेगरी हनन गर्नसक्ने हुनाले त्यसको फलदेखि **अरहत्तफलट्ठ** (=अरहत्त फलमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) भनी भन्नुपर्दछ । अरहन्त व्यक्ति नै भयो । (**अरहत्त-अरह=**अरहन्त; **त्त**=उत्पत्ति कारण मार्ग फल) यो व्यक्ति आचरण क्षेत्रमा अन्तिम मार्गमा सबभन्दा उत्तमत्वमा, लक्ष्य ग्रहण गरिसकेको भएको हुनाले शासनकृत्य अन्तिम चरणमा पुगिसकेको **अग्गदक्खिणेय्य** (=अग्र दक्षिणेय्य) उत्तम पुद्गल भयो । यसरी अलग्ग अलग्ग व्यक्ति अनुसार आठजना; मार्ग फल युगल अनुसार चारयुगल भएकोले **'पुग्गल अट्ठ, चत्तारि युगानि'** भनी भनेको हो ।

सतं पसत्था

आफू गुणवान भएमा अरूको गुणलाई बढी बुझ्नसक्नेछ । संघको गुणलाई संघले लाभ गरिराखेको जस्तो धर्म लाभ गरिराखेकाहरूले निर्णायक रूपले , गहिरो किसिमले बुझेको हुनु सुनिश्चित भइ सत्पुरूषको स्वरूपलाई बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध, श्रावकहरूलाई लिने गरिन्छ । अरू अरू देव मनुष्यहरू पनि प्रशंसनीयहरू नै हुन् । आफूमा मार्ग फल लाभ भइसकेको नभए पनि लाभ भएका व्यक्तिहरूको आकार प्रकार देखी अनुमानले श्रद्धा र प्रसन्न हुनसक्छ । भावी आयुष्मान सारिपुत्रले आयुष्मान अस्सजिलाई देख्दा इन्द्रीय प्रसन्नता, आएको, गएको, हेरेको आदि हाउभाउ अरूसँग समान नभइ विशेष रूपले फरक रहेको सरलता कोमलता भएको देखेर यस व्यक्तिको सन्तानमा विशिष्ट-धर्म हुनुपर्दछ भनी बुझिन्थ्यो । भावी आयुष्मान सारिपुत्र विशिष्ट धर्म लाभ गरी फर्की आएको देख्दा उनको इन्द्रीय रूप लावण्य विशेषता देख्ने भावी आयुष्मान मौद्गल्यायनले अमृत धर्म भेटाएर आइसकेको कुरा अनुमानले जान्न सकिन्छ । तथागत सम्यकसम्बुद्ध धर्मचक्र देशनाको लागि गईरहनुहुँदा बाटोको बीचमा उपकसँग भेट भएको अवस्थामा तथागतको प्रसन्न इन्द्रीय देखेका उपकले उहाँको पुद्गल विशिष्ट भावलाई जानीलिए ।

लंकाद्वीपमा कस्सक लेणमा विहार गर्नुभएका आर्यमित्र स्थविरलाई एकजना उपासिकाले आफ्नै छोरा जस्तो गरी भोजन द्वारा सेवा गरिरह्यो । एकदिन स्थविर भिक्षाटन जानुहुँदा बनमा जान लागेकी आमाले आफ्नो लागि कनिका र साग मिसाइ जाउला पकाई राख्न तथा आयुष्मान (स्थविर) को निम्ति घिउ, दूध, सखर राखी भोजन दान गर्न छोरीलाई अह्राउ पह्राउ गरिरहेको स्वर सुन्दा उहाँमा संवेग उत्पन्न भएर 'अरहन्त नहुन्जेलसम्म यो भोजन सेवन गर्दिनँ' भनी फर्केर गई भावना उद्योग र अभ्यास गरी धेरै बेर नबित्दै अरहन्त भइ भिक्षाटन गर्न जानुभयो । आमाचाहीं बनबाट फर्किंदा छोरीले 'आज आयुष्मान (स्थविर) को इन्द्रीय रूप लावण्य अति शुद्ध, प्रसन्न रहेको कुरा' बताएपछि आमाले श्रमण कृत्य सम्पन्न भएको जानेर 'अँ, तिम्रो दाजु भन्ते शासनमा रमाउने भए, नरमाइलो मान्ने हुनेछैनन्' भनी बोलेको कुरा व्यक्त गरिराखेको छ । (*दीर्घनिकाय महावग्गट्ठकथा महासतिपट्ठान सुत्त - ३७९*)

कसै-कसैले जान्दैन

क्लेश शुद्ध भइसकेकाहरूको चित्त **दन्त** (=अतिव दान्त भइसकेको हुनु) भएकोले शारीरिक हाउभाउ इन्द्रीयहरू विशिष्ट शूक्ष्म भएको हुनाले ती इन्द्रीयहरू नै देख्नेहरूबाट प्रशंसाका भागी भइरहन्छन् । तर कहिलेकाहीं आफूहरू होशियार नभएको कारणले अथवा उक्त अरहन्तको सामान्य व्यक्तिहरूभन्दा अन्तर नहुने हाउभाउ आदिका कारणले सामान्य व्यक्तिका रूपमा देखिइरहेको पनि हुनसक्दछ ।

एकजना स्थविरसँग भिक्षाटन गर्न गएका एकजना नवयुवक भिक्षुले वायुरोग भएकोले आफूलाई अनुकूल हुने जाउलो (यागु) नसेलाउँदै खाउँला भनी एउटा काठको मुढामा बसी खानुहुँदा स्थविरलाई उपहास गरे । विहारमा फर्कीआएपछि स्थविरले 'आवुस (नवयुवक भिक्षु), यस शासनमा कतिसम्म आधार भरोसा प्राप्त भयो नि' भनेर सोध्नुभयो । आफू स्रोतापन्न भइसकेको कुरा निवेदन गरेपछि 'त्यसो भए माथि माथिको मार्गको निम्ति उद्योग र अभ्यास गर्नु परेन' भनी आज्ञा हुनुभयो । 'किन भन्ते' भनी निवेदन गरेपछि 'आवुसो, तिमीले अरहन्तलाई दोषारोपण गर्न पुगेछौ' भनी भनेपछि मात्र होश आई क्षमा प्रार्थना गरे । (*विशुद्धिमार्ग द्वि.. ५५)*

Downloaded from http://dhamma.digital/

त्यसपछि फेरि अरहन्त महास्थविरसँगै भिक्षाटन गर्न जाँदा उहाँ अरहन्तका उपस्थापक दुर्बल दुर्लभ वृद्ध भिक्षुले 'भन्ते, आर्य पुद्गल भनेका कस्ता पुद्गलहरू हुन् नि' भनेर सोधे । 'यस लोकमा कुनै कुनै बृद्धहरूले आर्यहरूको पात्र चीवर बोक्ने जस्ता ठूला साना सेवा कार्य गर्दै सँग सँगै हिंडी रहन पाए पनि आर्य भनेर चिन्दैनन्, यतिसम्म चिन्न गाह्रो छ' भनी आज्ञा हुनुभयो । त्यस्तो भन्दा पनि उक्त बृद्ध प्रव्रजितले वहाँलाई अरहन्त भनेर जानेका थिएनन् रे । यी तथ्यहरूद्वारा चेतोपरिय ज्ञान लाभ भएर अथवा छलफलद्वारा आर्यभाव जान्ने अवसर प्राप्त भए पनि सामान्य व्यक्तिहरूले आर्यभावलाई अनुमान गर्नुमा सहि पनि हुनसक्छ; गलत पनि हुन सक्छ । (*म..इ. १-२३)*

१०८ जना आर्यहरू

अर्थकथा मा **'ये पुग्गला अट्ठसतं'** मा **अट्ठ** र **सतं** -जोडेर एकसयआठजना आर्यभाव प्राप्त व्यक्तिहरूको फेरी वर्णन गरिराखेको छ । उक्त वर्णन अनुसार **'पसत्था**=प्रशंसनीयहरू; **ये पुग्गला**=जो आर्यपुद्गलहरू; **अट्ठसतं**=एकसय आठजना; होन्ति=हुनुहुन्छन्' भनेर अर्थ लगाउनु पर्दछ । एकसय आठजना पुग्ने गरी गनेर हिसाब गर्ने ढंग *खुद्दकपाठ इ. १५२; सुत्तनिपात इ. २८१* - मा हेर्नुस् ।

यहाँ शब्द अर्थहरूको विचित्रतालाई जानेर शब्द कौशल्य ज्ञान, अर्थ कौशल्य ज्ञान लाभलाई उद्देश्य गरेर वर्णन गरिरहेको मात्र हूँ । उक्त अवस्थाको उपदेश श्रोता देव मनुष्यहरूले यतिसम्म विभाजन गरेर गुणेर बृद्धि गरेर एकसय आठजना भएको भाव जानेका हुन् भनी भन्न खोजेको होइन । सत्पुरूषहरूद्वारा प्रशंसनीय छ भन्ने अर्थलाई मात्र बुझिरहेको हुनसक्छ ।

प्रशंसाभागी

सत्पुरूषहरूको प्रशंसा ग्रहण गर्नपाउनु ती व्यक्तिहरूसँग रहेका शीलादि गुणहरूका कारणले नै हो । चम्पा, चमेली, गुलाफ फुलहरूमा वर्ण र गन्धहरू भएझैं आर्यहरूमा शील, समाधि र प्रज्ञा शिक्षाहरू रहने हुनाले वर्ण गन्ध सम्पन्न भएको फुललाई मानिसहरूले मान्यता दिएझैं उक्त शीलादि गुण धर्म युक्त भएका आर्य आयुष्मानहरू पनि देव मनुष्यहरूको मान्यता ग्रहण गरी लिन पाउँदछन् ।

दक्षिणेय्य पुद्गल

'यसले मलाई औषधि गरिदिने छ, मैले अह्राए जस्तो गर्ने छ' भन्ने कुनै एउटा कामनाद्वारा दिइने दानलाई दक्षिणा भनिन्दैन । कर्म र कर्मफललाई विश्वास गरेर दिइने दानलाई मात्र दक्षिणा भनिन्छ । यस कथनअनुसार दक्षिणा भनेको यथार्थ दान असल दान भन्ने अर्थ भयो । कर्म र कर्मफललाई आस्था र विश्वास राखी दिनुपर्ने दान हुनाले आस्था र विश्वास राखेको अनुपात अनुसार फल महान हुनुमा व्यक्ति शीलादिले सम्पन्न भएमात्र सम्भव छ । त्यसैले शील आदि नभएका व्यक्तिलाई उत्तम दान ग्रहण गर्नलायक व्यक्ति भन्न मिल्दैन । यी आर्यहरू त फल महान र उत्तम गर्न सक्ने शीलादि गुणहरूले सम्पन्न भएका हुनाले **'दक्खिणं अरहतीति दक्खिणेय्यो'** अनुसार असल दान यथार्थ दान ग्रहण गर्नयोग्य व्यक्तिहरू हुन योग्य छन् । (**दक्खिणं**=उत्तम दान यथार्थ दानलाई; **अर**हति=ग्रहण गर्न योग्य रहेका छन्; **इति**=त्यसैले; **दक्खिणेय्यो**=दक्षिणेय्य भन्दछन् ।

सम्मुति, परमार्थ

कस्ता संघ कर्मलाई **चतुवग्ग** (=चारजनाको समूह), कस्ता संघ कर्मलाई **पञ्चवग्ग** (=पाँचजनाको समूह) द्वारा गर्नुपर्दछ आदि भनी संघ कर्म विशेषहरू सफल बनाउनको लागि नियमित गरी प्रज्ञप्त गरिराखिएका संघहरू रहेको हुनाले ती संघहरू तथागत सम्मत प्रज्ञप्तिअनुसार उत्पन्न हुनुभएका संघहरू भएको हुनाले **सम्मुतिसंघ** भनिन्छ । (**सम्मुति**=सम्मत प्रज्ञप्तिद्वारा उत्पन्न भएका; **संघ**=संघ ।) यहाँ **दक्खिणेय्य** द्वारा ती सम्मुतिसंघ होइनन् भन्ने जनाउँदछ ।

दक्षिणेय्य संघलाई नै परमार्थ पनि भन्ने गरिन्छ । **परमत्थ** (=परमार्थ) भनेको वास्तविक रूपमा भएका स्वभाव भन्ने अर्थ रहेको हुनाले संघ अर्थ अनुसार वास्तविकरूपले भइरहेका संघहरू भन्ने भाव भयो । **संघ** भनेको **सुट्ठु किलेसे हनतीति संघो**=क्लेशहरूलाई राम्ररी हनन गर्ने हुनाले **संघ** भन्दछन् । **दिट्ठिसीलसामञ्ञेन संहतोति संघो**=प्रज्ञा शील समान हुनाले समूह बन्न योग्य भएकोले **संघ** भनिन्छ । जुनसुकै रूपमा भेद भएको भए पनि, जतिसुकै टाढा भएको भए पनि, मार्ग प्रज्ञा, मार्ग शील आदि समानता भयो भने सामूहिक रूपमा समावेश भइरहेको छ भन्ने भनाई हो । यस **संघ**को अर्थ दुई थरीका आर्यहरूमा भएको हुनाले आर्यसंघलाई **परमत्थ** (वास्तविक स्वभाव अनुसार रहेका), **संघ** (=संघहरू) भनी भन्नुपर्दछ । **दक्खिणेय्य** (=उत्तम भएको दानलाई ग्रहण गर्न योग्य भएका) भन्दा उहाँ आयुष्मान **सुपटिपन्नता** (=राम्ररी आचरण गर्नु भएको भाव) आदि अरू अरू गुणहरू पनि भएका भनी जान्न पाइनाले **दक्खिणेय्य**द्वारा संघगुण सबै एकमुष्ठ पारी संग्रह गरी लिने काम भइसक्ने कुरा थाहापाउन योग्य छ ।

असल गुरूका श्रावक

Downloaded from http://dhamma.digital/

लोकमा गुरू असल भएर पनि गुरूको वचन नमान्नेलाई असल गुरूको शिष्य भनी भन्न चाहँदैनन । गुरू वचनलाई गौरव पूर्वक सुन्नेलाई मात्र असल गुरूका शिष्य भनी प्रशंसा गर्न चाहन्छन् । यहाँ **'सुगतस्स सावका'** द्वारा असल गुरूका शिष्य भनेर प्रशंसा गरिएकै छ । **'वचनं सुणन्तीति सावका ।'** वचन श्रवण गर्नु कारणले श्रावक भन्दछन् । यस अनुसार तथागतका वचनलाई सुन्नु मात्र त आर्यबाट अलग्ग रहेकाहरू सामान्य पृथग्जनहरूले पनि गरिरहेकै हुन्छन् । तर सामान्य पृथग्जनहरूले उपदेश सुनेर उपदेश अनुसार आचरण गर्ने कार्यलाई अभ्यास र उद्योग गर्दैनन्, काम गर्दैनन् । आर्यहरूले मात्र उपदेश सुनेर उपदेश अनुसार आचरण गर्नुपर्ने प्रतिपत्ति आचरण गर्ने हुनाले मार्ग फलसम्म पनि पुगीरहन्छन् । त्यसैले यहाँ आर्यहरूलाई मात्र **सुगत सावका** (=तथागत शिष्य) भनी भन्नुपर्दछ ।

आर्य मात्र भएका श्रावक नभएका व्यक्ति (=बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध); श्रावक मात्र भएका आर्य नभएका व्यक्ति (=फल प्राप्त नभएका व्यक्ति); आर्यपनि नभएका, श्रावक पनि नभएका व्यक्ति (=तीर्थंकरहरू); आर्य पनि भएका श्रावक पनि भएका व्यक्ति (=फल लाभी भिक्षुहरू); भनी पुद्गलहरू चारथरि *एकङ्गुत्तर अच्छरसंघातवग्ग अट्ठकथा (४८)* मा उल्लेख भएकामा यहाँ चौठो व्यक्तिलाई ग्रहण गर्नु हो । फल लाभी गृहस्थीहरू पनि उपरोक्त **सावक** अर्थसँग मिल्ने हुनाले कुनै कुनै *पाली*मा आर्य श्रावक रूपमा बताइएको भए पनि यहाँ त संघको क्षेत्र हुनाले गृहस्थीहरूलाई ग्रहण गर्न मिल्दैन ।

बुद्धसँग नजिकका, टाढाका

यो **'सुगतस्स सावका'** द्वारा नै आर्यहरू त बुद्धबाट टाढा बसेका भए पनि बुद्धको नजिकिएकाहरू भएको कुरा र सामान्य पृथग्जनहरू बुद्धको नजिक बसेपनि बुद्धबाट टाढिएकाहरू भएको कुरा जनाईरहेको छ ।

म तथागतको चीवरको टुप्पो समाई प्रत्येक पदचिन्हमा पाइला टेकी पछ्याई एकपाइला पनि नबिराइकन सँग सँगै हिंडिरहे पनि राग, द्वेष रहित नभइ स्मृति, प्रज्ञा, समाधि रहित भइरह्यो भने उक्त भिक्षु म तथागतबाट टाढिइको हुने भएकोले म तथागत पनि उक्त भिक्षुबाट टाढिएकै हुन्छु; कारण किनभने धर्मलाई उक्त भिक्षुले देख्दैन । धर्मलाई नदेख्नेले म तथागतलाई देख्दैन । सययोजन टाढा बसिरहेका भए पनि राग द्वेषले रहित भइ स्मृति, प्रज्ञा, समाधि युक्त भएमा उक्त भिक्षु म तथागतको नजिकिएको हुन्छ । म तथागत पनि उक्त भिक्षुसँग नजिकिएकै हुन्छु । कारण किनभने धर्मलाई देखेका भिक्षु भएकोले नै हो । धर्मलाई देख्नेले मात्र म तथागतलाई देख्दछ । (*इतिवुत्तक -संघाटिकण्णसुत्त २५६* ।)

दानको महान फल

'एतेसु दिन्नानि महप्फलानि' दक्खिणेय्य हुने कारण भएजस्तै **दक्खिणेय्य** पनि **एतेसु** आदिका कारणले आपसमा भइरहेको छ । दक्खिणेय्य हुनुले गर्दा दान फल महान हुने गर्दछ । ती व्यक्तिहरूलाई दिइने दान फल महान भएकोले **दक्खिणेय्य** हुनुपर्दछ । यी व्यक्तिहरूलाई अलिकति मात्र दान दिएको भए पनि फल महान हुन्छ । कारण किन नि ? शीलादि गुणले दानलाई महान फल हुनेगरी गर्नुद्वारा दानलाई परिशुद्ध हुने गरी निर्मल बनाउने भएकोले दाता र प्रतिग्राहकहरूको शीलादि सम्पन्न हुनु **दक्खिणविसुद्धि** (=दानको विशुद्धि) हुने हुन्छ । यहाँ प्रतिग्राहकबाट दक्षिणा विशुद्धितिर पुगेको कारणले दान फल महान हुनुपर्दछ । **दक्खिणाविसुद्धि** चारवटा *उपरिपण्णास दक्खिणाविभङ्ग सुत्त (२९९)* मा बताउनुभयो । दाता-पक्ष परिशुद्ध भए पनि प्रतिग्राहक-पक्ष परिशुद्ध नभएको दान (दाता शीलवान्, प्रतिग्राहक दुःशील), दाता अपरिशुद्ध प्रतिग्राहक परिशुद्ध दान (दाता दुःशील प्रतिग्रहक शीलवान), दुवै पक्ष अपरिशुद्ध (दुवै दुःशील), दुवै पक्ष परिशुद्ध (दुवै पक्ष शीलवान्) ।

सांघिक होइन

आर्यसंघलाई दान दिने सांघिक, पुद्गलिक भनी उल्लेख भएको क्षेत्रमा संघलाई दिने जस्तो होइन; ती दुईथरि भएमा एक न एकजना आर्यसंघलाई दान दिनु पुद्गलिक दान मात्र हो । सांघिक दान भनेको एकजना दुईजना आदि भनेर उद्देश्य राखेर दान दिनु जस्तो नभइ संघसमूहलाई दान गर्ने हुनाले उक्त समूह सामान्य भइ आर्यसंघ पनि सम्मिलित भएको हुनाले सम्मुति संघ पनि सम्मिलित रहेको छ । त्यसो हुनाले कुनै एकजना आर्यलाई दान दिनु पुद्गलिक दानभन्दा उक्त संघ समूहलाई दिइने सांघिक दान सबभन्दा महान फल दायक हुन्छ । पुद्गलिक भए पनि तथागतलाई दिईने दान भएमा भने उक्त सांघिक दानभन्दा बढी महान फल दायक हुन्छ भन्ने अपवाद बाकी छ । त्यसैले सांघिक दान दिने बखतमा सम्मुति संघमा दाने भए पनि आर्यसंघहरूलाई उद्देश्य राखेर दान दिनु सुहाउँछ ।

तेसं सुदिन्नं सुहुतं सुयिट्ठं;
ये संघमुद्दिस्स ददन्ति दानं ।
महप्फला लोकविदूनं वण्णिता ।

विमानवत्थु (६२)

Downloaded from http://dhamma.digital/

ये=जो व्यक्तिहरू; **संघं**=आर्यसंघलाई; **उद्दिस्स**=उद्देश्य राखी; **दानं**=दान; **ददन्ति**=सम्मुति संघमा दिन्छन्; **तेसं**=ती व्यक्तिहरूले; **सुदिन्नं**=राम्रोसँग दान दिएको भन्दछन् । **सुहुतं**=राम्ररी पूजा गरेको भन्दछन् । **सुयिट्ठं**=राम्ररी दान दिएको महान दान भन्दछन् । **संघगता**=संघमा पुगेर; **पतिट्ठा**=प्रतिष्ठित भएको; **सा दक्खिणा**=उक्त दक्षिणालाई; **महप्फला**=महान उत्तम फल भएको भनी; **लोकविदूनं**=लोकलाई जान्ने तथागतहरूबाट; **वण्णिता**=वर्णन गरिएको छ ।

मार्ग पुद्गल दान

आर्य पुद्गलहरूलाई दिईने दान महान फलदायी हुन्छ भनी भन्दछन्; फल पुद्गललाई दिईएको दानुमा भन्ने ठाउँ नै छैन । मार्ग पुद्गल भनेका एक चित्त क्षण मात्र हुने हुनाले अतिव छोटो क्षण मात्र हुने भएकोले उक्त पुद्गललाई कसरी दान गर्न सकिएला नि ? भनेर प्रश्न गर्ने ठाउँ छ । दान गर्न सकिने ढंग *उपरिपण्णास अर्थकथा (२२४)* मा यसरी देखाईएको छ ।

आरद्धविपस्सक (=उद्योग गर्ने विपश्यना भएको) भन्ने जुनसुकै ठाउँमा, जुनसुकै बेलामा भए पनि मार्गमा पुग्नको लागि पूर्वगामी भइरहने हुनाले उक्त व्यक्ति भिक्षाटन जाने अवस्थामा दाताले उभिंदै पात्र लिई खाद्य भोजन राखी दान दिन्छ । उक्त क्षणमा मार्ग पूर्ण भयो भने यो दान मार्ग पुद्गललाई दिएको दान भनिन्छ । अथवा भोजन शालामा बस्दाबस्दै मानिसहरूले पात्रमा खाद्य भोजन राख्न ल्याउँछन् । उक्त क्षणमा मार्ग पूर्ण भयोभने उक्त दान पनि मार्ग पुद्गललाई दिईएको दान नै हुन्छ । अथवा विहारमा वा भोजनशालामा, बसिरहेका भिक्षुको पात्र दाताहरूले लिएर आफ्नो घरमा लगी खाद्य भोजन राखीरहन्छ; उक्त क्षणमा मार्ग पूर्ण भयो भने यो दान पनि मग्गसमङ्गि (=मार्ग सम्पन्न व्यक्ति) लाई दिईएको दान नै भयो ।

एतेसु अर्थ

(**एतेसु**-लाई सम्प्रदानमा सप्तमी रूपमा अर्थ दिने गरिन्छ । 'सम्पदाने च' *कच्चायन सुत्र* अनुसार भयो । दा-धातुको क्षेत्रमा सम्प्रदान प्रयोग रहे जस्तै **'संघे देहि; संघे दिन्नं महप्फलं; यत्थ च दिन्नमहप्फलमाहु । चतूसु सुचीसु पुरिसयुगेसु'** आदिद्वारा आधार पनि धेरै नै देखीइरहेका छन्; त्यसैले कारक वक्तृच्छा नै कारण रहेकोले सम्प्रदानलाई व्यक्त गर्ने इच्छा नभइ, आधार भावलाई मात्र व्यक्त गर्ने इच्छा भयो भने सप्तमी पनि हुन सक्ने कुरा **'आधारविवक्खायं सत्तमीपि सिया संघे देहि'** भनी *मोग्गल्लान (२२४)* -मा भनिएको छ । त्यसैले यहाँ आधार अनुसार अर्थ दिएको हूँ ।)

(३४) ये सुप्पयुत्ता मनसा दल्हेन;
निक्कामिनो गोतमसासनम्हि ।
ते पत्तिपत्ता अमतं विगह्य;
लद्धा मुधा निब्बुतिं भुञ्जमाना ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३४) **ये**=जो अरहन्त आर्य पुद्गलहरू; **दल्हेन**=दरो भइ स्थिर भएको; **मनसा**=समाधिले सम्प्रयुक्त भएको मनोवृत्ति द्वारा; **सुप्पयुत्ता**=अतिव प्रयास गरी उद्योग र अभ्यास गरिरहेका भएकोले; **गोतमसासनम्हि**=गौतम तथागतको शासनमा; **निक्कामिनो**=क्लेशबाट अलग्ग भइ निस्कीसकेका छन् । **ते**=वहाँ अरहन्त आर्य पुद्गलहरू; **अमतं**=निर्वाण धातुमा; **विगह्य**=आरम्मण ग्रहण गरी पुगेपछि; **मुधा**=कुनै सम्पत्ति मूल्य खर्च नगरी; **लद्धा**=चाहिने क्षणमा सजिलै प्राप्त गरी लिई; **निब्बुतिं**=फल समापत्ति शान्तिधातु रसलाई; **भुञ्जमाना**=सेवन गरी; **पत्तिपत्ता**=अरहत फलमा पुगी सके । संघे=अरहन्त संघमा; **इदम्पि रतनं**=यस रतनको भाव आकर्षक गुणांग पनि; **पणीतं**=प्रणीत भएको रहेछ; **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनका कारणले गर्दा; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

दरो भइ स्थीर भएको समाधिद्वारा प्रबलरूपमा उद्योग र अभ्यास गरी गौतम तथागतको शासनमा क्लेशबाट उन्मुक्त हुनुभएका अरहन्त आर्यहरूले निर्वाण धातुमा आरम्मण ग्रहण गरी आई पुग्नुभएपछि सम्पत्ति केही खर्च नै गर्न पर्ने गरीकन सजिलै सुविस्ता पूर्वक लाभ गरी फलसमापत्ति शान्तधातु रस सेवन गरी अरहत्त फलमा प्रवेश गर्नुभयो । अरहन्त संघमा रहेको यस रत्नको भाव आकर्षक गुणांग पनि प्रणीत भएको रहेको छ । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

अरहन्त संघ

फलसमापत्ति सुख -भनेको क्लेश-दाह दूर भइ सितल, रमाइलो भएको आर्यवैभव एकैथरी रहेछ । उक्त सुखलाई अनुभव गर्न पाउने अरहन्त आर्यहरूको निम्ति अति प्रणीत भएको गुण श्रीशोभा नै हो । त्यसैले अरहन्त संघलाई फलसमापत्ति गुणद्वारा प्रशंसा गरेर सत्यवचन प्रकट गर्ने ढंग देखाउने इच्छा भएर **'ये सुप्पयुत्ता'** आदि देशना गर्नुभयो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

आचरण पनि गुण नै हो

यसमा **निक्कामिनो** -को स्वरूप क्लेशबाट उन्मुक्त भएर जानु भनेको अरहन्त मार्ग नै हो; उक्त मार्ग प्राप्त गर्नको लागि अरहन्त आर्यहरूले कसरी आचरण गरिआएको हुनुपर्छ; भन्नुलाई **'सुप्पयुत्ता'** आदिद्वारा देखाइरहेको छ । फल समापत्ति गुणलाई देखाउनु मुख्य भए पनि उक्त गुण लाभको कारण आचरण पनि प्रणीत भएको गुण एकै थरी हो । लोकमा काम नभएका काममा दिलचस्पी नभएका ठगाहा गुण श्रीशोभा हीन व्यक्ति नै हुन्छ । आफ्नो कामकाजमा दिलचस्पी राखी उद्योग र अभ्यास गरिरहने व्यक्तिमा गुण बृद्धि भइ रहन्छ नै । त्यस्तै नै शासनमा पनि अल्छी प्रमादी भइ हलुका छाँटले समय बिताई आफ्नो साँच्चैको काम एकातिर पन्छाई बस्नेहरू पनि गुण श्री शोभा हीन भएकाहरू हुने भएकोले भावना कार्य उद्योग पूर्वक अभ्यास गरी बस्नेसँग मात्र गुण श्रीशोभा दिन परदिन वृद्धि भइरहन्छ । मार्ग फल लाभ हुनेगरी प्रयास गर्दै लानुमा सामान्य प्रयासले उद्योग गरिरहनु होइन; अति नै उद्योग गर्नु पर्दछ । अरहन्त हुनु अगाडि पूर्व भाग अवस्थामा उक्त उद्योगले विजय लक्ष्य भ्वाट्ट हस्तगत गरी लिनसक्नु कुरा अतिव राम्रो क्रिया भएकोले **'सुप्पयुत्ता'** -द्वारा प्रशंसा गरिएको नै हो । यस **'सुप्पयुत्ता'** -द्वारा भावना कार्यमा पछि नहटी प्रयत्न गर्नु सम्यक्प्रधान जस्तो वीर्य युक्त व्यक्तिको भाव देखाईरहेको हो ।

समाधि ग्रहण गर्नुपर्छ

दल्हेन मनसा-अनुसार दृढस्थिर भएको चित्त भनेको समाधिले सम्प्रयुक्त भएको चित्तलाई नै भनिन्छ । शमथको क्षेत्रमा उपचार, अर्पणासम्म क्रमशः उच्च हुँदै जाने समाधिलाई अभिलक्षित भएजस्तै विपश्यनाको क्षेत्रमा मार्ग फल समाधि सम्म क्रमशः वृद्धि हुँदै आउने **'खणिक-चित्तेकग्गता'** भन्ने विपश्यनासँग सम्बन्धित समाधि अभिलक्षित हो ।

यथाभूतज्ञाण (=वास्तविक धर्मलाई जानेको ज्ञान) लाभ भएमा मात्र मार्ग फल लाभ सुनिश्चित हुने हुनाले समाधि उक्त यथाभूतज्ञान उत्पत्तिको कारण भएकोले मार्ग फल लाभको कारण देखाउनमा **'दल्हेन मनसा'** भनेर समाधिलाई व्यक्त गरिएको हो ।

दल्हेन र दलेन

('ये सुप्पयुत्ता मनसा दल्हेन' मा **दहिस्स लो; दहतीति दल्हं'** भन्ने *मोग्गल्लान व्याकरणाचार्य* -को धारणा अनुसार **'तण्हादयो'** सूत्रानुरूप **ह**-प्रत्यय द्वारा त्यो **ह**-लाई **ल** -गरेर सिद्ध रहेको कारणले गर्दा **दल्हेन** भनेर **ह** -सहितद्वारा मात्र हुनुपर्दछ । (*ण्वादि-२२३)* संस्कृतमा त **ह** -नभएको **दल** -भन्ने मात्र रहेको छ । त्यसैले आचार्यहरूले यस क्षेत्रमा **ह** -नभएको **दलेन** भनेर मात्र प्रयोग गर्न रूचाउँछन् । गाथाबन्धनमा छन्दको लागि कुनै कुनै ठाउँमा **दल** -भनेर मात्र प्रयोग गर्न चाहेको **'न तं दलं बन्धनमाहु धीरा, एतं दलं बन्धनमाहु धीरा'** *(सगाथावग्ग कोसलसंयुत्त ७७*) आदि *उपेन्दवजिरा इन्दवजिरा गाथापद*मा **दल** -मा **द** -लाई लहु क्षेत्रमा राखेर बताइ राख्नुभएकोले नै रहेछ । **'हन्द ते नं पवक्खामि; सन्थम्भस्सु दलो भाव'** (*सुत्तनिपात महावग्ग नालकसुत्त ३८८)* इत्यादिमा पनि पथ्यावत्त **ज** -गण क्षेत्रमा **दलो भव** -भनेर **द** -लाई लहु (लघु) क्षेत्रमा राखेर बताइएको देखिन्छ । इत्यादि अनुसार दल-मा द -लाई लहु क्षेत्रमा राखी बताइएको धेरै धेरै देखिन्छ । रत्न, पद्म, चैत्य आदि शब्दहरू संस्कृतमा धेरै धेरै देखिए पनि मागधमा *चुण्णियपाली*मा देखिदैन (गाथामा मात्र देखिन्छ ।) त्यस्ता पदमा *सद्दनीति* ले रतनलाई रत्न, पदुम लाई पद्म, चेतिय -लाई चैत्य रूपान्तरण गर्नको निम्ति बताइराखिएको छ । त्यस्तै कुनै कुनै गाथामा दल्ह -लाई दल गरिराखेको छ भनेर ग्रहण गरेमा उचित हुने थियो । धेरै जसो ठाउँमा त दल्ह -भनेर नै मात्र रहेका छन् ।

विपश्यनाको क्षेत्रमा स्मृति, प्रज्ञाहरू पनि नभइ नहुने भएकोले समाधि, वीर्य रहित भइ उत्पन्न हुने धर्महरू नभएकोले यहाँ अविनाभाव अनुसार ती धर्महरूलाई पनि ग्रहण गरिसकेको तथ्य बुझ्नु पर्यो । त्यसरी आचरणीय धर्महरू सबै समावेश पार्ने इच्छा भएकोले नै *अर्थकथा*ले **सुप्पयुत्ता** -को स्वरूप अतिव परिशुद्ध भएको काय, वची प्रयोग युक्त भएका भन्ने अर्थ ग्रहण गरी उक्त पदद्वारा शीलस्कन्धलाई निर्देश गरिराखेको कुरालाई त्यस **'दलेन मनसा'** -द्वारा समाधिसँग सम्प्रयुक्त रहेको चित्त भन्ने अर्थ ग्रहण गरी समाधिस्कन्धलाई निर्देश गरीराखेको कुरालाई **'निक्कामिनो'** द्वारा प्राण र शरीर प्रति आशक्त नहुने प्रज्ञा पूर्वगामी भएको वीर्यद्वारा क्लेशबाट उन्मुक्त हुनु अर्थ ग्रहण गरी वीर्य सम्पन्न भएको प्रज्ञास्कन्धलाई निर्देश गरिराखिएको कुरा वर्णन गरेको हो ।

राम्रो युग र समय

गोतमसासनम्हि -मा **एव** नभएता पनि **एव** -अर्थ हुनयोग्य भएकोले गौतम तथागतको शासनमा मात्र भनेर अर्थ ग्रहण गर्नको लागि *अर्थकथा* ले उद्धृत गरिराख्यो । 'एव फल, हुनु योग्य भएमा; एव पनि राख्ने बानि छ एव पनि' भनिए जस्तै हो ।' गौतम तथागतको शासनमा मात्र **सुप्पयुत्तं** (=यथार्थ विधि सत्य मार्गलाई प्रयास गर्नु) रहकोले -क्लेशबाट मुक्त हुन पाइन्छ । उक्त शासनबाट अलग्ग रहेको तीर्थंकर शासनमा त्यसरी मुक्त हुनु छैन भनेर निषेध गरिएको छ । **अञ्ञत्थापोहन नय** अनुसार पनि अर्थ ग्रहण गर्नुपर्दछ । (**अञ्ञत्थ**=अर्को अर्थलाई; **अपोहन**=निषेध गर्नु)

Downloaded from http://dhamma.digital/

बुद्ध शासनको बाहिर **अमरतप** (=मरणबाट मुक्तिको लागि प्रार्थना गरी शरीरलाई सास्ति दिएर, कष्ट सहेर आचरण गर्नुपर्ने आचरण) भनिने विभिन्न आचरणलाई आचरण गरेपनि **सुप्पयोग** (=यथार्थ विधि सही मार्ग अनुसार प्रयास गर्नु) नभएको कारणले गर्दा क्लेशबाट मुक्त हुनु, उनीहरूको प्रार्थना अनुसार **अमर** (=मरण हुन नपर्ने) लाभ जस्ता कुरा त प्राप्त हुँदैन, दुःख भोग्नु नै मात्र बाकी हुन्छ । यस शासनमा त यथार्थ विधि, सही मार्ग आचरणहरू पनि रहेका छन् । आचरण गर्नेहरू पनि क्लेशबाट मुक्त हुनुलाई साँच्चै नै स्वानुभूतिद्वारा अनुभव गर्न पाउनेहरू हुन्छन् ।

बुद्ध-शासन भनेको असल युग, असल अवसर हो । उक्त असल अवसर एकचोटी चुक्यो भने फेरी दोहरो पाउनु भनेको धेरै गाह्रो भएकोले तथागत निर्देशित साँच्चैको आत्मलाभलाई नछुट्ने गरी हस्तगत गरी लिनुको लागि बिर्सन नहुने बिर्सन अयोग्य भएको तथ्य पनि जनाउ दिईरहेको छ ।

पत्तिपत्ता

'पत्तब्बाति पत्ति' लाभ गर्नलायक भएकोले **पत्ति** भन्दछन् । लोकमा गर्न हुँदैन भनियो भने लाभ नहुने हानी हुने काम भनी जानेर; गर्न हुन्छ भन्यो भने लाभ हुने भएकोले साँच्चै नै गर्नपर्ने काम भएको जान्न सकिन्छ । यहाँ लाभ गर्न योग्य छ भनिएको हुनाले साँच्चै लाभकारी साँच्चैको अर्थ हितकारी भएको जानिन्छ । अरहत्त फल लाभ गर्न पायो भने निस्सन्देह रूपले साँच्चै नै संसार दुःखसँग जोड्ने योगबाट अलग्ग भइ शान्त, शीतल भइ बस्न पाइने भएकोले **अरहत्त फल पत्तब्ब** (=प्राप्त गरिलिन योग्य धर्म) हो । तसर्थ **'पत्तब्बा नाम पत्तुं अरहा : यं पत्वा अच्चन्तयोगक्खेमिनो'** भनेर *अर्थकथा* मा वर्णन गर्‍यो । यस कथनद्वारा **पत्ति** -को पुग्नु, जानु, पद सैन्य, कुशल भाग आदि अर्थहरूलाई निषेध गरिरहेको छ । **पत्ति पत्ता पत्तिपत्ता** । अरहत्त फलमा पुगेका भने पनि **मग्गान्तर** (=मार्गको अनन्तरमा उत्पन्न हुने) फल अभिप्रेत होइन; फलसमापत्ति मात्र अभिप्रेत हो भनी स्पष्ट भएको छ ।

अरहत्त फल मात्र

पत्तिपत्ता फलमा मात्र पुगिने, फल समापत्तिमा प्रवेश हुनु हो । फल समापत्तिको क्षेत्रमा तल्लो स्तरका फल पुद्गलहरूले माथि-माथिका फललाई आआफूले प्राप्त गरी नसकेको हुनाले प्रवेश गर्न सक्दैन । माथि-माथिका फल पुद्गलहरूले पनि तल-तलका फलमा प्रवेश गर्न सक्दैनन् । कारण किन भने अर्को पुद्गलको रूपमा पुग्नुद्वारा तल-तलका फलहरूलाई समाप्त गरी नाश गरी शान्त पारी आईसकेको हुनाले हो । स्रोतापत्ति मार्ग क्षणमा कुनै कुनै कर्म क्लेशहरूलाई निरवशेषरूपले हटाउन सक्नुद्वारा पृथग्जनभावबाट अर्को एउटा भावमा परिवर्तन भइ आर्य स्रोतापन्न हुन पुगेजस्तै सकृदागामि मार्ग फल लाभ हुँदा स्रोतापन्न भावबाट परिवर्तन भइ सकृदागामि भावमा पुग्ने गर्दछ । त्यस्तै नै अनागामि, अरहन्त भावमा परिवर्तन हुन जानुलाई पनि जान्नु पर्दछ । त्यसरी परिवर्तन हुनजानुपर्ने माथि माथिका मार्ग धर्महरूले निषेध गरेको हुनाले तल तलका फलहरू उत्पन्न हुनसक्ने अवसर बाकी नरहेको हुनाले नै हो ।

अरू अरू लौकिक कुशलहरू दोस्रो जन्ममा मात्र नयाँ विपाक स्कन्ध उत्पन्न भइ नयाँ जन्म भाव एकथरी परिवर्तन हुनुपर्छ । मार्ग धर्महरूले आफ्नो अनन्तरमा नै फल उत्पन्न गर्ने हुनाले सम्बन्धित मार्ग फल लाभ हुनासाथ जन्म परिवर्तन भए जस्तै हुनुपर्दछ । त्यसरी माथि माथिका फल व्यक्तिहरूमा तल तलका फलहरू खतम भइसकेको हुनाले अरहन्तको फल समापत्तिलाई देखाइएको **पत्तिपत्ता** -मा **'पत्तिचरियात्ति चतूसु सामञ्ञफलेसु'** आदिमा जस्तै चारवटै फललाई नलिईकन नै अरहत्त फललाई मात्र लिनु पर्दछ । (*पटिसम्भिदामग्ग २१५*)

निर्वाणमा पुग्नु

आर्यहरूको विपश्यना उदयब्बय ज्ञानबाट शुरूहुनु स्वभाविक हुन्छ । तसर्थ फल समापत्तिमा प्रवेश गर्न इच्छुक आर्य पुद्गलले कुनै सुनसान भएको एकान्त स्थानमा गएर उदय व्यय ज्ञानदेखि शुरू गरेर संस्कारहरूलाई भाविता गरिन्छ । ज्ञान क्रमशः माथि माथि उक्लेर अनुलोम ज्ञानको अन्तमा फलमा पुगेर उक्त फलचित्त क्रमले निर्वाणतिर आरम्मण गरी पुग्नुपर्दछ । नियमित गरिराखेको समय अनुसार फलचित्त निरन्तर बारम्बार उत्पन्न भइरहनुलाई नै **फलसमापत्ति** भन्ने गरिन्छ । तसर्थ **फलसमापत्ति** मा प्रवेश गर्ने विषय बताउनु भएकोमा सम्पूर्ण संस्कार निमित्तहरूलाई हृदयंगम नगर्नु, **अनिमित्त** भनेको निर्वाणधातुलाई हृदयंगम गर्नु भनी दुईटा कारण बताउनुभयो ।

उदयब्बय ज्ञान आदि ज्ञान क्रमद्वारा संस्कारबाट बिलकुल निराशक्त भएको चित्त हुने आर्यको फल चित्त संस्कारबाट उन्मुक्त रहेको निर्वाण आरम्मणमा उत्पन्न भइरहन्छ । त्यसरी फलको निर्वाण आरम्मण भइरहनुलाई नै संस्कार निमित्तलाई हृदयंगम नगर्नु निर्वाणलाई हृदयंगम गर्नु भनी भन्नुपर्दछ ।

फलसमापत्तिमा स्थीर हुने कारण बताउनुभएकोमा पनि संस्कार निमित्तहरूलाई हृदयंगम नगर्नु, निर्वाण-धातुलाई हृदयंगम गर्नु, पूर्व भागमा व्यवस्था गर्नु भन्ने तीनवटा कारण बताउनुभयो । यहाँ पूर्व भागमा व्यवस्था गर्नु भनेको फलसमापत्तिमा प्रवेश गर्नभन्दा पहिले यो समय भयो कि (समापत्तिबाट) उठ्नेछु भनी समय निर्धारण गर्नुलाई भनिएको हो । यसरी निर्धारण गरिएको भएपछि निर्धारित समयको भित्र समापत्ति स्थीर भइ बस्न सक्ने हुन्छ । समापत्तिबाट उठ्ने

Downloaded from http://dhamma.digital/

कारण बताइएकोमा पनि संस्कार निमित्तहरूलाई हृदयंगम गर्नु, अनिमित्त भन्ने निर्वाणधातुलाई हृदयंगम नगर्नु भनी कारण दुइवटा उल्लेख भएको छ । निर्वाण आरम्मण भंग भएर संस्कारमा आरम्मण पर्नजाँदा फलसमापत्ति खतम भइसक्यो भन्नाको मतलब हो । यी तथ्यहरू अनुसार फलसमापत्ति संस्कारबाट सम्बन्ध टुटेर निर्वाण धातुमा पुगीरहेको छ भन्ने स्पष्ट भइरहेको छ । तसर्थ त्यसरी निर्वाण धातुमा पुगेर आरम्मण गरिरहेको फल समापत्तिको उत्पत्ति ढंग देखाउन चाहेकोले **'अमतं विगह्य'** भनी बताउनु भयो ।

सम्पत्ति खर्चनु पर्दैन

आर्य आयुष्मानहरू फल समापत्तिमा प्रवेश हुने वर्तमान जन्ममा नै सुख पूर्वक विहार गर्नको निम्ति हो । क्लेश दाह रहित भइ अतिव शान्त शीतल भएको फल समापत्ति सुख द्वारा बस्नु भनेको यो शासनमा एक थरी साह्रै प्रणीत भएको सुख ऐश्वर्य नै हो । तसर्थ राजाहरूले राज सुख ऐश्वर्य अनुभव गरिरहे जस्तै देवताहरूले दिव्य सुख ऐश्वर्य अनुभव गरिरहे जस्तै नै आर्यहरूले सर्वोत्तम लोकुत्तर आर्य सुख अनुभव गर्छु भन्ने इच्छा छन्दद्वारा प्रवेश गरिरहनु हुन्छ ।

लौकिक सुख ऐश्वर्य, सम्पत्ति खर्च गर्न सके मात्र लाभ हुने सुख ऐश्वर्य भए । जति जति सुख ऐश्वर्य विशाल हुँदै जान्छ त्यति त्यति खर्च गर्नुपर्ने मूल्य पनि धेरै धेरै हुन्छ । यस फलसमापत्ति सुख अनुभव गर्नुहुने आर्य आयुष्मानहरूले सम्पत्ति खर्च गर्न नपर्ने गरी सजिलै सहजरूपमा अनुभव गर्न सक्नुहुन्छ । त्यसरी सम्पत्ति खर्च गर्न नपर्ने मूल्य तिर्नु नपर्ने, स्वतन्त्र रूपले हलुका किसिमले सजिलै इच्छा लागेको समयमा अनुभव गर्न सकिने भावलाई **'लद्धा मुधा'** भनी आज्ञा हुनुभयो । यस पाली पाठले लागत धेरै लगाएर धेरै उद्योग, व्यापार गरेर मात्र प्राप्त हुनसक्ने उक्त लौकिक सुख-ऐश्वर्यमा साँच्चैको शान्ति शीतल सुख भन्ने पाउन नसकिने र चाहेको बेलामा चाहेको ठाउँमा केही पनि उद्योग व्यापार गर्नु नपर्ने गरी सजिलै अनुभव गर्न पाइने यस फलसमापत्ति सुखमा मात्र नै साँच्चैको शान्त शीतल भएको वास्तविक सुख अनुभव गर्न पाईने कुरा अवगत गराई राखेको छ ।

मुधा -को यथार्थ अर्थ

(**'मुधाति अव्ययेन'** भनी वर्णन गरिराखेको *अर्थकथा* मा ब्यय-लाई विनाश हुनु अर्थ वाची भनी मानेर **मुधा -**को स्वरूप अभिप्रायलाई विभिन्न रूपले धारण गरिएको छ । **ब्यय** -को अर्थलाई **'विगमे** =रहित हुनुमा; **धनादिनो चागे**=धन आदि त्याग गर्नुमा; **जोतिसोत्थे**=जोतिष ग्रन्थमा (शास्त्रमा) बताइएको; **लग्गा**=लग्नद्वारा; **द्वादसट्ठाने च**=बाह्र स्थानमा रहेको छ' भनी *थोमनिधि* मा अर्थ तीनथरी देखाईएका छन् । रहित हुनु भनेको सिद्धिनु, विनाश हुनु नै हो; धन त्याग भनेको धन खर्च गर्नु नै हो । **अब्ययेन** -मा **ब्यय**-लाई विनाश हुनु भन्ने अर्थ ग्रहण गराउन चाहनँ । धन खर्च गर्नुलाई ग्रहण गराउन चाहेकोले **काकणिकामत्तम्पि ब्ययं अकत्वा** (=काना कौरी सम्म पनि खर्च गर्न नपर्ने गरी) भनी *अर्थकथा* मा सँगै जोडेर वर्णन गरेको हो ।

'सयं आयं व्ययं जञ्ञा; सयं जञ्ञा कताकतं' (*जातक-दु-तेसकुण जातक-६)* मा ब्यय र बि+इ+अ धातु प्रत्यय समान भएको **वय** -देखिन्छ । *अर्थकथा* मा **दातब्बधन** (=फलाना फलाना व्यक्तिहरूलाई दिनुपर्ने धन) भनेर वर्णन गरिएको छ । उक्त **वय** पनि सिद्धिनु, विनाश हुनु, खर्च गर्नु, उमेर आदिमा व्यक्त भइरहेको हुनाले कुनै कुनै अर्थ **ब्यय** सँग समान नै भयो । **मुधा वा देति** (*वि..इ. २-५४)* मा **मुधा** -लाई **'मुधाति अमूलेन** (=मूल्य छैन, सित्तैं) भनी विमती वर्णन गरिराख्यो ।

त्यसो हुनाले उपरोक्त अर्थ अनुसार **मुधा**-लाई धन प्रयोग गर्नु नपर्ने गरी भनी र सम्पत्ति सिद्ध्याउनु नपर्ने गरी सित्तैं मात्र भनेर अर्थ दिन योग्य छ । त्यसपछि फेरि लौकिक सुख ऐश्वर्यहरू परिवार साथी भाईहरू भेला भएर अनुभव गर्नुपर्दछ । फल समापत्ति त साथी बिना एक्लै स्वतन्त्र रूपले लाभ हुने सुख भएकोले यो **मुधा**-को स्वरूपले साथी रहित भन्ने अर्थ पनि व्यक्त गर्न सक्दछ । तसर्थ **मुधा** =साथी पनि छैन धन पनि खर्च गर्नु नपर्ने गरीकन नै भनी र साथी पनि चाहिंदैन धन पनि प्रयोग गर्नु पर्दैन भनी अर्थ दियो भने पूरै अर्थयुक्त हुन्छ ।

फलसमापत्ति सुखानुभव

कुनै कुनै ठाउँमा **निब्बति** -शब्दले निर्वाणलाई व्यक्त गरिन्छ । यहाँ त क्लेश दाह शान्त हुनु अर्थ अनुसार फलसमापत्तिलाई व्यक्त गरिरहेको छ । क्लेश दाह शान्त भएको कारणले र अति शान्त भएको निर्वाणलाई आरम्मण गरिरहनपाइनुले फल अतिव शान्त दान्त हुने गर्दछ । सार युक्त भएकोले अतिव शुद्ध भएको अतुलनीय सुखले खूप दलिराखेको जस्तो हुन्छन् । ध्यान मार्ग सुखहरू भन्दा अतिव रमाइलो उत्तम सुख भएको यस फलसुखलाई अनुभव गर्न पाउने आर्यहरू तृप्त भयो सन्तोष भयो भन्ने नहुने गरी **निब्बुतिं भुञ्जमाना** -द्वारा देखाइ राखिएको अर्हन्त आर्यहरूको फलसमापत्ति सुख लोभलाग्दो प्रसन्न हुन लायक आकर्षक पार्न योग्य भएकोले उक्त गुणले सम्पन्न भएकाहरू अरहन्त आर्यहरू साँच्चैका रत्न हुनपाए ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

पटिपत्तिया लद्धब्ब-रसस्सादमनुत्तरं ।

विन्तितुं पदहे नो चे; क्वत्थो ते जिनसासनं ।

अनुत्तर=लौकिक सुखहरू मध्यमा अतुलनीय सर्वोत्तम भएको; **पतिपत्तिया**=सुखकामि व्यक्तिहरूले प्रयत्न पूर्वक आचरण गर्नुपर्ने प्रतिपत्ति द्वारा; **लद्धब्बरसस्सादं**=साँच्चै प्राप्त गर्न योग्य भएको रमाइलो सर्वोत्तम रसास्वादलाई; **विन्दितुं**=कहिल्यै नभेटिएको अति विशिष्ट भएको हुनाले प्रीति जनक भएको तेलले छोएको कपास समान अनुभवको लागि; **पदहे**=साँच्चैको आत्मलाभ भनेर भित्री हृदयदेखि प्रयत्न गर्नुपर्‍यो । **नो चे**=जन्म जन्मको निम्ति मात्र आशक्ति बनाई दुर्बल श्रद्धा हुनाले छन्द हरिई प्रयास गरेन भने; **ते**=असल युग साँच्चैको अवसर मिलेको तिम्रो जीवन भरमा; **जिनसासनं**=गुणांगको खानि सारको थुप्रो भएको अतुलनीय, अति विशिष्ट भएको जिन शासन; **क्वत्थो**=जंगली जनावर मृगले रत्न देखेको जस्तै गुणांगहरू भेटिएर पनि के लाभ हुन सक्ला त !

(३५) यथिन्दखीलो पथविस्सितो सिया;
चतुब्भि वातेहि असम्पकम्पियो ।
तथूपमं सप्पुरिसं वदामि;
यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३५) पथविस्सितो=पृथ्वीमा धसिएर स्थिर रहेको; **इन्दखीलो**=अति दृढ भएको इन्द्रकील खम्बा; **वा**=लाई; **चतुब्भि**=चारै दिशाबाट; **वातेहि**=(आउने) वर्षात तथा हुरी बतासले; **असम्पकम्पियो=**अलिकति पनि हल्लाउन नसकिने; **सिया यथा**= भइरहे जस्तै; **यो सप्पुरिसो**=जो स्रोतापन्न सत्पुरूषले; **अरियसच्चानि**=आर्य सत्यलाई; **अवेच्च**=मार्ग ज्ञानले घुसेर; **पस्सति**=जान्ने देख्ने गर्दछ; **तं सप्पुरिसं**=उक्त स्रोतापन्न सत्पुरूषलाई; **तथूपमं**=उक्त इन्द्रकील खम्बा समान तुलना गर्न मिल्ने भनेर; **(अहं**=म तथागत) **वदामि**=भन्दछु । **संघे**=स्रोतापन्न संघप्रति; **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको भाव आकर्षक भएको गुणांग पनि; **पणीतं**=प्रणीत रहेको छ; **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी होउन् ।

भावार्थ

पृथ्वीको गहिराईसम्म गाडिएर दरिलोसँग धसिएर स्थीर रहेको इन्द्रकील खम्बा चारै दिशाबाट आउने वर्षात हुरि बतासद्वारा हल्लाउन नसकिए जस्तै मार्ग ज्ञानद्वारा आर्यसत्यलाई जानी बुझी सकेको स्रोतापन्न सत्पुरूषलाई उक्त इन्द्रकील खम्बा जस्तै दुढ भएका सत्पुरूष भनी म तथागत भन्दछु । स्रोतापन्न संघमा यस रत्नको भाव आकर्षक भएको गुणांगहरू पनि प्रणीत छन् । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी होउन् ।

स्रोतापन्न गुणांग

बुद्धकालीन अवस्थामा स्रोतापन्न व्यक्तिहरू धेरै धेरै भइसकेकाले स्रोतापन्न भावलाई प्रत्यक्षानुभूति भएकाहरू पनि धेरै भइसके । फलाना व्यक्ति स्रोतापन्न हो भनी सुनेको आधारमा जान्ने मौका पनि थियो । स्रोतापन्न भाव धेरै व्यक्तिहरूबाट सुनेर तथा अनुभवबाट प्रकट रहेकोले त्यसरी प्रकट भइ धेरै प्रसिद्ध भएका स्रोतापन्न संघहरूको गुणद्वारा सत्य वचन बोल्ने ढंग देखाउन चाहनुभएकोले **'यथिन्द खीलो'** आदि आज्ञा हुनुभयो ।

व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(इन्दखील शब्द ढोकाको संघार र ढोकाको खम्बालाई व्यक्त गरिने हुनाले यहाँ ढोकाको खम्बालाई जनाएको छ । **'पथविस्सितो** -पृथ्वीमा धंस्सिएको इन्द्रकील-खम्बा' भनेर शब्द सामान्य भए पनि चारै दिशाबाट आउने वर्षात र हुरीबतासले हल्लाउन नसकिएको खम्बा भनेको हुनाले र स्रोतापन्न व्यक्तिको इन्द्रकील खम्बा समान भएको भनी उपमा देखाईको पालीमा 'गम्भीरनेमो=गहीरो खाल्डो भएको; **सुनिखातो**=राम्ररी गाडिराखिएको' भनी भनिएको हुनाले अतिव दरिलो भइ दृढतापूर्वक गाडिराखिएको अति नै जब्बर भएको खम्बा विशेषलाई लिनु पर्दछ । तसर्थ *अर्थकथा* मा **इन्दखील** भनेको नगरद्वार लाई जब्बर हुनेगरी खडा राख्नको लागि आठ दश हात गहिराईसम्म भूमिमा खाल्डो खनेर गाडीराखिएको काठको खम्बा भएको तथ्य वर्णन गरिएको छ ।

अर्थकथा मा **'पथविन्ति भूमिं; सितोति अन्तो पविसित्वा निस्सितो'** भनेर वर्णन गरेको हुनाले अर्थकथाचार्यहरूका पालाको पालीमा **पथविं सितो**-भनेर मात्र छ कि भनेर विचार गर्न सकिन्छ । *नेत्ति अट्ठकथा*-मा त **'पथविस्सितो सिया ति गम्भीर नेमिताय अन्तो पविसित्वा भूमिनिस्सितो सिया भवेय्य'** भनेर नै उल्लेख रहेको छ । **चतुब्भिवातेहि**=....हावाले; **वा**=....कारणले, **असम्पकम्पियो**=हल्लाउन नसकिएको भनेर पनि अर्थ दिने गर्दछन् । **'कम्पेतुं वा चालेतुं वा**

Downloaded from http://dhamma.digital/

असक्कुनेय्यो' वर्णन अनुसार **असम्पकम्पियो**-म39ण्य प्रत्ययको कर्ममा **सक्क** अर्थ प्रकाश गरिराखिएको र कारित प्रत्ययभित्र घुसिरहेको जान्न पाइन्छ । तसर्थ **चतुब्भिवातेहि असम्पकम्पियो**-को कर्ता हो । **इन्दखीलो-**कर्म हो । 'कर्मवाची, कित क्रियाले; पछि अर्को, आख्यात रहेर; फेरी कर्ता हुने भयो; त्यहि कर्म फेरी कर्ता पनि हो' भन्ने नियाम अनुसार **'सिया'** क्रियाको कारणले गर्दा कर्ता पनि भएर... हावाले भनेर पनि अर्थ लगाउनु पर्यो ।)

सत्य दर्शन ढंग

आर्यसत्यलाई जानेकोमा **अनुबोध** (=लौकिक ज्ञानले जानेको), **पटिवे**ध (=मार्ग ज्ञानले घुसेर जानेको) भनेर जानेको तरिका दुइवटा रहेकोले यहाँ **पटिवेध** ज्ञान भन्ने मार्ग ज्ञानले जानेको अपेक्षित भएकोले **अवेच्च पस्सति**-भनेर भनिएको हो । **मग्गभावना** भनेको आफ्नो सन्तानमा मार्गलाई उत्पन्न गर्नु हो । उक्त मार्ग पूर्वभाग विस्सनामा पनि उत्पन्न भइरहेको पाइने भएकोले त्यो आर्य मार्गमा पुग्नको निम्ति हुन्छन् । त्यसो भएकोले **मग्ग भावना** भनेको आर्य मार्ग पुग्ने अवस्थामा सर्वोच्च अन्तिम स्थितिमा पुगिनु हो । दुःखलाई छुट्याएर जान्ने बुझ्ने परिज्ञान कृत्य पनि विपश्यनामा रहिरहेकै छ; तर अन्तिम चरणमा पुगेको छैन; जान्नुको अन्त भएको छैन; मार्ग क्षणमा भने अन्तिम चरणको रूपमा भित्रसम्म घुसेर सबभन्दा स्पष्ट भएको स्थितिमा पुग्न जान्छ । त्यस्तै नै विपश्यना क्षणदेखि क्रमशः उत्पन्न भइरहेको समुदय सत्यलाई प्रहाण गर्ने कृत्य पनि मार्गमा पुगेपछि मात्र पूर्णत्वमा पुग्ने हुन्छ । त्यसैले मार्गले निर्वाणलाई आरम्मण गरेपनि अरू अरू सत्यलाई समेत एकातिरबाट छिराई जान्नु बुझ्नु क्रिया सँगै सिद्ध हुने गर्दछ । यहाँ निर्वाणलाई जानेको **आरम्मण** (=आरम्मण गरेर जानेको) ज्ञान हो । दुःख आदिलाई जानेको ज्ञान त **असम्मोह** (=झुक्किनुबाट रहित भइ जानीसकेको स्पष्ट भइसकेको) ज्ञान हो ।

यो विषयमा तेलको बत्तिको उपमाद्वारा देखाइएको छ । तेल बत्तिद्वारा सलेदो बालिनु; अन्धकार हटाउनु; प्रकाश फैलाउनु; तेल सुकाउनु चारवटा कामलाई सँगसँगै गर्दै लाने जस्तै मार्ग पनि दुःखलाई जान्नु, समुदयलाई हटाउनु, मार्गलाई बृद्धि गर्नु, निरोधलाई साक्षात्कार गर्नु भन्ने कृत्य चारवटालाई एकैपाखमा सिद्ध गरिदिन्छ ।

इन्द्रकील खम्बा समान

मार्ग कृत्य चारवटा प्रत्यक्ष रूपमा विभाजन गरिरहेका आर्य प्रति मार्ग द्वारा निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्नु, अकालिक मार्गको गुण अनुसार आर्य फलमा दक्षता बनाउनु, त्यसरी प्रत्यक्ष सांदृष्टिक मार्ग, फल अनुसार मैले मार्ग फल प्राप्त गरिसकेँ भनेर **पच्चत्तं वेदितब्ब**-अनुसार स्वयम् आफूले बुझ्नपाइने हुनाले उक्त आर्य **अपरपच्चय** (=तथागत बाहेक अरूमा आधार भरोसा र विश्वास गर्न योग्य नरहेका) **वेसारज्जपत्त** (=विभिन्न संशयका कारणले चिन्ता लिइरहनुपर्ने जन्मबाट संशय रहित भइ निर्भीक हुनु) भावमा पुगिसकेका त्यस्ता व्यक्ति अरू अरू धारणा वा सिद्धान्तका कारणले कहिले पो प्रकम्पित हुनसक्ला र ? अतीव दरो गरी गाडिराखिएको ढोकाको खम्बा चारै दिशाबाट आउने वर्षात हुरी बतासले हल्लाउन नसकिने जस्तै उक्त स्रोतापन्न व्यक्तिलाई जस्तोसुकै तैर्थिक-सिद्धान्तले पनि हल्लाउन सक्दैन; आफ्नो दृष्टिबाट दगाई सर्ने गरी परिवर्तन कसैले गर्न सक्दैन । यो तथ्यलाई *संयुत्तनिकाय (३-३८८)*-मा बताउनु भयो । बताउनु भएको संक्षिप्तमा कसरी भने 'गहिरो खाडल भएको नसर्ने नहल्लिने राम्ररी दरिलो पारी दृढतापूर्वक गाडिराखेको खम्बालाई पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर चार दिशाबाट आउने अति तीब्र भएको वर्षात र हुरीले हल्लाउन सक्दैन; कारण किन भने खाडल पनि गहिरो भएको राम्ररी दरिलो गरी, दृढता पूर्वक पनि गाडि राखेको हुनाले हो । त्यस्तै नै श्रमण ब्राह्मण नामधारी जो व्यक्तिहरूले दुःख, समुदय, मार्ग, निरोध सत्य धर्मलाई जान्दछन्; उक्त सत्यलाई जान्ने भइसकेको कारणले गर्दा नै ती श्रमण ब्राह्मणहरूले यो व्यक्ति विशिष्ट धर्म जान्ने बुझ्ने नै हुन् भनी तथागत बाहेक अरूको अनुहार जिज्ञासापूर्वक हेर्ने छैन ।'

यस तथ्यद्वारा सत्य नदेखेका पृथग्जनहरूसँग विरोधी-भाव देखाइएको छ । ती पृथग्जनहरूले त **'पुथु सत्थारानं मुखुल्लोकिका ति पुथुज्जना'** अनुसार जिज्ञासापूर्वक विभिन्न आचार्यहरूको मुख हेर्न सक्छन् । यो आचार्यले एक थरी बोल्यो भने स्वीकार गरी गुरू स्थापना गर्नसक्छ । अर्को एकजना गुरूले भिन्नै कुरा बोल्यो भने फेरी तुरन्त नै उसलाई विश्वास गर्न पुग्नसक्छ ।

यसरी विभिन्न आचार्य विभिन्न दृष्टि परिवर्तन हुन सक्छ । यस्तो हुनजानुको कारण सत्यलाई नदेखेर निश्चित गरी निर्णय गर्नसक्ने धर्म नभेटेर हो । निर्णय गरी निश्चित गर्न सक्नेगरी प्रत्यक्षीकृत सत्य धर्मका धनी स्रोतापन्नहरूलाई कसैले पनि फकाई फुलाई, छलेर, डर धम्की देखाई ठगेर उक्त निर्णय बदलिने किसिमले गर्न सकिने छैन ।

फकाई फुलाई छल्न सक्दैन

एकचोटी तथागत उपदेश गर्नुहुँदा परिषदको पछाडि बसेर उपदेश सुनिरहेका सुप्पबुद्ध भन्ने कोढी एकजना स्रोतापन्न हुन पुगे । परिषदहरू फर्की गएपछि आफूलाई प्राप्त भएको गुण तथागतलाई निवेदन गर्न आउँदा शक्र देवेन्द्रले परीक्षा गर्ने इच्छाले आकाशमा बसेर 'हे सुप्पबुद्ध, तिमी गरीब हौ, तिमीलाई मैले कहिल्यै नसिद्धिने गरी धन सम्पत्ति दिन्छु; तिमीले मात्र एकचोटी बुद्धलाई बुद्ध होइन; धर्मलाई धर्म होइन; संघलाई संघ होइन; बुद्ध, धर्म, संघ मलाई चाहिँदैन भनी

Downloaded from http://dhamma.digital/

भन्नुपर्छ' भने । त्यसबेला 'तिमी को हौ' भनी सुप्पबुद्धले सोधे । आफू शक्र देवेन्द्र भएको बताएपछि भनेर भन्दा 'लज्जा नभएको मूर्ख देवराज; तिमीसँग त मैले बोल्नु पनि उचित छैन; तिमीले मलाई दुःखी दरिद्र भन्यौ । मसँग श्रद्धा, शील आदि सत्पुरूष धनहरू भएकोले म धनी हुँ' भनी भने । शक्र देवेन्द्रले यो कुरा तथागतलाई निवेदन गर्दा तथागतले 'देवराज, तिमीजस्ता शक्र सयौं, हजारौं आएर सुप्पबुद्धलाई बुद्ध होइन आदि भन्न लगाए पनि भन्न लगाउन नसक्ने कुरा आज्ञा हुनुभयो । सुप्पबुद्ध पनि तथागतकहाँ आफूले प्राप्तगरेको आर्य गुण विशेष निवेदन गरी फर्कंदा बच्चा पाएकी गाईबाट हानिएर मारिएर च्यूत भएर देवलोकमा पुगे । (*धम्मपदट्ठकथा १-३०२*)

तर्साएर सकिन्न

भारद्वाज गोत्रका एकजना ब्राह्मणकी धनञ्जानी भन्ने ब्राह्मणी श्रीमती थिइन् । ब्राह्मण भने ब्राह्मणहरूमा श्रद्धा राख्ने ब्राह्मणी भने बुद्ध श्राविका स्रोतापन्न थिइन् । ब्राह्मणले ब्राह्मणहरूलाई भोजन खिलाई पिलाई गर्ने बेलामा ब्राह्मणीले सेवा टहल गरिदिए पनि ब्राह्मणीले बुद्ध प्रमुख संघलाई भोजन दानगर्दा भने ब्राह्मण घरबाट छलेर बाहिर जान्थे । एकदिन ब्राह्मणले पाँचसय ब्राह्मणहरूलाई भोजन निमन्त्रणा गरेर आई ब्राह्मणीलाई 'ए गृहिणी, भोलि पाँचसय ब्राह्मणहरू भोजन सेवन गर्न आउने छन्; तिमीमा बसिरहे पनि, उभीइ रहेपनि, खोके पनि, हाछ्यूँ आउँदा पनि **'नमो बुद्धस्स'** भनेर श्रमण गौतमलाई वन्दना गर्ने बानी छ; भोलि एकदिन त यो वन्दना गर्ने काम नगर; यो शब्द सुनेभने ब्राह्मणहरूका मन अशान्त हुन्छन्; म र ब्राह्मणहरूमा फाटो आउने गरी काम नगर है' भनी भने । 'भो गृहपति .....चाहे तपाँई ब्राह्मणहरूबाट फाटोस्, चाहे देव-ब्रह्माहरूबाट फाटोस्, मैले त बुद्धलाई अनुस्मरण गरेपछि वन्दना नगरी त बस्न नै सक्नेछुइनँ' भनेर ढिपि गरिन् । 'ए गृहिणी... सयौं घर भएको गाउँको ढोकालाई त बन्द गर्नसकिन्छ भने दुई औंलाले थुन्न मिल्ने जाबो मुखलाई भोजन गरून्जेलसम्मको लागि थुन्न सक्दैनस्' आदि भनी विभिन्न तरिकाबाट सम्झाउँदा पनि ब्राह्मणीले ढिपि गरि नै रहेकीले सिरानमा राखिएको खड्ग उठाएर 'ए गृहिणी, भोलि (तिमीले) मुण्डक श्रमणलाई वन्दना गऱ्यौ भने म तिमीलाई यो खड्गले पाउदेखि शिरसम्म नै काटेर टुक्रा-टुक्रा गरिदिनेछु' भनेर धम्की दिए । बुद्ध श्राविका आर्य भनेका बुद्धसँग सम्बन्धित भयो कि कम्पित नहुने स्वभाव अनुसार 'मेरो अंग-प्रत्यंगलाई छिनाल्न मनलागे छिनाल, काट्न मनलागे काट, बुद्धोपदेशलाई भने छोड्न सकिदैन; बुद्धबाट छुटिएर बस्न सकिदैन' भनेर भनेपछि ब्राह्मण केही गर्न नसकी 'तिम्रो मनपरी गरीबस्' भनी हार मान्नुपऱ्यो ।

भोलिपल्ट ब्राह्मणहरू भोजन सेवन गरिरहँदा सेवा गरिरहेकी ब्राह्मणी चिप्लेर लड्दा बुद्ध स्मरण भएकोले **'नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स'** भनी तीनपल्टसम्म उदान व्यक्त गरिन् । ब्राह्मणहरू रिसाई ब्राह्मणलाई गालि गर्दै भोजन गर्न नसिद्धिंदै उठेर फर्केर गए । ब्राह्मणले ब्राह्मणीलाई अनेक किसिमले गालि गरिसकेपछि बुद्धलाई प्रश्नद्वारा नाजवाफ बनाई शास्ति गर्नको निम्ति बुद्धकहाँ गएर प्रश्न गर्दा बुद्धको उत्तर सुनेर सन्तुष्ट र उत्साहित भइ भिक्षु बनी धेरै समय नबित्दै अरहत्तत्वमा पुगे । (*सं. इ. १-सगाथावग्ग २०७*)

छल्न सकिदैन

सूरम्बट्ठ तैर्थिकहरूका शिष्य दायक थिए । एकदिन सूरम्बट्ठ स्रोतापत्ति मार्ग लाभको निम्ति उपनिश्रय देख्नुभएका तथागत भिक्षाटनको समयमा उनको घरको ढोका अगाडि पुग्नुभयो । सूरम्बट्ठले पनि तथागतलाई घरमा आमन्त्रण गरेर भोजन दान गरिसकेपछि बुद्ध देशित उपदेश अनुसार स्रोतापन्न भए । तथागत फर्किसक्नुभएपछि मारले सूरम्बट्ठ आफ्नो क्षेत्रबाट मुक्त भए, नभएको परिक्षा गर्ने मनसायले बुद्ध जस्तै आफूलाई निर्माण गरी सूरम्बट्ठको घरको ढोकामा पुगे । तथागत फेरी फर्कनुभयो भन्ने सम्झेर सूरम्बट्ठले नजिक गई फर्कनु परेको कारण सोध्दा बुद्ध भेषधारी मारले 'सूरम्बट्ठ ! मैले उपदेश दिंदा एउटा उपदेश होश नभएर बिर्सेर गल्ति उपदेश दिन पुगेछु; पाँचवटै स्कन्धलाई अनित्य, दुःख र अनात्म भनी उपदेश दिनपुगेछु । तर सबै स्कन्धहरू यस्तै मात्र स्वभावका होइनन्; विनाश नभइ स्थीर भइरहने कुनै कुनै स्कन्धहरू पनि छन्' भनी भने । साक्षात्कृत धर्म नभएकाहरू भएको भए बुद्ध नै हुन् भनेर निश्चय गरी यस मारको कुरालाई स्वीकार गर्थे होला । धर्मलाई प्रत्यक्षरूपले जानीसकेका विश्वास र निर्णय गरिसकेका सूरम्बट्ठले त यो विषय स्वीकार गर्न सक्दैनन् । त्यसैले विचार गरेको कस्तो हो भने 'यो कुरा अति भार भएको कुरो हो; बुद्धहरूले कहिल्यै बिर्सेर उपदेश दिने भनेको हुन सक्दैन; बुद्धका विरोधी पक्ष मार भएकोले यो व्यक्ति मार हुनुपर्छ' भनी विचार गरी 'तिमी मार देव पुत्र होइनौ र' भनी भने । मारले आफूलाई छोपेर छोप्न नसकी यथार्थ कुरा स्वीकार गरे । 'तिमी जस्ता मार देव पुत्रहरू सयौं हजारौं आएर बिगार्न खोजे पनि मेरो श्रद्धालाई बिगार्न सक्दैन; उनी महान गौतम तथागतले **'सब्बे सङ्खारा अनिच्चा'** लाई सुन्ने मात्र होइन, साक्षात जान्न सक्नेगरी आज्ञा भइसकेको हुनाले तिमीले छलेर छल्न सक्दैनौ; मेरो ढोकामा नबस्, गइहाल' भनी निकाल्दा मार लोप भएर गए । यो कुरा तथागतसँग निवेदन गर्दा यस अर्थोत्पत्ति अनुसार नै सूरम्बट्ठलाई **अवेच्चप्पस्सन्न एतदग्ग** (=कम्पित नभइ भित्रसम्म घुसेर आस्था र श्रद्धा राख्नेहरूमा अग्र र श्रेष्ठ व्यक्ति) पदद्वारा सम्मानित गरी प्रशंसा गर्नुभयो । (*अंगुत्तर इ. १-३०५ -६*)

सोतापत्तियङ्ग

स्रोतापन्न व्यक्तिले धर्मलाई साक्षात्कार गरिसकेको हुनाले, धर्ममा निश्चित गरी निर्णय गर्नसक्ने भइसकेको हुनाले नै बुद्ध प्रति अकम्पित भइ भित्रसम्म पसेर विश्वास र श्रद्धा राख्नु; धर्म संघप्रति अकम्पित भइ गहिराईसम्म पसेर विश्वास र श्रद्धा

Downloaded from http://dhamma.digital/

राख्नु, **अरियकन्त सील** (=पञ्चशील) ले सम्पन्न41 हुनु, यी चारवटा धर्म उनीसँग स्पष्टतः प्रकट हुन्छ । यी धर्महरू स्रोतापन्नहरूले सधैं लाभ गर्ने गुणांगहरू हुन् । यी चारवटा मार्ग द्वारा सिद्ध भइरहेको हुनाले **सोतापत्तियङ्ग** (=स्रोतापत्ति मार्गको अंग प्रत्यंग) भनी भनिन्छ । यी चार धर्मलाई **धम्मादास** (=धर्मको ऐना) भनेर पनि बताउनु भयो । लोकमा ऐना हेर्दा आफ्नो आकार प्रकार रंगढंगलाई जस्ताको तस्तै वास्तविक रूपमा जानिने जस्तै यो धर्मको ऐनाद्वारा म अपायगामी हुने छैन, मार्ग भन्ने नियामबाट स्थीर भइसकें, माथि माथिको मार्ग नै मात्र लाभ गर्न बाकी छ भनेर जान्न सक्दछन् ।

त्यसपछि फेरी **सप्पुरिससंसेव** (=सत्पुरूषहरूको सत्संगत गर्नु), **सद्धम्मस्सवन** (=उपदेश सुन्नु), **योनिसो मनसिकार** (=योग्य भएको असल मनोवृत्ति बनाई राख्नु), **धम्मानुधम्म पटिपत्ति** (=मार्ग फल धर्म अनुकूल आचरणको आचरण गर्नु) भनेर उल्लेख गरिराखेको **सोतापत्तियंग** धर्म चारवटा बाकी छन् । उक्त सोतापत्तियंग चारवटा धर्म स्रोतापत्ति मार्ग प्राप्तिको लागि पहिले पूर्ण गर्नुपर्ने कारण अंगहरू भए । शासनमा निर्णय गरी निश्चित गर्न सक्नेगरी कसैले छल्न नसक्नेगरी दृढ भएको, आधार भरोसा भएको स्रोतापन्नका यी गुणांगहरू धेरैबाट मन पराइएको आकर्षक भएको हुनाले उक्त गुणधारी व्यक्ति आकर्षक भएको साच्चैको रत्न हुने गर्दछ ।

आस्था बुद्ध, धर्म, संघमा; हुँदैन कम्प अल्प पनि ।
आर्यकान्त पञ्चशीलले; हुनु सम्पन्न राम्ररी ।
भनिन्छ स्रोतापत्तियंग; पूर्ण छ गुणांग चारथरी ।
गर्नु संगत सत्पुरूषको; सुन्नु उपदेश धर्मको ।
राख्नु विचार समुचित; गर्नु आचरण धर्मको ।
यी हुन् स्रोतापत्तियंग; पूर्ण छ गुणांग चारथरी ।

वदामि स्वरूप

'तथूपमं सप्पुरिसं वदामि ।' मा **वदामिको** स्वरूप कर्ता **अहं** मा आयुष्मान आनन्द भनेर र तथागत भनेर दुइटा भेद छन् । खम्बाको उपमा दिएर भन्नुभएका देशनाहरू बुद्धभाषितको रूपमा स्पष्ट प्रकट भएको हुनाले यहाँ बुद्धभाषित नै भन्नु पर्दछ । आयुष्मान आनन्दलाई कर्ता भएको ग्रहण गर्ने *अर्थकथा* मा आएको अपरेवाद सँग मिल्दछ । अपरे आचार्यहरूले त *रत्नसूत्र*मा **'यानीध भूतानि'** आदि अगाडिका पाँचवटा गाथाहरूमात्र बुद्धभाषित हुन् । बाकि गाथाहरू सबै परित्राण पाठ गर्दा आयुष्मान आनन्द स्थविरले बताउनुभएका गाथाहरू भएको तथ्य व्यक्त गरिराखेको छ ।

अति पौराणिक कालदेखि चलिआएका यी देशनाहरू अर्थकथाचार्यहरूको युगमा नै बुद्धभाषित हो वा होइन भन्ने कुरामा मतभेद आईसकेकोले पछिका युगका व्यक्तिहरूको निम्ति बुद्धभाषित हो वा होइन निश्चित गरी निर्णय गर्नु सजिलो विषय होइन । तर बुद्धभाषित अरूअरू देशनाहरूसँग मिल्छ मिल्दैन स्वभाव यथार्थ हुन्छ हुन्दैन भन्ने मात्र मुख्य भएकोले आदर गौरब पूर्वक स्वाध्याय गर्न सुहाउँछ ।

(३६) ये अरियसच्चानि विभावयन्ति;
गम्भीरपञ्ञेन सुदेसितानि ।
किञ्चापि ते होन्ति भुसं पमत्ता;
न ते भवं अट्ठम'मादियन्ति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३६) **ये**= जो सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न व्यक्तिहरूले; **गम्भीरपञ्ञेन**=गम्भीर प्रज्ञावान हुनुभएका सर्वज्ञ तथागतद्वारा; **सुदेसि**तानि=राम्ररी बताइएको; **अरियसच्चानि**=आर्य सत्यलाई; **विभावयन्ति**=आफ्नो सन्तानमा मार्गज्ञान उत्पत्ति वृद्धि र प्रकट हुनेगरी गरिरहनुभएका छन् । **ते**=ती सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न पुद्गलहरू; **भुसं**=तीब्र रूपले; **पमत्ता**=सुख ऐश्वर्यमा मत्त भइ प्रमादी भइरहेकाहरू; **किञ्चापि होन्ति**=हुनसक्ने सम्भावना रहेको छ; **तथापि**=त्यसरी प्रमादी भएर नै बसे पनि; **ते**=ती सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न पुद्गलहरूले; **अट्ठमं**=आठौं; **भवं**=जन्मस्कन्धलाई; **न आदियन्ति**=ग्रहण गर्ने स्वभाव रहेका छैनन्; **संघे**=स्रोतापन्न संघप्रति; **इदम्पि रतनं**=रत्न भनी जान्नपाइने यो गुणांग पनि; **पणीतं**=प्रणीत हो; **एतेन सच्चे**न=यस सत्य वचनका कारणले; **सुवत्थि हो**तु=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

गम्भीर प्रज्ञावान हुनुभएका सर्वज्ञ तथागतले सर्वोत्तम रूपले बताइराख्नुभएको आर्यसत्यलाई मार्ग ज्ञान लाभ भइ प्रकट रूपले जानी सक्नुभएका सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न पुद्गलहरू सुख ऐश्वर्यले मत्त भइ तीब्र रूपले प्रमादी भइ रहे पनि आठौं जन्म ग्रहण गर्ने स्वभाव रहेनन् । स्रोतापन्न संघको रत्न भनी जानिने भाव यो गुणांग पनि प्रणीत रहेको छ; यस सत्यवचनका कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

'यथिन्दखीलो' आदि द्वारा स्रोतापन्न सबैसँग सम्बन्धित भएका गुणद्वारा प्रशंसा गरेर सत्यवचन बोल्ने ढंग देखाईसक्नुभएपछि **'ये अरियसच्चानि'** आदिद्वारा स्रोतापन्नहरू मध्येमा सर्वन्तिम गुण भएका सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्नको गुणलाई उल्लेख गरी सत्यवचन बोल्ने ढंग आज्ञा हुनुभयो ।

;सत्य जान्नु नै हो

'विभावयन्ति' कुनै कुनै ठाउँमा सबैले जान्ने देख्ने गरी व्यक्त गर्ने अर्थमा उत्पन्न हुनु हो । यहाँ त आफ्नो सन्तानमा स्पष्टरूपमा प्रकट हुने गरी देखाउनेलाई व्यक्त गरिएको छ । '**अरियसच्चानि विभावयन्ति**' मार्ग क्षणमा चार सत्यलाई एकै खेपमा जानेको देखाइरहेको छ । मार्ग प्राप्ति भन्दा पहिले आफूले सत्यधर्म जानेको थिएन, आफूमा सत्यधर्म धूमिल भइरहेको थियो । मार्ग उत्पत्ति भएपछि मात्र उज्यालो भइ स्पष्ट रूपले प्रकट भइ आएको हुनाले **'पञ्ञा ओभासेन**=प्रज्ञारूपी उज्यालोले; **सच्चपटिच्छादकं**=सत्यलाई छोपी राख्ने; **किलेसन्धकारं**=क्लेश अन्धकारलाई; **विधमित्वा**=विनाश गरी समाप्त पारी; **अत्तनो**=आफ्नो; **पकासानि पाकटानि**=स्पष्टरूपले प्रकट गर्नुलाई; **करोन्ति**=गर्ने गर्दछन्;' भनी **विभावयन्ति-**अर्थकथाचार्यले वर्णन गरी देखाएका हुन् ।

सर्वज्ञ धर्म

सत्य धर्म चारवटालाई सामान्य व्यक्तिहरूको प्रकृति ज्ञानले छिराई जान्नु देख्नु भनेको साह्रै टाढाको भेट्नै नसकिने गरी गम्भीर रहेछ । प्रतिपत्ति मार्गक्रमले अगाडि बढ्नेहरूले मात्र जान्न सकिने हो । उक्त मार्गक्रम अनुसार गई सत्य जान्नपाइने अवस्थामा अतीव गम्भीर रहेछ; अतीव देख्न गहारो हुने गरी शूक्ष्म रहेछ, अतीव शान्त प्रणीत रहेछ; तर्क भनेको चिन्तन ज्ञानले भ्याउन नसकिने धर्म रहेछ; यथार्थ मार्ग अनुरूप आचरण गर्ने प्रज्ञावानहरूले मात्र जान्नसकिने धर्म रहेछ भनी बुझ्न पाइन्छ ।

उक्त गम्भीर सत्य धर्म बुद्धभाषित अनुसार जान्नसकिने भए पनि सर्वप्रथम उत्पादन गरी जान्न बुझ्न सकिने गरी बताउनु देखाउनु भनेको सामान्य मानिसहरूको क्षेत्र होइन । साँच्चैको प्रज्ञावानको क्षेत्र मात्र रहेछ । अनेक व्यवहार विभिन्न पर्याय नाना अर्थ अभिप्राय सम्पूर्ण विधि अनुसार बताउन देखाउन सकिने सर्वज्ञ ज्ञानका कारणले मात्र हुने रहेछ । सत्यलाई गुरू विना आफ्नो आत्म ज्ञानले जानेर स्वयम्भू नामधारी प्रत्येक बुद्धहरूले त्यस्तो प्रकारले व्यवहार कुशलता नरहेकोले पर्यायमा दक्षता नरहेकोले आफूहरूले जानेको धर्म अरूलाई बताउन सक्नु नहुनुलाई बाधक मान्नुपर्दछ । त्यसो हुनाले अतुलनीय प्रज्ञावानले स्वयं देखेर बताइराख्नुभएको सत्य धर्म अति दुष्कर र गम्भीर रहेको हुनुलाई, उक्त प्रज्ञावानले निर्देश गर्नुभएको विधि अनुसार आचरण गरे भने गम्भीर रहेको उक्त सत्यलाई भेटाउन सक्नुको निम्ति साँच्चैको ज्ञानलाभ हुनुलाई आधार लिई विश्वास गरी आधारित हुनको लागि **'गम्भीरपञ्ञेन सुदेसितानि'** भनी सत्यधर्मको दृढता भएको भाव देखाउनुभयो । **गम्भीरा पञ्ञा एतस्साति गम्भीरपञ्ञो**=गम्भीर प्रज्ञावान व्यक्ति, अतुलनीय प्रज्ञावान भएको हुनाले देवसहित सम्पूर्ण लोकका ज्ञानले भेटाउन नसकिएको प्रज्ञा भएका पुद्गल रहेछ भन्ने अर्थ युक्त भएकोले **गम्भीरपञ्ञ** द्वारा **सब्बञ्ञू** (=सम्पूर्ण धर्मलाई जानेका तथागत) भावलाई देखाईरहेको हो ।

सात जन्म मात्र

'भिक्षुहरूहो,..., चार सत्य यथार्थ धर्मलाई नजानेकोले गर्दा म तथागत सहित तिमीहरू सबै लामो संसार पर्यन्तसम्म घुमिघुमि भौंतारिएर दौड लगाएर आईसक्यौं' भन्ने तथागतको वचन अनुसार चार सत्य नजान्नु संसार लामो हुनुको कारण भएकोले सत्य जान्नु संसार टुट्नुको कारण रहेको तथ्य स्पष्ट रहेको छ । सत्य जान्नको निम्ति प्रयत्न गरिरहने योगीको विपश्यनाले क्लेशलाई हटाई रहेको छ । क्लेशहरूलाई मात्र होइन स्कन्ध अभिसंस्कारहरूलाई समेत हटाईरहेकै रहेछन् । त्यसरी विपश्यनाद्वारा क्लेश अभिसंस्कारहरूलाई अटूटरूपले हटाइरहेको हुनाले नै मार्गमा पुग्नासाथ ती क्लेश संस्कारहरूलाई उत्तमस्तरले स्पष्ट हुनेगरी भाँचेर हटाउन सकिने स्थितिमा पुग्न पाउँदछन् । त्यसो हुनाले स्रोतापत्ति मार्गले अभिसंस्कार विज्ञान भनिने कर्म विज्ञानको निरोध र शान्त हुने कारणले गर्दा बढि से बढि सात जन्म भन्दा बढी संसारमा रूप, नामस्कन्धहरूको उत्पत्ति अवसर रहेनन् । तसर्थ **'न ते भवं अट्ठम'मादियन्ति'** भनी आज्ञा हुनु भयो ।

स्रोतापन्नले त मार्ग फल निर्वाण लाभ गरिसकेको देखीसके । सत्व जीव भन्ने संज्ञा हराएर धातु स्वभाव पनि दक्षता पूर्वक बुझिसके । भय, आदीनव, निर्विदा, मुञ्चितुकम्यता-आदि ज्ञानले संस्कारमा विरोधी नरमाइलो मान्ने ज्ञानहरू पनि उत्पन्न गरिसकेको हुन्छ । इत्यादि ढंगका प्रारम्भिक ज्ञानहरूको कारणले गर्दा नै उक्त व्यक्ति काम राग छुटीनसकेको हुने हुनाले मनुष्य सुख ऐश्वर्य, देव सुख ऐश्वर्य द्वारा हुनेजत्ति प्रमादी भइरहेपनि उक्त प्रारम्भिक ज्ञानहरूलाई दोहरो उल्लेख गर्ने इच्छा हुने अवस्थामा सजिलै उल्लेख गर्न सक्दछन् । कण्ठ गरिसकेको पाठ बिर्सदा फेरी कण्ठ गर्ने बेलामा सजिलो हुनु जस्तै त्यो कुनै एउटा कारणबस ध्यान भङ्ग हुन पुगेका व्यक्तिले फेरी उद्योग गऱ्यो भने सजिलै लाभगरी लिनु जस्तै हो भनी अनुभूति गर्नुपर्यो । सातौं जन्ममा अरहन्त हुनुभन्दा पहिले बिर्सेर तरवार आदिबाट काटिएर मारिएर

Downloaded from http://dhamma.digital/

अचानक च्युत हुनु परेपनि त्यतिसम्म छोटो अवधिको भित्रै भए पनि अरहन्त हुनपाउने हुन्छ । अरहन्त नभइ च्युत हुनु भन्ने रीति छैन भनेर *ञाणविभङ्गट्ठकथा अट्ठान विभङ्गको वर्णन (४११)* -मा उल्लेख भएको छ ।

तीनथरीका स्रोतापन्न

यसमा आठौं जन्म ग्रहण गर्दैनन् भनेको स्रोतापन्नहरूमध्येमा सबभन्दा हीन स्तरको सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्नलाई उद्देश्य गरेको हो । स्रोतापन्न भइसकेपछि माथि माथिका मार्ग प्राप्त हुन्छ, हुन्दैन भन्ने कुरो श्रद्धा, प्रज्ञा आदि इन्द्रीयहरू तीक्ष्ण भए नभएकोमा आधारित हुन्छ । तीक्ष्ण इन्द्रीय भएका स्रोतापन्न व्यक्ति एउटा मात्र जन्ममा प्रतिसन्धि बसेर अरहन्त हुन्छन् । त्यस्तालाई एकबीजी (=एउटा प्रतिसन्धि बिउ भएको स्रोतापन्न) भनी भन्दछन् । दुइवटादेखि ६ वटा जन्मसम्म प्रतिसन्धि बस्ने स्रोतापन्न त मध्यम स्तरको इन्द्रीय भएको भयो । उसलाई कोलंकोल (=एउटा राम्रो कुलबाट अर्को राम्रो कुलमा जाने स्रोतापन्न) भनी भन्दछन् । सात जन्म प्रतिसन्धि बस्ने स्रोतापन्न त चुत्थो स्तरको इन्द्रीय भएका भयो । उसलाई सत्तक्खत्तुपरम (=बढीसे बढी सात जन्म प्रतिसन्धि बस्ने) स्रोतापन्न भनी भन्नुपर्दछ । यी स्रोतापन्नहरूको जन्मको संख्या निर्धारण कामभूमिको लागि मात्र हो । रूप, अरूप भूमिमा रहेका स्रोतापन्नहरू त धेरैपल्ट पनि प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नसक्ने कुरा *पटिसम्भिदामग्गट्ठकथा (दु. ६७)* -मा उल्लेख गरिएको छ ।

उपनिश्रय

स्रोतापन्न भइसकेपछि पछि माथी माथिको मार्ग लाभ हुनु चाँडा वा ढीलो भन्नुमा उपनिश्रय पनि कारण नै हो । एकजना भिक्षु भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गरिरहँदा रहँदै च्यूत भइ त्रयस्त्रिंशत् देवलोकको एउटा विमानमा उत्पन्न हुनपुगे । भावना अभ्यास र उद्योग गर्दागर्दै च्यूत भएर आएका हुनाले देवलोकमा पुगिसकेको भए पनि आफू देवता भइसकेको समेत थाहा भएन; भिक्षु हूँ भन्ने संज्ञा मात्र भएर चक्षु आदि इन्द्रीय संयम गरी बसिरहे ।.

देव अप्सराहरूले वाद्यबाजाहरू बजाई देखाउँदा सुनाउँदा पनि वास्ता गरेनन्; उक्त देवपुत्रको परिस्थिति देखेर देव अप्सराहरूले भिक्षुभावबाट च्यूत भइ आएको कुरा जानेर पूरै जिउ देखिने ऐना ठड्याई देखाएपछि मात्र आफ्नो यथार्थ घटना बुझिलिएका उक्त देवपुत्रले अत्यन्त मानसिक अशान्ति भएकोले तथागतकहाँ गई देव अप्सराहरूद्वारा हुलकुल पारिनाले कोलाहल मच्चिरहेको भूत पिसाचहरूबाट बास भएको कामगुणबाट छोपिएको नन्दन वन उद्यानलाई कसरी पार गरेर जान सकिएला भनेर निवेदन गरे । मार्गाङ्ग आठवटालाई रथको उपमाद्वारा बताउनुभएको अवस्थामा स्रोतापन्न हुन पुगे । यहाँ तथागतले अरहन्त फलसम्म पनि पार गर्नसक्ने गरी उपदेश दिनुभएको भए पनि स्रोतापन्न मात्र हुनसकेको उनको स्रोतापन्न हुनलाई मात्र उपनिश्रय भएको हुनाले हो भनी *सगाथावग्ग देवता संयुत्त अट्ठकथा* मा बताइएको छ । (*सं. ट्ठ. १-८१*)

विभिन्नवाद

'स्रोतापन्न तीनथरि भेद रहेकामा त्यसरी भेद हुनलाई कुन धर्मले निश्रय गरी नियमित पारी राखेको हुन्छ भन्ने कुरामा आचार्यहरूको बिचमा मतभेद रहेको ढंग *पुग्गलपञ्ञत्ति अट्ठकथा (४७)* -मा उल्लेख गरिएको छ । कसैकसैले त्यसरी नियमित गरी राखिएको विषय **पुब्बहेतु** (=पहिलेको कर्मको कारण) भनी, कसैकसैले प्रथम मार्ग, कसैकसैले माथिल्ला तीनवटा मार्ग, कसैकसैले भने माथिल्ला मार्ग तीनवटाको विपश्यना भनी भन्दछन् । ती मध्येमा माथिल्ला मार्ग तीनवटालाई विपश्यनाद्वारा नियमित गरी दिइएको पाइन्छ भन्ने अन्तिम सिद्धान्त मात्र उचित भएको कुरा निश्चय गरिराखेको छ । माथिल्ला मार्ग तीन वटाको विपश्यना बलवान भयो भने **एकबीजी** हुन पाउँछ । त्योभन्दा कमसल भयो भने **कोलंकोल**, त्योभन्दा पनि कमसल भयो भने त **सत्तक्खत्तु परम** हुने हुन्छ । *पटिसम्भिदामग्गट्ठकथा* मा त यी स्रोतापन्न तीनजनाका इन्द्रीय तीक्ष्ण हुनु हीन हुनु **पुब्बहेतु** (=पहिलेको कारण कर्मले) नियमित गरिदिने तथ्य बताइराख्यो । उपरोक्त पहिलो आचार्यको सिद्धान्तसँग समान छ ।

सन्तुष्टि

त्यसपछि फेरी माथि माथिका मार्ग प्राप्तिको निम्ति उद्योग र अभ्यास गर्ने इच्छ नगरीकन नै स्रोतापन्न हुनुले मात्रै सन्तोष भइबस्नु पनि एउटा कारण हुनसक्छ । कोही कोही यसै जन्ममा नै अरहत्त मार्ग प्राप्त हुनु सुनिश्चित भए पनि चत्त प्राप्त भइ नसकेका व्यक्तिहरूमा अरू अरू कारणहरू रहनसक्ने भए पनि यो कारण पनि हुनसक्छ । आयुष्मान आनन्द स्थविर पुण्ण स्थविरको उपदेशबाट स्रोतापन्न भइसकेर पछि तथागत परिनिर्वाण हुनुहुँदासम्म अरहन्त भएनन् । यस्तो हुनगएको स्रोतापन्न भावले सन्तोष मानेर विशेष रूपले भावना धर्म उद्योग र अभ्यास नगरेको कारणले गर्दा पो हो कि भनेर पनि विचार गर्ने ठाउँ रहेको छ । भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्ने विषयमा भन्दा पनि धर्म बहुश्रुतको लागि महत्व दिई उद्योग गरिरहेको हुनाले पो हो कि भनेर पनि विचार गर्ने ठाउँ छ । तथागत परिनिर्वाण हुनलाग्दा आफू शैक्ष मात्र भएर कृत्य सिद्ध भइ नसकेको मनमा सोची शोक सन्ताप मनाउ गरिरहेका उहाँ आयुष्मानलाई तथागतले **'कतपुञ्ञोसि त्वं आनन्द; पधानमनुयुञ्ज; खिप्पं होहिसि अनासवो**=आनन्द, तिमी पुण्यवान हौ; कर्मस्थान उद्योग गर;

Downloaded from http://dhamma.digital/

चाँडै नै अरहन्त हुनेछौ' भनी उत्साहजनक कुरा आज्ञा हुनुभयो । पछि प्रथम संगायना गर्ने बेला हुँदा साँच्चै उद्योग र अभ्यास गर्दै लगेको अवस्थामा सजिलै सरलरूपले अरहन्त हुन पाए । (*दी. २-११९*)

रत्नको भाव

पृथग्जन संसारको अन्त छैन; कहिले अन्त हुन्छ भन्ने पनि सीमाना छैन; संसार जति लामो हुन्छ, उति नै अपाय भय दुःख, जाति जरा मरण आदि दुःखहरूलाई महन्त किसिमले धेरै धेरै भोग गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसो हुनाले सातवटा जन्ममा संसार दुःख अन्त गरी समेटी साँच्चैको शान्तिले शान्त भएको यस हीन प्रकारको स्रोतापन्नको गुण नै कतिसम्म उत्साहवर्द्धक, आकर्षक रहेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा प्रकट भएको छ । तसर्थ आकर्षक गुण सम्पन्न स्रोतापन्न व्यक्ति रत्न हुन पाएको छ ।

स्रोतापन्नको विशेषता

पथब्या एकरज्जेन; सग्गस्स गमनेन वा ।
सब्बलोकाधिपच्चेन; सोतापत्तिफलं वरं ।

पथब्या=सिङ्गै भूमण्डल पृथ्वीमा; **एकरज्जेन वा**=एक मात्र अधिकारी एकराज महाराज हुनुभन्दा पनि; **सग्गस्स**=सुखपूर्ण शान्त छाया भएको अनेक सुख ऐश्वर्यको खानि देवभूमिमा; **गमनेन वा**=कुशल कर्म निर्माण गरी भूमि विमान सबै तयार भइ उच्च गुणले लबालब भरिएको भइ पुग्नुभन्दा पनि; **सब्बलोकाधिपच्चेन वा**=सम्पूर्ण लोक अधीनस्थ गरी आधिपत्य जमाउन पाउनुभन्दा पनि; **सोतापत्तिफलं**=स्रोतापत्ति नामधारी विशिष्ट फल धर्म, **वरं**=गुण तत्वले भेटाउन गाह्रो धेरै टाढा रहेको सर्वोत्तम रहेछ । (*धम्मपद ४०*)

(३७) सहावस्स दस्सनसम्पदाय;
तयस्सु धम्मा जहिता भवन्ति ।
सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छितञ्च;
सीलब्बतं वापि यदत्थि किञ्चि ।

(३७) **अस्स**=उनी स्रोतापन्न उत्तम पुद्गलले; **दस्सनसम्पदाय**=स्रोतापत्ति मार्ग ज्ञानको सम्पन्नताले; **सहाव**=एकैचोटी सँगै; **सक्कायदिट्ठि च**=सत्कायदृष्टि र; **विचिकिच्छितञ्च**=विचिकित्सा पनि; **सीलब्बतं वापि**=शीलव्रत पनि; **इति**=यसरी; **तयो**=तीनवटा; **धम्मा**=धर्महरूलाई; **जहिता**=छिनाएर हटाईसकिएको हुनु; **भवन्ति**=हुन्छन् । **किञ्चि**=कोही कोही; **यं**=जुन क्लेश; **अत्थि**=रहेका छन्; (**तम्पि**=ती कुनै कुनै क्लेशलाई पनि; **जहितं**=हटाई फालिसकेका छन् ।)

३८) **चतूहपायेहि च विप्पमुत्तो;**
छ चाभिठानानि अभब्ब कातुं ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

३८) **सो**=उक्त स्रोतापन्न उत्तम पुद्गल; **चतूहपायेहि** च=चार अपाय भूमिबाट पनि; **विप्पमुत्तो**=प्रमुक्त भइसके; **छ**=छ वटा; **अभिठानानि च**=हीन स्तरका कारण समूह दोषकर्महरूलाई पनि; **कातुं**=गर्नको निम्ति; **अभब्बो**=अयोग्य भइसके; संघे=स्रोतापन्न संघप्रति; **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको भाव आकर्षक भएको गुणंग पनि; **पणीतं**=प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनका कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

स्रोतापन्न पवित्र पुद्गलले स्रोतापत्ति मार्ग ज्ञानले सम्पन्न भइसकेपछि एकैचोटी सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत धर्म तीनवटा समेत कुनै कुनै क्लेशहरूलाई हटाई फाली सके । उक्त स्रोतापन्न पवित्र व्यक्ति चार अपायबाट पनि प्रमुक्त भइसके । **'अभिठानं'** भनेको हीन, स्थूल कारण समूह दोषकर्म पनि गर्न अयोग्य भइसके । स्रोतापन्न संघमा रत्नको भाव यो आकर्षक गुणांग पनि प्रणीत रहेछ । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

स्रोतापन्न गुण एकथरी

'सहावस्स' आदि पनि स्रोतापन्नको गुणांग नै हो । संसारमा सातवटा जन्मसम्म घुमिरहनु परेपनि कुनै केही क्लेश भावलाई सम्म पनि हटाउन नसकीरहेका पृथग्जनहरूसँग समान नभइ एकैप्रकारले विशेषण भएको गुणद्वारा प्रशंसा गरी सत्य वचन बोल्ने ढंग देखाइ रहनुभएको हो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

(**'पठमं निब्बानं पस्सतीति दस्सनं'**=सबभन्दा पहिले निर्वाणलाई देख्नु हुनाले **दस्सन** (दर्शन) भन्दछन् । स्रोतापत्ति मार्ग हो । गोत्रभू- ले निर्वाणलाई सबभन्दा पहिले देखेको भए पनि क्लेश हटाउने कृत्य सिद्ध भइ नसकेको हुनाले **दस्सन** भन्न मिल्दैन; लोकमा आफूले भेट्नचाहेकालाई देखेपनि काम कुरा सिद्ध नभएसम्म भेट भएन भन्ने चलन छ । राजाकहाँ काम कुरा परेर गएका व्यक्तिले राजालाई देखेपनि आफ्नो काम कुरा निवदेन गर्न पाएको छैन भने भेट भएको छैन भन्नु जस्तै मान्नुपर्यो । त्यसैले क्लेशलाई हटाउने कृत्य (सिद्ध) गर्नु अनुसार सबभन्दा पहिले निर्वाण भेटिएको स्रोतापत्ति-मार्गलाई मात्र **'दस्सन'** भन्न मिल्छ । उक्त स्रोतापत्तिले मार्गले आफ्नो चित्त सन्ततिमा उत्पन्न भइ आउनुलाई **दस्सनसम्पदा** भनिन्छ ।

तयस्सु-मा **अस्सु**-**'इदंसु मे सारिपुत्त महाविकटभोजनस्मिं होति'** मा जस्तै पदपूरण निपात भएकोले अर्थ छैन । **'सन्तो कायो सक्कायो' सन्तो**=प्रकट रूपमा रहेको; **कायो**=उपादानस्कन्ध समूह भनिने काय हो; **सक्कायो**=प्रकटरूपमा रहेको उपादान स्कन्ध समूह भन्ने काय । प्रकट रूपमा रहेको उपादास्कन्ध भन्ने संकेत शब्दद्वारा प्रकट रूपमा नरहेको आत्मालाई निषेध गरिरहेको छ । दृष्टिद्वारा आशक्त हुनयोग्य आत्मा त छैन । उक्त दृष्टिको आशक्ति क्षेत्र उपादानस्कन्ध मात्र प्रकट रूपमा रहेको छ । तसर्थ **'सन्तो कायो'** द्वारा आत्म प्रकटरूपमा नभएको र रूपादि स्वभाव धर्म मात्र प्रकट रूपमा रहिरहेको भाव जनाईरहेको हो । दृष्टिले आरम्मण गर्न नसकेको लोकुत्तर धर्महरू त दृष्टिको आशक्ति क्षेत्र नभएको कारणले गर्दा लोकुत्तर धर्महरूलाई दृष्टिले निषेध गर्नुको निम्ति **सन्तकाय** भनेर विशेषण 'दिनु' आवश्यकता छैन । त्यसो हुनाले **सक्काय-**को स्वरूप दृष्टिको आशक्ति क्षेत्र उपादानस्कन्ध मात्र प्राप्त भइरहने हो भनेर बुझ्नु पर्यो । **सक्काये दिट्ठि सक्कायदिट्ठि**=प्रकट रूपमा रहेको उपादानस्कन्ध समूह भनेको कायमा भुलेको दृष्टि, गल्ति धारणा भन्ने दृष्टि ।

अर्को तरिकाबाट

काये दिट्ठि कायदिट्ठि । **काये**=उपादानस्कन्ध समूह भनिने कायमा; **दिट्ठि**=भ्रामक दृष्टि, भ्रामक धारणा भएको दृष्टि हो; **कायदिट्ठि**=उपादानस्कन्ध समूह भनेको कायमा उत्पन्न हुने भ्रामक दृष्टि, मिथ्या धारणा भनिने दृष्टि । उपादानस्कन्धमा आत्म भनेर भ्रममा परेर समातिने धारणा हो । आत्म प्रकटरूपमा नभए पनि आत्म भनी भ्रममा परेर देख्नु गलत धारणा त परमार्थ हिसाबले प्रकट रूपमा रहेको स्वभाव धर्म नै हुन् ।

त्यसैले **'सति**=प्रकट रूपमा रहेको; कायदिट्ठि=स्कन्धमा आत्म भनेर भ्रम भएकोले मान्ने धारणा हो' भनेर एकथरी भन्न मिल्छ । उक्त सत्कायदृष्टि त रूपलाई आत्म भनेर, रूप भएको आत्म भनेर, रूपमा आत्म छ भनेर, र आत्ममा रूप छ भनेर विचार गरिनुद्वारा रूपमा चारथरि भेद रहे जस्तै वेदना आदिमा पनि चार चारथरि भेद रहेकोले (२०) बीसवटा रहेका छन् ।

क्लेशरूपी घाउ निको पारी शान्त गर्ने हुनाले प्रज्ञालाई चिकिच्छित (चिकित्सा गर्नु) भन्दछन् । उक्त प्रज्ञा भनेको चिकित्सारहित रहेको धर्म **विचिकिच्छा** (=विचिकित्सा) भयो । प्रज्ञारहित हुनाले निर्णय गर्न नसकी संशय पालेर बस्नु हो । बुद्धप्रति संशय पालेर बस्नु आदि संशयहरूलाई भनिएको हो । **'चिकिच्छितं इतो विगतं चिकिच्छिता वा इदं विगतन्ति विचिकिच्छितं ।' चिकिच्छितं**=प्रज्ञा रूपि चिकित्सा; **इतो**=यस धर्मले; **विगतं**=रहित भएको रहेछ । **वा**=वा, **इदं**=यस धर्म, **चिकिच्छिता**=प्रज्ञारूपि चिकित्साद्वारा; **विगतं**=रहित भएको हो; **इति**=त्यसो हुनाले; **विचिकिच्छितं** =विचिकिच्छित भन्दछन् । आफ्नो तर्फबाट प्रज्ञारहित भइ आफू पनि प्रज्ञाबाट रहित भएको भयो । प्रज्ञासँग बिल्कुल सम्प्रयुक्त नभएको भन्ने मतलब हो ।

क्लेश परिशुद्ध पारिदिने कारण भनेर शासन बाहिरका तैर्थिकहरूले धारण गरिरहेको गाई, गोरू, कुकुर आदिहरूका व्रत आचरणलाई शीलब्रत भन्दछन् । **सीलञ्च वतञ्च सीलब्बतं** । गाई, गोरू आदिले जस्तै आचरण गर्नको लागि समादान गरिने शील, उक्त समादान अनुरूप गाई गोरूले जस्तै बाटोमा हिंड्दै खानु आदिलाई वत (व्रत) भनी भन्दछन् ।

फेरि अर्को तरिकाबाट उल्लंघन गरिनसकिएको भावलाई शील भनेर उक्त शील अनुसार सेवन गर्नुको रूपमा सधैं आचरणीय भावलाई **वत** (व्रत)) भन्दछन् । गाई गोरूको जस्तो आचरणलाई स्वीकार गरिराखे भने उक्त व्यक्तिसँग उक्त आचरणलाई उल्लंघन नगर्ने स्वभाव रहिरहन्छ । उक्त स्वभाव अनुसार नै गाई गोरूको आचरणबाट हटेर अलग्गिएर नगईकन नै गाई गोरूले जस्तै आचरण गरीरहन्छ । यहाँ बानि आचरण भने पनि त्यस बानि आचरणलाई परिशुद्धिका कारण हो भनी भ्रममा परेर धारणा बनाईरहेको दृष्टिलाई मात्र मार्गले हटाउने गर्दछ । तैपनि दृष्टिलाई हटाएपछि उक्त दृष्टिको विषय रहेका आचरणलाई पनि हटाउँछ भनेर नै भन्नुपर्दछ । **सीलब्बतपरामास** भनी भन्न चाहेर पनि **परामास** लोप रहेको छ भनेर पनि चिन्तन गर्नुपर्दछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

'यदत्थि किञ्चि' लाई **'यं+अत्थि किञ्चि'**[46] पदच्छेद गरिन्छ । उपरोक्त तीनवटै धर्मले अरू हटाउनु पर्ने क्लेश समूहलाई लिइन्छ ।

सक्कायदिट्ठि

रूप, नामहरूलाई नदेखेका सामान्य पृथग्जनहरू यस स्कन्धलाई एउटै एकै डल्लो एउटै पिण्ड जस्तै नै ठानी रहन्छन् । त्यसरी एकै डल्लो, एकै पिण्ड देखिरहेको दृष्टि नै आत्म आशक्तिको निम्ति कारण रहेछन् । विशेषतः विज्ञान अथवा नामलाई एउटै जस्तो देखिरहेको व्यक्तिले आत्म आशक्ति बनाउनु सुनिश्चित हुन्छ । स्कन्ध शरीरका व्यापारहरू अति नै विचित्र छ । चित्तले छोड्नासाथै चित्तवृत्ति अनुसार चित्तज रूपहरू उत्पन्न हुन थाली, उत्पन्न भइ क्रियाशील भइ काम गरीरहने ढंग अतिव विचित्र छ । ती तथ्यहरू अनुसार नै चित्तलाई विनाश नभइकनै सधैं स्थीर भइरहेको एक मात्र प्राण, पुतली (हंस), जीवात्मा भनेर आशक्त भइ व्यवहार गरिरहन्छन् । त्यसैले नै रूप विनाशशील हो; विज्ञान विनाश हुँदैन; एउटा जन्मबाट सरेर नयाँ स्कन्धमा उत्पन्न हुने गर्दछ भनेर आशक्त भइरहन्छन् । उक्त आशक्ति उपादान बुद्धकालीन अवस्थामा साति भिक्षु नै **'तदेव विञ्ञाणं सन्धावति संसरति; नाञ्ञं**=उक्त विज्ञान नै डगुरी डगुरी सर्दछ; अरू होइन' भनी आशक्त भइरहेको देखिन्छ । *(म. १-३२३)*

त्यसरी नामधातुले उत्थान गरिने अनुसार उत्पन्न भइरहने स्कन्धको व्यापारलाई विचार गरेका तार्किकहरूले यस स्कन्ध शरीरभित्र स्कन्ध शरीरलाई चाहिए अनुसार व्यवस्था र अह्राउ पह्राउ गरीरहने अधिकारी आत्म छ भनी धारण गरी त्यसलाई विनाश नभइकन सधैं स्थिर भइरहेको सारतत्व ठानेर त्यसको शक्ति आकार प्रकारलाई पनि अनेक प्रकारले चिन्तन मनन गरी भन्ने गरेका हुन् । बन्चरोले मार हानीरहेको छ भन्नुमा मार हान्नु क्रियालाई व्यक्ति कर्ताले सिद्ध गरिरहे जस्तै आखाँले वर्ण देख्दा, कानले शब्द सुन्दा आदि अवस्थामा देख्नु, सुन्नु क्रियालाई आत्माले सिद्ध गरिरहेको छ भनेर कारक स्वभावलाई पनि चिन्तन गरिरहन्छन् । सुख दुःख हुँदा वेदनाको स्वभाव प्रकट हुन्छ । उक्त सुख अनुभव गर्नु दुःख अनुभव गर्नुलाई पनि आत्मको शक्तिको रूपमा लिएर आत्मले अनुभव गरिरह्यो भनी आत्मको वेदक स्वभावलाई पनि कल्पना गरीरहन्छन् । स्कन्ध शरीरले आत्माको इच्छा मुताविक पछ्याउँदै काम गरिरहनु पर्ने हुनाले स्कन्धगृहको मालिक पनि रहेछ; आफू स्कन्धको इच्छालाई पछ्याउँदै नगईकन स्कन्ध मात्र आफ्नो इच्छा मुताविक उत्पन्न भइरहनुपर्ने हुन्छ; यसरी **सामी** (=स्वामि), **सयंवसी** (=आफ्नो इच्छा मुताविक बसमा राख्ने) भावलाई पनि कल्पना गरिरहन्छन् । आत्मा स्कन्धगृहमा सधैं बसिरहन्छ; स्कन्ध विनाश भए पनि उक्त (आत्म) त विनाश हुँदैन; नयाँ स्कन्ध खोजेर स्थिर नै भइरहन्छ । यसरी **निवासी** (=सधैं रहिरहने) भावलाई पनि कल्पना गरिरहन्छन् । यसरी स्कन्ध शरीरलाई इच्छा भएअनुसार गर्नसक्ने मालिक भएकोले नै **अधिट्ठायक** (=स्कन्धलाई अह्राउ पह्राउ गर्नेको) भावलाई पनि कल्पना गरिरहेको छ ।

रूप, नामलाई देख्ने अवस्थामा मात्र यस आत्माशक्ति उखेलिन्छ । विशेषतः रूप, नामको उत्पत्ति विनाशलाई देखेर एउटै भन्ने भाव हरिएर द्रुतगतिले उत्पत्ति विनाश भइरहेको ढंग जानेपछि आत्म भनेको खोजेर बिल्कुल भेटिंदैन । त्यसो हुनाले विपश्यना ज्ञानले नै मात्र आत्मलाई हटाउन सक्दछ भन्ने मतलब भयो । तर तदङ्ग मात्र; पछि बिल्कुल उत्पन्न हुन नसक्ने गरी पूर्ण रूपले जरैदेखि उखेलेर हटाउन अझै सक्दैन । मार्गले मात्र निरवशेषरूपले छुटाएर काटेर फ्याक्न सकेकोले **जहित**-अनुसार **समुच्छेद पहान** (=बिल्कुल उच्छेद हुनेगरी हटाउनु) लाई मात्र लिनुपर्दछ ।

विचिकिच्छा

संशय भनेको अनुभव नहुनेसँग मात्र उत्पन्न हुनु स्वभाविक हो । मार्ग, फल, निर्वाण लाभ भएर अनुभव भइसकेको व्यक्तिसँग धर्ममा संशय कहाँ उत्पन्न हुन्छ र ! धर्म स्पष्ट भइसके भने उक्त धर्मले गुण उल्लेख गर्नयोग्य बुद्ध प्रति र उक्त धर्मले युक्त संघ प्रति संशय हुनुपर्ने अवस्था रहेन । धर्म स्वभावहरू अटुटरूपमा उत्पत्ति विनाश भइरहने ढंग बारम्बार देखिई भेटिई रहँदा पहिले पनि यस्तै भइआइ सकिएको छ, पछि पनि यस्तै भइरहनेछ भनी बुझिसक्ने हुनाले संसारको पूर्वान्त, अपरान्त, पूर्वान्त-अपरान्त दुवैमा नै संशय रहनेछैन । रूप, नामहरूको सम्बन्धित कारणहरूलाई कारण गरी बारम्बार उत्पन्न हुँदै आईरहने ढंग बारम्बार देखेर प्रतीत्यसमुत्पाद स्वभावलाई पनि तोडीसकेको हुन्छ । तसर्थ विचिकित्सालाई उखेली हटाईसकेको कुरा बताउनुभएको हो ।

सीलब्बत

गाई गोरू कुकुर आदिहरूका आचरण बानिप्रति आकर्षित हुनु, आकर्षक मान्नु, आचरण गर्नु यथार्थ धर्म प्रकट रूपमा नबुझ्ने व्यक्तिहरूसँग मात्र उत्पन्न हुनु स्वभाविक हुन्छ । मार्ग, फल, निर्वाण भनेको साँच्चैको शुद्धि, विशुद्धिलाई देखीसकेको हुनाले योभन्दा बढी विशुद्ध भएको धर्म बाकी छैन भनी निरवशेषरूपले निश्चय गरी विश्वास र आस्था भइसकेको स्रोतापन्न व्यक्तिले शासन बाहिरका बाहिरिकहरूको संसार शुद्धि कारण आचरण बानिलाई कहिले पो स्वीकार गर्न सक्ला र ?

यदत्थि किञ्चि

Downloaded from http://dhamma.digital/

(*परित्राण टीकाले* **यदत्थि किञ्चि**-लाई **यं+अत्थि-किञ्चि** 4प्रपदच्छेद गरी **'किञ्चि**=स्वल्प रहेको; **यं किलेसजातं**=जुन क्लेश समूह; **अत्थि**=रहेको छ; **तम्पि**=उक्त क्लेश समुहलाई पनि; **जहितं**=त्याग गरिसकियो' भनेर अर्थ लगाइएको छ । आचार्यहरूले त **यदि+अत्थि किञ्चि**-भनेर पदच्छेद गरी **'किञ्चि**=किंचित् मात्रको क्लेश; **यदि अत्थि**=यदि बाकी नै रहेपनि; **तथापि**=त्यसरी बाकी भइ नै रहेपनि'; भनेर अर्थ दिई **'चतूहपायेहि च विप्पमुत्तो'** द्वारा गाँसेर सम्प्रयुक्त गरी देखाईराखेको छ ।

'इदानि जहितधम्मदस्सनत्थमाह सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छितञ्च सीलब्बतं वापि; यदत्थि किञ्ची'ति' भनेर अनुसन्धि सम्बन्ध देखाईराखेको *अर्थकथा* आचार्यको भनाईमा **यदत्थि किञ्चि, जहिता भवन्ति** अनुसार **जहितधम्म** (=त्याग गर्नुपर्ने धर्म) नै भएको स्पष्ट छ । **यदत्थि किञ्चि** सँग सम्बन्ध राखेर *अर्थकथा* आचार्यद्वारा वर्णन गरिएको ढंग अझै विचार योग्य छ । **सक्कायदिट्ठि** दृष्टि सबैको मूल जरा हुनाले **सक्कायदिट्ठि**-लाई हटाउनासाथ अरू अरू सबै दृष्टिहरू हटाईसकिएको हुने तथ्य; **विचिकिच्छा** बुद्ध प्रति संशय हुनु आदि आठ प्रकारका संशयहरू (भएकामा) ती संशय हुनुको मूल पृष्ठभूमि भएकोले त्यसलाई हटाउँनाले अरू अरू सारा संशयहरू हटाइसकिएको हुने तथ्य; **सीलब्बत** आचरण बानि सबैको मूल जरा भएकोले त्यसलाई हटाईसक्नासाथ अरू अरू **नग्गिय** (=लुगा नलगाईकन नाङ्गै बस्ने विधि); **मुण्डिय** (=केश नरहने गरी मुण्डा हुने विधि); आदि **अमरतप** (=मरण नहुनुको कारण भनी धारणा बनाई आचरण गरिने आचरणहरू) सबै हटाईसकिने भएको तथ्य बताइ राख्यो । तसर्थ ती तीनका अन्तमा **यदत्थि किञ्चि** भनी बताउनुभएको वर्णन गरिएको छ । मतलब हो, सत्कायदृष्टिबाट अलग्ग रहेका सबै दृष्टिहरू, विचिकिच्छाको स्वरूप आठैवटा संशयबाट अलग्ग रहेका सबै संशयहरू, सीलब्बतबाट अलग्ग रहेका आचरण बानि व्यवहार सबै हटाउनुमा सामेल गर्नको लागी **'यदत्थि किञ्चि**-द्वारा सोहरेर भेला गरि लिनुपर्दछ ।

स्रोतापन्न व्यक्तिसँग यी तीनवटाका अतिरिक्त **अपायगमनीय** (=अपायमा पतन गर्ने कारण भएका राग, द्वेष, मोहहरू र ईर्ष्या मात्सर्य आदि अरू अरू क्लेशहरू पनि हटिसकेको हुनाले ती क्लेशहरूलाई समेत सोहरेर एकत्रित गरिलिन खोजेकोले **यदत्थि किञ्चि** भनिएको हो भनी मानीलिएमा परिपूर्ण हुन्छ । तसर्थ **'किञ्चि**= केही केही; **यं**=जुन क्लेश समूहहरू; **अत्थि**=रहेका छन्; **तं च**=उक्त केही केही क्लेश समूहहरूलाई पनि; **जहितं**=त्याग गरिसके' भनी अर्थ दिएको हूँ । (*अं. २-२८२, पहीन सुत्त, अभब्ब सुत्त*-हरू हेर्नुस्)

कसैकसैले **'सीलब्बतं वापि**-लाई **यदत्थि किञ्चि'** सँग जोडेर **'यं किञ्चि**=सम्पूर्ण; **सीलब्बतं वापि**=आचरण व्यवहारहरू; **अत्थि**=रहेका छन्; **तं च**=उक्त आचरण व्यवहार सबै र; **तयो धम्मा जहिता भवन्ति'** भनेर अर्को तरिकाबाट पनि एकथरी अर्थ लगाउन खोजेका छन् ।

थप भन्नुपर्ने

यदत्थि किञ्चि-द्वारा दृष्टि संशय, अनेक आचरण व्यवहार, सबै ग्रहण गर्नको निम्ति वर्णन गरिसकेको *अर्थकथा* अनुसार भएमा **'सक्कायदिट्ठि**=...र; **विचिकिच्छितञ्च=...** र; **सीलब्बतं वा पि**=...र; **किञ्चि**=कुनै एउटा; **यं**=जुन धारणा; संशय, आचरण व्यवहार; **अत्थि**=रहेका छन्, **तं च**=उक्त धारणा, संशय, आचरण व्यवहार; **तयो**=तीनवटा, तीनथरी रहेका; **ते धम्मा**=ती धर्महरूलाई; **जहिता**=हटाउनु पर्ने; **होन्ति**=भएका छन्' भनी अर्थ दिइयो भने अर्थकथाचार्यको भनाई झन सहि हुने सम्भावना छ ।)

अपायबाट मुक्त भयो

क्लेशवर्त (चक्र) बाकी रहेमा भने संसार दुःख भनेको विपाक वर्त रही नै रहने हुनाले क्लेशहरू दुःख उत्पत्तिका कारणहरू नै भए । उक्त क्लेशवर्तलाई भाँच्नसकेमा मात्र संसार दुःखबाट मुक्त भएर जानपाउनेछ । त्यसैले नै क्लेशवर्त सबै नाश भइसकेका अरहन्तहरूमा पछि विपाकवर्त उत्पन्न नहुने भइसकेको हुनाले नै शमन स्थितिमा पुग्ने हुन्छ । स्रोतापन्न व्यक्तिसँग त क्लेश अझै नसिद्धिएको हुनाले भवबाट अलग्ग भइ नसके पनि अपायमा पतन गर्ने क्लेश सबै नै सिद्धिइसकेको हुनाले बाकी बचेका क्लेशहरूमा पनि अपायमा पतन गराउने शक्ति सामर्थ्य रहेनन् । त्यसैले गर्दा **'चतूहपायेहि विप्पमुत्तो'** भनी प्रशंसा पाउने भए । अपायगमनीय क्लेशहरू चुताउन सकेको हुनाले प्राप्त भएको एक प्रकारको गुण विशेष नै भयो । चार अपायमा पतन नहुने मात्र होइन कि मनुष्य जन्ममा पनि नीच हीन कुलमा जन्महुनु नपर्ने भइ उच्चस्थ स्थिति रहेको उच्च कुलमा मात्र उत्पन्न हुन पाउने हुन्छ ।

क्लेशको तह बाक्लो भएर कडा रहेका पृथग्जनहरूको निम्ति चारअपाय आफ्नै घर जस्तो हुन्छन् । तसर्थ कोही कोही क्लेश हटाउन सक्नाले अपायबाट मुक्त हुनपाएका स्रोतापन्नहरूको गुण आकर्षक नै रहेको हुनाले गुणवान स्रोतापन्न रत्नको रूपमा प्रशंसनीय रहेको छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

क्लेश रहीरह्यो भने कर्म उत्पत्ति हुनु स्वाभाविक नै भयो । कर्म उत्पन्न भएमा पनि परिणाम रूप, नाम भनिने विपाक उत्पन्न हुनुपर्ने नै भयो । त्यसो हुँदा कर्मवर्त, विपाकवर्तको मूल पृष्ठभूमि भयो । विपाक वर्त मुक्त हुनुमा कर्मवर्तलाई हटाउन सकेमा मात्र हुन्छ । तसर्थ स्रोतापन्नको उक्त कर्मवर्तलाई हटाउन सकेकोलाई प्रशंसनीयको रूपमा प्रस्तुत गरी देखाउने इच्छा भएकोले **'छ चाभिठानानि अभब्ब कातुं'** भनी आज्ञा हुनुभएको हो ।

ठान कारणवाची हो । यहाँ कारण कर्मलाई नै **ठान** भनिएको हो । अकुशल कर्महरूमध्ये सामान्य कर्म दोषहरूभन्दा ठूलो गह्रौं कर्मदोषहरू भएकोले **अभि**=अति विशाल भएको; **ठान**=कारण कर्महरू भनेर भनिएको हो । त्यसो हुनाले *अर्थकथा* आचार्यले **'ओलारिकट्ठानानि**=कोरा स्थूल स्थानहरू' भनेर उद्घृत गरेको हो ।

'अट्ठानमेतं भिक्खवे अनाकासो यं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो मातरं जीविता वोरोपेय्य=(स्रोतापपत्ति मार्ग ज्ञानले सम्पन्न व्यक्तिबाट मातृघात कर्म हुन्छ भन्ने कहिल्यै हुँदैन)' आदि भनेर बताइराख्नुभएको ठाउँमा **ठान अठान** व्यवहार अनुसार यहाँ **ठान**-लाई अभिसँग जोडेर **अभिठान** भनिएको नै हो ।

उपरोक्त पालि अनुसार अठान विभंग आदिमा बताईराख्नुभएको **मातुघात**=मातृघात गर्नु; **पितृघात**=पितृघात गर्नु; **अरहन्तघात**=अरहन्तघात गर्नु; **लोहितुप्पाद**=बुद्धलाई रक्तपात गर्नु; **संघभेद**=संघभेद हुने गरी काम गर्नु; **अञ्ञसत्थारूद्देस**=बुद्ध बाहेक अरू आचार्यहरूलाई निर्देशित गर्नु (शास्ता ग्रहण गर्नु) भन्ने कर्महरूलाई नै छवटा **अभिठान** भनिन्छ ।

(विभङ्ग -३४९)

पृथग्जन भाव निन्दनीय

स्रोतापन्न व्यक्ति पाणातिपात आदि पाँचवटा कुकर्म पनि नगर्ने हुनाले (उसँग) कीट पतंगहरू मार्ने समेत बानि नभएको हुन्छ । यी भयंकर कुकर्महरू गर्नु भनेको त टाढाको कुरा भयो । त्यसो भए पनि **अभिठान** भनेको यी भयंकर कुकर्महरू गर्दैनन् भनिरहेको पृथग्जन भावलाई निन्दा र उपहास गर्न चाहेकोले हो । पृथग्जनभाव निन्दनीय भएमा उक्त भावबाट मुक्त भइसकेको आर्यभाव पूर्णतः प्रशंसनीय हो भनी प्रशंसा गरिएको नै हुन्छ । पृथग्जनभाव अतिव दोषयुक्त रहेछ । मातृघात आदि आनन्तरिय भयंकर कुकर्महरू समेत गर्न सक्दछ । स्रोतापन्नले त मार्ग हटाई (पारगरी) सकिएको हुनाले (त्यो) अति परिशुद्ध दोषरहित जन्मको रूपमा मन पराउन योग्य रहेको छ ।

यहाँ **अभब्बकातुं**=(गर्न हुँदैन) भनिएको हुनाले कहिल्यै नगर्ने भइसकेको तथ्य जनाईरहेको छ । त्यसो हुनाले अर्को जन्ममा समेत गर्नेछैन । स्रोतापन्न व्यक्तिले पछि अर्को जन्ममा आफू स्रोतापन्न रहेको भाव नजाने पनि मार्गको **नियाम** (=परिवर्तन नभइ स्थीर रहनु) स्वभाव अनुसार नै उपरोक्त छवटा **अभिठानहरू** पनि गर्ने छैन । प्रकृति पाणातिपात आदि पाँच कुकर्म तथा **अञ्ञसत्थारूद्देस-** भन्ने यी छ स्थानहरू पनि गर्नेछैन । यसरी छ स्थानलाई अन्यथा नगर्ने भइसकेकोलाई उद्देश्य गरी कसैकसैले **'छ छाभिठानानि'** भनेर पाठ पढ्ने गरिने कुरा *अर्थकथा*मा उल्लेख गरिएको छ ।

कुनै कुनै बच्चाहरू पर प्राण हनन गर्नुमा साह्रै घृणा मानी अलग्ग भइ बस्दछन् । अर्काको सम्पत्ति चोरी लिनमा पनि घृणा मानेर गर्दैनन् । खानामा जीवित र मृत माछाहरू मिसिएको पाइएमा जीवित माछाहरूलाई अभय दान दिई मृत माछाहरू मात्र रोजी लिने गर्दछन् । आर्य श्रावक नै हो भनी मनमा लाग्ने गरी परिस्थिति पैदा हुन सक्छ । तसर्थ **'मतमच्छगाहादयो चेत्थ अरियसावकगामदारकानं निदस्सनं**=यस विषयमा आर्यश्रावक भएका गाउँका बच्चाहरूद्वारा मृत माछाहरू मात्र छानेर लिनु आदि साक्षी प्रमाण भयो' भनेर *अर्थकथा*मा भनिएको हो ।

छ चाभिठानानि मात्र

(**छच्चाभिठानानि**-भनेर सर्बत्र *पाली*मा एउटै रूपमा रहेको छ । **छच्चाभि**- मा छन्दानुरक्षणको निम्ति द्वेभाव भनेर भन्नुपर्ला । यहाँ द्वेभाव नभए पनि छन्द भंग छ भनी भन्नमिल्दैन । यो गाथा उपजाति गाथा भएकोले **छचाभि**-भनी उल्लेख भए पनि उपजाति नै हो । तसर्थ द्वेभाव भनेको छन्द गण हुन नसकेको, मिल्न नसकेको क्षेत्रमा मात्र सधैं उत्पन्न हुने हुनाले यहाँ द्वेभाव उत्पन्न नभए पनि हुनसक्ने हुनाले द्वेभाव नभएको **छ चाभिठानानि-** भन्ने *पाली* मात्र शुद्ध रूप भएको उचित हो भन्न मिल्छ ।

यहाँ **'चतु छ**- को पछाडि द्वेभाव वा' अनुसार **छ**-को पछाडि रहेकोले द्वेभाव आएको होइन र भनी फेरि भन्ने ठाउँ छ । छ- को पछाडि द्वेभाव आउनुपर्दछ भनेर निर्धारित गरिएको रहेको त आवश्य नै हो; तर **छ**- को पछाडि आएको उक्त द्वेभाव एक पद भइराखेको **छब्बण्ण, छट्ठो**- आदि वृत्तिपद अनुसार मात्र हेर्ने स्वभाव रहेको छ । कुनै कुनै

Downloaded from http://dhamma.digital/

'दसेत्थ कालियो छच्च' (*जा. २-२८४*) आदि छट्ठानुरक्षण स्थानभन्दा अन्यत्र *पाली* मा नाना पद भइराखेको वाक्यमा द्वेभाव स्थान रूपमा अवतरण भइराखेको देखेको छैन ।

अझै पनि भन्नुपर्ने कुरा छ । *अट्ठकथा*मा उल्लिखित पाठन्तर- मा **'छच्चाभिठानानि'** नभएर **'छ छाभिठानानि'** भनेर उल्लिखित भएको पनि सद्भावनापूर्वक विचारणीय विषय भएको छ ।

३९) **किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं;**
कायेन वाचा उद चेतसा वा ।
अभब्ब सो तस्स पटिच्छदाय;
अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

३९) **सो**=उक्त स्रोतापन्न उत्तम पुद्गलले; **कायेन वा**=शरीरले वा; **वाचाय वा**=वचनले वा; **उद**=त्यसपछि फेरी; **चेतसा वा**=मनले; **पापकं कम्मं**=खराब पाप कर्मलाई, **किञ्चापि करोति**=थाहा नपाएर प्रमादवश गर्न पुग्यो भने पनि; **सो**=उहाँ स्रोतापन्न उत्तम पुद्गल; **तस्स**=उक्त गर्न पुगिएको पापकर्मलाई; **पटिच्छदाय**=लुकाएर छोपेर राख्नको निम्ति; **अभब्बो**=अयोग्य भइसक्यो; **दिट्ठपदस्स**=मार्गद्वारा देखिएको जानिएको निर्वाणका मालिक आर्य स्रोतापन्न पुद्गलको; **अभब्बता**=खराब पापकर्म गर्न पुग्ने अवस्थामा त्यसलाई लुकाई छोपीराख्न अयोग्य भइसकेको भावलाई; **वुत्ता**=तथागत सम्यकसम्बुद्धबाट बताइएको छ । **संघे**=स्रोतापन्न संघमा; **इदम्पि रतनं**=रत्न भनेर स्पष्ट भइराखेको यो गुण पनि; **पणीतं**=प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

स्रोतापन्न पुद्गलले शरीरद्वारा, वचनद्वारा अथवा मनद्वारा खराब पापकर्म उल्लंघन गर्न पुग्यो भने पनि उक्त स्रोतापन्न व्यक्तिले उक्त गर्न पुगेको पापकर्मलाई लुकाइ छोपेर राख्ने हुन सक्दैन । मार्ग ज्ञानद्वारा निर्वाण देखिसकेका आर्य स्रोतापन्नको आफूले गरेको पापकर्मलाई लुकाई राख्न आयोग्य भइसकेको कुरा उहाँ तथागतले आज्ञा हुनुभयो । स्रोतापन्न संघमा यो रत्न भनी चिन्नसक्नुको कारण गुण पनि प्रणीत हो । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

स्रोतापन्न गुण एकथरी

स्रोतापन्नले छवटा **अभिठानलाई** मात्र गर्न असम्भव होइन; स्वल्प मात्र रहेको उल्लेख गर्न नपर्ने वा केही पनि भन्ने ठाउँ नभएको सानो पापकर्म भए पनि गर्न पुगियो भने पनि उक्त पाप कर्मलाई छोपीराख्न अयोग्य हुन्छ । बिर्सने बानि भएका स्रोतापन्न भए पनि दोषलाई लुकाई छोपिराख्नु नगर्ने हुनु सामान्य पृथग्जनहरूसँग समान नभइ विशिष्ट भएको एउटा गुण नै हो । तसर्थ उक्त गुण द्वारा सम्मान गरी सत्य वचन बोल्ने इच्छा भएकोले **'किञ्चापि सो'** आदि दोहरो बताउनु भयो ।

गर्न पुगेको पापकर्म

कोही कोही खराब पापकर्मदेखि लाज मान्ने, तथागतप्रति श्रद्धा विश्वास आस्था धेरै हुनेहरू, तथागतका उपदेशलाई आदर गौरव राख्नजान्ने सत्पुरूष पृथग्जन भिक्षुहरूले समेत त तथागतबाट गर्नु हुँदैन गर्न सुहाउँदैन भनी प्रज्ञप्त गरिरख्नुभएका शिक्षापदहरूलाई जानी जानी उल्लंघन गर्दैनन् । स्रोतापन्न भिक्षुले उल्लंघन गर्नु त हुनै सक्दैन । यस तथ्यलाई उद्देश्य गरेर 'म तथागतले शिष्य-श्रावकहरूको निम्ति शिक्षापद प्रज्ञप्त गर्नुपर्यो । उक्त शिक्षापदलाई हाम्रा शिष्य श्रावकहरूले प्राण बचाउनको लागि पनि उल्लंघन गर्दैनन्' भनी आज्ञा हुनुभयो ।

'लोकवज्ज पञ्ञत्तिवज्ज' -भनी शिक्षापद दुईथरी रहेकामा पाणातिपात आदि कार्य लोकमा पनि दोषयुक्त रहेको छ; उल्लंघन गर्ने भिक्षुलाई पनि प्रज्ञप्त दोष लाग्ने हुन्छ । त्यस्ता शिक्षापदलाई **लोकवज्ज** भन्दछन् । त्यस्ता **लोकवज्ज** (लोकवद्य) लाई स्रोतापन्नहरूले कहिल्यै उल्लंघन गर्दैनन्; रूख काट्नु आदि कार्य लोकमा दोष छैन; प्रज्ञप्तिका कारणले दोष (आपत्ति) लाग्ने हुन्छ । कुनै कुनै **कुटिकार** (=कुटी बनाउनु), **सञ्चरित्त** (=लँमि काम गर्नु) आदि जस्ता गरूक आपत्ति, **सहसेय्य**=गृहस्थ, श्रामणेर, स्त्रीहरूसँग एउटै छट (छानो) को मुनि सँगै सुत्नु) आदि जस्ता लहुक आपत्ति, **अचित्तक** (=मन नलगाएपनि लाग्ने आपत्ति) आदि पनि रहेको हुनाले त्यस्ता आपत्ति त प्रज्ञप्तिलाई नबुझेको कारणले गर्दा कुनै कुनै अरहन्तहरूलाई समेत (आपत्ति) लाग्ने सम्भावना रहेको हुनाले **पञ्ञत्तिवज्जहरू**मा त स्मृति नभइ बेहोशमा परी लाग्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसरी हुनसक्ने दोषलाई उद्देश्य गरेर **'किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं'** भनी बताउनु भएको हो । यहाँ शरीरबाट कुटिकार, सहसेय्य आदि खराब काम गर्न पुग्नु हुनसक्छ । वचनले 'पदसोधम्मं, उत्तरि छप्पञ्चवाचा, धम्मदेसन, सम्फप्पलाप, फरूसवाचा आदि बोल्न पुग्नु हुनसक्छ । मनद्वारा लोभ, द्वेष उत्पन्न हुनु, सुन चाँदिमा खुशी मान्नु, चीवर इत्यादि प्रत्यवेक्षण निरीक्षण नगर्नु आदि खराब काम गर्नु हुन जानसक्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

पृथग्जनहरूले त दोष लागेपनि कुनै कुनै आफ्नो दोषहरूलाई लुकाएर राख्नसक्छन् । यस्तो हुनु भनेको सिधा सोझा नहुनु भइहाल्यो । **उजुप्पटिपन्न** गुण युक्त भइसकेका स्रोतापन्नहरूमा त त्यसरी सिधा सोझा नहुनु छैन; आफूले गर्न पुगेको काम अयोग्य भनेर जान्ने बितिकै सहधर्मीहरूकहाँ गएर आफ्नो दोष बताई उपचार (आपत्ति देशना) गर्दछन् । पछि गर्ने छुइनँ भनी संयम गर्दछन् ।

भब्ब भन्दा अवश्य पनि हुनेछ; निश्चितरूपले हुनेछ भनी जान्न पाइन्छ । **अभब्ब** भनेपछि कुनै अवस्थामा पनि हुन सक्दैन । आर्य हुन योग्यलाई भब्ब भनिएको हुनाले साँच्चै नै सहि रूपले हुनेवाला भएकोले भनिएको हो । **अभब्ब** भन्ने बेलामा पनि कुनै प्रकारले पनि मार्गफल लाभ हुन अयोग्य व्यक्ति भयो । तसर्थ यहाँ **अभब्ब** पनि कुनै पनि हालतमा नलुकाउने, साँच्चै नछुपाउने भइसके भन्ने मतलब भयो । त्यसरी छोप्न अयोग्य हुनुको कारण देखाउन चाहेकोले **'अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता'** भनी बताउनु भएको हो । निर्वाण देखिसकेका स्रोतापन्न व्यक्तिको त्यसरी छोप्न अयोग्य भइसकेको भावलाई तथागतले बताउनु भएको हुनाले उक्त बुद्ध-वचन अनुसार छोप्न अयोग्य भएको तथ्य जान्न सकिन्छ भन्ने अभिप्राय हो ।

बुद्ध देशना

यस तथ्यलाई *मूलपण्णास कोसम्बीसुत्त* मा बताउनु भएको छ । उक्त सूत्रमा स्रोतापन्नको *महापच्चवेक्खणा* सातवटा उल्लेख भएकोमा यो दोष नलुकाउनु चौठो प्रत्यवेक्षणा हो । बताउनुभएको संक्षिप्तमा कस्तो हो भने- उत्तानो परेर मात्र सुत्ने उमेरले अझै कलिलो दूधे बालक हात वा खुट्टाले गोलको आगोमा थिच्न (वा कुल्चन) पुग्यो भने झट्ट हट्न जाने जस्तै नै उपचार गरी सिद्ध हुन सक्ने एक न एक आपत्ति लाग्यो भने उक्त आपत्तिलाई तथागतकहाँ, अथवा कुनै जान्ने बुझ्ने दक्ष सहधर्मीहरूकहाँ प्रकट हुने गरी उल्लेख गरी बताउनु, बोल्नु मार्ग ज्ञानले सम्पन्न आर्य पुद्गलको **धम्मता** (= मूल स्वभाव) नै हुन्छ । यस्तो स्वभाव मसँग छ भनेर जानेको ज्ञान पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित होइन । आर्यहरूसँग मात्र सम्बन्धित ज्ञान हो । यो चौठो प्रत्यवेक्षण ज्ञानले स्रोतापन्नको गुणलाई उल्लेख गरिराखेको जस्तै अरू अरू प्रत्यवेक्षणहरूलाई पनि उल्लेख गरिराखिएको हुनाले ती सम्बन्धित प्रत्यवेक्षणहरू पनि संक्षिप्तमा व्यक्त गरी देखाउनेछु ।

अरू अरू गुणहरू

१) स्रोतापन्नले ('यथार्थ धर्महरूलाई) यथार्थ रूपमा जान्न-बुझ्न नसक्ने गरी बाटो थुनी रोक्ने काम राग आदि **परियुट्ठान** क्लेशहरू आफूसँग छ, कि छैन भनेर निरीक्षण प्रत्यवेक्षण गरेमा त्यसरी यथार्थतालाई जान्नबाट बाटो थुनेर रोक्ने **परियुट्ठान** क्लेशहरू हटाई नसकिएको आफूमा छैन; आफ्नो चित्त सत्यलाई जान्नु देख्नुको लागि राम्ररी स्थित गरिसकेको कुरा जान्दछ । यो ज्ञान पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित होइन तथा आर्यहरूसँग मात्र सम्बन्धित भएको लोकुत्तर अनुसार उत्पन्न भइ आउने प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

२) फेरी फेरी यो प्रज्ञा ज्ञान सेवन गरी बृद्धि गरी धेरैपल्ट अभ्यास गरिबस्ने मैले आफ्नो चित्तमा शान्त स्थिरता भएकोलाई प्राप्त गरिरहेको छ कि, क्लेश शान्त र शीतल हुनुलाई प्राप्त गरिरहेको छ कि भनेर प्रत्यवेक्षण (निरीक्षण) गरियो भने आर्य श्रावकले त्यस्तो स्थिरता, शान्त शीतलता प्राप्त भइरहेको छ भनेर जान्न पाइन्छ । यो ज्ञान पनि पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित होइन; आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

३) आफूले प्राप्त गरेको जस्तो मार्ग ज्ञान दृष्टि प्राप्त गरिराखेका शासन बाहिरका श्रमण ब्राह्मण नामधारी पुद्गलहरू अझै छन् कि भनी चिन्तन र मनन गर्ने आर्यश्रावकले आफूले प्राप्त गरिराखेको जस्तो मार्ग ज्ञान प्राप्त गरिराखेका शासनको बाहिरका अरू अरू श्रमण ब्राह्मणहरू छैन भनी निर्णायक रूपले जानिनु पनि पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित नभएको, आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

४) माथि उल्लेख गरिसकेको छु ।

५) भर्खर बियाएकी गाई मजबूर भइ घाँस खानमा व्यस्त हुन परे पनि आफ्नो सन्तान बाछाबाछिलाई बारम्बार नजर लगाई बस्ने जस्तै नै सहधर्मीहरूको कुनै ठूलो सानो काममा मजबूर भएर व्यस्त हुनु परे पनि आफ्नो चित्त त्रिविध शिक्षा आचरण गर्नुमा मात्र लागी इच्छा भइरहनु आर्यहरूको एउटा स्वभाव नै हुन्छ । त्यस्तो स्वभाव मसँग छ भनी जान्नु पनि पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित छैन; आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

६) तथागतले उपदेश गर्ने अवस्थामा अतिव प्यारो गरी आदर गौरब पूर्वक एकचित्तले ध्यान दिई सुन्नु आर्यहरूको एक प्रकारको बलशक्ति हो । त्यस्तो बलशक्ति मसँग छ भनेर जान्ने ज्ञान आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको पृथग्जनहरूसँग सम्बन्ध नभएको प्रज्ञाज्ञान नै हो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

७) बुद्धोपदेश सुनाउने अवस्थामा अर्थ अभिप्राय बुझी प्रीति प्रामोद्य उत्पन्न हुनु, धर्म देशना जान्नु, बुझ्नु, (त्यसरी जानेर) धर्म सम्बन्धी प्रीति प्रामोद्य उत्पन्न भइरहनु आर्यहरूको एउटा सामर्थ्य हो । त्यस्तो सामर्थ्य मसँग छ भनेर जान्नु ज्ञान पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित नभएको आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको लोकुत्तर अनुसार उत्पन्न हुने प्रज्ञा ज्ञान नै हो । (*मूल पण्णास ३९८*)

४०) **वनप्पगुम्बे यथा फुस्सितग्गे;**
गिम्हान मासे पठमस्मिं गिम्हे ।
तथूपमं धम्मवरं अदेसयि;
निब्बानगामिं परमं हिताय ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

४०) **गिम्हानं**=गृष्मऋतु मध्यमा; **पठमस्मिं गिम्हे**=गृष्मऋतुको आदि भएको; **मासे**=चैत्र महिनामा, **फुस्सितग्गे**=राम्ररी फुलेको हाँगा बिंगाले भरिएको; **वनप्पगुप्बे**=घना जंगल (**ससिरिको यथा**=शोभायुक्त भइरहनु जस्तै) **तथूपमं**=शब्द अर्थ दुवै पूर्ण भइ उक्त घना जंगल उपमा भएको; **निब्वानगामिं**=निर्वाण पुगिने कारण रहेको; **धम्मवरं**=त्रिपिटक उत्तम धर्मलाई; **परमं हिताय**=निर्वाणधातु सर्वोत्तम हित र अर्थको निम्ति; **अदेसयि**=देशना गरी राखिएको; बुद्धे=तथागतमा; **इदम्पि रतनं**=रत्न भनेर जान्न पाइने यो गुण पनि; **पणीतं**=प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन**=यस सत्य वचनको कारणल; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

गृष्मऋतु मध्येमा गृष्मऋतुको आदि रहेको चैत्र महिनामा राम्ररी फुलेका हाँगा बिंगाले पूर्ण भएको घना जंगल शोभायमान भए जस्तै शब्द अर्थ झ्वाम्म परेर उक्त घना जंगल समान भएको निर्वाण प्राप्ति कारण उत्तम उपदेश पिटकलाई निर्वाण धातु सर्वोत्तम हित र अर्थको निम्ति तथागतबाट देशना भइसक्यो । तथागतमा रत्न भनेर जानिने कारण भएको यो गुण पनि प्रणीत हो । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

बुद्ध गुण

तथागतको रूपकाय आदिसँग सम्बन्धित गुणहरू सुनेको भरमा अनुमानले प्रसन्न हुनुपर्दछ । तथागतका ज्ञान सामर्थ्यलाई त पिटकमा देखाईएको पाइनाले परियत्ति धर्म द्वारा बुद्ध ज्ञान सामर्थ्यलाई साक्षात् जानिरहेको जस्तो हुने भयो । तसर्थ परियत्ति धर्मले तथागतलाई गुण अनुसार सम्मान गरिरहेको पाइनाले उक्त धर्म द्वारा बुद्धगुण उल्लेख गरी सत्य वचन बोल्ने ढंगलाई **वनप्पगुम्बे** आदि द्वारा फेरी देखाउनुभयो ।

व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(**वनसण्ड**-मा **सण्ड** सब्दले भेला, समूह व्यक्त गरे जस्तै **वनप्पगुम्बे**- मा **पगुम्ब** पनि भेला समूह वाची भनेर **वनप्पगुम्ब** -घना जंगल भनी अनुवाद गरिदिएको हूँ । मान्छेको भेला भन्नाले मानिसको बथान मानिसहरूको समूहलाई व्यक्त गरिएजस्तै जंगलको समूह भन्ने भाव हुन्छ ।

अर्थकथा आचार्यको मत अनुसार घना जंगल भनेको भाव व्यक्त गर्न खोजेको जस्तो देखिंदैन; **'वनस्स वने वा पगुम्बो वनप्पगुम्बो** भनेर वचनार्थ (शब्दार्थ) गर्दा **वनस्सपगुम्बो-**द्वारा जंगलको समूह घना जंगल भन्न खोजेमा भन्न मिले पनि **वने पगुम्बो**-द्वारा घना जंगल भनी भन्न सकिंदैन । वनमा **पगुम्ब** भनिएको हुनाले **पगुम्ब** वनमा रहेको कुनै एउटा भाग मात्र हुनु पर्दछ; सिँगै वन हुन सक्दैन । तसर्थ *अर्थकथा* आचार्यको मत अनुसार वनमा रहेका फूलको झुप्पा फूलको झुण्डलाई मात्र लिनुपर्ला । **'नानाविधरूक्खगहने**=अनेक प्रकारका रूखहरूको जंगल भएको; **वने**=वनमा; **सुपुप्फितग्गसाखो**=राम्रोसँग फक्रेको हाँगा विँगाले पूर्ण भएको; **तरूण रूक्खगच्छपरियायनामो**=साना साना रूखहरूको झार भनेको पर्याय नाम भएको; **पगुम्बो**=पगुम्ब' भनी भनिएको *अर्थकथा* आचार्यको मतको आधार लिनुपर्दछ । यस कथन अनुसार **वनप्पगुम्बे**=वन जंगलमा वृद्धि भइरहेको फुलको झुप्पा भनी अर्थ दिनुपर्ला ।

यहाँ त घना जंगल भनेको अर्थ धेरै गहन रहेको छ भनी सोची धेरैजसोले सधैं दिने गरेको अर्थ अनुसार घना जंगल भनेर नै अनुवाद गरिदिएको छु । चैत्र महिनामा आफ्नो ऋतु अनुसार कुनै कुनै फूल मात्र फुल्ने कुनै कुनै नफुले पनि **समुदायवोहार** (=आंशिकलाई सामूहिक प्रयोग द्वारा प्रयोग गर्नु) अनुसार फूल फुलेको घना जंगल भनेर भन्न सकिन्छ ।

'फुस्सितानि अग्गानि अस्साति फुस्सितग्गो-अस्स=उक्त घना जंगलको; **फुस्सितानि**=फुलेको; **अग्गानि**=हाँगाहरू; **सन्ति**=रहेका छन्; **इति**=तसर्थ; **फुस्सितग्गो**=फुस्सितग्ग भन्दछन् । **फुस्सित**=फुल्ने अर्थ अरू ठाउँमा नदेखिएको पद

Downloaded from http://dhamma.digital/

बिशेष हो । **'अनेकत्था हि धातुवो'** अनुसार फुस-धातु फक्रनु अर्थवाची भनी लिनुपर्‍यो । धातु शास्त्रमा **फुस-** को फुल्नु अर्थ व्यक्त नभइ **फुल्लित** -शब्दले निपातन नय-अनुसार **फुस्सित** हुन आएको हो भनेर पनि चिन्तन गर्नुपर्‍यो । छुनु अर्थलाई लिएर छोइरहेको हाँगा भएको घना जंगल भन्दा पनि अर्थ लाग्न सक्छ । फूलका झुप्पाहरू, कलिला पातहरू, पालुवाहरू फिजिएर द्याम्म परेर टुप्पा टुप्पाहरू जेलिएको वन भन्ने मतलब भयो ।

गुम्बे फुस्सितग्गे -हरू **'अत्थि सवितक्क सविचारे, अत्थि अवितक्क अविचारे सुखे दुक्खे जीवे'** आदिहरू झैं प्रथम अर्थमा सप्तमी विभक्ति हो । **'क्वचे वा'** *मोग्गल्लानसुत्त (२-११०)* द्वारा **सि**- लाई **ए** गर्नु हो । यहाँ *अर्थकथा* वर्णन अनुरूप **ससिरिको** भन्ने पाठसेस दिएको छ । त्यसरी नराखीकन मूल पाठमा भए अनुसार अर्थ दिएपनि घना जंगल भ्वाम्म परेर शोभायमान भए जस्तै बुद्धोपदेश पनि भ्वाम्म परेर शोभायमान छ भन्ने अर्थ अभिप्राय हुन सक्छ । **'गिम्हानं**=गृष्म ऋतुहरू मध्यमा; **पठमस्मिं गिम्हे**=गृष्म ऋतुको आदि भएको; **मासे**=चैत्र महिनामा; **वनप्पगुम्बे**=घना जंगल; **फुस्सितग्गे यथा**=राम्ररी फक्रेका फूल तथा पालुवा हाँगाहरूले युक्त भएजस्तै; **तथूपमं**=शब्द-अर्थले भ्वाम्म परेको उक्त वन जंगल नै उपमा भएको' आदि भनेर अर्थ दिनु पर्दछ ।

गृष्म ऋतुको सबभन्दा पहिलो महिना चैत्र महिना नै हो । चन्द्रमास अनुसार चैत्र महिनालाई भनेको हुनाले फागुन कृष्णपक्ष परेवादेखि चैत्र पूर्णिमासम्मको दिनलाई भनिएको हो । छ वटै ऋतु छुट्याइयो भने वसन्त ऋतु भएकोले वसन्त ऋतु दुई महिना रहेकोमा पहिलो महिना भएको हुनाले **'सो पठमगिम्होति च बालवसन्तोति च वुच्चति'** भनेर *अर्थकथा* मा भनिएको छ ।

घना जंगलको उपमा

तथागत बुद्धको देशना क्लेश विशुद्ध भएको निर्वाणको लागि हो । उक्त निर्वाणमा पुग्ने कारण मार्ग त **एकायनो मग्गो** अनुरूप एउटै मात्र मार्ग हो । उक्त मार्गमा जाने विषयमा वेनेय्यहरूको अध्याशय अनुसार विभिन्न विधि सृजना गरी स्कन्ध, आयतन, धातु, सत्य, स्मृतिप्रस्थान, सम्यकप्रधान आदि अनेक अर्थ द्वारा बताई राख्नुभएको अतीव झकिझकाउ रहेको छ । एकमात्र देशनामा नै (उपमा) स्कन्ध देशना गर्नु भएको अवस्थामा अनेक अर्थ विभिन्न नयद्वारा फरक गरी बताइराख्नुभएको नपुग अपूरो भन्न नपर्ने गरी परिपूर्ण भइ चिटिक्क परेको छ । यसैलाई नै **सात्थ** (=अर्थ पूर्ण भएको) भनेर प्रशंसा गरिनुपर्ने हो । उक्त अनेक अर्थ बताउनुभएकोमा वेनेय्यहरूले बुझ्न सजिलो भएकोले आकर्षक हुने तरिकाले शब्द, वाक्य प्रयोग फरक फरक पारी प्रयोग गरी बताईराख्नु भएको पनि पूर्ण भइ झकिझकाउ छ । यसैलाई नै **सब्यञ्जन** (=शब्दले परिपूर्ण भएको) भनेर भन्नुपर्ने हो । यतिसम्म अर्थ र शब्दले झकिझकाउ भएको देशनालाई गृष्मऋतुको आदि चैत्र मासमा कोपिला पात पलाई फुलेका फूलहरूद्वारा झकिझकाउ भएको घना जंगलसँग तुलना गरिराखिएको द्वारा विद्वानहरूको हृदयलाई प्रफुल्लित गर्न सक्दछ । तसर्थ *पिटक* मा अन्वेषण गरिसकेकाहरूले यो गाथा पाठ गर्दा प्रत्येक पटक प्रसन्नता अनुभव गर्दै जति गरे पनि नपुग अनुभव गरिरहन्छन् ।

उपमा दिनुपर्नाको कारण

तथागतले कुनै कुनै सूत्र देशनाहरूलाई उपमा, उपचारहरू द्वारा सजाई देशनाको आकर्षक शोभायमान भाव उत्पत्ति हुने गरी बताउनुहुने बानि रहेको छ । *धम्मपद पुप्फवग्ग* मा उल्लिखित *पुष्प वर्णन देशना आदिहरू,* फेणपिण्डोपम, *आसीविसोपम* आदि सूत्रहरू यस्तै खालका देशनाहरू हुन् ।

त्यसरी देशनालाई आकर्षक पारी सजाई देशना गर्नुपरेको उपदेशलाई स्रोताहरूको प्रीति उत्पन्न हुनेगरी आकर्षक बनाउनलाई नै हो । देशनामा अति प्रीति भइरहँदा शरीर र मन दुवैमा अति शान्त शीतल हुने प्रश्रब्धि उत्पन्न हुने गर्दछ । उक्त शान्त शीतल हुनु, स्कन्धमा दरिलोसँग ध्यान गई शान्त स्थीर भएको समाधि उत्पन्न गर्नलाई कारण रहेको छ । समाधि उत्पन्न हुनेसँग रूप, नाम, स्कन्धहरूलाई यथाभूत रूपमा जानेको यथाभूत ज्ञान उत्पति हुनु निक्कै सुनिश्चित रहेको छ । उक्त यथाभूत ज्ञान द्वारा मार्ग, फल, निर्वाणसम्म पुग्न पाइन्छ । तसर्थ देशनामा अति प्रसन्नता उत्पत्ति गराउनु अत्यावश्यक भएको हुनाले बुद्ध धर्मलाई गुण अनुसार प्रशंसा गरिएको यस वन वर्णन देशना बताई राख्नुभएको छ ।

निर्वाणको लागि मात्र

लोकमा मैत्री, करूणा कम हुनाले धेरै प्राणीहरूप्रति चेतना राख्न नजान्नेहरू आत्म स्वार्थलाई अतीव कामना गर्दछन् । यस्ता व्यक्तिहरूले धर्मग्रन्थ लेख्दा होस्, धर्म उपदेश दिँदा होस्, ख्याति, यशकीर्ति र लाभ सत्कारको कामना गर्दछन् । तथागत बुद्धले दुःख शान्तहुनुको कारण असल धर्म विशिष्ट धर्म आधिकारिकरूपमा प्राप्त गरी राख्नुभएको छ । सत्वहरूलाई हेर्नुहुने अवस्थामा अन्त नहुने गरी भोग्नुपर्ने संसार दुःखलाई देखेर अतिव करूणा उत्पन्न गरी पार तारीदिने इच्छा लागेको छन्द उत्पन्न गर्नुहुन्छ । सत्वहरूप्रति साँच्चै असल गर्ने सुख दिलाउने इच्छा हुने महाकरूणावान् हुनुभएका प्रज्ञावान हुनुभएका तथागतले कहिले पो लाभ सत्कार यशकीर्ति आदिको कामना गर्नुहुन्छ र ! सत्वहरूको निमित्त सर्वोत्तम रहेको हित र अर्थ सिद्ध गरिदिने इच्छा मात्र उत्पन्न गर्नुहुन्छ । निर्वाणभन्दा बढी उत्तम अर्थ र हित भन्ने पनि

Downloaded from http://dhamma.digital/

छैन । तसर्थ तथागतले उपदेश गर्नुपर्ने निर्वाणधातु3सर्वोत्तम अर्थ र हितको निम्ति मात्र भएको कुरा **'परमं हिताय'** द्वारा पुनः गुणको रूपमा प्रशंसा गर्नु परेको छ ।

बुद्धको रत्न भाव

वन वर्णन काव्य एउटा भेटिंदा काव्य रस अनुभव गर्न जान्ने व्यक्तिका निम्ति सुन्दर सुन्दर शब्द रचना अनुप्रासहरू पनि प्रसन्न र आकर्षक पार्ने कारक बन्दछ । अर्थ रसलाई पनि रमाईलो मानी आशक्त भइरहन्छन् । काव्य नबुझ्नेको निम्ति पग्रो भने उक्त काव्य कुनै हालतमा पनि मूल्यवान् हुँदैन । त्यस्तै नै देशनामा अर्थरस, शब्दरस अनुभव गर्न जान्ने व्यक्तिको निम्ति बुद्ध देशनामा असीम आकर्षकता, असीम प्रसन्नता हुन्छन् । लोकमा कुनै एउटा ग्रन्थ अध्ययन गर्नपाउने व्यक्तिहरूले ग्रन्थ जति राम्रो हुन्छ त्यति ग्रन्थकारक व्यक्तिलाई श्रद्धा राख्ने गौरव राख्ने सन्तोष मान्ने गर्ने जस्तै अर्थरस अनुभव गर्न पाएका व्यक्तिहरूले तथागत सम्यकसम्बुद्धप्रति जति श्रद्धा प्रसन्नता व्यक्त गरे पनि नपुग भइरहन्छ । त्यसैले पौराणिक शास्त्रविद् धेरै धेरै महास्थविरहरूले बुद्धपद प्रार्थना गर्दा रहेछन् । अर्थ जानेर जानेको अनुरूप आचरण गर्नुद्वारा मार्ग फल सम्म सिद्ध गरेका व्यक्तिहरूको श्रद्धा प्रसन्नता र सन्तोषको कुरा त भन्नै परेन । तसर्थ बुद्धोपदेश तथागतप्रति आकर्षक मान्नु श्रद्धा प्रसन्न पार्ने कारण भएकोले उक्त धर्म अनुसार तथागतको रत्न भावलाई **'इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं'** भनेर फेरी प्रशंसा गर्नु परेको हो ।

(४१) वरो वरञ्ञू वरदो वराहरो;
अनुत्तरो धम्मवरं अदेसयि ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

४१) **वरो**=उत्तम मनोवृत्तियुक्त भई देव मनुष्य धेरैले मन पराई कामना गर्न योग्य भएर पवित्र हुनुभएका; **वरञ्ञू**=साँच्चै सर्वोत्तम निर्वाणलाई समेत जान्नुभएका; **वरदो**=उत्तम धर्म निर्वाण दिनुभएका; **वराहरो**=असल पुरानो आचरण क्रम उत्तम मार्ग ल्याउनुभएका; **अनुत्तरो**=जोडा नभएका सर्वोत्तम तथागतले; **धम्मवरं**=उत्तम धर्म; **अदेसयि**=देशना गर्नुभयो । **बुद्धे**=तथागत बुद्धमा रहेको; **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको भाव आकर्षक गुणांग पनि; **पणीतं**=प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन**= यस सत्य वचनको कारणले गर्दा; **सुवत्थि होतु**= सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

देव-मनुष्य धेरैले मन पराई कामना गर्न योग्य भई पवित्र पुद्गल हुनुभएका, सर्वोत्तम निर्वाण जानेर उत्तम धर्म दिनुभएका पुरानो आचरण क्रम उत्तम मार्ग ल्याइदिनुभएका सर्वोत्तम तथागतले नानाविध धर्म बताउनुभयो । तथागतमा रहेको रत्न भनेर जानिने कारण यो गुण समूह पनि प्रणीत हो । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

बुद्धगुण

'वनप्पगुम्बे' आदिद्वारा परियत्ति धर्मले उहाँ तथागतको गुणलाई उल्लेख गरि देखाइसकेपछि **'वरो वरञ्ञू'** आदि यो गाथा देशना अनुसार लोकुत्तर धर्मले तथागतका गुणलाई उद्धृत गरी फेरी सत्य वचन बोल्नुभयो ।

वर-उत्तम पुद्गल

वर-इच्छा=कामना वाची हो । मनोवृत्ति उच्च विशाल भएका उत्तम व्यक्तिहरूले आकर्षक मानी कामना गर्न योग्य हुनाले तथागतलाई **वर** भन्दछन् । अवश्यमेव हो; तथागतको प्रसन्न हुनयोग्य शोभायमान भएको रूप कायलाई र सर्वज्ञता ज्ञानलाई अनि अरू अरू ज्ञान पनि अरूसँग असमान रहेका विशिष्ट गुणलाई जान्ने बुझ्नेहरूले हामी पनि यस्तो हुन पाए कति जाति हुनेथियो भनी कामना गर्दा रहेछन् । तथागत वर्षावास तीनमहिनासम्म अभिधर्म देशना गरिसक्नुभएपछि त्रयस्त्रिंशत् देवलोकबाट संकाश्य नगरमा तीनवटा भऱ्याङ्बाट देव ब्रह्माहरूलाई पछाडि राखी (देव ब्रह्माहरूको अगुवाई गरी) ओर्लनुहुँदा उहाँको श्री शोभा देख्नेहरूमा बुद्धवर प्रार्थना नगर्नेहरू कोहि नरहेको कुरा आज्ञा गर्नुभएको *धम्मपद अट्ठकथा (दु. १४७)* -मा उल्लेख भएकोलाई पनि आधार लिनु पग्रो ।

अर्को तरिका

तथागतलाई आफ्ना गुरू मान्नको लागि र उत्तम धर्म लाभको लागि मन पराई कामना गर्न योग्य भनेर पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ । यहाँ पनि उच्च मनोवृत्तियुक्त भई उत्तम व्यक्तिलाई मात्र अभिपिप्त अभीप्सित (प्रबल इच्छा गरिएको) भएको कुरा बुझ्नु पर्दछ । नीच मनोवृत्तियुक्त भएका हीन व्यक्तिहरू आफूहरू गुरू भईरहेकामा आफूभन्दा जान्नेहरूलाई गुरू मान्न मन पराउँदैनन् । शिष्य भए पनि आफ्नै गुरू मात्र ठूलो भनेर दरो गरी मानिरहन्छन् । आफ्नो सिद्धान्त मात्र

Downloaded from http://dhamma.digital/

राम्रो, सत्य भनी दरो गरी समातेर छोड्न चाहँदैन । उच्च मनोवृत्तियुक्त भएका उत्तम व्यक्तिहरूले त गुरू आशक्ति, व्यक्ति आशक्ति राख्दैनन् । असल धर्म मात्र खोजिरहन्छन् । यस क्षेत्रमा भावी आयुष्मान सारिपुत्र सञ्जयको दाहिने हात जस्ता शिष्यको रूपमा उच्च तहमा पुगे पनि सञ्जय जस्तै सन्तोष भएर नबसी आफ्नो सिद्धान्तमा सार तत्वयुक्त भईनसकेको जान्नासाथ नै असल धर्म खोजि नै रहे । आयुष्मान अस्सजि स्थविरलाई देखेको अवस्थामा यो व्यक्ति अन्य सम्प्रदायका हुन् भनी भेदभाव नराखीकन, व्यक्तिको विशिष्ट हाउभाउ देखेर विशेष धर्मले सम्पन्न हुनुपर्दछ' भनी अनुमान गरिसकेपछि नजिक गई सोधेर परीक्षण गरे । यस प्रकार विशिष्ट धर्म लाभ गरी तथागतकहाँ आइपुगे । सञ्जयाचार्यलाई आफूहरूसँगै नै तथागतकहाँ जानको लागि आमन्त्रण गर्दा आफू ठूलो घैंटो भएर बसिसकेपछि अब पानी उगाउने सानो घैंटो (लोटा) बन्न सक्दिनँ भनी अस्वीकार गरे । यहाँ **पणीताधिमुत्तिक** (= मनोवृत्ति उत्तम र प्रणीत भएका), र **हीनाधिमुत्तिक** (= मनोवृत्ति हीन भएका) भनी दुईथरी भेद भईरहेको स्पष्ट छ ।

उत्तम गुणले गर्दा

लोकमा असल क्रियाकलाप आचरण भएकालाई असल मानिस उत्तम व्यक्ति भनी तथा खराब क्रियाकलाप आचरण भएकालाई हीन मानिस, नीच व्यक्ति भनी भन्नुपर्दछ । प्रज्ञा सम्पत्ति आदि गुणहरूले युक्त भएपनि आचरण नराम्रो भयो भने उत्तम भन्न मिल्दैन; त्यसो हुनाले क्लेशबाट बिल्कुल रहित भई परिशुद्ध भई साँच्चैको **दन्त** (=संस्कृत भएको व्यक्ति); **सन्त** (=शान्त दान्त व्यक्ति) हुनुभएका तथागत उत्तम व्यक्ति हुनुभयो । त्योभन्दा अतुलनीय भएका बुद्धगुणहरूद्वारा विभूषित हुनुभएका हुनाले लोकमा सर्वोत्तम हुनुभयो । शब्द भनेको उक्त शब्दद्वारा व्यक्त गरिएका चीज वस्तु अनुसार त्यसको अर्थलाई स्तर तल माथि पार्नु स्वभाविक नै हुँदा सामान्य रूपले उत्तम व्यक्तिहरूप्रति सामान्य उत्तम अर्थ लिनुपर्ने भए पनि बुद्धप्रति प्रयुक्त उत्पन्न हुने यो **'वर'** शब्दको त सबैभन्दा सर्वोत्तम भनी अर्थ लिनुपर्दछ । उपरोक्त अभिप्राय अनुसार **'वर'** उत्तम गुणले संयुक्त भईराखेको हुनाले **'वर'** नाम भएको हो । नाम भनेको संयुक्त गुणअनुसार पनि लाभ हुने गर्दछ । नीलो रंगको वस्त्रलाई नीलो छ भनी भन्नुपरे जस्तै उत्तम गुणहरूले युक्त हुनुभएका बुद्धलाई उत्तम भनी भन्नुपर्दछ ।

वरञ्जू

विरागो सेट्ठो धम्मानं-अनुसार निर्वाणलाई सम्पूर्ण धर्मभन्दा पनि उत्तम भएकोले **'वर'** भनिन्छ । चारमार्गद्वारा निर्वाणलाई जाने मात्र बुद्ध बन्नु सुनिश्चित हुनाले उक्त सर्वोत्तम निर्वाणलाई बोधिवृक्षको पादमूलमा रहेको पल्लंकदेखि नै जानी देखी सक्नुभएका हुनाले **'वरं निब्बानं**=निर्वाणलाई; **जानाति**=जान्नुभएका हुनुहुन्छ' भन्ने अर्थ अनुसार **वरञ्जू** नाम भयो । निर्वाणलाई जान्नुभयो भनिएकोमा अरू अरू धर्महरू जान्नुहुन्न र भनी प्रश्न गर्ने ठाउँ छैन । 'निर्वाणलाई जान्दछन् भनेपछि उक्त निर्वाणलाई देख्ने मार्ग, फललाई र उक्त मार्ग, फल प्राप्ति कारण विपश्यना, समाधि, शील आदि धर्महरू पनि जानीसके' भन्ने अभिप्राय सिद्ध भइरहेको छ । मार्ग फल आदि धर्महरू पनि **वर**=शुद्ध उत्तम धर्महरू मात्र भएकोले **उक्कट्ठनिद्देस** (=सर्वश्रेष्ठलाई निर्देश गर्ने) नय अनुसार निर्वाणलाई मात्र व्यक्त गरिआएको हुनाले अरू अरू मार्ग आदि धर्महरूलाई पनि समावेश गरिसकिएको छ । अन्यत्र प्रधान नय भनिएकोलाई नै कुनै कुनै अर्थकथामा **उक्कट्ठनिद्देस** भनिएको हो ।

प्रत्येकबुद्ध श्रावकहरूले पनि निर्वाणलाई जानेको हुँदा **वरञ्जू** अरू अरू व्यक्तिहरूसँग केही विशेषता छैन होइन र भनी दोहरो भन्ने ठाउँ रहेको छ । प्रतिवेध ज्ञानको क्षेत्रमा गुरूबिना स्वयम् आफैले अनुभव गरी व्याप्त भई जान्नु देख्नु, देशना ज्ञानको क्षेत्रमा पनि तथागतले जस्तै जान्न नसकिने आदि कारणले गर्दा अरू अरू प्रत्येकबुद्ध श्रावकहरूलाई निर्वाण जानेका व्यक्तिहरूको रूपमा भन्न सकिए पनि तथागतलाई प्रशंसा गरिएको **वरञ्जू** भावमा त पुग्दैनन्, भेटाउन सक्दैनन् ।

वरदो

वरं ददातीति वरदो । वरं=उत्तम धर्म; **ददाति**= दिन्छन्; **इति**= त्यसैले; **वरदो**=वरद भनिन्छ । सर्वोत्तम निर्वाण धर्म हस्तगत गरिराख्नुभएका तथागतले आफूसँग सम्पूर्ण दुःखलाई केही पनि बाँकी नरहने गरी सोहरेर जम्मा गरी पूर्ण रूपले शान्त भइसकेको जानीसकेको हुनाले उक्त सम्पूर्ण निर्वाण धर्म सत्वहरूलाई प्राप्त गराउने इच्छा गर्ने नै भयो । तसर्थ **वरदो**-उत्तम वस्तु दिईरहेका छन् भन्नुमा निर्वाण प्राप्ति कारण उत्तम धर्म, असल धर्म दिएको हुनाले **वर**-को स्वरूप मार्ग, फलसम्मको उत्तम धर्मलाई बुझी लिनुपर्दछ । उक्त असल धर्म दिइयो भने निर्वाण पनि दिइएको हुन्छ । ती धर्महरू आफूहरूले आचरण गरी प्राप्तभएको भएपनि तथागतले विधि सिकाई बाटो देखाई निर्देशन दिनुभएको अनुरूप आचरण गर्नुपरेको हुनाले तथागतले दिनुभयो भनेर नै भन्नुपर्दछ ।

लोकमा खराब व्यक्तिले खराब आचरणको अभ्यास गरेर बुझेर अरूलाई पनि खराब विषयमा निर्देशन दिईरहन्छ । असल व्यक्ति असल आचरणको अभ्यास गरिरहेका व्यक्तिद्वारा मात्र असल विषयमा निर्देशन दिने काम हुन्छ । सर्वोत्तम पनि भएका सर्वोत्तम धर्म पनि जानेका तथागतले वेनेय्यहरूलाई सर्वोत्तम धर्म र सर्वोत्तम धर्म प्राप्त गर्न सकिने कारण

Downloaded from http://dhamma.digital/

भएको असल विधि असल यथार्थ मार्ग दिनुहुने सुनिश्चित हुन्छ । तसर्थ **वरो वरञ्ञू वरदो** शब्दहरू अति सिलसिला मिलेको सहि भएको हुनाले औचित्यता गुणले परिपूर्ण भएका गुणपदहरू हुन् ।

महत्वपूर्ण गुण

वरदो- भन्ने गुणपद भगवान् बुद्धको अतिव महत्वपूर्ण भएको एउटा गुण नै हो; यस गुणको अनुरूप देव मनुष्यहरूको सन्तुष्टी श्रद्धा प्रसन्नता आदर गौरव विशेष रूपले ग्रहण गर्न पाएको हुनाले उक्त गुणले गर्दा नै बुद्धकालीन अवस्थामा देवमनुष्यहरूद्वारा प्रशंसाका स्वरहरू रूकेनन् । आजसम्म पनि उक्त प्रशंसाका स्वरहरू रूकेका छैनन्; त्यसरी विशेष रूपले प्रशंसा गरिएका घटनाहरूमध्यमा एउटा प्रशंसा शब्द (*पञ्चङ्गुत्तर २०६ नं*) उद्धृत गरी देखाउँछु ।

कारणपाली भन्ने एकजना ब्राह्मणले बैशाली देशमा लिच्छवी राजाहरूका काम धाम गरिरहँदा टाढाबाट आएका पिंगियानी भन्ने ब्राह्मणलाई देख्दा 'तपाँई कहाँबाट आउनुभएको हो' भनी सोधे । श्रमण गौतमकहाँबाट आएको कुरा बताएपछि 'श्रमण गौतमको प्रज्ञा शक्तिलाई तपाँई के ठान्नुहुन्छ नि, प्रज्ञावान भनेका त सबै एकैप्रकारका हुन्छन् होला नि, होइन र' भनी भने । त्यसबेला पिंगियानिले 'मैले कस्ता मानिस हुन्, कति क्षमता वाला हुन् भनी श्रमण गौतमको प्रज्ञा शक्ति जान्नलाई श्रमण गौतमको प्रज्ञा शक्ति जानेका श्रमण गौतम जस्ता व्यक्ति नै हुनु पर्दछ' भनी भने ।

'तपाँईले त श्रमण गौतमलाई श्रेष्ठ पवित्र प्रणीत भएको प्रशंसाद्वारा प्रशंसा गरिरहनु भएको छ । कस्ता विशिष्ट फल देखेर श्रमण गौतमप्रति यति धेरै श्रद्धा प्रसन्नता अनुभव गरी बसेका छौ नि त' भनी फेरी सोधे पछि पिंगियानीले तथागतका गुणहरू उल्लेख गरी सुनाए ।

'भो ब्राह्मण,... जस्तै कि सर्वोत्तम रसले हृष्ट पुष्ट भएका व्यक्तिले अर्को निक्ति र तुच्छ भएको रसहरू लोभ गरी मन पराई बस्ने छैनन्; त्यस्तै नै श्रमण गौतमले जस्तोसुकै गरी बताएको होस्, त्यो सुन्न पायो भने उक्त धर्म बाहेक अन्य श्रमण ब्राह्मणहरूका धारणा सिद्धान्तलाई लोभिई मन पराउने छैनन् ।

भो ब्राह्मण, ... जस्तै कि भोकले दुर्बल भएका व्यक्तिले मह लेपिएको लड्डु पायो भने जताबाट चाटोस् त्यतैबाट मिठो गुलियो रस मात्र प्राप्त गरिरहन्छन्; त्यस्तै नै श्रमण गौतमको धर्मलाई जसरी सुनेपनि उक्त धर्ममा आकर्षकता प्राप्त भइरहन्छ नै; चित्त निर्मल हुने प्राप्त भई रहन्छ नै ।

भो ब्राह्मण, ...जस्तै कि पीत चन्दन नै किन नहोस्, रक्त चन्दन नै किन नहोस् चन्दन एकटुक्रा पाएका व्यक्तिले त्यसलाई टुप्पो, फेद र बीच तीन मध्यमा जहाँबाट सुँघे पनि बास आएको गन्ध प्राप्त गरि नै रहन्छ; त्यस्तै नै श्रमण गौतमको धर्म जसरी सुनेपनि उक्त धर्ममा प्रसन्न हुने प्रीति प्राप्त भइ नै रहन्छ ।

भो ब्राह्मण, ...तीव्र रोग लागेर दुःख भोगीरहेको व्यक्तिलाई दक्ष बैद्यराजले तुरून्त तत्क्षणमा नै रोग निको पारी शमन गरिदिए जस्तै नै श्रमण गौतमले जताबाट बताए पनि धर्म सुन्न पाए भने उक्त धर्मका कारणले शोक सन्ताप, विलाप प्रलाप, शारीरिक दुःख, मानसिक दुःखहरू हराएर शान्त हुन जान्छ नै ।

भो ब्राह्मण, ...सफा सीतल स्वादिलो पानी पाइने रमाइलो रमणीय घाट भएको पोखरीमा घामको प्रकाशले पोलेर दण्ड भोगेर क्लिष्ट क्लान्त भएका पानीको प्यास लागेका व्यक्ति आएर त्यस पोखरीमा ओर्लेर नुहायो, पानी खायो भने दुःख कष्ट शास्ति सबै नै सित्तल शान्त हुन जानु जस्तो हो त्यस्तै नै श्रमण गौतमले जुन सुकै प्रकारले उपदेश गरेको होस्, सुन्न पाएका व्यक्तिले उक्त धर्मका कारणले दुःख कष्ट शास्ति सबै नै शान्त पारेर बस्दछन् नै ।'

पिंगियानीबाट तथागत बुद्धका गुणहरू सुन्नपाएको अवस्थामा कारणपाली आसनबाट उठेर देब्रे काँधमा खास्टो लर्काई दाहिने घुँडाले भुईंमा टेकी तथागत भएतिर हात जोडेर **'नमो तस्स'** प्रणामद्वारा तीनपल्टसम्म उदान व्यक्त गरी अभिवादन गरे । (नमो तस्स अभिप्राय अन्यत्र पल्टाई हेर्नू ।)

वराहर

'वरं आहरतीति वराहरो'-वरं=आठवटा मार्गाङ्ग पुरानो उत्तम मार्गलाई; **आहरति**=ल्याउँदछ; **इति**=तसर्थ; **वराहरो**=वराहर भनिन्छ । **'कतमो च भिक्खवे पुराणमग्गो, पुराणअञ्जसो पुब्बकेहि सम्मासम्बुद्धेहि <u>अनुयातो;</u> अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो**=भिक्षुहरू हो, पहिले पहिलेका एकपछि अर्को आएका बुद्धहरूले क्रमशः अनुगमन गर्नुभएको सिधा बाटो, पुरानो महामार्ग कुन हो ? आठ अंग भएको यही आर्य मार्ग नै रहेछ' भन्ने *निदानवग्ग संयुत्त नगर सुत्त (३२९)* अनुसार एक बुद्धपछि अर्को बुद्धहरूले अनुगमन गर्नुभएको एक मात्र मार्ग भएको पुरानो महामार्ग, आर्य मार्गलाई नै **वराहर** -मा **वर=**असल उत्तम मार्ग भनी भनिएको छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

दीपंकर तथागतको पालादेखि शुरू गरी पारमी परिपूर्ण गर्नुभई उक्त मार्गलाई हस्तगत गरी ल्याउनुभयो । तथागतले निर्देशन गर्नुभएको अनुसार उक्त मार्ग पार हुने गरी गमन गरी सम्पूर्ण दुःख निरोध र शान्त पारी बसेका देव मनुष्य ब्रह्माहरू अनगिन्ति नै छन् । आज उक्त महामार्ग प्रकटरूपमा रहेको छ । उक्त मार्गमा पुग्नुको कारण असल विधि असल मार्गहरू तथागतको निर्देशन अनुरूप नै स्वरूप नबिग्रनेगरी सुरक्षित रहेको छ; उक्त मार्गमा जानेहरूले साँच्चैको सुख अनुभव गर्नपाउने हुँदा अनुगमन नगर्नेहरूले संसार दुःखसँग निश्चित रूपले कुश्ति लड्दै गईरहनुपर्ने हुन्छ ।

गणक मोग्गल्लान

यस विषयमा *उपरिपण्णास गणक मोग्गल्लान सुत्त (५२)* पनि याद गर्न योग्य भएकोले सारांश उद्धरण उद्धृत गरी देखाउनेछु । गणकमोग्गल्लान ब्राह्मणले तथागतसँग निवेदन गरेको कस्तो हो भने- 'भो गौतम... हजुरका अववाद उपदेश सुन्नपाएका शिष्य श्रावकहरू सबैले नै निर्वाण प्राप्त गर्दछन् र ? कसैकसैलाई प्राप्त नभएको पनि छ कि ? 'सबैले गर्दैनन्, कसैले प्राप्त गर्दछन्, कसैले प्राप्त गर्दैनन्' भनी आज्ञा भएपछि 'भो गौतम,..निर्वाण पनि प्रकटरूपमा नै रहेको छ, निर्वाणगामी मार्ग पनि प्रकटरूपमा नै रहेको छ; विधि सिकाईदिएर बाटो देखाउनजान्ने हजुर गौतम पनि रहेकै छन्; त्यसो हुँदा पनि के कारणले हो कसैले प्राप्त गरेका र कसैले प्राप्त नगरेका ? भनी फेरी निवेदन गरे ।

'ब्राह्मण,...यस विषयमा तिमीसँग नै सोध्नेछु । तिमीलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो जवाफ देऊ; राजगृह नगर जाने बाटो तिमीलाई थाहा छ कि' भनी सोध्नुभएपछि 'जानेको छु' भनी जवाफ दिए । 'एकजना मानिसले तिमीसँग राजगृह जाने बाटो देखाईदिन अनुरोध गर्दा तिमीले फलानो ठाउँबाट फलानो ठाउँ जाऊ, फलाना ठाउँमा पुग्नेछौ भनी बाटो बताएपछि उक्त व्यक्ति तिमीले निर्देशन दिएको अनुसार नगई गल्ति बाटोमा गई फेरी फर्केर आउन सक्छ । अर्को व्यक्ति भने तिमीले निर्देशन दिएको अनुसार नै गई राजगृह नगरमा पुग्नसक्छ । ब्राह्मण,..राजगृह पनि प्रकट रूपमा रहेको छ; राजगृह जाने बाटो पनि प्रकट रूपमा रहेकै छ । बाटो देखाउनजान्ने तिमी पनि रहेकै छौ । त्यस्तो भएता पनि एकजना भने राजगृहमा पुग्यो, अर्को भने राजगृहमा नपुगेको किन नि' भनी सोध्नुभयो । 'भो गौतम, ...म के गर्न सक्छु र; म त बाटो देखाउने मात्र हूँ' भनेर बिन्ती गरेपछि 'ब्राह्मण,...त्यस्तै हो, निर्वाण पनि रहेकै छ; निर्वाणगामी मार्ग पनि रहेकै छ; विधि सिकाई बाटो देखाउने म तथागत पनि रहेकै छु; तर पनि कसैले निर्वाण प्राप्त गरेका छन्; कसैले प्राप्त गरेका छैनन्; यस विषयमा म तथागत के गर्न सक्छु र; म तथागत त विधि सिकाई बाटो देखाउने मात्र हूँ' भनी आज्ञा हुनुभयो । तथागतप्रति मान मर्यादा सत्कार सन्मान भएको व्यक्ति भयो भने तथागतको मार्ग निर्देशन सुनेर मात्रले, जानेर मात्रले सन्तोष भई नबसीकन त्यहाँ नपुगेसम्म सिद्ध हुने अवस्थासम्म अगाडि बढीरहेको हुन मात्र सुहाउँछ ।

औचित्यता गुण

उत्तम धर्म धारण गरी हिंड्न सकेमा मात्र सर्वोत्तम निर्वाण जान्न पाइन्छ; निर्वाणगामी असल मार्ग दिनसक्ने बन्न पाइन्छ । त्यसरी सर्वोत्तम धर्म दिनसक्नाले **वर**=उत्तम व्यक्ति बन्न पाइन्छ । सर्वोत्तम धर्म पनि जान्दछन्, सर्वश्रेष्ठ धर्म पनि दिने भएकोले **वर** भयो भने उक्त वरत्व सामान्य वर मात्र होइन; कसैले उछिन्न नसकिने वर नै भयो भनी **अनुत्तर-वर-**लाई गरूत्व गौरव हुनेगरी फेरी दोहरो वर्णन गरी देखाएको जस्तो भएको छ । सबै पूर्णरूपले सर्वश्रेष्ठ भए भने उक्त उत्तम तथागतले बताउनुभएको धर्म साँच्चै नै सत्य भएको सर्वश्रेष्ठ भएको हुनै पर्ने भयो भनी **'धम्मवरं अदेसयि'** लाई फेरि जोड दिएको हो । यी गुणहरू अनुरूप नै तथागत बुद्ध धेरैका आकर्षक रत्न हुनपुगे । यो सिंगै गाथाको तालमेल अतिव अनुकूल र उपयुक्त भएकोले यो देशना औचित्य गुणले सम्पन्न रहेको छ ।

४२) **खीणं पुराणं नवनत्थि सम्भवं;**
विरत्तचित्ता' यतिके भवस्मिं ।
ते खीणबीजा अविरूल्हि छन्दा;
निब्बन्ति धीरा यथायं पदीपो ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

४२) (**येसं खीणासवानं**=जो उत्तम अरहन्त आर्यहरूका); **पुराणं**=पुरानो कर्म समूह; **कुशल अकुशल**; **खीणं**=शक्ति हीन भई क्षीण भईसक्यो । **नवं**=नयाँ कर्म पनि; **नत्थि सम्भवं**=प्रकट रूपमा उत्पन्न हुनु बिल्कुल रहेन । **आयतिके भवस्मिं**=पछि उत्पन्न हुनेवाला नयाँ जन्ममा; **विरत्तचित्ता**=मदमस्त भई प्यारो अनुभव गर्नु आशक्ति रहित भएको चित्त उपलब्ध भईसके; **ते खीणासवा**=उहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू; **खीणवीजा**=प्रतिसन्धि बीज खतम भइसकेका व्यक्तिहरू; **अविरूल्हि छन्दा**=जन्म जोडेर स्थीर र वृद्धि गर्नमा टाँसिएका छन्द खतम भइसके; **अयं पदीपो**=यो तेल बत्ति; **निब्बाति यथा**=निभेर शान्त हुन जाने जस्तै; **धीरा**=असली प्रज्ञावान् धीरजनहरू; **ते** खीणासवा=उहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू; **निब्बन्ति**=संसार चक्र घुम्ने सम्बन्ध फुस्केर सम्पूर्ण जाति निरवशेषरूपले निरोध र शान्त भईसके;

Downloaded from http://dhamma.digital/

संघे=अरहन्त संघमा; **इदम्पि रतनं**=यस रत्नको भाव आकर्षक गुण पनि; **पणीतं**=प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन**=यस सत्यवचनको कारणले; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

अरहन्त उत्तम आर्यहरूसँग पहिलेका पुराना अतीत कर्म पनि सिद्धिसके; नयाँ कर्म उत्पन्न हुने पनि रहेन; पछि उत्पन्न हुने नयाँ जन्मप्रतिको आशक्त भएको चित्त पनि रहेन । उहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू प्रतिसन्धि बीज पनि सिद्धिसकेका भईसके; नयाँ जन्मसँगै जोडिएर उत्पन्न हुनु वृद्धि हुनुमा आशक्त भएको छन्द पनि खतम भएका भईसके । उहाँ अरहन्त प्रज्ञावान धीरहरू यो तेल बत्ति शान्त भएर जाने जस्तै वर्तजाति सबै निरवशेष रूपले निरोध र शान्त भएका भईसके । अरहन्त संघमा यस रत्नको भाव आकर्षक गुणांग पनि प्रणीत रहेछ । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

अरहन्त गुणांग

अरहन्त आर्यहरूको अनुपादिसेस निर्वाण प्रवेश अतिव विशिष्ट र उत्तम भएको एक प्रकारको गुण विशेष, एक थरीको फलानिशंस नै हो । कारण- जाति रहित नहुन्जेसम्म साँच्चै नै उत्पन्न हुनेवाला सम्पूर्ण वर्त दुःख, निरोध र शान्त हुनु कारणले नै हो । तसर्थ उक्त गुणद्वारा अरहन्त आर्यलाई प्रशंसा गरी सत्यवचन बोल्न चाहेकोले **'खीणं पुराणं'** आदि भनी दोहरो बताउनुभयो ।

पुरानो कर्म पनि सिद्धिन्छ

कर्ममा फल, विपाक उत्पन्न गर्नसक्ने बीजधातु शक्ति रहेको छ । ती कर्महरू उत्पन्न भइसकेपछि निरोध हुनगएपनि बीजधातु शक्तिलाई त पुद्गलको सन्तानमा गाडेर छोडिजानु स्वाभाविक भईरहन्छ । तृष्णाले भिजेको धातु रहिरहेमा ती शक्तिहरूको प्रभाव सामर्थ्य रहि नै रहने हुनाले पछिका प्रतिसन्धिलाई उत्पन्न गराउने भएर अझै नसिद्धिने रहेछ । टाँसिने धातु, भिजेको धातुयुक्त फलको बिउबाट बिरूवा उम्रनु जस्तै तृष्णानुशय बाकिरहेका व्यक्तिहरूको कर्म पनि तृष्णा टाँसिने धातुबाट अलग्ग भईनसकेको हुनाले प्रतिसन्धि उत्पन्न गराउने रहेछ । आगोले छोएको, आगोमा पोलिएको बिउबाट भने भिजेको धातु सुक्नाले बिरूवा नउम्रने भएजस्तै अरहन्तहरूमा तृष्णा हटाइसकिएको कारणले तृष्णाले टाँसिने तत्व सुकीसकेको हुनाले प्रतिसन्धि उत्पन्न हुनदिने छैन । त्यसरी प्रतिसन्धि उत्पन्न गराउने बीजधातु शक्ति बाकी नरहेकोलाई उद्देश्य गरेर **'खीणं पुराणं'** भनी बताउनु भयो । (**पुरा भवं पुराणंपुरा**=पहिले; **भवं**=उत्पन्न भएको हो; **पुराणं**=पहिले उत्पन्न भएको; 'पुरातो णो च' *मोग्गल्लान सूत्र (४-२२)* द्वारा भव अर्थमा ण प्रत्यय लगाउनु हो ।)

नयाँ कर्म उत्पन्न हुँदैन

अरहन्तहरूले बुद्ध पूजा गर्नु, दान दिनु आदि रूपले अझै कुशल कर्म गर्दछन् । तर उक्त कुशल कर्ममा उपरोक्त धातु शक्ति नभएकोले कर्म भावमा नपुगीकन नै **करणमत्तं क्रिया**=गर्नु मात्र, कुनै पनि परिणाम उत्पन्न नगर्ने क्रिया मात्र भन्नुपर्दछ । तृष्णा क्षय भइसकेका पुद्गलका कुशल कर्महरूले मूल जराबाट टुक्रिइसकेको रूखबाट फूल फल उत्पन्न नगरीकन झरेर जाने जस्तै प्रतिसन्धि उत्पन्न नगरीकन **'नवं नत्थिसम्भवं**=नयाँ कर्महरू पनि प्रकट हुनु बिल्कुल रहेन' भनेर बताउनु भएको हो ।

नत्थि सम्भवं अर्थ

(**सम्भव**- लाई *परित्राण टीकाले*- कर्मवाचीको रूपमा व्यक्त गरिएको छ । **'तुल मतुलञ्च सम्भवं'** आदिमा कर्म-वाची रहेको हुनाले हुन सुहाउने त हो । तर *अट्ठकथा*को भाव त होइन । **'अत्थि खीरा गावी, अत्थि खीरा ब्राह्मणी'** आदि द्वारा **'अत्थि खीरा'** भनेको बहुब्रीही समास व्याकरणमा देखिन्छ । **अत्थि**- लाई **विभत्ति पटिरूपक अव्यय** (=विभक्ति आकारको निपात) भनेर र **विभत्यन्त पटिरूपक** (=विभक्ति अन्त रहेको पद जस्ता अव्यय) भनी भनिएको छ । तसर्थ **'विज्जमानं खीरं अस्साति अत्थिखीरा'** भनेर (विग्रह) गरिएको छ । **अस्सा**= उक्त ब्राह्मणी (गाई) सँग; **विज्जमानं**=रहेको छ; **खीरं**=दूध; **अत्थि**=रहेको छ; **इति**=तसर्थ; **अत्थिखीरा**=अत्थिखीर भनिन्छ ।

उक्त अत्थिखीरा जस्तो नै नक्कली विभक्ति निपात भएको **नत्थि** पद र **सम्भव** बहुब्रीही समास भईरहेको जनाउन खोजेकोले **'नत्थि-सम्भवन्ति अविज्जामान पातुभावं'** भनेर *अर्थकथा*मा उल्लेख गरिएको हो । **नत्थि अविज्जमान** (=नरहेको) अर्थवाची हो । **सम्भव-पातुभाव** (=प्रकट हुनु) अर्थवाची भयो । **अविज्जमानो सम्भवो अस्साति नत्थि सम्भवं-अस्स**=उक्त कर्मको; **अविज्जमानो**=विद्यमान नरहेको; **सम्भवो**=प्रकट रूपमा उत्पन्न भई आउनु; **अत्थि**=रहेको छ; **इति**=त्यसैले; **नत्थिसम्भवं**=नत्थिसम्भव भनिन्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

नयाँ जन्ममा टाँसिदैन

सत्वहरू आआफ्ना जन्ममा अति नै टाँसिएर बस्ने गर्दछन् । जन्म (आयु) सिध्दिंदै जानुलाई चिंता लिएर डराई बस्दछन्, जुनसुकै वस्तुले पनि साटेर रोक्न चाहँदैन । मजबूर भएर यो जन्म त्याग गर्नु परे पनि तदनन्तर अर्को नयाँ जन्ममा उत्पन्न हुनलाई, असल जन्म पाउनको लागि कामना गरिरहन्छन् । यो धेरै धेरै जन्मदेखि पछ्याउँदै आइरहेको तृष्णाको सामर्थ्य नै हो । उक्त तृष्णालाई हटाई सक्नुभएका अरहन्तहरू यो जन्म खतम हुनुदेखि पनि डराउँदैनन्; नयाँ जन्म लिनलाई पनि इच्छा रहेनन् । तसर्थ **'आयतिके भवस्मिं विरत्तचित्ता'**=पछिको नयाँ जन्ममा टाँसिने चित्त रहेन' भनी बताउनु भएको हो ।

यहाँ जन्म अन्त हुनुदेखि डराउँदैन; भावी जन्मको पनि इच्छा हुँदैन भनिएकोले मरण हुनु रूच्दछ आकर्षक लाग्दछ; यस वर्तमान जन्ममा जिउनुमा प्रफुल्लित र सन्तुष्ट भइबसेको छ भनी ठान्नु हुँदैन । ज्यामिले ज्यालाको इच्छा गरी उक्त ज्याला प्राप्त हुने समय कुरी बस्ने जस्तै साँच्चै निरोध र शान्त हुने सुख लाभ प्राप्त हुने समयलाई प्रतीक्षा गरिरहन्छन् ।

प्रतिसन्धि बीज छैन

माटो छैन भने रूख बिरूवा उम्रन सक्दैन भन्ने अर्थ सिद्ध हुन्छ । कर्महरू अन्त भयो भने प्रतिसन्धि उत्पन्न हुनेछैन भन्ने अर्थ पनि सिद्ध हुने नै भयो । यो तथ्य चिन्तन मनन गरेमा मात्र बुझिने अर्थ भएकोले सिधा बुझेर श्रद्धा प्रसन्न अनुभव गर्नको निम्ति कर्म क्लेश अन्त हुने कारणले प्राप्त हुने गुणानिशंसको रूपमा **खीणबीजा** भनेर दोहरो प्रशंसा गर्नु परेको हो । कर्मलाई कारण गरी प्रतिसन्धि उत्पन्न हुने हुनाले कर्मलाई खेत र प्रतिसन्धिलाई बिउ भनी उपमा दिएर **'कम्मं खेत्तं विञ्ञाणं बीजं'** भनी बताउनुभयो । प्रतिसन्धिले अनेक संसार दुःख, अनेक दोषहरू उत्पन्न भईआउनु कतिसम्म अनर्थ हुने रहेछ त, कतिसम्म गुणहीन श्रीशोभाहीन भईरहने हो त भनी विचार गर्दा प्रतिसन्धि अन्त हुनु कतिको भव्य गुणविशेष हुने कुरा बुझ्न सकिन्छ । तसर्थ अरहन्त आर्यहरूको यस **खीण बीज** भाव गुण प्यारो गर्न योग्य, आकर्षक भएको, कामना गर्न योग्य सन्मान गर्न योग्य भएको गुण नै रहेछ ।

जन्म विपुलता अनावश्यक

सत्वहरू आफूहरू उत्पन्न भइरहेको जन्मबाट अन्त होस् भन्दा रूचाउँदैनन् । बस्न नपाएर मरण हुन लाग्यो भने नयाँ जन्मको त इच्छा भईरहनु स्वाभाविक नै भयो । एउटा जन्म मात्र होइन जन्मैपिच्छे फलानो जन्म फलानो सम्पत्ति ऐश्वर्य प्राप्त गर्न पाउँ भनी अझ जन्म विपुलताको कामना गरिरहन्छन् । यो छन्द तृष्णाको हात नै हो । तृष्णा रहित हुनुभन्दा अगावै अरहन्तहरूसँग यस्तो छन्द रहेको भएपनि तृष्णा हटाईसकेको अहिलेको अवस्थामा त **'खीणा जाति**=ममा प्रतिसन्धि अन्त भइसक्यो' भनी निरीक्षण गर्दा प्रत्येकबार सन्तोष र तृप्त भई रहने हुनाले अविछिन्न रूपले जन्म अभिवृद्धिको इच्छा कहाँबाट होला र ! तसर्थ **'अविरूल्हि छन्दा'** भनेर दोहरो प्रशंसा गर्नु परेको हो । नयाँ जन्मको कामना गर्नु छन्दतृष्णा दुःख उत्पत्तिको कारण खराब अमंगल मात्र रहेको छ ।

उक्त तृष्णा छन्दलाई जिउँदे हटाएर घात गर्नसक्ने अरहत्त मार्ग भन्ने **अविरूल्हि छन्द** भाव साँच्चैको श्रीशोभा र मंगल नै भएकोले अतीव कामना र प्रार्थना गर्न योग्य एउटा गुणविशेष नै रहेछ ।

तेलबत्ति शान्त हुनु झैं

च्युतिपछि प्रतिसन्धि जोडिएर नै उत्पन्न हुने हुनाले जन्म नछुटेका पृथग्जन शैक्षहरूमा पछि देव ब्रह्मा सेतो कालो आदि प्रज्ञप्तिहरू फेरी उत्पन्न हुनेछ । अरहन्तहरूसँग च्युति विज्ञान निरोध भईसक्नासाथ एकसाथ सम्बन्ध खतम भईसक्ने भएकोले शान्त हुनजानेछ । तेलबत्ति शान्त भयो भने (निभेपछि) कहाँ गयो भनी भन्ने ठाउँ छैन; आगो भनी नाम बोलाउनु पनि रहँदैन; शान्त भयो भनी भन्नु मात्र हुने झैं अरहन्तहरू पनि परिनिर्वाण च्युतिको अनन्तरमा पूर्णतः शान्त भईसक्ने हुनाले कुन ठाउँम पुगे; अझै उत्पन्न भयो; उत्पन्न भएन- आदि भनी भन्ने अवसर छैन; मनुष्य, देव, ब्रह्मा आदि भनेर प्रज्ञप्त गरिने वस्तुहरू बाकी नरहनाले प्रज्ञप्त गर्ने कारण पनि पार गरिआईसकेको हुन्छ ।

सत्यलाई नदेखेर मात्र

आयुष्मान सारिपुत्रले चक्षु-आदि छवटा द्वार, चक्षु-विज्ञान आदि छवटा विज्ञान, थरी-थरी छुट्याएर सम्बन्धित द्वार विज्ञानमा मेरो सम्पत्ति भनी, म भनी, आत्म भनी अनुभूति गर्दछौ र देख्दछौ र भनी आयुष्मान छन्नसँग सोध्नुभयो । त्यसरी अनुभूति नभएको नदेखेको कुरा निवेदन गरेपछि केलाई देखेर कसरी जानेर त्यसरी अनुभूति नभएको नदेखेको नि भनी फेरी सोध्नुभयो । त्यसबेला आयुष्मान छन्नले उक्त धर्ममा विनाश र निरोधलाई देखेर निरोध र अन्तको भावलाई जानेर त्यसरी अनुभूति नभएको नजानेको तथ्य निवेदन गरे *(सं. २-२८३)*

Downloaded from http://dhamma.digital/

यस तथ्यद्वारा स्वभाव धर्महरूको अन्त हुने निरोधलाई देख्ने व्यक्तिसँग तृष्णा मान दृष्टि उपादान स्थीर रहनेवाला छैन भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । स्वभाव धर्महरूलाई र सम्बन्धित स्वभाव धर्महरूलाई निरोध हुनु अन्त हुँदै जानुलाई अनि स्वभाव-धर्महरू शान्त रहेको निरोध धातुलाई देखिसकेका व्यक्तिले वास्तविक सत्य धर्मलाई प्रकट रूपमा देखी जानी बसेको हुनाले आत्म भनी, उच्छेद भयो, स्थीर भई बस्यो भनी अरहन्तहरू च्यूत भएपछि अझै उत्पन्न हुन्छ कि, हुँदैन कि भनी चिन्तन गर्ने अवसर बचन बोलीले व्यवहार गर्ने अवसर रहेन । साँच्चै नै हो; मृगतृष्णा भनेर राम्ररी नजान्नेले मात्र मृगतृष्णालाई पानी सम्झेर बस्दछ; चटकलाई साँच्चैको सत्य सम्झी बसेको मात्र छल गरिरहेको भनी नजानेको व्यक्ति मात्र भयो । जान्नेले त छल गरिरहेको मात्र भएकोले सत्य होइन भन्ने तथ्य बुझेको हुन्छ ।

उल्टो दृष्टि

सम्पूर्ण त्रिपिटक जानेका बुझेका व्यक्तिलाई केही पनि नजान्ने व्यक्तिले कुनै तरिकाले पनि बुझ्न सक्दैन । यदि कल्पनावादी भएर कल्पना गरे भने पनि उक्त व्यक्तिको ज्ञान शक्तिलाई भेट्ने गरी कल्पना गर्न त बिल्कुल सक्दैन । जे पायो त्यही मनमा कल्पना मात्र भइरहने हुनाले यथार्थ कुराको कल्पना त हुनै सक्दैन । समुदय अन्त हुनाले रूप, नाम स्कन्धबाट बिल्कुल मुक्त रहेको भाव **गम्भीर**=गहिरो; **अप्पमेय्य**=परिमाण गर्न नसकिने; **दुप्परियो**गाह=भित्र घुस्न गाहारो छ भनी भनिएको हुनाले निरोधलाई साक्षात् अनुभव छैन, अज्ञानी, अबूझहरूले उक्त स्थितिलाई ज्ञानले देख्नसक्नु त टाढाको कुरो हो, अनुमान मात्र गर्नु पनि सजिलो छैन । निरोधसम्म प्रत्यक्ष रूपले पुगीसकेका जानीसकेकाहरूले मात्र बुझ्न सक्लान् । तसर्थ अरहन्तहरूसँग भएका साँच्चै नै आकर्षक निरोध सामान्य पृथग्जनहरूको लागी भयंकर दुःख भएको हुनसक्छ । अरहन्तहरूको घृणाजनक रहेका वस्तु आरम्मणहरू भने उनीहिरूका लागी सबभन्दा उपयोगी सुख आकर्षक मान्न योग्य विषय भएर पारस्परिक दृष्टी उल्टो र विरोधी भइरहन्छ ।

सदेवकस्स लोकस्स; एते वो सुखसम्मता ।
यत्थ चेते निरूज्झन्ति; तं तेसं दुक्खसम्मतं ।
सुखं दिट्ठमरियेहि; सक्कायस्स निरोधनं ।
पच्चनीकमिदं होति; सब्बलोकेन पस्सतं ।

सदेवकस्स लोकस्स=निर्वाणधातु देख्न नजान्ने देव सहित सम्पूर्ण लोकले; **एते=**यी रूप, शब्द आदि आरम्मण कामगुणहरूलाई; **सुखसम्मता**=सुख भनेर नै दृष्टि भुलेर सम्मत गरिरहन्छन् । **यत्थ**=जुन निर्वाणधातु उत्तम धर्ममा; **एते**=ती वस्तु आरम्मण कामगुणहरू; **निरूज्झन्ति**=बिल्कुल सोहरेर निरोध र शान्त हुने गर्दछ । **तं च**=साँच्चैको शान्त धातु उक्त निर्वाणलाई भने; **तेसं**=तृष्णा व्याप्त पृथग्जन भनिने ज्ञान दृष्टि नहुने ती देव मनुष्यहरूले; **दुक्खसम्मतं**=भयानक देखेर असल नठानी धेरै नै नीच सम्झेर निक्ति मानी दुःख भनी सम्मत गरिरहने हुन्छ ।

सक्कायस्स=उपादानको क्षेत्र आशक्ति कारण पाँच स्कन्ध समूहको; **निरोधनं**=बिल्कुल सोहरेर साँच्चै निरोध र शान्त हुने उत्तम निर्वाणलाई; **सुखं**=साँच्चैको सुख अवश्य रहेछ भनी; **अरियेहि**=निर्मल विशुद्ध आर्यहरूले; **दिट्ठं**=साक्षात् पुगी बुझी सकेका छन् । **इदं**=देव मनुष्य सामान्यहरूले देख्न अयोग्य भएको उत्तम निर्वाणधर्म यस शान्ति धातुलाई; **पस्सतं**=मार्ग ज्ञान, फल ज्ञान दृष्टि भएकाहरू उत्तम आर्यहरूको निम्ति; **सब्बलोकेन**=क्लेश भनिने पितल पिचःलं चप्राले छोपिएर बसेका सम्पूर्ण लोकसँग; **पच्चनीकं**=दुईटा दृष्टि जोड्न नमिली बिल्कुल विरोधी र उल्टो नै हुने; **होति**=सत्य असत्य देख्ने ढंग वा धारणा नमिल्ने भइरहन्छ । *(सल्लायतनवग्ग संयुत्त ३४२)*

(४३) यानीध भूतानि समागतानि;
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं;
बुद्धं नमस्साम सुवत्थि होतु ।

(४३) **इध**=यहाँ; **भुम्मानि**=भूमिमा उत्पन्न भएका; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू छन् र; **अन्तलिक्खे**=आकाशमा; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू; **समागतानि**=समागम हुन आएका छन्; (ते/मयं=उनीहरू/हामीहरूले); **देवमुनस्सपूजितं**=देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न योग्य; **तथागतं**=तथागत भनिने; **बुद्धं**=भगवान् बुद्धलाई; **नमस्साम**=वन्दना गर्दछौं; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

(४४) **यानीध भूतानि समागतानि;**
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं;
धम्मं नमस्साम सुवत्थि होतु ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

(४४) **इध**=यस ठाउँमा; **भुम्मानि**=भूमिमा 60उत्पन्न भएका; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू छन् र; **अन्तलिक्खे**=आकाशमा; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू; **समागतानि**=समागम हुन आएका छन्; (ते/मयं=उनीहरू/हामीहरूले); **देवमुनस्सपूजितं**=देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न योग्य; **तथागतं**=तथागत भनिने; **धम्मं**=धर्मलाई; **नमस्साम**=वन्दना गर्दछौं; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

(४५) **यानीध भूतानि समागतानि;**
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं;
संघं नमस्साम सुवत्थि होतु ।

(४५) **इध**=यस ठाउँमा; **भुम्मानि**=भूमिमा उत्पन्न भएका; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू छन् र; **अन्तलिक्खे**=आकाशमा; **यानि भूतानि वा**=जो देवताहरू; **समागतानि**=समागम हुन आएका छन्; (ते/मयं=उनीहरू/हामीहरूले); **देवमुनस्सपूजितं**=देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न योग्य; **तथागतं**=तथागत भनिने; **संघं**=संघलाई; **नमस्साम**=वन्दना गर्दछौं; **सुवत्थि होतु**=सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

भूमिमा उत्पन्न देवताहरू, आकाशमा उत्पन्न देवताहरू यस ठाउँमा समागम हुन आएका छन् । ती धेरै देवताहरू हामीले देव मनुष्य धेरैबाट गौरब र पूजा गर्न लायक तथागत नामधारी बुद्धलाई नमस्कार गर्दछौं । सत्वप्राणीहरू सुखी स्वस्ति होउन् । (पछिल्ला दुइटा गाथामा **धम्म**,**संघ** मात्र फरक छ । विशेष केही छैन ।)

देवराजको वचन

'यानीध भूतानि' आदि तीनवटा गाथाहरू शक्र देवेन्द्रले उच्चारण गरेको गाथा भनिन्छ । तथागतले त्रिरत्नका गुण उद्धृत गरी सत्य वचन बोलेर शहर निवासी नागरिकहरू सुखी बनाउने उपाय गरिसक्नुभयो । म पनि नागरिकहरू सुखी बनाउनको लागी त्रिरत्नका गुणको आधार लिएर केही कुरा बोल्नु उचित हुन्छ भन्ने मनमा कल्पना गरी यी तीनवटा गाथाहरू व्यक्त गरेका हुन् ।

तथागत

तथागत शब्द अरू क्षेत्रमा बुद्धलाई मात्र सदा व्यक्त गरिने शब्द हो । यहाँ धर्म तथा संघलाई पनि तथागत शब्दले प्रशंसा गरिएका छन् ।

तथा=पहिलेका तथागतहरू आउनुभएको विधि अनुरूप; **आगत**=आगमन हुनुभएका बुद्ध । सम्पूर्ण लोकका हित र अर्थका निम्ति प्रयत्न गर्नुभएका पहिले पहिलेका बुद्धहरूले दशपारमी, भेदअनुसार तीसवटा, पाँचवटा महान परित्याग, तीनवटा चर्या आदि बुद्धकारक सर्वोत्तम धर्मलाई परिपूर्ण रूपले आचरण गर्नुभई बुद्धत्वमा पुग्नुभएको पद्धति अनुसार यिनी तथागत पनि ती धर्महरू पूरा गर्नुभई बुद्धत्वमा पुग्न सकेका हुनुहुन्छ ।

अर्को तरिका

अर्को तरिकाले **तथा+गत**=भनी पद छुट्याएर **तथा**=पहिलेका तथागतहरू आउनुभएको विधि अनुसार; **गत**=आउनुभएका बुद्ध । पहिलेका तथागतहरू जन्मनासाथ सातपाइला चाल्नु भएजस्तै यिनी तथागत पनि त्यहि विधिअनुसार आउनुभएको हो । त्यसपछि फेरी गमु गम् (धातु) भनेको जानु मात्र होइन जान्नु समेतलाई व्यक्त गर्ने भएकोले **तथा**=पहिलेका तथागतहरूले जान्नुभएको ढंगले **गत**=जान्नुभएका बुद्ध भनी बुझ्नु पर्दछ । पहिलेका तथागतहरूले चार आर्यसत्य जान्नुभयो; सर्वज्ञता ज्ञानद्वारा सम्पूर्ण जान्नुभयो; त्यही ज्ञान अनुरूप यिनी तथागतले पनि जान्नुभएका हो ।

गद-गत-भएको हो भनी अर्को तरिकाले विचार गरे भने **तथा**=पहिलेका तथागतहरूले सत्य वचन, सत्य धर्मलाई व्यक्त गर्नुभए जस्तै; **गत**=व्यक्त गर्नुभएका तथागत भनेर पनि अर्थ बुझ्नुपर्दछ ।

धर्मको तथागत नाम

तथा=त्यस्तो गति अनुसार; **गत**=पुग्नु पर्ने धर्म । त्यस्तो गति भनेको शमथ विपश्यना एकबद्ध भई क्लेश पक्षलाई फारेर सफा गरेर पुग्नुपर्ने जस्तो गति रहेछ । शमथ विपश्यना सामर्थ्य क्लेशहरूलाई घात गर्ने हटाउने गरी पुग्नुपर्ने धर्म भनेको मार्ग हुनाले यस अर्थअनुसार मार्ग धर्म लाभ हुने हुन्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

निर्वाणको निम्ति त **तथा**=त्यस्तो प्रज्ञा ज्ञानद्वारा[61]**गत**=जान्नुपर्ने धर्म भनी अर्थ बताउनु पर्दछ । सम्पूर्ण दुःख नाशभई शान्तहुनसक्ने मार्ग ज्ञान जस्तोले जान्नुपर्ने धर्म हो भन्ने मतलब हो । *अर्थकथा*मा धर्मको स्वरूप मार्ग र निर्वाण धर्म दुईथरी मात्र वर्णन गरिएको छ । *खुद्दकपाठट्ठकथा* का आचार्यले त 'धम्मं सरणं गच्छामि' वर्णनमा पनि एके आचार्यहरूले मार्ग फल निर्वाणलाई व्यक्त गरिएको तथ्य देखाई आफ्नो मती अनुसार धर्मको स्वरूप मार्ग र निर्वाण मात्र भएको तथ्य उल्लेख गरिएको छ ।

सरण गमनको वर्णन भएको अरूअरू *अर्थकथा*मा **धम्मको** स्वरूप मुख्य र पर्याय अनुसार सबै धर्मलाई लिइएको छ । **'रागविराग मनेजम सोकं'** आदि *छत्तमाणवक विमानवत्थु पाली*मा त्यसरी सबै धर्मको शरण लिनको लागि बताइराख्नुभएको तथ्य पनि प्रमाण दिइएको छ । तसर्थ यस विषयमा पनि सबै धर्म ग्रहण गर्न अनुकूल रहेको छ । सम्पूर्ण धर्म जति सबै नै पूजनीय रहेका छन् । त्यसो भएपछि **तथागत**-शब्दमा फल धर्मको निम्ति **तथा**=उक्त मार्ग धर्म आरम्मण गरेअनुसार निर्वाणमा पुगेको ढंग अनुसार; **गत**=पुगेको धर्म भनेर र परियत्तिको निम्ति भयो भने **तथा**=ती पहिलेका तथागतहरूले जान्नुभएको ढंग अनुसार; गत=यिनी तथागतले जान्नुभएको धर्म भनेर पनि चिन्तन गर्नु पर्यो ।

संघको तथागत नाम

तथा=त्यो देखाएको ढंगले; **गत**=पुगेका व्यक्ति; उक्त पुगेको ढंग भनेको आफ्नो अर्थ र हितको निम्ति आचरण पालन गरिरहेका व्यक्तिहरू सम्बन्धित मार्गद्वारा पुगेको हुनाले संघ-लाई **तथागत** भनिन्छ ।

प्रेरणा

सदा मानं करे जानं; रतनं रतनत्तये ।
किं अन्धो रतनं लद्धा; विजानेय्य अनग्घतं ।

रतनत्तये=एक युगमा एकचोटी दुर्लभ ढंगले विशेषरूपले उत्पन्न भएको उत्तम त्रिरत्न प्रति; **रतनं**=आकर्षित हुन योग्य सबै गुणांगद्वारा जाज्वल्यमान भई सधैं नयाँ भईरहेको रत्नको भावलाई; **जानं**=धर्मको ऐनालाई बारबार अगाडि राखेर चिन्तन मनन निरीक्षण गरी जानेर; **मानं**=स्मृतियुक्त प्रतिपत्तिद्वारा खोली दिनुपर्ने सत्कार सन्मानलाई; **सदा करे**=जुन अवस्थामा भए पनि जीवित चर्या जन्माई आचरण गर्नुपर्दछ । **अन्धो**=प्रतिसन्धि अवस्थादेखि अन्धो भएको व्यक्तिले; **रतनं**=अमूल्य रहेको आकर्षक असल रत्नलाई; **लद्धा**=अवसर मिली लाभ भयो भने; **अनग्घतं**=मूल्य निर्धारण गर्न नसकिने भएकोले अनर्ध भएको भावलाई; **किं विजानेय्य**=लेश मात्र पनि दृष्टी नहुनाले कसरी पो जान्न सक्ला र ?

स्मरणीय अभिप्राय सहित रतन सुत्त नयाँ निश्रय समाप्त भयो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

मेत्त सुत्त नयाँ निश्रय

यस्सानुभावतो यक्खा, नेव दस्सेन्ति भीसनं ।
यम्हि चेवा'नुयुञ्जन्तो, रत्तिन्दिव'मतन्दितो ।
सुखं सुपत्ति सुतो च, पापं किञ्चि न पस्सति ।
एवमादिगुणूपेतं, परित्तं तं भणम हे ॥

करणीय' मत्थकुसलेन;
यन्त सन्तं पदं अभिसमेच्च ।
सक्को उजू च सुहुजू च;
सुवचो चस्स मुदु अनतिमानी ॥१॥

सनतुस्सको च सुभरो च
अप्पकिच्चो च सल्लहुकवुत्ति ।
सन्तिन्द्रियो च निपको च,
अप्पगब्भो कुलेस्व'ननुगिद्धो ॥२॥

न च खुद्द'माचरे किञ्चि,
येन विञ्ञू परे उपवदेय्युं ।
सुखिनो व खेमिनो होन्तु,
सब्बे सत्ता भवन्तु सुहितत्ता ॥३॥

ये केचि पाण भूतत्थि,
तसा वा थावरा व अनवसेसा ।
दीघा वा ये व महन्ता,
मज्झिमा रस्साका अणुकथूला ॥४॥

दिट्ठा वा ये व अदिट्ठा,
ये व दूरे वसन्ति अविदूरे ।
भूता वा सम्भवेसी वा,
सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ॥५॥

न परो परं निकुब्बेथ,
नातिमञ्ञेथ कत्थचि न. कञ्चि ।
ब्यारोसना पटिघसञ्ञा,
नञ्ञमञ्ञस्स दुक्ख'मिच्छेय्य ॥६॥

मता यथा नियं पुत्त -,
मायुसा एकपुत्त'मनुरक्खे ।
एवम्पि सब्बभूतेसु,
मानस भावये अपरिमाणं ॥७॥

मेत्तञ्च सब्बलोकस्मिं,
मानसं भावये अपरिमाणं ।
उद्धं अभो च तिरियञ्च,
असम्बाधं अवेर'मसपत्तं ॥८॥

तिट्ठं चरं निसिन्नो व,
सयानो वा यावतास्स वीतसिद्धो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

एतं सतिं अधिट्ठेय्य,
ब्रह्मसेतं विहार'मिधमाहु ॥९॥

दिट्ठिञ्च अनुपगम,
सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो ।
कामेसु विनेय्य गेधं,
न हि जातु'ग्गब्भसेय्यं पुनरेती'ति ॥१०॥

मेत्त-सुत्तको अर्थ

हे सत्पुरूषहरू, मैत्रीसूत्र परित्राणको आनुभावद्वारा धेरै देव यक्षहरूले भयंकर आलम्बन देखाउन सकेको छैनन् । त्यस मैत्रीसूत्र परित्राणमा रातोदिन निरन्तर अटुट रूपमा लागि उद्योग र अभ्यास गरिरहने व्यक्तिले सुखपूर्वक सयन गर्न पाउने छ । निदाउन सक्ने छ । निदाइरहँदा दुःस्वप्न देख्नुपर्ने छैन । इत्यादि गुणानिशंसले परिपूर्ण मैत्रीसूत्र परित्राण पाठ गरौं ।

शान्त शीतल निर्वाणलाई प्रतिबोध गरी जान्नु बुझ्न चाहने अर्थ र हितमा दक्षता भएको व्यक्तिले आचरणीय त्रिविध शिक्षा आचरणहरूको आचरण गर्नुपर्दछ । त्यो व्यक्ति समर्थ भएको हुनुपर्छ, सीधा सादा ऋजु भएको हुनुपर्छ, अति नै ऋजु भएको हुनुपर्छ, अनुशासन गर्न सजिलो, मृदु, कोमल स्वभाव भएको, निराभिमानी, सन्तोषी, भरणपोषण गर्न सजिलो, अल्पकृत्य, सरल वृत्ति भएको, शान्त दान्त इन्द्रिय सम्पन्न, परिपक्व बुद्धिमान, जंगली असभ्य स्वभाव नभएको र कुल गृहस्थी प्रति ममता र आशक्ति नभएको हुनुपर्छ ।

धेरै अन्य प्रज्ञावान्हरूले निन्दा र उपहास गरिने दुष्चरित्र हीनकर्म जतिसुकै सानो भएपनि गर्नु हुँदैन । सत्त्वहरू शारीरिक सुख भएका होऊन्, भय उपद्रव दूर भई शान्त शीतल रमणीय होऊन्, मानसिक सुख भएकाहरू पनि होऊन् ।

सबै त्रसित हुने पृथग्जन शैक्ष्यहरू, त्रसित नहुने अरहन्त पुद्गलहरू, लामा शरीर भएका सत्त्वहरू, स्थूल, मध्यस्थ सानो शरीर भएका सत्त्वहरू, अणुमात्रमा सत्त्वहरू, मोटाएका सत्त्वहरू, दृष्ट वा अदृष्ट सत्त्वहरू, दूरस्थ वा समीपस्थ सत्त्वहरू, पछि उत्पन्न नहुने, उत्पन्न भइसकेका, उत्पन्न भइरहेका अरहन्तहरू, भविष्यमा नयाँ जन्म लिनुपर्ने शैक्ष पृथग्जनहरू, संसारमा भएका यी सबै सत्त्वहरूको शरीर र मन दुबै सुखी होऊन् ।

एउटाले अर्कालाई छलकपट नगर्नु, जुनसुकै क्षेत्रमा भए पनि कसैलाई अपमान र अवहेलना नगर्नु, शरीर र वचनद्वारा कष्ट पुऱ्याई सास्ति गर्नु र द्वेष चित्तले परस्पर एउटाले अर्कोलाई दुःख दिने इच्छा नगर्नु,

जन्म दातृ आमाले आफ्नो औरसपुत्र एकलौटो छोरोको प्राणको बाजि राखेर समेत सदैव रक्षा गरिरहने जस्तै नै सम्पूर्ण सत्त्वहरू प्रति प्रमाण रहित भएको मैत्रीचित्तको भाविता र बृद्धि गर्नुपर्छ ।

माथि अरूपभूमि तलको कामभूमि र माझको रूपभूमि सम्पूर्ण लोकमा प्रमाण रहित भएको मैत्रीचित्तलाई संकीर्णता नहुने गरी दोष नामक आन्तरिक शत्रु नहुने गरी, बाह्य शत्रु पनि नहुने गरी भाविता र बृद्धि गर्नुपर्छ ।

उभिरहँदा, गइरहँदा, बसिरहँदा वा पल्टिरहँदा जबसम्म जागा रहिरहन्छ, तबसम्म मैत्री ध्यान स्मृतिलाई दृढताका साथ धारण एवं अधिष्ठान गर्नुपर्छ । यो बुद्धशासनमा यस मैत्रीध्यान स्मृतिद्वारा बास गरिरहनुलाई ब्रह्मविहार (प्रणीत श्रेष्ठ विहार) भनी तथागतहरूले आज्ञा गरिराखिसक्नु भएका छन् ।

त्यस मैत्रीध्यान प्राप्त गरिसक्नु भएको योगले आत्मदृष्टि उपादान नरहने गरी लोकुत्तर शील सम्पन्न श्रोतापतिमार्गज्ञानयुक्त भई वस्तु आलम्बन कामगुणमा क्लेशद्वारा आशक्त हुनुलाई बिल्कुल हटाइ सकेर निःसन्देह फेरि एकबार प्रतिसन्धि रहन नपर्ने भएको छ ।

(४६) यस्सा'नुभावतो यक्खा; नेव दस्सेन्ति भीसनं ।
यम्हि चेवा'नुयुञ्जन्तो; रत्तिन्दिव' मतन्दितो ।

(४७) सुखं सुपति सुत्तो च; पापं किञ्चि न पस्सति ।
एवमादिगुणूपेतं; परित्तं तं भणाम हे ।

४६) **हे**=हे सत्पुरूषहरू हो; **यस्स परित्तस्स**=जुन मैत्री सूत्र परित्राणको; **अनुभावतो**=प्रभाव सामर्थ्य आनुभावको कारणले; **यक्खा**=धेरै देवताहरूले; **भीसनं**=भयानक आरम्मणहरू; **नेव दस्सेन्ति**=देखाउन सक्दैनन्; **यम्हि चेव**=जुन मैत्री सूत्र परित्राणमा नै मात्र; **रत्तिन्दिवं**=रात दिन सधैं; **अतन्दितो**=अलसी नमानीकन; **अनुयुञ्जन्तो**=बारम्बार दरो गरी पाठ गरी बृद्धि गरी अभ्यास र उद्योग गरिरहने व्यक्ति;

४७) **सुखं**=सुख पूर्वक; **सुपति**=सुत्न पाइने हुन्छ; **सुत्तो**=निदाईरहेमा; **किञ्चि**=कुनै पनि; **पापं च**=डर लाग्ने खराब सपना पनि; **न पस्सति**=देख्दैनन् । **एवमादिगुणूपेतं**=इत्यादि परिणाम गुणांग आनिशंसले सम्पन्न भएको; **तं परित्तं**=उक्त मैत्री सूत्र परित्राणलाई; **मयं**=हामी; **भणाम**=पाठ गरौं ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

हे सत्पुरूषहरू हो, जुन मैत्री सूत्र परित्राणको अनुभावले गर्दा धेरै देवयक्षहरूले भयानक आरम्मण देखाउन सक्दैनन् । उक्त मैत्री सूत्र परित्राण रात दिन अटूट रूपले बारम्बार दरिलोसँग पाठ गरी वृद्धि गरी उद्योग र अभ्यास गरिरहने व्यक्ति सुख पूर्वक सुत्न पाउँदछ । निदाएमा पनि नराम्रा सपनाहरू पनि देख्दैन । इत्यादि परिणाम अनिशंसले परिपूर्ण भएको मैत्री सूत्र परित्राण हामी पाठ गरौं ।

प्रशंसा

'यस्सानुभावतो' आदि मैत्री सूत्र पढ्नु वृद्धि गर्नुमा बल लगाएर उद्योग गर्न इच्छा जगाउन परिणाम गुणांग आनिशंस देखाई आदर गरी प्रशंसा गरिएको गाथा नै हो । बुद्ध भाषित त होइन । पौराणिक आचार्यहरूको भनाई हो ।

निदान अर्थोत्पत्ति

मैत्री सूत्रको आनुभावले गर्दा धेरै देवयक्षहरूले भयानक आरम्मण देखाउन सक्दैनन् भन्ने फल त मैत्री सूत्र व्याख्या *अर्थकथा*मा उल्लिखित रहेको कथावस्तु अनुसारको नै परिणाम निदर्शन हो । एक समय पाँचसय भिक्षुहरू तथागतकहाँबाट कर्मस्थान ग्रहण गरिसकेपछि हिमवन्तसँग जोडिएको एउटा घना जंगलमा पसेर अलग्ग अलग्ग रूखमुनि भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गरिरहेका थिए । ती भिक्षुहरूको शीलानुभावले गर्दा ती रूखहरूमा बसिरहेका देवताहरू त्यहाँ बस्न संकोच मानी आफ्ना बाल बच्चाहरूको हात डोयाई जंगलमा यताउति घुमीरहेका थिए । आज फर्कलान् भोलि फर्कलान् भनी कुर्दा कुर्दा उहाँहरू नफर्कने भएको थाहापाएपछि त्यहाँ बस्ने आँट नलाग्ने गरी राती भयानक रूप वर्ण आवाजहरू निकाली देखाई तर्साएका थिए । उक्त कारणले गर्दा भिक्षुहरू थर्कमान भई नाना प्रकारका रोग लागेर समाधि प्राप्त नभएकोले आआफैले यस ठाउँमा बस्न अयोग्य छ भनी निर्णय गरेर तथागतकहाँ गई यो कारण निवेदन गरे । तथागतले पनि यी भिक्षुहरूलाई उक्त मूल ठाउँ बाहेक अनुकूल भएको अरू ठाउँ छैन भनी देख्नुभई त्यहि ठाउँमा नै फर्केर जान आज्ञा गर्नु भईसकेपछि यो मैत्री सूत्रलाई कर्मस्थानको निम्ति र त्राण र आरक्षाको निम्ति सिकाइ दिनुभयो ।

भिक्षुहरू फर्केर आई तथागतले निर्देशन दिनुभए अनुरूप मैत्री सूत्र पाठ गरी मैत्री भावना वृद्धि गरेको अवस्थामा धेरै देव यक्षहरूले श्रद्धा प्रसन्न अनुभव गरी साना ठूला सेवा समेत गरी रक्षा गरी बसे । ती भिक्षुहरू मैत्री भावना वृद्धि गरी उक्त मैत्री सूत्रलाई पृष्ठभूमि गरी विपश्यना गरी उद्योग र अभ्यास गर्दा गर्दा वर्षावासभित्र नै अरहन्तत्वमा सबैजना पुगेर महापवारणाको दिनमा विशुद्धि पवारणा गर्न पाए । *(विस्तृत सुत्तनिपात १९१, खुद्दकपाठ २१५, अर्थकथामा हेर्नुस् ।)*

व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(**यक्ख**-शब्दले शक्र, देव यक्षहरूलाई ठाउँअनुसार व्यक्त गरिएको हुँदा यहाँ अर्थोत्पत्ति अनुसार देवताहरूलाई मात्र लिएका हौं । देवताहरूले देखाउन सक्दैनन् भनेकोले यक्षहरूले पनि देखाउन सक्दैनन् भन्ने अर्थ सिद्ध रहेको छ ।

भीसनं-मा *सद्दनीति* भनाई अनुसार **भिसि** धातु रूघादि (गणिक) भएर निग्गहीत (सिरोबिन्दू) सहित भिंसनं हुनु उपयुक्त छ । संस्कृतमा त **भी** धातुले सिद्ध भएर भीसनं रहेको छ ।

यम्हि-मा **यं हि** पदच्छेद गरी **मदासरे**-मा मदा भनेको योगविभागद्वारा निग्गहीत लाई 'म' गरी कर्मभाव इच्छित भयो वांछनीय छ । उद्योग गर्नु अर्थवाची 'अनुयुञ्ज युञ्ज आयोग' आदि क्षेत्रमा 'पमादं मनुयुञ्जन्ति; मा 'पमादमनुयुञ्जेथ' (*धम्मपद १७)* आदि द्वारा कर्म देखिए जस्तै 'इङ्घ तुम्हे आनन्द सारत्थे घटथ अनुयुञ्जथ' (*दी-२-महापरिनिब्बान सुत्त ११७),* युञ्जथ बुद्ध सासनं (*सगाथावग्ग ब्रह्मसंयुत्त १५९*), 'अधिचित्तं च आयोगो (*धम्मपद ४१-१-७*) आदि द्वारा आधार पनि देखिन्छ । तसर्थ आधार इच्छित भएकोले यम्हि-भनेर व्यक्त गरिएको नै भएकोले यं हि -भनी पदच्छेद गरी कर्म चिन्तन गर्नु गाथाभाणक आचार्यको मत अनुरूप नहुने भयो ।

रतिन्दिव-द्वन्दसमास पद हो; **'रत्तो च दिवा च रत्तिन्दिवं'** भनी र **'रत्ति च दिवा च रत्तिन्दिवं'** भनेर आधेय्यलाई जोड दिने काम गर्नु नगर्नु दुवै गर्न सकिन्छ । **'रत्तिन्दिवदारगव चतुरस्सा'** *मोग्गल्लान सुत्त (३-४७)* द्वारा अ-प्रत्यय लगाई नुम् (अगाडिको पदको अन्तमा न-आगम) भएर सिद्ध हुने हुन्छ । समाहार द्वन्द भएकोले नपुंसक लिङ्गले उत्पन्न भएको हो । रातो दिन सधैं भनेर र रातभर दिनभर लगातार भनी अर्थ दिन सकिन्छ । समास पद भएकोले **रत्तिं च**=रातमा पनि; **दिवं च**=दिनमा पनि भनेर (अर्थ) दिनु आवश्यक छैन ।

अत्तन्दितो-मा **तन्दा** (=अल्सी मान्नु) तारकादि गण युक्त भएकोले 'सञ्जातं तारकादित्वितो' *मोग्गल्लान सुत्त (४-४५)* द्वारा **इत प्रत्यय** लगाएर सिद्ध हुने गर्दछ । **सञ्जाता तन्दा अस्साति तन्दितो । अस्स**=उक्त व्यक्तिलाई; **सञ्जाता**=उत्पन्न

Downloaded from http://dhamma.digital/

भईरहेको; **तन्दा**=अल्सी मान्नु; **अत्थि**=रहेको छ[65] **न तन्दितो**=उत्पन्न भइरहेको अल्सी मान्ने भाव नभएका व्यक्ति; **अतन्दितो**=...नभएको व्यक्ति ।

अनुयुञ्जन्तो-भन्दाखेरी अल्सी नमानीकन नै भनी अर्थ सिद्ध भईरहेकै अवस्थामा **अतन्दितो**- भनेर विशेषण उचाली भनिएको विशिष्ट उद्देश्य अनुरूप भयो । भावना कार्य सबैमा यो अल्सीभाव अति बिशाल भएको बलवान् भएको बिघ्न बाधा एउटै रहेछ । सबभन्दा नजिक बसेर शास्ति गरिरहेको शत्रु भनी पनि भन्नुपर्यो । यो अल्सीभाव हुनेसँग भावना कार्य गर्ने इच्छा छैन । गरि नै हाले पनि दृढता पूर्वक दरिलोसँग प्रयास र प्रयन्तपूर्वक गर्न नसकिने हुनाले मार्ग फल लाभ हुने अवस्थासम्म अगाडि बढी सिद्ध हुनुमा रोकावत बिघ्न बाधा एउटा भईरहने हुन्छ । तसर्थ उक्त बिघ्न बाधालाई विशेष रूपले आक्रमण गरी विनाश गरिपठाउने इच्छा भएकोले **अतन्दितो** भनेर विशेष रूपले व्यक्त गर्नु परेको हो ।)

मैत्रीको प्रतिफल ११ वटा

यहाँ **'सुखं सुपति; पापं किञ्चि नपस्सति'** भन्ने मैत्री प्रतिफल ११ वटामा रहेका प्रतिफलहरू नै हुन् । ती दुईटा प्रतिफलका अतिरिक्त अरू अरू प्रतिफलहरू समेत ग्रहण गराउन चाहेकोले **'एवमादिगुणूपेतं'** भनेर आज्ञा गरियो । तसर्थ मैत्रीका प्रतिफलहरू क्रमशः देखाउँछु ।

मैत्री वृद्धि गर्नेसँग शान्त प्रसन्न प्रफुल्लित स्थीर भएको चित्त रहने हुनाले उक्त चित्तको कारणले नै मैत्री वृद्धि नगर्ने सामान्य व्यक्तिहरूले जस्तै निद्रामा घुर्नु; कोल्टो फेरी फेरी सुत्नु नगरी (जिउ जोरसित पछारिनु आदि नभई) समापत्तिमा समावेश भइरहेका व्यक्ति जस्तै शान्त स्थिर हलुका किसिमले सुख पूर्वक सुत्नपाउने हुन्छ । सुत्ने अवस्थामा सुख पूर्वक सुत्नपाएको कारणले जाग्ने बेलामा उँ उँ कराउनु जिउ बटारिनु आदि विपरीत स्वभाव नभई, प्रकृति रूपले हलुकासाथ सुखपूर्वक जाग्न पाइन्छ । शान्त स्थीर सीतल शरीर र मन युक्त भएका सो मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्तिमा धातुक्षोम आदि विपरीत स्वभाव रहित हुनाले खराब नराम्रा स्वप्नहरू पनि उसले देख्नेछैन । सत्वहरूप्रति मान स्नेह युक्त भएका मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्तिको मैत्री धातुले प्रभावित गरिरहने हुनाले उसलाई मनुष्यहरूले पनि स्नेह राख्दछन् । देवताहरूले पनि सम्मान र स्नेह राख्ने गर्दछन् । सम्मान र स्नेह राख्ने कारणले देवताहरूले रक्षा गर्दछन् ।

मैत्री रक्षा एउटा बलियो अवरोधक हुनाले मैत्री वृद्धि गर्नेलाई विष, शस्त्र, अस्त्र, आगोले हानी गर्न सक्दैन । मैत्री वृद्धि गर्नेसँग शरीर र मन शान्त र शीतल हुने प्रश्रब्धि उत्पन्न भईरहने हुन्छ । उक्त प्रश्रब्धि, समाधि उत्पत्ति कारण हुनाले चित्त चाँडै स्थिर र स्वच्छ हुन्छ । मैत्रीधातु सदैव फिजिएर रहने हुनाले अनुहारको लावण्य अतिव स्वच्छ, सुन्दर भईरहन्छ । उक्त शान्त शीतल स्थिर स्वच्छ भएको शरीर र मन भईरहनाले मरण अवस्थामा बेहोशी प्रमादी नभई निदाउनु जस्तै गरी मरण हुन्छ । अरहत्त फलसम्म पुग्न नसकेको भए पनि ध्यानको स्थितिमा पुगिसकेको यो मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्ति ब्रह्मलोकमा जान पाउँछ । यो *एकादसङ्गुत्तर* ले देखाइको मैत्री प्रतिफल ११ वटा नै हुन् । (*अं. ३-५४२*)

सुखपूर्वक सुत्न, उठ्न पाइनु; नराम्रो स्वप्न नदेखिनु ।
देव, मनुष्यले मन पराउनु; देवताले रक्षा गर्नु ।
शस्त्र, विष, आगोले नछुनु; हुने चित्त स्थिर पनि ।
निर्मल, राम्रो-लावण्य; मरणमा होश हुनु पनि ।
ब्रह्मलोकगामी हुनु; हुन् यी ११ वटा फल मैत्रीका ।

अरू अरू प्रतिफलहरू

एउटा मानिसले विहान सय कसौंरी भात भोजन दान गर्दथे; दिउँसो सय कसौंरी, साँझ सय कसौंरी भोजन दान गर्दथे । अर्को एक जनाले विहान गाइको दूध दुहुने जति समय मैत्री वृद्धि गर्ने गर्दथे । दिउँसो र राति पनि गाईको दूध दुहुने जति समय मैत्री वृद्धि गर्ने गर्दथे । दिनको तीनपटक सय सय कसौंरी भात भोजन दान गर्ने व्यक्तिको भन्दा पनि दिनको तीनपटक गाईको दूध दुहनु जति समय मैत्री वृद्धि गर्नेको कुशल अत्याधिक लाभदायक रहेछ । यो तथ्य बताउनुभएको *निदानवग्ग ओपम्म संयुत्त (४५५)* -मा उल्लेख गरिएको छ । यो देशनाद्वारा मैत्रीधर्म अति नै लाभकारी भएकोले आफ्ना शिष्य श्रावकहरूबाट मैत्री वृद्धि गरिनुलाई तथागतले विशेष अभिलाषा राख्ने गर्नुभएको कुरा जान्न पाइन्छ । तथागतले राख्नुभएको अभिलाषा भएको र लाभ पनि महान रहेको यस मैत्रीलाई प्रत्येकबुद्ध र श्रावकहरूले वृद्धि नगरि बस्नुहुन्न भनी जानकारी दिईरहेको छ । -*निदानवग्ग ओक्खा सुत्त-४५५*)

फेरी अर्को थरी

स्त्री जाति बढी भएर पुरूष जाति कम भएको घरमा चोर डाँकाहरूले सजिलै आक्रमण गरी बिनाश गर्नसक्नु जस्तै मैत्री वृद्धि नगर्नेलाई देव यक्षहरूले सजिलै विनाश गर्न सक्दछन् । पुरूष जाति बढी भएर स्त्री जाति कम भएको घरलाई त चोर

Downloaded from http://dhamma.digital/

डाँकाहरूले आक्रमण गरी बिनाश गर्न सजिलो नहुने जस्तै मैत्री वृद्धि गर्नेलाई देव यक्षहरूले विनाश गर्न सक्दैनन् । यस कारण बताउनुभएको पनि *निदानवग्ग ओपम्म संयुत्त कुल सुत्त (४५५-५)*-मा उल्लेख भएको छ । ऋद्धिवान देव यक्षहरूले समेत बिगार्न सकेन भने ऋद्धि विहीन मनुष्यहरूले कहाँ बिगार्न सक्लान् र ? यसरी कसैले बिगार्न सक्नेछैन भनिएकोले मैत्री भावना साँच्चैको गतिलो आरक्षा अवरोधक भाव भएको जानिन्छ । भय उपद्रव सबैलाई रोक्ने उक्त मैत्री आरक्षा (तारण) लाई कसले पो वृद्धि नगरिकन बस्नु उचित होला र ?

विशेष प्रतिफल एउटा

एक चुट्कीभर जति मात्र मैत्री वृद्धि गर्नेलाई ध्यान शून्य नभएको, तथागतको अववाद उपदेशलाई पालन गर्ने भएर राष्ट्रको पिण्ड (भोजन) लाई निरर्थक नहुने गरी सेवन गर्ने हुने तथ्य आज्ञा भएको *एकङ्गुत्तर (९)*-मा उल्लेख छ । मैत्री वृद्धि गर्ने भिक्षुको भोजन सेवन **सामिपरिभोग** (=आधिकारिक रूपले सेवन गर्नु), **आणण्यपरिभोग** (=ऋण नलाग्ने गरी सेवन गर्नु), **दायज्जपरिभोग** (=अंशभागीको रूपमा सेवन गर्नु) हुनाले फलदायक सेवन गर्नु अनुसारको सेवन गर्नु भनिन्छ । भोजन दातालाई महान फल दिलाउने भएर पनि फलदायक भएको सेवन गर्नु हुनुपर्‍यो । यस बचनद्वारा मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्तिमा गुणांग प्रभाव आनुभाव वृद्धि भई आउने तथ्य जान्न पाइन्छ । गृहस्थ नै भए पनि मैत्री वृद्धिगर्ने र नगर्ने प्रभाव अनुसार समान नभई राखेको हुनसक्ने हुनाले समानरूपले दान गरेपनि मैत्री वृद्धि गर्नेलाई दिइने दानले बढी फल पाइन सक्छ । यहाँ मैत्री सम्बन्धी क्षेत्र भएकोले मैत्रीलाई उल्लेख गर्नुपर्ने भयो ।

यसरी गुणांगको प्रभाव वृद्धि हुँदै आउने अरू अरू मार्गफल प्राप्ति कारण स्मृतिप्रस्थान आदि भावना कर्मद्वारा पनि वृद्धि भएर आउनसक्ने तथ्य उक्त *अंगुत्तर* अनुसार नै जान्नसकिने हुँदा सम्पूर्ण भावना कार्यबाट व्यक्तिको प्रभाव विकास गराउने हो भनी जान्न सकिन्छ । त्यसरी प्रभाव वृद्धि र विकास भई आउनसक्ने भयो भने आफ्नो प्रभाव शक्तिलाई मैत्री भावनाद्वारा उच्च नपारी बस्न योग्य होला र ? मैत्री वृद्धि गर्नेमा गुण, श्रीशोभा वृद्धि भइरहन्छ । श्रीशोभा हुनेसँग अकुशल, भय, उपद्रव अन्तरायहरू नजिक आउन नसकी असल लाभ सत्कार, सुख ऐश्वर्यहरू मात्र भित्रिन्छन् भनी आस्था र विश्वास राख्यो भने उक्त आस्था र विश्वास साँच्चै नै सम्भव भएको आस्था र विश्वास हुन्छ ।

मैत्रीचित्त हुनेसँग अरू अरू करूणा, मुदिता, उपेक्षा ब्रह्मविहारहरू उत्पत्ति र वृद्धि हुन सक्छ । दान शील आदि पारमीहरू पूर्ण हुनलाई पनि सजिलो हुन्छ । *वेलाम सुत्तन्त* अनुसार भनियो भने सारा दानहरूसँग सारा शरणागमन शीलसँग गाईको दुध दुहुने जति समयको मैत्री बढी फल महान भएको तथ्य जान्न पाइन्छ । यस मैत्री सूत्रलाई अर्थ थाहा नगरिकन पाली मात्र पाठ गर्नाले पनि अनेक भय विभिन्न अन्तरायहरूबाट मुक्त भएकाहरू कम छैनन्; त्योभन्दा पनि अर्थ जानेर पाठ गर्नपाएका, त्योभन्दा पनि मैत्री सूत्रमा उल्लेख भएको मैत्री भावना वृद्धि गर्नेहरूको निम्ति त भन्ने ठाउँ नै छैन । श्रद्धा, वीर्य मात्र मुख्य भई साँच्चै नै आस्था र विश्वास राखेर प्रयत्न गर्नाले मैत्री सूत्रको सामर्थ्य आनुभाव अनुभव गर्न पाउने होउन् ।

(४८) करणीय' मत्थकुसलेन;
यन्त सन्तं पदं अभिसमेच्च ।
सक्को उजू च सुहुजू च;
सुवचो चस्स मुदु अनतिमानी ।

(४८) **सन्तं**=शान्त शीतल भएको; **पदं**=निर्वाणलाई; **अभिसमेच्च**=आरम्मण ग्रहण गरेर छिरेर देखेर जानेर; (**विहरितुकामेन**=बस्ने कामना भएका); **अत्थकुसलेन**=अनेक आचरण अर्थ र हितमा दक्षता हुनेले; **यं करणीयं=**जुन आचरण गर्नुपर्ने त्रिविध शिक्षा उत्तम आचरण; अत्थि= रहेको छ; **तं**=उक्त त्रिविध शिक्षा उत्तमाचरणलाई; क**रणीयं**=आचरण गर्नु योग्य छ । **सक्को छ**=सामर्थ्य भएका पनि; **अस्स**= हुनुपर्दछ । **उजू** च= सोझो पनि; **अस्स**=हुनुपर्दछ । **उजू च**=सिधा भएका पनि; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **सुहुजू च**=अत्यन्त सिधा भएका पनि; **अस्स**=हुनुपर्दछ । **सुवचो च**=अनुशासन गर्न सजिलो पनि; **अस्स**=हुनुपर्दछ । **मुदु च**=नरम र कलिलो पनि; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **अनतिमानी च**=अभिमान बढेका चढेका नभएको; **अस्स**=हुनु पर्दछ ।

(४९) सन्तुस्सको च सुभरो च;
अप्पकिच्चो च सल्लहुकवुत्ति ।
सन्तिन्द्रियो च निपको च;
अप्पगब्भो कुलेस्व' ननुगिद्धो ।

(४९) **सन्तुस्सको च**=सन्तुष्ट पार्न सजिलो पनि; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **सुभरो च**=लालन पालन गर्न सजिलो पनि; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **अप्पकिच्चो च**=अल्पकृत्य (काम थोरै भएको) पनि भएको; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **सल्लहुकवुत्ति च**=हलुका सजिलो भाव वृत्ति भएका पनि; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **निपको च**=परिपक्व भएको प्रज्ञा भएका पनि; **अस्स**=हुनु

Downloaded from http://dhamma.digital/

पर्दछ । **अप्पगब्भो च**=कडा जंगली स्वभाव नभएका पनि; **अस्स**=हुनु पर्दछ । **कुलेसु**=कुल गृहस्थीमा; **अननुगिद्धो च**=टाँसिनु आशक्त हुनुबाट रहित भएका; **अस्स**=हुनु पर्दछ ।

भावार्थ

शान्त शीतल निर्वाणलाई प्रतिवेध गरी जानी बुझीबस्न चाहने अर्थ र हितमा दक्षता भएका व्यक्तिले आचरण गर्नुपर्ने त्रिविध शिक्षा आचरणहरूलाई आचरण गर्नु पर्दछ । उक्त व्यक्ति सामर्थ्यवान् हुनु पर्दछ; सिधासोझा हुनु पर्दछ; अत्यन्त सिधा सोझा हुनु पर्दछ; अनुशासन गर्न सजिलो हुनु पर्दछ; कलिलो नरम कोमल हुनु पर्दछ; निराभिमानी हुनु पर्दछ; सन्तोषी हुनु पर्दछ; भरण पोषण गर्न सजिलो हुनु पर्दछ; अल्पकृत्य हुनु पर्दछ; सजिलो हलुका वृत्ति भएको हुनु पर्दछ; शान्त दान्त इन्द्रिय भएको हुनु पर्दछ; परिपक्व भएको बुद्धि भएको हुनु पर्दछ; कडा नभएको, जंगली-स्वभाव रहित भएको सभ्य हुनु पर्दछ; कुल गृहस्थीमा ममता आशक्ति नभएको हुनु पर्दछ ।

मैत्री उत्पत्ति कारण आचरणहरू

निर्वाणलाई प्रत्यक्ष देख्ने बुझ्ने चाहना राख्नेहरू सबैले त्रिविध शिक्षा आचरण गर्नलाई प्रेरणा दिइसक्नुभएपछि उक्त आचरण गर्नुपर्ने आचरणहरू पनि उल्लेख गरी निर्देशित गरी देखाउनको लागि **'करणीयमत्थकुसलेन'** आदि आज्ञा गर्नुभएको हो ।

करणीयादि

कत्तब्बन्ति करणीयं=गर्न योग्य, गर्न सुहाउने, गर्नुपर्ने निश्चित भएका आचरणहरू हुन् । यस शासनमा आचरण गर्नुपर्ने आचरणहरू त्रिविध शिक्षाबाहेक अलग्ग अर्को आचरण छैन । तसर्थ **'सङ्खेपतो**=संक्षिप्त रूपमा; **सिक्खत्तयं**=त्रिविध शिक्षा समूहलाई; **करणीयं**=करणीय भनिन्छ' भनी *अर्थकथा* मा बताइएको छ ।

उक्त त्रिविध शिक्षा भंग हुनुको कारण **सीलविपत्ति** (=शील भंग हुनु) आदि खराब भनिने सबैलाई **अकरणीय** (=गर्न नहुने गर्न अयोग्य आचरण) भनी भनिन्छ ।

अत्थकुसलेन- मा **अरियतेति अत्थो**=नजिक पुग्नुपर्ने कारणले अत्थ (अर्थ) भनिन्छ । उक्त वचनार्थ अनुसार आचरण र पालन गरी ग्रहण गर्नुपर्ने सधैं पुगीराख्नुपर्ने आचरण प्रतिपत्तिलाई वा आफ्नो अर्थ हित सबैलाई **अत्थ** भनी भनिन्छ । यस शासनमा आफ्नो साँच्चैको अर्थ हित भनेको मार्ग, फल र निर्वाण हो । उक्त मार्ग, फल र निर्वाण प्राप्तिको कारण असल आचरण प्रतिपत्तिहरू नै हुन् । ती आचरणहरूलाई जानीबुझी बुझेको अनुरूप आचरण, उद्योग र अभ्यास गर्ने व्यक्तिलाई, आचरण गरी मार्ग, फल र निर्वाण प्राप्त व्यक्तिलाई **अत्थकुसल** (=अर्थ हितमा दक्षता भएको व्यक्ति)भनी भनिन्छ । विभिन्न आचरण अर्थलाई बुझ्दैन; बुझेपनि आचरण नगर्नेलाई **अनत्थकुसल** (=अर्थ हितमा दक्षता नभएको) भनिन्छ ।

करणीयं आदि अर्थ

गाथामा अर्थ दिइआएको *अर्थकथा* पहिलो विधि अनुरूप हो । उक्त विधि अनुसार **अभिसमेच्च** भनेको लौकिक ज्ञानद्वारा **अनुमान** (=अड्कलले मात्र जानेको) होइन; मार्ग ज्ञानले जानेको **पटिवेध** (=छिरेर जानेको असली सोझो प्रतिवेध ज्ञान) हो । त्यस्तो भएपछि **'सन्तं पदं अभिसमेच्च करणीयं**=निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नुपर्दछ' भनेको सम्बन्ध सोझिएन; ठीक भएन; कारण निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नु होइन; आचरण गर्नुद्वारा मात्र निर्वाणलाई जान्नुपर्ने भएकोले हो । तसर्थ यी दुइटा भनाईका सम्बन्ध सोझो पार्नलाई पाठसेस आवश्यक भइरहेकोले 'निर्वाणलाई जानी राख्न चाहने व्यक्तिले आचरण गर्नु पर्दछ' भनेर अर्थ लगाउनको लागी **'विहरितुकामेन'** भनेर *अर्थकथा* मा पाठसेस ठप्ने गरेको हो; **अभिसमेच्च विहरितुकामेन**-मा मार्गले छिरेर जानीसकेपछि फल पुद्गलको रूपमा बस्न खोज्ने व्यक्ति भनी भन्नचाहेको कुरा जान्नुपर्यो ।

दोस्रो विधि

दोस्रो विधि-**करणीय** भन्ने आचरणलाई आचरण गर्ने व्यक्तिले निर्वाण इच्छा गरी (आचरण गर्ने) गर्दछ । त्यसरी इच्छा गर्नु पनि क्लेश शान्त भई दुःख रहित भई शान्त शीतल भएको भन्ने बुद्ध देशना अनुसार सुनेर जानेर वा, आफूहरू ज्ञान युक्त भएकोले आफ्नो ज्ञान मुताविक चिन्तन मनन गरेर अनुमानले अड्कल गरेर जानेको देखेको कारणले नै हो । उक्त अनुमान लौकिक ज्ञानलाई लिएर **सन्तं**-लाई **अभिसमेच्च**-को आकारको रूपमा र **तं अधिगन्तुकामेन**-भनेर पाठसेस राखेर फेरि अर्को एकथरी (अर्थ) दिइएको हो । उक्त विधि अनुसार **'पदं**=निर्वाणलाई; **सन्तं**=शान्त शीतल छ भनेर; **अभिसमेच्च**=लौकिक ज्ञान अनुरूप अनुमानले जानेर बुझेर; **तं अधिगन्तुकामेन**=उक्त निर्वाणलाई प्राप्त गर्ने कामना

Downloaded from http://dhamma.digital/

भएका व्यक्तिले; **अत्थकुसलेन**=अनेक आचरण अर्थ हितमा दक्षता भएका व्यक्ति; **यन्तं करणीयं**=जुन गर्न योग्य भएका, आचरण गर्नुपर्ने आचरण शिक्षाहरू; **अत्थि**=छन्; **तं करणीयं**=उक्त आचरण शिक्षालाई; **करणीयं**=आचरण गर्नु पर्दछ भनी (अर्थ) दिनु पर्दछ ।

तेस्रो विधि

तेस्रो विधिमा **करणीय** आचरणहरू आचरण गर्ने व्यक्तिले कसरी आचरण गरिरहेको छ त ? किन आचरण गरिरह्यो त ? भनेर सोध्यो भने निर्वाणलाई सुनेअनुसार अनुमानले जानेर देखेर आचरण गरिरह्यो; जानेकोले आचरण गरिरहेको छ भनी भन्दा अभिप्राय युक्त हुने नै भएको कारणले; **सन्तं**-लाई आकार अर्थ नदिई पाठसेस पनि नराखीकन फेरि सोझै (अर्थ) दिएको हो । यस विधि अनुसार **'सन्तं**=शान्त शीतल भएको; **पदं=**निर्वाणलाई; **अभिसमेच्च**=लौकिक ज्ञान अनुरूप अनुमानले जानी देखी; **अत्थकुसलेन**=... युक्त व्यक्तिले; **यं करणीयं**=...शिक्षा; **अत्थि**=रहेको छ; **तं करणीयं**=...लाई; **करणीयं**=आचरण गर्न योग्य छ' भनेर अर्थ दिनु पर्दछ । यी तीनवटै विधिहरूमा शुरूको **करणीयं**-लाई **यन्तं** मा अधिकार नय अनुसार गई (अर्थ) दिइराखिएको हो । आवृत्ति नय अनुसार दुई तह दिनु पर्दछ भनेर पनि भन्नु पर्दछ । यहाँ निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नुपर्दछ भन्दा उक्त आचरण गर्नुपर्ने विषय निर्वाण प्राप्ति कारण आचरणबाट अलग्ग अर्को छैन; तसर्थ **'किं पन तन्ति**=उक्त निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नुपर्ने आचरण के हो त ? **किमञ्ञं सिया अञ्ञत्र तदधिगमूपायतो**=उक्त निर्वाण प्राप्ति कारण आचरण बाहेक अर्को आचरण हुनु सम्भावना छैन' भनेर *अर्थकथा* मा वर्णन गरिराखेको हो । **यन्तं**-लाई **सन्तं पदं**-सँग जोडेर पनि (अर्थ) दिने गर्दछन् । अभिप्राय रहेको छ; अर्थकथा आचार्यको मत अनुरूप त भएन ।

मेत्ता पुब्बभाग पटिपदा

'सक्को उजू च' आदि मैत्रीको पूर्व भागमा आचरण गर्नुपर्ने आचरण हुन् । **'करणीयं अत्थकुसलेन' भनी** बताउनुहुने बेलामा संक्षिप्त मात्र भएर त्रिविध शिक्षा आचरण गर्नुपर्ने भावलाई कसैले बुझेको कसैले नबुझेको हुनाले ती नबुझेका भिक्षुहरूलाई बुझाउनको लागी विस्तृत रूपले बताउनुभएको हो ।

यहाँ **सक्को** आदिद्वारा **करणीय** (=आचरण गर्नुपर्ने) धर्महरू देखाउनु मुख्य भए पनि कस्तो धर्मलाई आचरण गर्नुपर्दछ भनी बताउनु मुख्य भए पनि कस्तो धर्मको आचरण गर्नुपर्दछ भनी बताउनु भन्दा कस्तो आचरणयुक्त भएको हुनु पर्दछ भनी बताउनु सबभन्दा बढी बुझिने भएकोले र प्रकट नै हुने भएकोले दिलचस्पी हुने हुनाले पुद्गल-अधिष्ठानको रूपमा धर्मलाई निर्देशित गरिएको हो । यी धर्महरू पूर्ण भइरहेमा मात्र मैत्री उत्पन्न र वृद्धि हुनसक्छ । यी आचरण धर्महरू पूर्ण नहुनेसँग मैत्री वृद्धि हुनु त छोडौं उत्पन्न सम्म पनि हुनसक्ने अवसर छैन । तसर्थ ती आचरणहरूलाई **मेत्ता पुब्ब भाग पटिपदा** (= मैत्रीको पूर्वभागमा गर्नुपर्ने आचरणहरू) भनी उल्लेख गरिएको हो ।

वास्तविक रूपले त यी आचरणहरू पूर्ण नहुने गरी भंग पारीबसेको व्यक्तिसँग मैत्री मात्र होइन कुनै पनि भावना कर्म पनि उत्पत्ति वृद्धि हुनसक्ने अवसर छैन; अरू अरू भावना कर्महरू पनि यी आचरणहरू पूर्ण भएकाहरूमा मात्र उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले भावना कर्म सबैको पूर्वभाग प्रतिपदाहरू नै भनी भन्न योग्य छ ।

सामर्थ्य भएका

लोकमा अर्थ उन्नति र वृद्धि हुनेछ भन्ने आस्था र विश्वास नभएकाहरू, रोगीहरू, अल्सीहरू, अज्ञानीहरूले ज्ञानले गर्नुपर्ने कामहरू गर्दैनन्; गरी नै हाले पनि सिद्ध हुने गरी गर्ने सामर्थ्य हुनसक्दैन । आस्था र विश्वास भएकाहरू, स्वस्थहरू, वीर्य भएकाहरू, ज्ञान भएकाहरूले मात्र त्यस्ता कामहरूलाई सिद्ध हुने गरी गर्न सक्दछन् । धर्मको क्षेत्रमा पनि यस्तै हुने गर्दछ । यस तथ्यलाई *मज्झिमपण्णास बोधि राजकुमार सुत्त (२९७)* द्वारा बुझ्नुपर्दछ । उक्त सूत्रमा बोधि राजकुमारले- 'भन्ते, तथागत भन्ने उपदेशक अनुशासक निर्देशक व्यक्ति प्राप्त भएका भिक्षुले कति समय सम्ममा अर्हत्त मार्ग फल प्राप्त गर्दा रहेछन् नि' भनेर निवेदन गर्दा 'राजकुमार, यस विषयमा तिमीसँगै सोध्नुपर्ला; 'तिमी हात्ति चढ्नु, अंकुश समात्नु शिल्प जानेका छौ होइन र' भनेर सोध्नुहुँदा 'जानेको छु' भनी निवेदन गरे । 'एक जना व्यक्ति तिमीकहाँ हात्ती चढ्ने, अंकुश समात्ने शिल्प सिक्छु भनी आयो । उक्त व्यक्ति भने आस्था र विश्वास पजि नभएको रहेछ, रोगी पनि रहेछ; छल कपटी पनि रहेछ, अलसी पनि रहेछ, अज्ञानी पनि रहेछ; सो व्यक्तिले सिद्ध हुने गरी सिकीलिन सक्ला र' भनी सोध्नुभयो ।

'यी अंगहरूमध्येमा एउटा एउटा मात्र युक्त भयो भने पनि सिकी लिन सक्दैन; पाँचैवटा नै युक्त भयो भने त के कुरा' भनी निवेदन गरे । 'एकजना भने आस्था र विश्वास भएको; निरोगी; सिधा, अलसी नमानीकन उद्योग गर्न जान्ने; ज्ञानी रहेछ । उक्त व्यक्तिले सिकेर सिद्ध गरिलिन सक्ला त' भनी सोध्दा 'त्यस्ता व्यक्ति एउटा एउटा मात्र अंग पूर्ण भए पनि सिद्ध गर्न सक्दछ, पाँचवटै पूर्ण भयो भने त भन्नै पर्दैन' भनेर निवेदन गरे । 'राजकुमार, त्यस्तै भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्ने हुनुको कारण अंग (प्रधानीयंग)हरू पाँच वटा रहेका छन् । तथागत प्रति आस्था र विश्वास भएको श्रद्धायुक्त

Downloaded from http://dhamma.digital/

हुनु, निरोगी हुनु, छल कपटी नभई आफ्नो वास्तविकतालाई देखाउन जान्नु, प्रयत्नवान् र उद्योगी हुनु, प्रज्ञा सम्पन्न हुनु । यी पाँचअंगले पूर्ण भयो भने भावना धर्म द्रुतगतिले प्राप्त गर्न सकिन्छ' भनी बताउनु भएको थियो । तसर्थ **सक्को**=सामर्थ्य भएको भनेको यी प्रधानीयंग धर्म पाँचवटा पूर्ण भएका व्यक्ति हुनुपर्दछ भनी जान्नुपर्दछ ।

हुनु आस्था पूर्ण श्रद्धा; निरोगी, सोझो हुनु अनि ।
उद्योगी, प्रज्ञावान हुनु; प्रधानीयंग पाँच यी हुन् ।

सिधा, अति सिधा व्यक्ति

उजु, सुहुजु-प्रधानीयंग पाँचवटामध्यमा एउटामा समावेश रहेको छलकपट नगर्ने हुनु, आफ्नो वास्तविकतालाई तथागतकहाँ, सहधर्मीहरूकहाँ उल्लेख गर्न जान्ने हुनु हुनुपर्दछ भन्ने अंगअनुसार नै हो । छल र कपट व्यवहार भएकाहरूले अरूप्रति मैत्री राख्न सक्दैनन्; मैत्री मात्र होइन, त्यस्ता सिधा सोझा नहुनेहरूमा अरू अरू असल आचरणहरू उत्पत्ति वृद्धि गर्न सजिलो छैन । सफा कपडामा मात्र चित्रकारको रंग रोगन स्पष्टरूपले उज्यालो भएर प्रकट हुनसक्ने भएकोले फोहर कपडा वा क्यानभासमा रंग रोगन स्पष्टरूपले प्रकट हुन नसक्नु जस्तै उत्तम धर्महरू सफा सुकिलो मनोवृत्तिमा मात्र दरिलो किसिमले स्पष्ट हुनसकेर स्थीर भईहरन सक्ने भएर मनोवृत्ति सफा सुकिला नभएकाहरूमा स्थिर हुनसक्ने अवसर छैन । त्यसो हुनाले ऋजु, सुऋजु हुनु अत्यावश्यक रहेको हुनाले **उजू, सुहुजू**-भनेर दुईतह खप्ट्याएर बताई राख्नुभएको हो ।

*अर्थकथा*मा यी दुई पदलाई विभिन्न नयद्वारा देखाइएका छन् । पटके रूपमा अथवा बालखकालमा सिधा सोझा हुनु 'उजु' द्वारा सन्तोष भई नबसीकन जीवनभरी नै बारम्बार निरन्तर (काम) गर्नुद्वारा अतीव सोझो **'सुहुजु'** हुने गरी काम गर्नु पर्दछ भनेको हो । त्यसपछि फेरि शरीर र वचन कुटिल हुनुलाई हटाउनुद्वारा उजु हुने गरी कुटिल मनोवृत्ति हटाउनुद्वारा **सुहुजु** हुने गरी गर्नु पर्दछ । अधिशील अधिचित्त शिक्षाद्वारा **उजु** हुनलाई र अधिप्रज्ञा शिक्षाद्वारा **सुहुजु** हुनलाई प्रयत्न गर्नुपर्दछ आदि भनी वर्णन गरिएको छ । यस *अर्थकथा*को मनोभावलाई निर्णय गरी हेऱ्यो भने आचरणलाई प्रयास गर्नुद्वारा अरहत्त मार्ग प्राप्त भई क्लेश सिद्धिएमा मात्र पूर्णरूपले **उजु, सुहुजु** हुनु हो भनी जान्नु पर्दछ । त्यस्तो स्थितिमा पुग्ने गरी आफ्नो मनोवृत्तिलाई प्रतिपत्तिद्वारा सधैं सिधा पारीरहनु पर्ने भाव पनि जनाइरहेको छ ।

अनुशासन गर्न सजिलो

अनुशासन गर्न गाह्रो व्यक्तिलाई **'दुब्बच'** (दुर्वच) भनिन्छ । ती व्यक्तिहरूले यो काम गर्नुहुँदैन भनेर सम्झाउने अवस्थामा 'तिमीले देखेको छ र ? सुनेको छ र ? कसले भन्यो नि' आदि भनेर भनेकोलाई नसहेर बारम्बार जवाफ दिई कराई रहन्छ । वास्ता किस्ता नगरिकन चुपचाप पनि बसिरहन सक्छ । कुरा स्वीकार गरे पनि तदनुसार आचरण नगरिकन आफ्नो गर्नुपर्ने गरी नै रहन सक्छ । यस्ता व्यक्तिहरू विशिष्ट-धर्म लाभबाट टाढा नै परिरहने हुन्छन् । **सुवच** (=अनुशासन गर्न सजिलोहरू) व्यक्तिहरू त काही कसैले अनुशासन गरे भने अति हर्ष र उल्लास मानी स्वीकार गर्दछ । पछि पनि हनुशासन गर्नको निम्ति आमन्त्रण गर्दछ । अनुशासन गरिए अनुसार आचरण गर्दछ । त्यस्ता व्यक्तिहरू विशिष्ट धर्म प्राप्तिको निम्ति अतीव नजिक परिरहेका नै हुन्छन् ।

अनुशासन गर्न सजिलो नभएको व्यक्तिले यो व्यक्ति मेरो अर्थ र हितकामी हुन् भनी बुझ्दैन । गुरू बन्न आयो भनेर सोचेर बेखुश हुन्छ । त्यस्ता व्यक्ति **थद्धमन** (=अनुशासन र अनुशासकको पक्षमा नलागी कस्सिएको मन भएको) व्यक्ति भएकोले मैत्री उत्पन्न गर्न सजिलो नभएको मात्र नभई अरू अरू आचरण धर्महरू उत्पन्न हुनलाई समेत टाढा रहेको व्यक्ति हुन्छ । सुवच भएका अनुशासन प्रिय व्यक्तिले त अनुशासन गर्ने व्यक्तिलाई सम्मान र गौरव राख्दछन् । अनुशासन र अनुशासक पक्षमा अनुकूल पार्नलाई उपयुक्त हुने गरी नरम कोमल भएको चित्त युक्त हुने हुनाले त्यस्तो चित्त मैत्रीसँग **सहजात** (मिलिजुली भएको) भएको मनोवृत्ति नै हुनाले जानाजान मैत्री वृद्धि नगरे पनि मैत्री उत्पन्न भईरहन्छ । त्यस्ता व्यक्ति अर्थ र हितलाई साँच्चै कामना गर्ने हुनाले **'यथाभूतं ञाणाय सत्था परियेसितब्बो=**यथाभूत धर्म जान्नलाई शास्ता खोज्नुपर्दछ' भन्ने *निदानवग्ग निदान सुत्त (३४९)*-मा उल्लेख रहेको बुद्धोपदेश अनुशरण गर्नका निम्ति गाहारो नमान्ने हुनाले मार्ग, फल र निर्वाणसँग अवश्यमेव नजिक भएको व्यक्ति भन्नुपर्दछ ।

नरम कोमल व्यक्ति

यहाँ **मुदु**=मृदु, कोमल व्यक्ति भन्नाले **फरूस**=कडा हुनुको विपरीत नरम कोमल हुनु भन्ने जस्तो नरम होइन; **थद्ध**=खस्रो हुनु थिंग्रिन्, कस्सिनु, गमक्क पर्नुको विपरीत नरम, कोमल हुनु अभिप्रेत हो । प्रतिपत्तिमा आचरण गर्न अलसी मानी हतोत्साहित भई बस्नेहरू श्रद्धा कम हुनेहरू इत्यादि स्वभाव भएकाहरू सम्बन्धित आचरणहरूमा पुग्न नसकीकन नै गमक्क भई बसी स्तब्ध भई बसेकाहरू नै हुन् । श्रद्धा छन्द भएकाहरू, उत्साहित चित्तयुक्त भई वीर्य हुनेहरू त सम्बन्धित आचरण धर्ममा खुरू खुरू अगाडि बढ्ने गरी नरम र कोमल भएका व्यक्तिहरू नै हुन् ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

यसबाट **अमुदु**=थिंग्रिएर कडा भएकाहरू गमक्क70 परी स्तब्ध भई बसेकाहरू, परिकर्म (=मरम्मत र व्यवस्था) अझै नगरिएका हुनाले आवश्यक रूपले निर्णय गर्न तयार भई नसकेका अझै कडा रहेको सुनको टुक्रा जस्तै यो मैत्री भावना आदि कार्यमा अनुकूल रूपले अझै पछ्याउँदै आउने छैन । **मुदु**=नरम कोमल व्यक्ति त सुधार गरी व्यवस्थित रूपले तयार पारी आवश्यकता अनुसार गरगहना बनाउनको लागि तयार हुने गरी नरम र कलिलो भईसकेको सुनको टुक्रा जस्तै मैत्री भावना आदि प्रतिपत्ति कार्य सम्पादन गर्न चाहे जस्तो अनुकूल हुने गरी काम लिनु परेको अवस्थामा लिन सकिने गरी मृदु कोमल भईरहन्छ ।

मुदु-को मृदु कोमल हुनु अर्थलाई पनि *अर्थकथा*मा अझ भिन्नै किसिमले वर्णन गरिएको पाइन्छ । शारीरिक क्रियाकलाप वाचसिक क्रियाकलाप कोमल भएका यस्ता व्यक्ति अनुकूल भएर नरम भई मन पराउनयोग्य सम्मान गर्न योग्य स्वभाव पाइनाले असल घाट जस्तै धेरैका लागि सजिलै सुविस्तापूर्वक शरण आश्रय लिनजाने विश्राम स्थल भईरहन्छ । त्यस्ता व्यक्तिका न्हातिका नखुम्चिएर फराकिलो सफा, हँसिलो मुहार भईरहनु, गुलियो मिठो कर्णप्रिय वचन हुनु; प्रसन्न प्रफुल्लित अनुहारले वार्तालाप गर्न जान्नु आदि गुणका कारणले नै मैत्रीको स्वभाव पहिले नै उपलब्ध भई रहने हुनाले मैत्री भावना उत्पन्न हुनलाई अतिव सजिलो भईरहन्छ ।

अभिमान रहित व्यक्ति

कुल गोत्र आदि मान उत्पत्तिका कारण वस्तुद्वारा अरूप्रति अपमान नगर्ने व्यक्तिलाई **अनतिमानी** भनिन्छ । अभिमान चढेको व्यक्तिले अरूलाई आफूसँग दाँज्न सुहाउँदैन; मिल्दैन भनी मनमा राखेर वास्ता किस्ता नगरी ध्यान नदिई बसीरहने हुनाले त्यो स्वभाव मैत्री रहित हुनुको लक्षण भएकोले त्यस्तो स्वभाव हुने व्यक्ति मैत्रीको आधार कहाँ बन्न सक्ला र ? अभिमान रहित व्यक्तिले आफूभन्दा जेठाहरूलाई उत्तमहरूलाई गौरव राखी मान गर्ने हुनाले आफूभन्दा सानाहरू कनिष्ठ कान्छाहरूलाई पनि सहयोग मदत गर्ने, हेरविचार गर्ने आदि द्वारा उनीहरूप्रति मनोवृत्ति नरम भइरहने हुनाले त्यस्ता व्यक्तिहरूले जानाजान मैत्री वृद्धि नगरे तापनि मैत्री चित्त आफसे आफ उत्पन्न भईरहन्छ ।

अभिमानी व्यक्तिले अरूहरूभन्दा आफू श्रेष्ठ भएको हाउभाउ देखाउने चाहना हुनु, प्रतिस्पर्धा गर्ने इच्छा जाग्नु आदि खराब स्वभावहरू हुने हुनाले उसले भावना धर्म अभ्यास र उद्योग गरि नै हाले पनि प्रतिस्पर्धा गर्ने इच्छा हुनु बढी चढी हुने इच्छा लाग्ने चित्तले अभ्यास र उद्योग गरिने हुनाले कहाँबाट पो विशेष धर्म प्राप्त गरी लिन सक्ला र ? अति शूक्ष्म भएको अभिमानहरू नै पनि भावना धर्मको क्षेत्रमा बिघ्न बाधा हुनसक्ने भएकोले **अतिमान** भयो भने त भन्नै पर्दैन । तसर्थ मैत्री भावनाको क्षेत्रमा बिघ्न बाधा रोकावट बाधक रहेको हुनाले नै **अनतिमानी**=अतिमानी नभएको हुनुपर्दछ भनी निर्देशन दिनुभएको हो ।

सन्तोष हुन सजिलो

लाभ भएकोबाट, उपलब्ध रहेकोबाट, काम चल्नुबाट तृप्त र सन्तोष हुने व्यक्तिलाई **सन्तुस्सक** (=सन्तोष हुन सजिलो) भनिन्छ । लाभ भएकोबाट सन्तोष हुन नजान्नेलाई खोजी हिंड्नुपर्नु, चिंता लिई हिंड्नुपर्नुद्वारा धेरै व्यापारहरू भईरहनु, खोजेर भेटिएन भने मन अशान्त हुनु, रिस उठ्नु, लाभ भए पनि बढी पाउनलाई खोज्दै हिंड्नु, खोजी गरेजस्तो नपाइँदा मन गह्रौं भईरहनु, मन बेखुश हुनु आदि उत्पन्न हुने हुनाले मैत्री उत्पत्ति हुनुबाट टाढा भईरहन्छ । लाभ भएकोबाट, काम चल्नुबाट तृप्त भई सन्तोष मानेर बस्ने व्यक्तिलाई चीज बस्तुहरू प्राप्त नहुनुसँग सम्बन्ध राखी र अरू व्यक्तिहरूसँग सम्बन्ध राखी मन अशान्ति पारी बस्न पर्नु, रिस उठाई बस्न पर्नु अवस्था नरही चित्तसन्तति सितल शान्त भईरहने हुनाले उक्त व्यक्तिको मनोवृत्ति मैत्रीसँग अनुरूप भई सहजात हुनलाई धेरै अनुकूल भइरहन्छ । तसर्थ मैत्री भावना उत्पन्न हुनलाई प्राथमिक आचरणको रूपमा बताउनु भएको हो ।

सन्तुस्सक-मा **सं**-लाई **सक, सन्त, सम** अर्थ ग्रहण गरेर **'सकेन तुस्सको**=आफ्नो सम्पत्तिद्वारा खुशी अनुभव गरी तृप्त हुने; **सन्तेन तुस्सको**=उपलब्ध सम्पत्तिले खुशी अनुभव गरी तृप्त हुने; **समेन तुस्सको**=समताको रूपमा खुशी र तृप्त हुनजान्ने' भनेर तीनथरी अर्थ *अर्थकथा*मा छुट्याई उल्लेख गरिएको छ । तिनमध्ये भिक्षुहरूको लागि भिक्षुव्रत प्रदान गरिने सीमा प्रांगणमा 'घुँडा (खुट्टा) घोटेर प्राप्त हुने भोजन, पांशुकूल चीवर, वृक्ष मूल सयनासन, गोमूत्रमा फिना तःगु खाँदिएको औषधि यी चारवटाको आधारमा तिमी भिक्षु भएका हौ । ती चार आधार उपभोग गर्नुमा तिमीले उद्योग गर्नु पर्दछ । लाभ सत्कार धेरै पाउने भयौ भने अरू अरू भोजन, चीवर, विहार र औषधिहरू पनि उपभोग गर्न मिल्छ' भनेर निर्देशन दिईएको हो । त्यस निर्देशनलाई आफूले पनि स्वीकार गरिएको छ । तसर्थ चतुप्रत्ययलाई आफ्नो सम्पत्ति (=सक) भन्नुपर्दछ । उक्त चतुप्रत्ययद्वारा राम्रो भए पनि नराम्रो भए पनि राम्ररी व्यवस्था गरी दान गरे पनि, राम्ररी व्यवस्था नगरी दान गरे पनि दान ग्रहण गर्दा र उपभोग गर्दा विपरीत स्वभाव नदेखाइकन समभाव राख्नेलाई **सकतुस्सक** (=आफ्नो सम्पत्तिमा सन्तोष मान्ने) भनेर भन्नुपर्दछ । जुन चीजवस्तु आफूले प्राप्त गरिएको हो; आफूसँग प्रकट रूपमा रहेको हो; उक्त उपलब्ध रहेका चीजवस्तुद्वारा समभावले यापन गरिरहेकालाई **सन्तुस्सक** (=आफ्नो उपलब्ध रहेको चीजवस्तुद्वारा सन्तोष मान्ने) भनी भनिन्छ । असल खराब दुवै आरम्मणमा खुशी मान्नु, रिस उत्पनन

Downloaded from http://dhamma.digital/

नहुनुलाई **सम** भनिन्छ । उक्त **सम** (=चित्तलाई सन्तुलित बनाईराख्नु) द्वारा आरम्मण सबैमा सन्तोष मान्ने व्यक्तिलाई **समतुस्सक** (=सन्तुलित रूपमा सन्तोष मान्ने) भनेर भनिन्छ ।

भरण पोषण गर्न सजिलो व्यक्ति

अर्काको भरमा बस्नु पर्ने भएकोले अरूले खुवाएको पिलाएकोमा सन्तोष हुन नसक्नेलाई **दुब्भर** (=भरण-पोषण गर्न गाहारो) भनेर भनिन्छ । त्यस्तो नभई खुवाएकोमा पिलाएकोमा दिएकोमा सन्तोष हुने व्यक्तिलाई **सुभर** (=भरण पोषण गर्न सजिलो) भनिन्छ । आफूले आफूलाई पाल्न गाहारो, सजिलो, अरूले आफूलाई पाल्न गाहारो, सजिलो गरी चार थरी रहेका छन् । तिनमध्ये गुलियो पाए अमिलो खोज्नु, अमिलो पाए गुलियो खोज्नु आदि अनुसार खोजी गर्नेलाई आफूले आफैलाई पाल्न गाहारो भनिन्छ । त्यस्तो नभई राम्रो मिठो होस्, नराम्रो नमिठो होस् लाभ भएकोबाट सन्तोष पूर्वक खाई-पिई आफ्नो काम उद्योग र अभ्यास गर्नेलाई आफूले आफूलाई पाल्न सजिलो भनी भनिन्छ ।

जो भिक्षु असल दान गरेपनि अनुहार उज्यालो हुँदैन, खुशी भएको भाव देखाउँदैन; दाताको अगाडि नै के कस्ता चीजहरू दान गर्न ल्याएको हो भनी हप्काई श्रामणेर गृहस्थीहरूलाई दिई पठाउँछ । त्यस्ता भिक्षुहरू अरूले पालन पोषण गर्न गहारो हुन् । अर्को भिक्षु एकजना भने असल होस्, खराब होस् थोरै होस् धेरै होस् दाताले दिएको लाभ भएकोमा प्रसन्न र सन्तोष भई उज्यालो मुख पार्ने गर्दा रहेछन् । यस भिक्षु त सेवक दाताहरूका तर्फबाट पाल्न सजिलो भिक्षु भए । यी दुईथरी भिक्षुहरूमध्येमा पाल्न गाहारोसँग मैत्री उत्पन्न हुन साह्रै गाहारो देखिन्छ । अरू अरू प्रतिपत्तिहरू पनि उत्पन्न हुन सजिलो हुनेछैन । तसर्थ मैत्री उत्पन्न हुनलाई र अरू अरू प्रतिपत्तिहरू उत्पन्न हुनको लागि सजिलो पार्ने **सुभर** (=पाल्न सजिलो) हुनु विषयलाई भगवान् बुद्धले निर्देशन गर्नुभएको हो ।

कस्सप संयुत्त

गृहस्थीहरूबाट प्राप्त हुनु, नहुनुका सम्बन्धमा मनमा आघात नराख्नको लागि मनोवृत्ति सहि गर्नको लागि *कस्सप संयुत्त*मा उल्लिखित तथागतबाट देशना गरिएको उक्त तथ्य सन्तोष हुन सजिलो पाल्न सजिलो हुने विषयसँग सम्बन्धित भएको हुनाले सारांश मात्र उल्लेख गरी देखाउनेछु । 'मलाई दान नगरी नबसोस्; दान देओस्; थोरै थारै मात्र दान नगरोस्; धेरै धेरै दान गरोस्; कमसल दान नगरोस्; असल असल वस्तु मात्र दान गरोस्; विस्तारै ढिला गरेर दान नगरोस्; चाँडै चाँडै दान गरोस्; राम्ररी व्यवस्था नगरी दान नगरोस्; राम्रोसँग व्यवस्था गरी दान गरोस्' यस्तो मनोवृत्ति राखेर घर घरमा उपसंक्रमण गर्ने भिक्षु आफूले कामना गरेअनुसार प्राप्त भएन भने मनमा आघात गरी मन अशान्त शरीर क्लान्त पारी बस्नुपर्नेछ ।

एकजना भिक्षु भने 'दान नदिई नबसोस्; दान गरोस् आदि माथि उल्लिखित कामना अनुसार नगरी बाहिरका अपरिचितहरूका घर-घरबाट कहाँ प्राप्त गर्न सकिएला र' भनेर यस्तो मनोवृत्ति राखी घर-घरमा उपसंक्रमण गर्दा रहेछन् । उक्त भिक्षु प्राप्त नहुनु आदि कारणले मनमा आघात पारेर बस्दैनन् । दुखी भएर बस्नु पर्दैन । काश्यप यस्तो मनोवृत्ति राखी घर-घरमा उपसंक्रमण गर्ने भएकोले प्राप्त नहुनु आदि कारणले मनमा आघात पारेर बस्नु पर्दैन । दुखी हुनु पर्दैन । काश्यपको नमूना लिएर तिमीहरूलाई अनुशासन गर्नुपर्ला । उक्त नमूनाअनुरूप आचरण गर्नु पर्यो' भनेर तथागतले बताउनु भएको थियो । (*निदान वग्ग-कस्सप संयुक्त -४०३*)

अल्पकृत्य

आफूले गर्नुपर्ने काम बाहेक अरू अरू असम्बन्धित अनर्थकारी काममा व्यापार बनाईबस्ने व्यक्तिलाई काम धेरै भएको (बहुकृत्य) भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूका आफ्नो काम गर्ने समय खेर गएर अर्थ हित भंग हुनु हानी हुनु मात्र भइरहन्छ; धर्मको क्षेत्रमा त उक्त अल्पकृत्य भाव अति नै वांछनीय छ । नवकर्म आदि कामकाजमा रमाइलो मानी बस्न मन पराउनु, धेरै बोल्नमा रमाइलो मानी बस्न मन पराउनु, साथीभाई बनाई बस्नमा रमाइलो मानी मन पराउनु आदि द्वारा निरर्थक कामकाजमा रमाइलो मानी बस्न मन पराउनेहरू त काम धेरै हुनेहरू भई भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्न नसक्नेहरू भए । आफूले उद्योग र अभ्यास गर्नुपर्ने धर्म बाहेक अरू अरू कुनै पनि बढी भएको कामकाज समेत नगर्ने व्यक्तिलाई **अप्पकिच्च** (अल्पकृत्य भएका व्यक्ति) भनिन्छ । त्यसो हुनाले भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्नेहरूले **पलिबोध** (=बाधा) दसवटालाई तोडेर हटाई राख्नुपर्ने भाव *विशुद्धिमार्ग*मा व्यक्त गरिएको हो । अल्पकृत्य व्यक्तिले मात्र प्रतिपत्ति काम सिद्ध हुनेगरी उद्योग र अभ्यास गर्न सक्ने हुनाले यस मैत्रीको पूर्वभाग आचरणमा अल्पकृत्य व्यक्ति हुनुपर्ने विषयलाई एउटा मुख्य आचरणको रूपमा बताइएको हो ।

हलुका भाव भएको व्यक्ति

लोकमा आफूले आवश्यकता भन्दा पनि बढी हुने गरी परिभोग गरिन्छ भने ती वस्तुहरू भित्र्याउनुपर्नु, रेखदेख गर्नपर्नु; मरम्मत गर्नपर्नु, व्यवस्था गर्नपर्नु रूपमा कामकाजहरू धेरै धेरै भई ती सम्बन्धित विषयका निम्ति उक्त व्यक्ति अति

Downloaded from http://dhamma.digital/

भार भएको भयो । धार्मिक क्षेत्रमा उक्त अभिभार भनै अवाञ्छनीय रहेछ । तसर्थ शुद्धरूपले धर्म मात्र उद्योग र अभ्यास गरिरहनु पर्ने भिक्षुहरूसँग आफूलाई आवश्यकता जति परिष्कार धारण गरिराख्नुको रूपमा यात्रामा जाने बेलामा पंक्षीहरूका अरू केही साथमा हुँदैन; आफ्नो पखेटाहरू मात्र द्वारा चाहेको ठाउँमा आवत जावत गरिरहे जस्तै आफ्नो आठ-परिष्कार मात्र धारण गरी अभिभार हलुका गरी बस्नुपर्ने कुरा बताउनु भएको हो । चीज वस्तुहरू धेरै भयो भने अभिभार बढेर भावना धर्मलाई राम्ररी उद्योग र अभ्यास गर्ने फुर्सद नपाइने हुनाले **सल्लहुकवुत्ति** (=हलुका किसिमले सजिलोसँग जीवन यापन गर्नु) भाव पनि भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्ने क्षेत्रमा अति वांछनीय भएको एउटा आचरण रहेको छ ।

इन्द्रिय शान्त दान्त भएका व्यक्ति

इन्द्रिय भनेको आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीर र मन छ वटा हुन् । ती इन्द्रियहरू शान्त दान्त हुनेगरी गर्नु पर्दछ भनेको इष्टारम्मण (मनपर्ने आरम्मण) सँग भेट हुँदा राग उत्पन्न नहुने गरी अनिष्टारम्मण (मन नपर्ने आरम्मण) सँग भेट हुँदा द्वेष उत्पन्न नहुने गरी संयम गर्नु नै हो । आरम्मणमा राग द्वेष आदि उत्पन्न हुने गरी बस्ने शान्त दान्त नभई विक्षिप्त परी उडीरहेको इन्द्रिय भएका व्यक्ति हुन्छ । इन्द्रियहरूलाई आफ्नो बशमा राख्न सक्ने गरी तानी लिन नसकी आफूहरू इन्द्रियको चाहना अनुसार पछ्याउँदै हिंड्ने मात्र हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिमा भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्नको लागि दिलचस्पी हुँदैन; उद्योग र अभ्यास नै गरीहाले पनि भावना सिद्ध गर्न सजिलो हुँदैन । राग द्वेष आदि उत्पन्न नहुने गरी संयम गरी प्वाल थुनी बस्ने व्यक्तिले मात्र विक्षिप्त चंचल नभएको इन्द्रिययुक्त भएका, इन्द्रियहरूलाई आफ्नो इच्छाको अधिनमा आउने गरी आकर्षण दिनसक्ने बलवान भएर आफूहरू इन्द्रियहरूको बसमा जान नपर्ने हुनेछ । त्यस्ता व्यक्तिले मात्र अन्तसम्म भावन सिद्ध गर्न सक्नेछ । यहाँ इन्द्रयहरूलाई शान्त हुनेगरी गर्नुपर्ने विषयमा भावना कार्यमध्ये एउटा न एउटा भावना कार्यसँग जोडिएर बसेको हुन्छ, अलग्गिएर बस्ने हुनसक्दैन; भावना-कार्यमा उद्योग र अभ्यास गरिरहनाले मात्र साँच्चै इन्द्रियहरू शान्त दान्त हुनसक्ने भएकोले शान्त दान्त भएका इन्द्रियहरू हुनुपर्दछ भन्नुमा एउटा न एउटा भावना हुनैपर्दछ भन्ने मतलब भयो ।

प्रज्ञावान

लौकिक काम काजमा उक्त कार्यलाई जान्ने बुझ्ने दक्षता भएका; गर्न हुने, गर्न नहुने समय, देश आदि बिचार गरी हेर्न जान्ने; फल विचार गरी हेर्न जान्नेहरूले मात्र उक्त काम सिद्ध हुने गरी काम गर्न सक्ने हुन्छ; त्यसरी दक्षता युक्त भएर विचार गरी हेर्न जन्ने, फललाई विचार गरी देख्नसक्ने क्षमता नहुनेहरूले त उक्त काम काज गर्न सक्दैन । गरिहाले पनि फल निस्कने गरी सिद्ध हुनेगरी गर्ने सामर्थ्ययुक्त हुनसक्दैन । त्यस्तै नै धार्मिक क्षेत्रमा पनि आफूहरूले आचरण गर्नुपर्ने आचरण प्रतिपत्तिमा बुझ्ने जान्ने; आचरण सहि हो होइन विचार गरी हेर्न जान्ने; फललाई विचार गरी निरीक्षण गरी हेर्न जान्नेहरूले मात्र उक्त प्रतिपत्तिलाई आचरण गर्न सक्दछन् । त्यसरी नबुझ्नेलेहरू त उक्त आचरणलाई आचरण गर्नको निम्ति छन्द वीर्य आदि प्रबल नहुने हुनाले गर्दैन पनि; गरी हाले पनि सिद्ध हुँदैन । त्यसो भयो भने मार्ग र फल लाभ हुने अवस्थासम्म प्रज्ञाद्वारा मात्र निरन्तर जान्नुपर्ने प्रतिपत्तिको क्षेत्रमा प्रज्ञा अति आवश्यक छ । त्यसैले नै 'मैत्री पूर्वगामी भएका यी आचरणमा **निपको**=प्रज्ञावान हुनुपर्दछ भनी निर्देशन दिनुभएको हो ।

प्रचण्ड असभ्य नभएका

पगब्भ-मन, वचन र शरीर तीनवटै प्रचण्ड असभ्य हुन् । **न पगब्भो अपगब्भो**=शरीर, वचन र मन प्रचण्ड नभएका सभ्य व्यक्ति हुन् । **कायपागब्भिय** (=शारीरिक क्रियाकलाप प्रचण्ड असभ्य हुनु) **वचीपागब्भिय** (=वाचसिक क्रियाकलाप प्रचण्ड असभ्य हुनु) **मनोपागब्भिय** (= मनोवृत्ति प्रचण्ड असभ्य हुनु) भनी तीनथरी रहेकोले यी तीनवटैबाट अलग्ग भएकालाई **अप्पगब्भ** (=असभ्य नभएका सभ्य भएका) भनिन्छ ।

संघको बिचमा, परिषदको बिचमा, जेष्ठहरूको अगाडि गोडा पसारी, उत्तानो परी बस्नु जेष्ठहरूलाई ठाउँ नछोड्नु,, कनिष्ठहरूलाई प्रवेशबाट रोकतोक गर्नु, असल स्थान र असल भोजन प्राप्तिको निम्ति जेष्ठहरूलाई नाघेर जानु, ग्राम प्रवेश गर्दा स्थविरहरूलाई पछाडि पारी जानु, अगाडि जानु, कनिष्ठहरूसँग चिमोटेर ख्याल-ठट्टा गरी खेलीहिंड्नु आदि काम कुरा शारीरिक असभ्यता, प्रचण्डता हुन् ।

स्थविरको अनुमति बिना उपदेश दिनु, कसैले प्रश्न गर्दा स्थविरहरूबाट अनुमति नलिइकनै उत्तर दिनु, गाउँभित्र हुँदा 'ए उपासिका... ,के हालखबर छ; यागु हो कि, भोजन हो कि, मिठाई हो कि, दान दिने हो कि, आज खाने हो कि' आदि श्रमत्वलाई नसुहाउँदो वचनद्वारा कुरा गर्नु आदि बोलीवचनहरू वाचसिक चण्डता र असभ्यता हुन् ।

शरीर र वचनद्वारा नगरे पनि नबोले पनि मनमा काम विर्तक आदि जस्ता नराम्रा चिन्तना चिन्तन गर्नु चित्तको प्रचण्डता, असभ्यता हो । यस विधिलाई आधार बनाएर धेरै मानिसहरूप्रति मानिस हेरी प्रचण्ड हुनु, सभ्य हुनु जान्नु पर्दछ । मैत्री स्वाभाविक रूपमा सभ्य र कोमल स्वभाव हुनाले असभ्य व्यक्तिसँग स्थीर हुँदैन; सभ्य व्यक्ति नै मात्र

Downloaded from http://dhamma.digital/

मैत्रीको आधार हुनसक्ने भएकोले यस **अप्पगब्भ**[73] (=सभ्यता भएका) हुन पर्नुलाई मैत्री पूर्वभाग प्रतिपदाको रूपमा निर्देशन दिनुभएको हो ।

गृहस्थीप्रति अनाशक्त व्यक्ति

धेरै मानिसहरू आमा बाबुप्रति अतिस्नेह भएका, आफन्तहरूप्रति अतिस्नेह भएका व्यक्तिहरू आमा बुबा आफन्तहरूबाट बिछोड भई छुटिएर बस्न नसक्नाले देश विदेशतिर शिक्षा, आर्थिक विकासको निम्ति बाहिर जान सकेनन् भने हानि मात्र खप्नुपर्ने हुन्छ । उन्नति र वृद्धिका लागि सहायक नहुने हुन्छ । श्रमणहरूको निम्ति पनि गृहस्थी दायक दायिकाहरूप्रति आशक्त भई बस्नु लाभबाट परिहानी हुनुको कारण, अवन्नति, अववृद्धि हुनुको कारण नै हुने गर्दछ ।

चीज वस्तुमा लुब्ध र आशक्त भिक्षु दायक दायिकाहरूमा टाँसेर बस्न सक्दछ । अनुचित व्यक्तिहरूसँग सम्मिश्रण घुलमिल हुन सक्दछ । गृहस्थीहरू शोकग्रस्त भएभने आफू पनि शोकग्रस्त हुनु, गृहस्थीहरू खुसी हुँदा आफू पनि खुसी हुनु, दाता सुखी हुँदा आफू पनि सुखी भई दाता दुःखी भयोभने आफू पनि दुःखी हुनु, गृहस्थीहरूको काम कुरामा आफूलाई ब्यस्त बनाई ब्यापार धेरै बनाई हिंड्नु नै हो । त्यसकारण चन्द्रमा समान भई सदा नयाँ आगन्तुक जस्तै भई शारीरिक तौरले पनि टाढिई, मानसिक तौरले पनि टाढिई घरगृहस्थीहरूका घर-घरमा उपसंक्रमण गर्नुपर्ने कुरा तथागतले अनुशासन गर्नुभएको हो ।

जसरी चन्द्रमा आकाशमा हिंड्दा कोहीसँग पनि संगम गर्दैन; कोहीसँग पनि आशक्त हुनु, कसैलाई पनि मन पराउने गर्दैनन्; त्यसो नगर्नाको कारणले गर्दा धेरै मानिसहरूले मन पराउँदैन, सन्मान गर्दैन भन्ने छैन । त्यसरी नै तिमीहरूले पनि चन्द्रमा समान भई धेरै मानिसहरूबाट सन्मान गरी मन पराउनुलाई ग्रहण गरी धेरै मानिसहरूकहाँ उपसंक्रमण गर्ने गर्नुपर्दछ भन्ने मुख्य आज्ञा हो । आगन्तुक (पाहुना) भनेकाले त घरपतिले ख्वायो भने खाई घरपतिसँग संगम गर्नु, उनिहरूको कामकाज गरिदिनु नगरीकन नै घरबाट बाहिरिने जस्तै घर घरमा चारिका गरी दायक दायिकाहरूले दान दिएमा ग्रहण गरी उनीहरूसँग सम्पर्क राख्नु, संगम गरी बस्नु नगरिकन उनीहरूको कामकाजमा ब्यापार नरहने गरी काम नगरिकन नै निस्कनु पर्दछ भन्ने आज्ञा नै मुख्य रहेको छ ।

'भिक्षुहरू... , कस्ता भिक्षुहरू गृहस्थी दायक दायिकाहरूकहाँ उपसंक्रमण गर्न लायक छन् नि' भनी सोध्नुहँदा 'हजुरबाट नै आज्ञा होस्' भनेर भिक्षुहरूले निवेदन गरे । त्यसबेला तथागतले हात आकाशमा हल्लाई देखाउनुभयो । जसरी यो हात आकाशमा टाँसिदैन, आशक्त हुँदैन त्यसरी नै जो भिक्षु गृहस्थी दायक दायिकाहरूकहाँ जाँदा उनीहरूसँग नटाँसिकन, आशक्त नभई 'चीजबस्तु चाहनेहरूलाई पनि प्राप्त होस्; कुशल कर्म चाहनेहरूले दान कुशल कर्म गर्न सकून्' भनेर आशिका गर्दछन् । आफूलाई प्राप्त भएको कारणले प्रसन्न भए झैं अरूले प्राप्त गर्दा पनि प्रसन्न हुन्छन् । यस्ता भिक्षुहरू मात्र गृहस्थी दायक दायिकाहरूकहाँ उपसंक्रमण गर्न योग्य भएको कुरा आज्ञा गर्नु भई काश्यप जस्ता भिक्षु भई काश्यपले जस्तै आचरण गर्नुपर्दछ भन्नुभएको कुरा *निदानवग्ग कस्सप संयुक्त (४०२)* मा उल्लेख भएको छ । दायक-दायिकाहरूप्रति मुग्ध र आशक्त हुने भिक्षुले त धर्ममा उद्योग व्यापार गर्दैन; चीज वस्तुलाई मात्र महत्व दिई बस्ने हुन्छ । तसर्थ यस्तो नहुनको लागि मैत्री पूर्वगामी भएको आचरणमा यो कुलमा आशक्त नहुनु भएका ब्यक्तिको भावलाई पनि एउटा आचरणको रूपमा निर्देशन दिनुभएको हो ।

(५०) न च खुद्द'माचरे किञ्चि;
येन विञ्ञू परे उपदेय्युं ।
सुखिनो व खेमिनो होन्तु;
सब्बेसत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।

(५०) **येन**=जुन दुश्चरित्र समूह हीन कर्मको कारणले; **विञ्ञू**=विज्ञ जनहरू; **परे**=अरूले; **उपवदेय्युं**=उपहास र निन्दा गर्ने गर्दछन्; **खुद्दं**=क्षुद्र भएको, **तं**=त्यस्ता दुश्चरित्र कर्मलाई; **किञ्चि**=थोरै भएपनि सानो भए पनि; **न आचरे**=आचरण गर्नहुँदैन । **सब्बेसत्ता**=सबै सत्वहरू; **सुखिनो वा**=शारीरिक सुख भएकाहरू र; **खेमिनो वा**=भय उपद्रव रहित भई टाढा भई सित्तल शान्त रमाइलो मानी बस्न पाउनेहरू; होन्तु=होउन् । **सुखितत्ता वा**=सुखपूर्ण भएको उदार चित्त भएका पनि; **भवन्तु**=भइरहून् ।

भावार्थ

प्रज्ञावानहरूले अरूले निन्दा उपहास गर्ने दुश्चरित्र हीनकर्महरू सानो थोरै मात्र भए पनि गर्न हुन्न । (त्यसपछि मैत्री वृद्धि गर्ने कसरी भने) सम्पूर्ण सत्वहरू शारीरिक सुखयुक्त होउन्; भय उपद्रव रहित भई टाढा भई सितल, शान्त र रमाइलो भईरहोस्; चित्त पनि सुखी होस् ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

'सक्को' आदि द्वारा **करणीय** (=आचरण गर्नुपर्ने) धर्मलाई निर्देशित गरिसक्नु भएपछि **'न च खुद्दमाचरे किञ्चि'** आदि द्वारा **अकरणीय** (=गर्न नसुहाउने नहुने) धर्म निर्देशन दिनुभई आचरण गर्नको निम्ति र नगर्नको निम्ति धर्महरूलाई पूर्णरूपमा देखाईसकेपछि फेरि सँगै जोडिएर नै मैत्री भावना गर्ने विधिलाई **'सुखिनो वा'** आदि द्वारा विधि दिनुभएको हो ।

अकरणीयमा बुझ्नुपर्ने

सक्को-आदि अनुसार सामर्थ्य भएका हुनुको भाव आदि आचरणहरू परिपूर्ण भएपछि खराब कर्महरू गर्नेछैन भनी भन्ने ठाउँ भएपनि कहिलेकाँही सर्वश्रेष्ठ ढंगले आचरण गर्ने भए पनि 'यो कर्म त दोष लगाउने ठाउँ छैन' भन्दै भूल गर्न सक्ने अवस्था अझै रहेको हुनसक्ने हुनाले त्यस्तो हुन नदिनको निम्ति होश दिनको निम्ति रहेको छ । **खुद्द**- शब्द सानो, अलिकति, रौद्र, हीन, नीच दुःखी आदि अर्थहरू *अभिधान* मा देखाइएको हुनाले यहाँ नीच हीन अर्थवाची भयो । नीच हीन सामान्य भए पनि **न आचरे**=आचरण गर्नु हुँदैन भनी भनिएकोलाई आधार मानी हीन नीच आचरण भनेर जान्न सकिन्छ । तसर्थ *अर्थकथा*ले **'यं तं काय वची मनोदुच्चरितं खुद्दं लामकन्ति वुच्चति'** भनी भनिएको हो । **किञ्चि** शब्द **अप्पक** (=अलिकति) अर्थ वाची हो । कडा कडा महाअपराधहरू त कुरा नै गर्न पर्दैन अणु मात्रको अलिकतिको सानो अकुशल कर्म नै पनि गर्नुहुँदैन भन्ने अर्थ भयो ।

उक्त अकुशल कर्म आचरण गर्नुमा प्रत्यक्ष प्राप्त हुने दोष देखाउने इच्छा भएकोले **'येन विञ्ञू परे उपवदेय्युं** (=उक्त अपराध कर्मका लागि प्रज्ञावानहरूले अरूबाट निन्दा उपहास गरिने पात्र बनिनु हुने गर्दछ ।' भनी आज्ञा हुनु भएको हो । यहाँ प्रज्ञाहीनहरू त प्रमाण होइन; त्यस्ताहरूले त दोष नभएकालाई पनि दोषयुक्त भन्न सक्दछ । यहाँ प्रज्ञावानहरू मात्र प्रमाण हुन् । प्रज्ञावानहरूमा राम्ररी प्रवेश गरी परीक्षण गरी साँच्चैको निन्दनीयलाई मात्र निन्दा गरी साँच्चैको प्रशंसा गर्न योग्य व्यक्ति भएमा मात्र प्रशंसा गर्ने बानि हुने गर्दछ । त्यसरी प्रज्ञावानहरू मात्र प्रमाण भएकोले प्रज्ञावानहरू मात्र प्रमाण हुनाले प्रज्ञावानहरूले निन्दनीय कर्महरू गर्न हुँदैन भनी बताउनु भएको हो ।

मैत्री वृद्धिमा जान्नुपर्ने

'सक्को उजू च' आदि उपरोक्त अढाईवटा गाथाले मैत्री भावनाको पूर्व भागमा पूर्ण गरि राख्नुपर्ने **'मेत्ता पुब्बभाग पटिपदा'** (=मैत्रीको पूर्वभागमा आचरण गर्नुपर्ने आचरणहरू) लाई देखाइएको हो । त्यसैलाई नै **'कम्मट्ठानुपचार** (=मैत्री कर्मस्थानको उपचार) भनेर पनि भन्दछन् । घरको उपचार भन्दा घरको आसपासका ठाउँ भनेर जान्न पाइनु जस्तै मैत्री भावना गर्नुभन्दा अगावै वा गर्नलाग्दा मैत्रीको अगाडि नजिकै उत्पन्न भईरहेको आचरणहरू भएकोले मैत्री भावनाको उपचार भनी भनेको हो ।

उक्त उपचार देखाइसकेपछि ती भिक्षुहरूले वृक्षदेवताहरूको भय उपद्रवलाई हटाउनको लागि परित्राण आरक्षाको निम्ति मैत्री र विपश्यनाको पादक मैत्री ध्यान कर्मस्थान लाभको निम्ति मैत्री भावना गर्ने ढंग र विधिलाई **'सुखिनो वा'** आदि द्वारा आज्ञा गर्नुभएको हो ।

सुखं एतेसं अत्थीति सुखिनो-सुख युक्त भएकाहरू हुनाले सुखीहरू भन्दछन् । यस अर्थद्वारा **सुख-**को स्वरूप कायिक सुख मानिसक सुख दुवैसँग सम्बन्धित रहेको भए पनि **सुखितत्ता-**भनेर मानसिक सुख युक्त हुनुलाई अलग्ग भनिने हुनाले यहाँ कायिक सुखलाई मात्र लिनुपर्दछ ।

सुखं सञ्जातं अस्सति सुखितो=उत्पन्न भईरहेको सुखयुक्त भएको चित्त हो । **सुखितो अत्ता एतेसन्ति सुखितत्ता**=उत्पन्न भइरहेको सुखयुक्त भएको चित्त भएकाहरू । **खेम** शब्द भयउपद्रव नहुनु, सितल शान्त हुनु अर्थयुक्त रहेको हुन्छ । काय र मन सुखी हुनुको कारणले सितल शान्त हुनु अर्थ हुन्छ; सम्पूर्ण भय उपद्रव शान्त र दान्त हुने कारणले गर्दा सितल शान्त भई रमाइलो हुने हुन्छ । **खेमं ऐतेसं अत्थीति खेमिनो**=सितल शान्त भएकाहरू ।

यस **'सुखिनो वा'** आदि कुरा किन बताइएको हो ? मैत्री वृद्धि गर्ने ढंग देखाउनको लागि बताई राखिएको हो । मैत्रीलाई **'सब्बे सत्ता सुखिनो होन्तु**=सकल सत्वहरू शारीरिक सुखयुक्त भएकाहरू होउन् । **खेमिनो होन्तु**=सितल, शान्त र रमाइलो होस् । **सुखितत्ता होन्तु**=मानसिक सुखयुक्त भएका होउन् । यसरी वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने अभिप्राय हो ।

चोदना गर्न अयोग्य

'प्रज्ञावानहरूले निन्दा गरिने कर्म सबै नै लेश मात्र भए पनि गर्नहुँदैन' भन्ने कुराको अनन्तरमा **'सबै सत्वहरू सुखी होउन्'** आदि कुरा बताइएको छ । मैत्री यसरी वृद्धि गरिनु पर्दछ आदि जस्ता कुरा अभाव हुनाले अनुसन्धि वाक्य नजोडिएको जस्तो भएको छैन र भनी भन्ने ठाउँ छ । यो व्यवस्था तथागतका उपदेश जान्ने बुझ्नेहरूको लागि हो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

त्यसरी जान्नेबुझ्नेहरू त **'सुखिनो वा'** आदि द्वारा र **'ये केचि...'** आदि द्वारा बताउनुभएको उपदेश सुनन मात्र पाउने बित्तिकै मैत्री वृद्धि गर्ने विधि तरिका दिईरहेको छ भनी बुझेकै हुन्छन् ।

कुनै एउटा विषयवस्तु बोल्नु, भन्नु, लेख्नुको अन्तमा 'सबै सुखी होउन्' भनी अन्त गय्रो भने उक्त वाक्य त्यस व्यक्तिको प्रार्थना हुने जस्तै यहाँ तथागतले मैत्री वृद्धि गर्नुभएको हो भनी भनी मान्न सकिदैन र ? अझ यस्तो भन्न चाहनेहरू पनि छन् । **धम्मपटिगाहक** (=धर्म-श्रोता भिक्षुहरूको निम्ति बताइरहनुभएको देशनाको रूपमा प्रकट भईराखेको हुनाले ती भिक्षुहरूले पनि आफूले आचरण गर्नको निम्ति बताइरहनु भएको भाव जानीबुझीसकेको हुनाले त्यसरी सोच्नमिल्दैन ।

उक्त तथ्य **'माता यथा नियंपुत्तमायुसा'** आदि द्वारा आमाले आफ्नो एक्लो छोरोलाई रक्षा गर्ने जस्तै मैत्री वृद्धि गर्नुपर्दछ आदि पछि बताउनुभई प्रेरणा दिनुहुने वचनको पनि आधार लिएर जान्न सकिने हुनाले चोदना गर्न अयोग्य भएको अवस्थामा पनि चोदना गर्नु मात्र भयो ।

(५१) ये केचि पाणभूतत्थि;
तसा वा थावरा व'नवसेसा ।
दीघा वा ये व महन्ता;
मज्झिमा रस्सका अणुक थुला ।

(५२) दिट्ठा वा ये व अदिट्ठा;
ये व दूरे वसन्ति अविदूरे ।
भूता वा सम्भवेसी वा;
सब्बेसत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।

(५१-५२) **अनवसेसा**=बाकी नरहने गरी सबै; **ये तसा वा**=जो तर्सने पृथग्जन शैक्षहरू र; **ये थावरा वा**=नथर्कने स्थिर र दृढ (चित्त भएका) अरहन्तहरू र; **ये दीघा वा**=जो लामो शरीर भएका सत्वहरू र; **ये महन्ता वा**=जो ठूलो शरीर भएका सत्वहरू र; **ये मज्झिमा वा**=जो साना पनि होइनन्, ठूला पनि होइनन् पातला पनि होइनन् मोटाहरू पनि होइनन् मध्यम खालको शरीर भएका सत्वहरू र; **ये रस्सका वा**=जो सानो दुब्लो पातलो शरीर भएका सत्वहरू र; **ये अणुका वा**=जो अतीव सानो भई अणु मात्रको शरीर भएका सत्वहरू; **ये थूला वा**=जो डल्लो भई स्थूल भई मोटो शरीर भएका सत्वहरू र; **ये दिट्ठा वा**=जो देखिने सत्वहरू र; **ये दूरे वसन्ति**=जो टाढा बसिरहेका सत्वहरू र; **ये अविदूरे वसन्ति**=जो नजिक बसिरहेका सत्वहरू र; **ये भूता वा**=जो पछि उत्पन्न हुनु नपर्ने भईसकेका अहिले उत्पन्न भईसकेका अरहन्तहरू र; **ये सम्भवेसी वा**=पछि उत्पन्न हुनुपर्ने जन्म खोजी रहेका जो पृथग्जन शैक्ष सत्वहरू र; **ये केचि**=सम्पूर्ण; **पाणभूता**=सत्वप्राणीहरू; **अत्थि**=छन् । **इमेपि सब्बसत्ता**=यी सबै सत्वहरू; **सुखितत्ता**=सितल शान्त सुखयुक्त भएको शरीर र मन दुइटा भएकाहरू; **भवन्तु**=होउन् ।

भावार्थ

सम्पूर्ण थर्कने पृथग्जन शैक्षहरू, नथर्कने अरहन्त पुद्गलहरू, शरीर लामो सत्वहरू, शरीर मोटो सत्वहरू, शरीर मध्यस्थ सत्वहरू, शरीर डल्ला भई छोटा सत्वहरू, शरीर अति सानो भई अणु मात्रका सत्वहरू, शरीर मोटाएर बाटुलो भएका सत्वहरू, देखिने सत्वहरू, नदेखिने सत्वहरू, टाढा बस्ने सत्वहरू, नजिक बस्ने सत्वहरू, पछि उत्पन्न नहुने अहिले उत्पन्न भइसकेका अरहन्तहरू, पछि नयाँ जन्म हुनुपर्ने शैक्ष पृथग्जनहरू, लोकमा भएका यी सत्वहरू सबै शरीर र मन दुइवटा सुखी होउन् ।

विस्तृत मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका

'सुखिनो वा' आदि द्वारा सत्वहरू सबैलाई एकीकृतरूपमा मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका संक्षिप्त देखाईसक्नु भएपछि पछि ती सत्वहरूलाई **'तस, थावर'** आदि द्वारा वर्गीकृत गरी विस्तृतरूपले मैत्री वृद्धि गर्ने तरिकालाई **'ये केचि पाणभूता'** आदि द्वारा फेरि निर्देशित गर्नुभएको हो । अर्को तरिकाबाट भन्ने हो भने-सत्वहरूको चित्त अनेक प्रकारका आरम्मणहरूमा विचरण गरेर आइसकेको हुनाले शुरू गर्नासाथ नै एउटै आरम्मणमा (चित्त) दरिलोसँग गडिनेगरी अझै स्थिर हुन सक्दैन । विभिन्न आरम्मणहरूलाई वृद्धि गर्नु मनन गर्नु दिईराखियो भने ती सम्बन्धित आरम्मणहरूमा क्रमशः अनुगमन गर्दै गईरहनुमा क्रमैसित वृद्धि भई दरिलो र स्थिर हुनसक्ने बन्छ । तसर्थ तस, थावर आदि विभिन्न आरम्मणमा अनुगमन गर्दै गई चित्त राम्ररी स्थीर बनाउनको लागि विस्तृत रूपमा मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका आज्ञा गर्नुभएको हो ।

फेरी अर्को तरिकाले भन्नु बाकि छ । चित्त भनेको जुन जुन आरम्मणमा प्रकट हुन्छ त्यहि त्यहि आरम्मणमा मात्र सजिलै सुविस्तासाथ स्थीर भई बस्दछ । त्यसैले उपदेश सुनिरहेका भिक्षुहरूका लागि जुन जुन आरम्मणमा स्पष्ट हुन्छ त्यसैमा

Downloaded from http://dhamma.digital/

चित्त राम्ररी स्थिर पार्नको लागि (=समाधि उत्पन्न गर्नका निम्ति) तस, थावर आदि मैत्रीका विभिन्न आरम्मणहरूलाई देखाउने **'ये केचि पाणभूता'** आदि दुईटा गाथा आज्ञा गर्नुभएको हो ।

अर्थ दिने तरिका

'ये केचि पाणभूता' आदिमा **'ये केचि'**-शब्द **'अनवसेस'** (=बाँकी नहुने गरी सम्पूर्ण) अर्थ वाची हो । सम्पूर्णलाई पनि अनियम अनुसार व्यक्त गरिने हुनाले त्यसको नियम त **'सब्बेसत्ता भवन्तु सुखितत्ता**-मा **सब्बसत्ता** भयो । **'तसा वा थावरा वा**-आदि **ये केचि**-को स्वरूप सत्वहरू भयो । साँच्चै हो; **'ये केचि पाणभूता'** अनियम सामान्य भएकोले **तसा वा थावरा वा**-आदि उक्त अनियम सामान्यको स्वरूप भईरहेको अनियम विशेषहरू रहेछन् । तसर्थ **ये केचि=**... सबै अस्तित्वमा रहेका; **पाणभूता**=सत्वहरू; **ये तसा वा**=...हरू र; **ये सम्भवेसी वा**=...हरू; **अत्थि**=रहेका छन्; **इमेपि सब्बसत्ता**=... हरू; **सुखितत्ता**=.... युक्त भएकाहरू; **भवन्तु**=होउन्; यसरी पनि सम्बन्ध जोड्नुपर्यो । अथवा गाथामा अर्थ दिइआएको अनुरूप **तसा वा**-आदिदेखि शुरू गरेर अर्थ दिएर **ये केचि**-लाई फेरी जोड्नु पर्दछ । **वा तसा वा**=थर्कने सत्वहरू र...; **सम्भवेसी वा**=... हरू; **इति**=यसरी; **ये केचि**=....हरू; **पाणभूता**=...हरू; **अत्थि इमेपि सब्बसत्ता** आदि भनेर भएपनि सम्बन्ध राख्नुपर्दछ । यसरी तीनथरी सम्बन्ध राख्न सकिने भावलाई **'ये केचि पाणभूतत्थि तसा वा थावरा वा अनवसेसा**; **इमेपि सब्बसत्ता-भवन्तु सुखितत्ता'** भन्ने *अर्थकथा योजना दर्शन*बाट जान्न पाइन्छ ।

पाणभूता स्वरूप

पाण, भूता दुवै पद सत्व वाची भएकोले ती दुइटा पदमा विशेष फरक अर्थ छैन । तसर्थ **'पाणा एव भूता**=पाण लाई नै भूत भनिन्छ' भनी भनिएको हो । **'पाणन्तीति पाणा**=स्वास फेर्नेलाई पाण भनिन्छ' भनेर (विग्रह) गरी आश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्ध भएको पञ्चवोकार सत्वहरूलाई ग्रहण गर्नको निम्ति र **भवन्तीति भूता**=उत्पन्न हुने भएकोले भूत भनिन्छ' भनी (विग्रह) गरी एकवोकार चतुवोकार सत्वहरू ग्रहण गर्नको निम्ति *अर्थकथा* मा **पाण** सँग विशेषता हुनेगरी देखाई फेरी एकथरी वर्णन गरीराखिएको छ । **'पाण'-**को स्वरूप आश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्ध भएकाहरू पञ्चवोकार (सत्व) भनी भनिएकोले भन्नुपर्ने कुरा उत्पन्न भयो । कारण के हो भने-रूपावचर (सत्वहरू) आश्वास प्रश्वास नभएका सत्वहरूमा समावेश भएका हुनाले नै हो । तसर्थ **पाण**-को स्वरूप कामावचर; **भूत**-को स्वरूप रूप, अरूपलाई लिइयो भने झन स्पष्ट हुने ठाउँ छ ।

अर्थकथा को भनाईमा मिल्ने गरी यसरी पनि चिन्तन गर्न मिल्छ । **आयत्त पटिबद्ध** आदिमा सम्बन्ध रहेको छ भन्नुको मतलब उत्पन्न भइसकेपछि अस्तित्वमा आइसकेपछि मात्र होइन कारण कर्मको रूपमा उत्पन्न हुनुलाई पनि सम्बन्ध रहेको छ भनेर नै भन्नुपर्दछ । असंज्ञा सत्व, अरूपहरू आश्वास प्रश्वास ध्यानका कारणले उत्पन्न हुनसक्ने अवसर नपाएर अश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्धित छैन भनी भन्न मिल्छ । रूपावचर (हरूसँग) आश्वास प्रश्वास चारवटा ध्यानका कारणले उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले आश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्धित रहेको छ भनी भन्न सुहाउँछ । यस भाव अनुसार **अस्सास-पस्सास पटिबद्धे**-मा **अस्सास पस्सास**-को स्वरूप आश्वास प्रश्वासलाई र ध्यानलाई दुइटैलाई लिनुपर्दछ । त्यस्तो भयो भने आश्वास प्रश्वास ध्यानद्वारा बाहेक अरू अरू ध्यानका कारणले उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूसँग **'पाणन्तीति पाणा'** भन्ने वचनार्थलाई कसरी बोल्नु नि ? सबैको निम्ति रूढि भाव मात्र हो भन्न मिल्छ ।

त्यसपछि फेरी **'सञ्जन्तीति सत्ता**; **पाणन्तीति पाणा'** भन्ने मत अनुसार टाँसिने, आशक्त हुने पृथग्जन सत्वहरू र आश्वास प्रश्वास गर्नेहरू पञ्चवोकार सत्वहरूलाई ग्रहण गर्नसकिने हुनाले *अर्थकथा* मा राग रहित अरहन्तहरू, श्वास नफेर्नेहरू रूपा-रूप सत्वहरूमा पनि उत्पन्न हुनसक्ने **सत्तपाणहरूलाई** रूढि शब्दको रूपमा भनिएको हो । ताडपत्रबाट बाहेक अरू अरू माला पंखा आदिमा पनि उत्पन्न हुनसक्ने **तालवण्ट-**लाई रूढि भनी भनिएको जस्तै नै भयो ।

यहाँ पनि सास फेर्ने कामावचर बाहेक सास फेर्न नपर्ने रूप-मा पनि उत्पन्न भइरहेको यस **पाण**-लाई रूढि भावमा लिएमा मात्र *अर्थकथा* को कथन निर्दोष हुन्छ । तर पाण-को स्वरूप काम सत्व, **भूत-**को स्वरूप बाँकी सत्वहरूलाई लिने विधि जति त स्वच्छ र स्पष्ट हुँदैन होला ।

तस आदि सत्वहरू

तसन्तीति तसा=तर्सने हुनाले **तस** भनिन्छ (भनिएको) अनुसार **तस** भनेको तृष्णा-रहित भई नसकिएको हुनाले डराउने थर्कने पृथग्जन शैक्ष पुद्गल हो । **'तिट्ठन्तीति थावरा**=नडराई नथर्की नचलीकन नै स्थिर र दृढ रहेको हुनाले **थावर** भनिन्छ' (भनिएको) अनुसार तृष्णालाई हटाइसकिएको हुनाले डर नभएका अरहन्तहरूलाई **थावर** भनिन्छ ।

दीघ-शब्द शरीरको आकार प्रकार लामो हुने सर्प, माछा, गोही आदि सत्वहरू हुन् । **महन्त**-त ठूलो शरीर भएकाहरू माछा कछुवा आदि जल (चर) सत्व, हात्ती आदि स्थलचर सत्व राहु आदि देवताहरू नै हुन् । घोडा, गाई,

Downloaded from http://dhamma.digital/

बैल, राँगो, सुँगुर आदि शरीरको गठन मध्यस्थ रूपमा रहेका सत्वहरूलाई **मज्झिम-**भनिन्छ । **रस्स**= पुड्के सत्वहरू भनेका विभिन्न सत्वहरूमा दीर्घ मज्झिम-हरू भन्दा होचा रहेका साना साना सत्वहरू हुन् ।

अणुक- त प्रकृति आँखाको क्षेत्र होइन; दिव्य चक्षुको क्षेत्र भएकाहरू अतिव साना साना अणु प्रमाणका सत्वहरू हुन् । अथवा महन्त, मज्झिम र थूल मज्झिमहरू भन्दा साना प्रमाणका प्राणीहरूलाई लिनुपर्दछ । **थूल**-गोलो शरीर भएका प्राणीहरू चिप्लेकीरा, शंख कीरा, कछुवा आदि जस्ता सत्वहरू हुन् । आफ्नो आँखाले भ्याउनेगरी देखिने प्राणीहरूलाई **दिट्ठ**-भनिन्छ । समुद्र पारी, पर्वत पारी, चक्रवाल पारी आदि ठाउँमा बस्ने आँखाले नभेटिने नदेखिने सत्वहरू त **अदिट्ठ**हरू भए । **विदूर**-लाई **अतिदूर** (=धेरै टाढा) भनी अर्थ दिइएको छ । त्यसो हुनाले अविदूरलाई टाढा पनि नपर्ने नजिक पनि नपर्ने भनी अर्थ दिइएको छ । यहाँ दूर-को उल्टो भएकोले नजिक भनेर मात्र अर्थ दिनु पर्दछ । तसर्थ आफ्नो शरीरमा भएका सत्वलाई **अविदूर** भनेर र आफ्नो शरीरभन्दा बाहिर रहेका सत्वहरूलाई दूर भनी भन्नुपर्दछ । अर्को ढंगले- आफ्नो घर विहारको उपचारको भित्र र बाहिर र आफ्नो विहार, गाउँ जनपद, द्वीप, चक्रवाल भित्र बाहिर अविदूर-दूर छुट्याउनु पर्दछ ।

भूत-भनेकाहरू उत्पन्न भइसकेकाहरू भएकोले पछि उत्पन्न नहुने भएका अरहन्त पुदगलहरू नै हुन् । **सम्भवं एसन्तीति सम्भवेसिनो**=आगामी जन्ममा उत्पन्न हुनलाई कारण कर्म खोज्ने बानि रहेको हुनाले **सम्भवेसी** भनिन्छ । संयोजन रहित भई नसकेको हुनाले पछिको जन्मको सम्बन्धलाई खोज्न जान्ने पृथग्जन शैक्षलाई **सम्भवेसी** भनिन्छ । यस **भूत**, **सम्भवेसी**लाई प्रतिसन्धि अनुसार अर्को तरिकाबाट पनि छुट्याईराखिएको छ । **अण्डज** (= अण्डामा जन्म हुने सत्व), **जलाबुज** (=पाठेघरमा उत्पन्न हुने सत्व) हरू अण्डाबाट र पाठेघरबाट ननिस्केसम्मलाई **सम्भवेसी** भन्नुपर्दछ । अण्डाबाट वा पाठेघरबाट निस्केपछि मात्र **भूत** हुन्छ ।

संसेदज (=सडे-गलेका फूल, कोपिला, रूखका बोक्रा आदिमा उत्पन्न हुने सत्व), **औपपातिक** (शरीर प्रकट रूपमा उत्पन्न हुने सत्व), प्रथम चित्तक्षणमा **सम्भवेसी** भनेर तथा दोस्रो चित्त-क्षणदेखि पछि **भूत** भनेर छुटाउनु पर्दछ । जुन ईर्यापथबाट उत्पन्न हुने हो; त्यस ईर्यापथ परिवर्तन नभएसम्म **सम्भवेसी** हुन्छ । परिवर्तन भई गएको अवस्थादेखि **भूत** रूपमा पुग्नेछ भनेर पनि एकथरी छुट्याउनु पर्दछ ।

दुक, तिक

यी गाथाहरू अनुसार दुक चारवटा दुक, तिक तीनवटा तिक अनुसार मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका सातथरी छन् ।

चार दुक

(१) तस, थावर दुक; (२) दिट्ठा, दिट्ठ दुक; (३) दूर, सन्तिक दुक; (४) भूत, सम्भवेसी दुक हरू नै हुन् ।

तीन तिक

(१) दीघ, रस्स, मज्झिम तिक; (२) महन्त, अणुक, मज्झिम तिक (३) थूल, अणुक, मज्झिम तिक हरू हुन् ।

यी दुक तिकहरू अनुसार मैत्री भावना वृद्धि गर्ने तरिका *अर्थकथा* ले सम्बन्ध जोडेर देखाइएको विधि अनुरूप **'ये केचि पाणभूतत्थि'** लाई र **'इमेपि सब्बसत्ता भवन्तु सुखितत्ता'** लाई प्रत्येक दुक र प्रत्येक तिक मा जोडेर मैत्री भावना सातथरी उद्धृत गरी लिनुपर्दछ ।

१- ये केचि पाणभूतत्थि तसा वा थावरा वा इमेपि सब्बसत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।
२- ,, दिट्ठा वा आदिट्ठा वा ,, ,, ।
३- ,, दूरे वा सन्तिके वा वसन्ता ,, ,, ।
४- ,, भूता वा सम्भवेसी वा ,, ,, ।
५- ,, दीघा वा रस्सा वा मज्झिमा वा ,, ,, ।
६- ,, महन्ता वा अणुका वा मज्झिमा वा,, ,, ।
७- ,, थूला वा अणुका वा मज्झिमा वा,, ,, ।

अर्थ (१) डरले थर्कने पृथग्जन शैक्ष र नथर्कने अरहन्त यी पुद्गलहरू सबै शरीर र मन दुवै सुखी भएका होउन् ।
(२) देखिने सत्वहरू नदेखिने सत्वहरू यी सत्वहरू सबैजना शरीर र मन दुवै सुखी होउन् ।
(३) नजिक रहेका सत्वहरू टाढा रहेका सत्वहरू;
(४) उत्पन्न भइसकेका अरहन्तहरू र उत्पन्न हुनका लागि कर्म खोजिरहने पृथग्जन शैक्षहरू;
(५) शरीर लामो हुने सत्वहरू, छोटो हुने सत्वहरू, लामो पनि होइन छोटो पनि होइन मध्यस्थ हुने सत्वहरू;
(६) शरीर ठूला सत्वहरू, साना सत्वहरू, ठूला पनि नभएका साना पनि नभएका मध्यस्थ आकारका सत्वहरू;

Downloaded from http://dhamma.digital/

७) शरीर मोटाएर डल्लो परेका सत्वहरू78साना सत्वहरू, मध्यस्थ सत्वहरू,
यी सत्वहरू सबै नै शरीर र मन दुबै सुखी होउन् ।

टिप्पणी

उपरोक्त **सुखितत्ता**-मा पछाडि **सुखिनो** रहेको हुनाले **अत्त**-शब्दले चित्तलाई मात्र व्यक्त गर्दछ । यहाँ अत्तलाई स्कन्ध शरीर सिंगै समावेश गरी शरीर र मन व्यक्त गरिने भनी मानेर **सुखितत्ता=** सित्तल शान्त सुखयुक्त शरीर र मन दुईथरी भएकाहरू भनी अर्थ दिएको छु । तसर्थ यहाँ शरीर र मन दुइथरी सुखी होउन् भनी अनुवाद गरेको हुँ ।

(५३) न परो परं निकुब्बेथ;
नातिमञ्ञेथ कत्थचि न कञ्चि ।
ब्यारोसना पटिघसञ्ञा;
नाञ्ञमञ्ञस्स दुक्ख'मिच्छेय्य ।

(५३) **परो**=कसैले पनि; **परं**=कसैलाई; **न निकुब्बेथ**=छल कपट गर्न हुन्न; **कत्थचि**=कुनै ठाउँमा पनि (कतै पनि); **कञ्चि**=कसैले; **नं**=अरूलाई; **नातिमञ्ञेथ**=अभिमान प्रकट गरी अवहेलना र अपमान गर्न हुन्न; **ब्यारोसनाय**=शरीर र वचनद्वारा अपमान र अवहेलना गरी शास्ति गर्नुद्वारा; **पटिघसञ्ञाय**=द्वेष चित्तद्वारा; **अञ्ञमञ्ञस्स**=परस्पर (एकले अर्काको); **दुक्खं**=दुःख दिने; **न इच्छेय्य**=इच्छा गर्न हुन्न ।

भावार्थ

कसैले पनि कसैलाई छलकपट गर्न हुन्न; जस्तोसुकै ठाउँमा होस् कसैलाई पनि अपमान र अवहेलना गर्न हुन्न; शरीर र वचनद्वारा कष्ट दिएर शास्ति गर्नुद्वारा र द्वेष चित्तद्वारा परस्परमा एकले अर्कालाई दुःख दिने इच्छा गर्न हुन्न ।

मैत्री वृद्धि तरिका अर्को थरि

मैत्री भावना भनेको सत्वहरूप्रति सुख सुविधा प्राप्तिको निम्ति कामना गर्नुद्वारा मात्र वृद्धि गर्ने होइन; अनर्थ भएको दुःखमा नपर्नको लागि कामना गर्नुको सामर्थ्य अनुसार पनि वृद्धि गर्नु पर्ने नै रहेछ । तसर्थ **'सुखिनो वा'** आदि द्वारा सत्वहरू सुखी बनाउने कामना र वृद्धि गर्ने तरिका देखाईसकेपछि अब **'न परो परं'** आदि द्वारा दुःख कष्ट पर्नबाट रक्षा गर्नको निम्ति कामना गर्ने तरिकाले वृद्धि गर्ने ढंग दोहरो निर्देशित गर्नुभएको हो ।

ब्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(**'न निकुप्पेथाति न कोपेय्य, न वञ्चेय्य वा'** भन्ने *परित्राण टीकाको छन्द* (मति) अनुसार **'न निकुप्पेथ'** हुनुपर्दछ । रिस नउठाउनु अर्थहरू **'ब्यारोसना पटिघसञ्ञा नाञ्ञमञ्ञस्स दुक्खमिच्छेय्य'** भन्ने तथ्यद्वारा नै सिद्ध भइरहेको हुनाले अनावश्यक भनी भन्न योग्य छ । **'न वञ्चेय्य'** वर्णनसँग **'न निकुब्बेथ'** पनि सान्दर्भिक छैन । **'न निकुब्बेथा' ति न वञ्चेय्य'** भन्ने *अर्थकथा*को विचारसँग पनि मिल्दैन । नि+कर-द्वारा सिद्ध रहेको निकति-शब्दले छलकपट गर्नु अर्थ व्यक्त गरिने जस्तै नि+कर द्वारा नै सिद्ध भइरहेको **निकुब्बेथं** ले पनि छलकपट गर्नु अर्थ व्यक्त गर्दछ भनी **'न वञ्चेय्य'** द्वारा जनाइरहेको छ ।

कुनै कुनै क्षेत्रमा **निकति** सँग **वञ्चना** फरक रहेको तरिका देखाईराखेको छ । **'वञ्चना'** भन्नाले सम्बन्धित कारण उपाय द्वारा छल्नु भएकोले **'निकति'**-यन्त्र-मन्त्र, इन्द्रजालद्वारा सुन नभएकोलाई सुन आदि बनाई छल्नु भनी भनिन्छ । यहाँ त दुबै थरी नै **वञ्चेय्य-** को स्वरूप भएका छन् । त्यति मात्र होइन; **'तुलाकूट**=ढकले छल्नु, **कंसकूट**=मानाले छल्नु, **मानकूट**=पाथीले छल्नु आदि विभिन्न किसिमले छल्नुलाई पनि लिनु नै पर्दछ । **वञ्चना**-लाई **'अञ्ञथा ठितस्स**=एक प्रकारको भएको; **वत्थुनो**=चीज वस्तुलाई; **अञ्ञथारूपेन**=अर्को तरिका आकारबाट; **कथनादिना**=बोल्नु बताउनु आदिद्वारा; **अञ्ञमोहोप्पादनं**=अरूलाई मोह उत्पन्न हुने गरी गर्नु हो' भनेर वर्णन गरिराखेको *थोमनिधि (स्तोमनिधि)* अनुसार यस **वञ्चेय्य**-मा **वञ्चना**-ले पनि उक्त स्वभाव अनुसार-सम्पूर्ण किसिमका छलकपट गर्नुलाई लिनसकिन्छ ।)

कामना गर्नु

छल गर्नु ठग्नु कपट व्यवहार गर्नु उक्त व्यक्तिप्रति मैत्री नहुनुको कारणले नै उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै नै छलकपटमा पर्ने व्यक्तिले पनि रिस गर्छ नै । यसरी दुवै पक्षलाई नै खराब फल हरू उत्पत्ति वृद्धि हुनसक्ने हुनाले यो छलकपट गर्न हुन्न भन्ने मैत्रीलाई वृद्धि गर्नु पर्दछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

अभिमान बढाई चढाई गर्नु पनि मैत्री नराखिनेहरूप्रति मात्र हुन्छ । आफूलाई धेरै मन पर्ने सम्मान राखिने व्यक्ति भयो भने उक्त व्यक्तिप्रति चित्त कोमल भईरहने हुँदा मान भन्ने रहिरहन सक्दैन । तसर्थ मान मैत्री अभावको लक्षण चिन्ह नै हो । अभिमान चढेको व्यक्तिलाई देख्ने बित्तिकै हेर्न मन नपर्ने हुन्छ । झन यदि अपमान गरियो भने त नरिसाईकन कहाँ पो बसिरहन सक्लान् र । त्यसो हुनाले मान पनि मान चढेको र अपमानित भएको दुवै पक्षलाई खराब फल उत्पन्न गराउने कारण भएको हुनाले सत्वहरू प्रति चेतना भएका सबैले यस **'नातिमञ्ञेथ'** अपमान गर्न हुन्न भन्ने कामना गर्नु पर्ने नै भयो ।

(**ब्यारोसना पटिघसञ्ञा**-भन्ने पदमा **'निन्दा ब्यारोस उपारम्भभया'** *उपरिपण्णास (१२२)* -मा **'ब्यारोस**-लाई **घट्टन** (=घोट्नु, छुनु) भनेर त्यसको *अर्थकथा* मा वर्णन गरिएको छ । **'रोसेहि रोसक'** आदिमा **रोस**-लाई पनि **घट्टन** भनेर नै सम्बन्धित *अर्थकथा* मा वर्णन गरिएको छ । कुनै कुनै ठाउँमा **रोसक**-लाई **कोधजनक** (=रिस, क्रोध उत्पन्न गराउने) भनेर वर्णन गरिराखेको देखिन्छ ।

रूस-धातुलाई **हिंसा** (=शास्ति गर्नु), **कोध** (=क्रोध (रिस) गर्नु) भनेर *धातु-ग्रन्थ* मा अर्थ दुईथरी देखिएको हुनाले हिंसा भनेको **घट्टन** नै हो । **घट्टन**=घोट्नु-छुनु भनेको शरीरले कुट्नु पिट्नु, वचनले गालि गर्नु आदि शास्ति गर्नु, अवहेलना गरी कष्ट दिनु नै हो । **कोधजनक**-क्रोध उठ्ने गरी गर्नु भनेको पनि कुट्नु, लात्ता हान्नु, गालि गर्नु आदि कार्यहरू नै भएको हुनाले अर्थ फरक रहे पनि घट्टन स्वभावसँग स्वभावतः फरक छैन । तसर्थ **'ब्यारोसना'** भनेको शरीरले कुट्नु, लात्ता हान्नु आदि वचनले गालि गर्नु आदि द्वारा छुनु अवहेलना गर्नु कष्ट दिनु नै हो भनी अनुभूति गर्नु पर्दछ । **'ब्यारोसनाय'** भनी भन्न खोजेको हुनाले पनि **'सम्मदञ्ञा विमुत्तो' 'पटिसङ्ग योनिसो'** आदि आदिमा जस्तै **य** लोप भइराखेको हो । **'सुत्ते सुखुच्चारणत्थमक्खरलोपो'** भन्ने *सद्दनीति (सुत्त ४१)* अनुसार पालीमा सुखुच्चारणको लागी **य**-लोप भएको व्यक्त गरिराखे पनि यहाँ छन्द गण रक्षणको लागी भनी भन्नुपर्दछ । **पटिघसञ्ञा** पनि यस्तै नै हो; **पटिघसञ्ञा**-मा **सञ्ञा**-लाई प्रमुख गरेर द्वेष चित्तलाई भनिएको हो भनी जान्नुपर्दछ ।)

'ब्यारोसना पटिघसञ्ञा' लाई **'नातिमञ्ञेथ'** सँग जोडिएर रहेको हुन सक्छ । *अर्थकथा* मा **'नाञ्ञमञ्ञस्स दुक्खमिच्छेय्य'** सँग सम्बन्ध जोड्नको निम्ति वर्णन गरिराखिएको हुनाले उक्त सम्बन्धलाई होश गर्नु उचित हुनेछ । द्वेष भन्ने उत्पन्न भयो भने आफूलाई पनि प्रतिकूल हुन्छ, खराब हुन्छ, त्यो भोग्नु पर्नेको निम्ति पनि मानसिक दुःख शारीरिक दुःख हुने कारण, परस्पर एकले अर्कोलाई द्वेष उत्पन्न हुनुको कारण मात्र हुन्छन् । तसर्थ सत्वहरूलाई शुभमंगल गर्ने चेतना भएका साराले त्यस्ता दोष उत्पन्न हुन नदिनको लागि, स्नेहपूर्ण भएर बस्नको लागी कामना गर्ने गर्दछन् नै । तसर्थ पारस्परिक दुःख कर्म नगरून् भनेर मैत्री राख्नको लागी आज्ञा हुनुभयो ।

(५४) माता यथा नियं पुत्त'-
मायुसा एकपुत्त' मनुरक्खे ।
एवम्पि सब्बभूतेसु;
मानसं भावये अपरिमाणं ।

(५४) **माता**=जन्म दाता उपकारक आमाले; **नियं पुत्तं**=आफ्नो औरस पुत्र; **एकपुत्तं**=एक्लो छोरोलाई; **आयुसा**=आफ्नो प्राण समान नै; **अनुरक्खे यथा**=निरन्तर रक्षा गरिरहे जस्तै; **एवम्पि**=यसरी नै; **सब्बभूतेसु**=सम्पूर्ण सत्वहरू प्रति; **अपरिमाणं**=परिमाण रहित भएको; **मानसं**=मैत्री चित्तलाई; **भावये**=बार बार धेरै पटक भाविता र वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

भावार्थ

जन्म दाता आमाले आफ्नो औरस पुत्र एक्लो छोरोलाई आफ्नो प्राण बाजी राखेर पनि सधैं रक्षा गरिरहने जस्तै नै सम्पूर्ण सत्वहरूप्रति परिमाण रहित भएको मैत्रीचित्त भाविता र वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

आमाले झैं मैत्री राख्नुपर्दछ

सत्वहरू प्रति सर्वाधिक असल भएको सबभन्दा दरिलो किसिमले राख्नुपर्ने मैत्री, भावनाको क्षेत्रमा वांछनीय रहेको छ । लोकमा छोरा छोरीहरूप्रति राखिने आमाको मैत्री सर्वाधिक सर्वोत्तम मैत्री हुनाले उक्त आमाको जस्तो मैत्री सत्वहरूप्रति राख्नुपर्ने भावलाई **'माता यथा'** आदि द्वारा प्रेरणा दिइरहनु भएको हो ।

गाथामा जान्नुपर्ने

यहाँ आमाले स्वयम् नौ दश महिनासम्म (गर्भमा राखेर) बोकेर जन्मदिनु पर्ने कारणले गर्दा र सदैव नजिक राखेर शरीरबाट नछुटाई काखमा च्यापी च्यापी दूध ख्वाई भरण पोषण गरीआएको हुनाले बुबाको भन्दा आमाको मैत्री चित्त प्रबल रहेछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

तसर्थ अत्यधिक भएको मैत्रीलाई उपमा दिईएको ७८स अवस्थामा आमाको मैत्रीलाई लिईएको हो । धर्मपुत्रलाई पनि पाल्ने आमाहरूले अतिव स्नेह राख्ने गर्दछन् । तर स्वयम् आफूले जन्म दिएको औरस-पुत्रलाई गरिने स्नेह जति त उच्च हुन सक्दैन । औरस पुत्रलाई मात्र सर्वाधिकरूपले माया लागीरहन्छ । त्यसो हुनाले **नियं पुत्तं**=आफ्नो औरस पुत्र भनेर विशेष 'प्रयोग' गरिएको हो ।

औरस पुत्रहरूमध्येमा पनि छोरा-छोरीहरू धेरै भएकी आमाले स्नेह गर्नुपर्ने धेरै हुनाले सर्वाधिक स्नेह भनी बनाउन गहारो हुनसक्छ । एक्लो मात्र छोरो हुने आमाले एक्लो पुत्रप्रति सबै एकत्र गरी हृदयमा प्रवेश गराई स्नेह राखीरहने हुनाले अत्याधिक भएको मैत्रीलाई लिनचाहेको यस ठाउँमा **एकपुत्त**=एक्लो छोरोको भाव (पुत्रत्व) देखाई बताईएको छ ।

यतिसम्म स्नेह शक्ति प्रबल रहेकोलाई **आयुसा-**द्वारा देखाइएको हो । प्राणले समेत रक्षा गर्दछिन् भनिएकोमा प्राण नै त्याग गरेर रक्षा गर्दछिन् भन्ने मतलब भयो । यहाँ **अपि**-नभए पनि अर्थ्याउँदा **अपि**- अर्थ लगाउनु योग्य छ । प्राणद्वारा समेत पनि रक्षा गरिरहन्छे । अरू अरू शरीर स्कन्ध चीजबस्तु भयो भने भन्ने ठाउँ नै छैन भनी सम्भावनालाई प्रदिप्त गरी देखाईरहेको हो । तसर्थ **'आयुसा**=आफ्नो प्राणद्वारा समेत पनि' भनी अर्थ दिएको छु । त्यस्तो अर्थ ग्रहण गराउन चाहेकोले **'अत्तनो आयुम्पि चजित्वा'** भनेर **आयुसा**-लाई *अर्थकथा* मा उल्लेख गरिएको छ ।

परित्राण टीका मा **'आयुसा जीवितेन समं जीवितहेतु वा'** भनी वर्णन गरिएको छ । **'जीवितेन समं'** द्वारा **आयुसा**-लाई प्राणसँग समान रूपले भनी (अर्थ) दिनु पर्दछ । अभिप्राय रहेको भए पनि **'अत्तनो आयुम्पि चजित्वा'** भन्ने *अर्थकथा*को अर्थ जति उम्दा छैन । आफ्नो प्राण समेत त्याग गरेर रक्षा गर्छे भनेको आफ्नो प्राणभन्दा पनि बढी प्यार गर्छे भन्ने अभिप्राय भएकोले यहि अर्थ पो बढी गहिरो छ । **जीवितहेतु वा** अनुसार प्राणको कारणले, प्राण भनिने कारणले भन्ने यो पछिल्लो अर्थमा अभिप्राय राम्ररी प्रकट हुँदैन ।

अभिप्रेत अभिप्राय

आफ्नो एक्लो औरस पुत्रलाई प्राणको बाजी राखेर रक्षा गरिरहने आमाको जस्तो मैत्री सत्वहरूप्रति राखेर मैत्री वृद्धि गर्नुपर्दछ; त्यसरी वृद्धि गर्दा पनि कुनै-कुनै सत्वहरूलाई आरम्मण नगरीकन बाँकी छोड्यो भने कुनै कुनै सत्वहरूप्रति मात्र पुग्नाले त्यो प्रमाण सीमाना (=परिमाण) युक्त भएको मैत्री भनी भन्नुपर्दछ । त्यसरी नगरी कसैलाई नछुटाई सम्पूर्णलाई आरम्मण गरेर सम्पूर्ण प्रति पुग्राईएको मैत्रीलाई **अपरिमाण=**सीमाना प्रमाण रहित भएको मैत्री भनिन्छ । त्यस्तो **अपरिमाण** (=अप्रमाण) मैत्री वृद्धि गर्न पर्नुलाई **अपरिमाणं-**द्वारा देखाइ राखिएको हो । एक्लोको लागि मात्र भए पनि यस क्षेत्रमा मात्र छुटाई वृद्धि गर्छु; यस क्षेत्रलाई त वृद्धि गर्दिनँ भनी स्कन्ध शरीरमा सीमाना राखी वृद्धि गऱ्यो भने त्यो प्रमाण सीमाना भएको मैत्री हुन्छ । त्यसो नभई अमूक एकजनाप्रति पनि कुनै क्षेत्र कुनै भागलाई पनि बाकी नछाडी निरवशेष रूपले साराप्रति वृद्धि गरियो भने **अपरिमाण** भनेर नै भन्नु पर्दछ । तसर्थ **'अपरिमाण सत्तारम्मणवसेन वा=**प्रमाण सीमाना नहुने गरी सत्वहरू सबैप्रति आरम्मण भएको प्रभावले अथवा **एकस्मिं सत्ते**=एउटा सत्वप्रति पनि; **अनवसेस फरणेन वा=**निरवशेष रूपले फैलाउनुको प्रभावले' भनेर **अपरिमाण-**को अनुसार प्रमाण सीमाना नभएको ढंग *अर्थकथा*ले वर्णन गरेको हो ।

भावये-लाई **पुनप्पुनं जनये वड्ढये**=बारबार उत्पन्न गराउनु, वृद्धि गर्ने गर्नु पर्दछ भनेर *अर्थकथा* मा वर्णन गरिएको छ । त्यस अर्थ अनुसार वृद्धि गर्नु पर्दछ भनेर पनि (अर्थ) दिन सकिन्छ । आफ्नो भाषामा **'भावेति, भावेन्तो'** आदि उक्त सम्बन्धित क्षेत्रमा वृद्धि गराउनुलाई वृद्धि गरिरह्यो भनेर नै व्यवहार गर्ने चलन रहेको छ । भावना वृद्धि गरिरह्यो आदि उक्त सम्बन्धित प्रयोग अनुसार यहाँ वृद्धि गर्नु पर्दछ भनेर मात्र अर्थ अनुवाद दिएको छु ।

(५५) **मेत्तञ्च सब्बलोकस्मिं;**
मानसं भावये अपरिमाणं ।
उद्धं अधो च तिरियञ्च;
असम्बाधं अवेर'मसपत्तं ।

(५५) **उद्धं**=माथिको लोक अरूप भूमिमा र; **अधो=**तलको लोक काम भूमिमा र; **तिरियं** =बिचको लोक रूप भूमिमा; **सब्बलोकस्मिं**=सम्पूर्ण लोकमा; **अपरिमाणं**=परिमाण रहित भएको; **मेत्तं**=मैत्री युक्त भएको; **मानसं**=चित्तलाई; **असम्बाधं**=परिमाण रहित भई संकीर्णता रहित भएकोलाई; **अवेरं**=द्वेष भनिने आन्तरिक शत्रुता पनि नभएकोलाई; **असपत्तं**=दुःख कष्ट दिएर शत्रुभाव राख्ने बाह्य शत्रु पनि नरहेकोलाई (**कत्वा**=गरेर); **भावये**=भावना वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

माथि अरूप भूमिमा, तल कामभूमिमा, बिचमा रूप भूमिमा सम्पूर्ण लोकमा परिमाण सीमाना नभएको मैत्री चित्तलाई सीमाना नहुनेगरी संकर्णता नहुने गरी, द्वेष भनिने आन्तरिक शत्रु नहुने गरी, बाह्य शत्रु पनि नहुने गरी भाविता र वृद्धि गर्नु पर्दछ ।

Dhamma.Digital

Downloaded from http://dhamma.digital/

उपरोक्त गाथामा मैत्रीलाई सीमाना परिमाण नराखीकन वृद्धि गर्नुपर्ने कुरा बताइसकेको छु । नाप परिमाण नराखी वृद्धि गर्नु पर्दछ भनेको सबैतिर फिजिने गरी वृद्धि र भाविता गर्नुपर्दछ भन्ने मतलब हो । तसर्थ मैत्रीलाई लोकको सारा ठाउँमा फिजाई वृद्धि गर्ने ढंगलाई **'मेत्तञ्च'** आदिद्वारा देखाउनुभयो ।

सिंगै लोक

यहाँ **सब्बलोक**-को स्वरूपलाई नियमित गरी देखाउन चाहेकोले **'उद्धं अधो तिरियं'** भनी भनिएको छ । **उद्धं**-को स्वरूप अरूपभूमि, **अधो**-को कामभूमि **तिरियं**-को रूपभूमि मान्नुपर्ने वर्णन गरिसकेपछि अर्को तरिकाबाट **उद्धं**-को स्वरूप माथि भवाग्रसम्म, **अधो**-को तल अवीचि नर्क सम्म, **तिरियं**-को बाँकी बिचको क्षेत्रलाई मानीलिनको लागी फेरी भिन्नै तरिकाले वर्णन गरिएको छ । जुनसुकै विधि अनुसार मानिएको भएपनि **सब्बलोक** प्राप्त भएको नै हुनाले दुवै विधि योग्य नै रहेका छन् । बुद्ध तथागतले देशना गर्नुभएको समयमा उपदेश सुन्ने भिक्षुहरूमा पनि फरक फरक दृष्टि दुइटा नै रहेको हुन सक्छ । तर **सब्बलोक**-लाई अभिप्रेत हो भनी बुझिने विषयमा समान दृष्टि नै रहेको हुनुपर्दछ ।

असम्बाध

सीमाना परिमाण भएको ठाउँलाई **सम्बाध** (संकीर्ण भएको) भनी भनिन्छ । सीमाना भङ्ग भयो भने मात्र विशाल र विस्तृत हुन्छ । यहाँ शत्रुलाई सीमा (=विभाजन) भनिएको छ । मैत्रीको क्षेत्रमा यो व्यक्ति त मेरो शत्रु हो भनेर मैत्री वृद्धि नगरी बाँकी छोड्यो भने सीमाना परिमाण खडा हुन जानाले सकीर्ण रहेको हुन्छ । **भिन्नसीम** (=विभाजन भंग) हुने गरी शत्रुलाई पनि बाँकी नराखी शत्रुप्रति पनि मैत्री पुग्नेगरी गर्नसक्यो भने भेद भंग भएर संकीर्णता रहित भई मैत्री क्षेत्र व्यापक भएर जानुलाई नै **असम्बाध** भनिन्छ ।

अर्को तरिकाले भनियो भने-भावना परिपूर्ण नहुँदै सम्पूर्ण लोक भरी, मैत्री चित्त फिजाई वृद्धि गर्नको लागी अझै सजिलो नहुने भए पनि भावना पूर्ण भई बलवान हुँदै आउने बेलामा कुनै अवकाश लोक पनि बाँकि नछुट्ने किसिमले सारा ठाउँमा फिजाई वृद्धि गर्न सकिने हुन्छ । यसरी भूमिलोक सारा ठाउँमा फिजाई वृद्धि गर्न सकिने बेलामा मैत्री **असम्बाध**-हुनथाल्दछ । यस कथन अनुसार **असम्बाध** हुनलाई **भिन्नसीम** (=विभाजन भंग हुनेगरी गर्न सक्ने) हुने हुँदा भावना प्रबल भई आएमा मात्र हुनसक्ने सम्भावना छ । उपचार ध्यान अर्पणा ध्यान लाभ भएमा मात्र त्यस्तो हुन सक्छ । त्यसो हुनाले ती ध्यानलाभीहरूको मैत्रीलाई **असम्बाध** भनी भन्नु पर्ने कुरा जान्नु पर्दछ ।

सीमा सम्भेद

यहाँ **सीमा सम्भेद** हुने सम्बन्धमा बोल्ने अवसर आइपुगेको हुनाले *विशुद्धि मार्ग* मा उल्लिखित मैत्री वृद्धि तरिका कार्यप्रणाली संक्षिप्त मात्रलाई जोडेर उल्लेख गर्नेछु । मैत्री भावनाको क्षेत्रमा सबभन्दा पहिले मैत्री वृद्धि गर्न नहुनेहरू, वृद्धि गर्न हुनेहरू, बिल्कुलै वृद्धि गर्न नहुनेहरू रहेकोले अप्रिय व्यक्तिप्रति मैत्री 'प्रथमतः' वृद्धि गर्न हुँदैन । वृद्धि गऱ्यो भने द्वेष उत्पन्न हुन सक्ने हुनाले मैत्री उत्पन्न हुन गाहारो हुन्छ । अति प्रिय व्यक्तिप्रति तृष्णा प्रेम रहने हुनाले सो व्यक्तिको सुख दुःखको निम्ति शोक आदि उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले मैत्री वृद्धि पक्ष सजिलो छैन । अप्रिय पनि छैन प्रिय पनि छैन मध्यस्थ व्यक्तिप्रति आफूले मन पराउनु सन्मान गर्नु नरहेको हुनाले मन परेको सन्मान गर्नु पर्नेको ठाउँमा राख्नु एउटा गहारो काम नै भयो । शत्रु प्रति त द्वेष उत्पन्न हुने भएकोले शुरूमा वृद्धि गर्नलाई झन नै सजिलो छैन । तसर्थ यस्ता चारजना व्यक्तिहरूप्रति पहिले मैत्री वृद्धि गर्नु हुँदैन ।

असमान लिङ्गीहरूप्रति राग उत्पन्न हुनसक्ने, मृतकप्रति वृद्धि गरियो भने अर्पणा ध्यान उपचार ध्यान लाभ गर्न नसकिने हुनाले यस्ता दुई पक्ष प्रति त बिलकुल नै वृद्धि गर्न अयोग्य छ । तसर्थ मैत्री वृद्धि कामी व्यक्तिले **'अहं सुखितो होमि निद्दुक्खो**=म सुखी होउँ, दुःख रहित होउँ' आदि भनेर आफूले आफैलाई पहिले वृद्धि गर्नुपर्दछ । आफूले आफैलाई वृद्धि गर्नु ध्यान लाभ को लागी त हुन सक्दैन । तर म सुखी हुन चाहेजस्तै, म दुःखी हुन नचाहे जस्तै अरू अरू सत्वहरू पनि दुःखबाट मुक्त हुने इच्छा गर्दछन्; सुखी हुने इच्छा गर्दछन् भनेर-आफूलाई साक्षी प्रमाण राखेर अरू सत्वहरूप्रति हित कामना गर्नु सुख कामना गर्नु उत्पन्न हुन सक्ने हुनाले आफूले आफैलाई पहिले (मैत्री) वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

त्यसपछि आफूले मन पराई गौरव राख्नु पर्ने आचार्य उपाध्याय आदिहरू प्रति उनीहरूका शील, श्रुतगुण, प्रेमनीय बोलिवचन क्रियाकलाप आदि सम्माननीय, प्रसादनीय गुणहरू सम्झेर **'एस सप्पुरिसो सुखिनो होतु, निद्दुक्खो**=यिनी सत्पुरूष सुखी होउन; दुःख रहित होउन्'; आदि भनेर मैत्री वृद्धि गर्नुपर्दछ । त्यसरी आफ्नो हित कामना गरी गौरबनीय सम्माननीय आचार्य आदिहरू प्रति वृद्धि गर्दै लगिएको मैत्री अभ्यास प्रबल हुँदै आउँदा अतिप्रिय साथी, अप्रिय पनि नभएको प्रिय पनि नभएको मध्यस्थको व्यक्ति र शत्रुहरू प्रति फेरी फेरी क्रमशः वृद्धि गर्दै लानुपर्दछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

अभ्यास भाविता वृद्धि गरि सकेपछि मैत्री पछि शत्रु प्रति पनि चित्त पुग्ने अवस्थामा समेत शत्रु भावमा नदेखी प्रिय पुद्गलको रूपमा आईपुग्ने हुन्छ ।

असमान लिंगिक, मृतक; मैत्री वृद्धि गर्न हुँदैन त्यहाँ ।
अप्रिय, अतिप्रिय र; मध्यस्थ, शत्रु व्यक्ति पनि ।
गर्न वृद्धि मैत्रीभाव; पहिला हुदैनन् उनीहरूलाई पनि ।
पहिला आफूलाई वृद्धि गर्नू मैत्री; त्यसपछि प्रिय, अतिप्रिय ।
मध्यस्थ, शत्रुलाई पनि; गर्नुपर्छ वृद्धि क्रमशः ।

यसरी मैत्रीलाई बारबार वृद्धि गरि रहने व्यक्तिले आफू र आफूले मन पराउने सम्माननीय प्रिय पुद्गल, अप्रिय पनि नभएको प्रिय पनि नभएको मध्यस्थ पुद्गल, शत्रु भन्ने यी चार व्यक्ति प्रति चित्त समान रूपमा रहेका छैनन् भने **सीमा सम्भेद** (=विभाजन भंग) अझ हुँदैन । ती चार व्यक्ति प्रति हितकामी भएको मैत्री चित्त समान रूपमा उत्पन्न भयो भने मात्र **सीमा सम्भेद** हुन्छ । **'सीमा सम्भेद'** भन्नुमा गाउँहरूको सिमानाबाट एउटा गाउँबाट अर्को गाउँसँग छयासमिस नगरी अलग सीमित गरी स्थिर भईरहे जस्तै आफू आदि चार भावनाको पूर्व भागमा नमिसाइकन नै अलग्ग रहेको आकारबाट स्थिर भएका सिमानाहरू नै भए । भावनाको कारणबाट ती चार व्यक्ति प्रति एकै प्रकारको चित्त उत्पन्न भएर आउँदा सीमा सम्भेद भयो भनेर भन्नु पर्दछ ।

उक्त **सीमा सम्भेद** लक्षणलाई यसरी देखाई राखेको छ । प्रिय, शत्रु, मध्यस्थ तीनजना आफूसँग एकै ठाउँमा बसिरहेको बेलामा चोरहरू आई भिक्षु एकजना दिनू भनी मागे । 'किन भनी' सोध्दा उसलाई मारेर उसको गर्दनको रगतद्वारा यज्ञ पूजा गर्नको लागी हो भनेर जवाफ दिए । त्यसबेला फलानोलाई लगे हुन्थ्यो भन्ने विचार उत्पन्न भयो भने सीमा सम्भेद अझै हुँदैन । किन नि ? कुनै एकजनालाई लिन लगाउनु त्यस व्यक्तिको अर्थ र हितलाई मन नपराउनु हुन्छ । चार मध्येमा कोही पनि दिन योग्य नदेखिने बेलामा चारैजना प्रति समान मनोवृत्ति भएको हुन्छ । उक्त अवस्थामा त **सीमा सम्भेद** गरिसकेको भईसक्ने अवस्था भयो ।

यसरी सीमा सम्भेद भई सक्नासाथ उक्त व्यक्तिले निमित्त र उपचार समाधि प्राप्त गर्नेछ । यहाँ निमित्त भने पनि पृथ्वी कसिण, आदि कर्मस्थानहरूको कारणले प्राप्त हुने प्रतिभाग निमित्त जस्ता प्रकट हुने त होइन; उपरोक्त **सीमा सम्भेद**लाई नै नीवारण रहित हुनुको कारण, उपचार ध्यान लाभको कारण हुनाले निमित्त सँग समान हुनाले निमित्त भनेर भनिएको हो । उक्त निमित्तलाई नै बारम्वार अभ्यास र वृद्धि गर्नाका कारणले गर्दा धेरै समय नवित्दै अर्पणा ध्यानमा पुग्दछन् ।

शत्रुता, शत्रु छैन

'अवेर' मा **वेर**-को स्वरूप मैत्रीको आन्तरिक शत्रु द्वेषलाई भनिएको छ । उक्त द्वेष नभएको जस्तो मैत्री उत्पन्न हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने भाव हो । मैत्री-मा त द्वेषयुक्त हुँदैन; भावनाको बिच-बिचमा कहिलेकहीं उत्पन्न हुने **वेर चेतना**(=द्वेष चित्त) उत्पन्न नहुने गरी गर्नु पर्छ भनी भनिएको छ । जस्तोसुकै भावना कार्यमा भए पनि समाधि शक्ति बलियो नभए सम्म पहिले पहिले अनुभव गरिआइएका आरम्मण प्रकट भएर आउन सक्छ । कहिलेकाहीं आफूलाई कसैले अनर्थ गरेको र अपमान गरेको शास्ति गरेको अहिले नै गरिरहेको जस्तो भई प्रकट हुन थाल्दछ । यस्तो अवस्थामा सहेर सहनै नसकिने गरी द्वेषचित्त उत्पन्न हुन सक्छ । मैत्री वृद्धि गरिरहँदा पनि बिच बिचमा **वेरचेतना** भनिने त्यस्ता द्वेष चित्त उत्पन्न हुन थाल्दा **सवेर**=द्वेष चित्तयुक्त मैत्री भनी भन्नुपर्दछ । बिच बिचमा त्यसरी द्वेष चित्त उत्पन्न नहुने गरी निरन्तर मैत्री हुनगएमा मात्र अवेर हुन्छ । तात्पर्य हो, त्यस्तो **वेर चेतना** समाधि बलियो नहुन्जेलसम्म मात्र उत्पन्न हुने हुनाले समाधि बलियो भएको भावनाले परिपूर्ण हुने बेलामा त उत्पन्न नहुने भईसकेको हुनाले **अवेर** हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने कथनद्वारा समाधि सबभन्दा बलियो हुने अवस्थामा सम्म वृद्धि गर्नुपर्ने तथ्य निर्देशित गरिरहेको हो । यस कथनले **अवेर** उपचार ध्यान अर्पणा ध्यान युक्त मैत्रीलाई देखाईरहेको शब्द भएको तथ्य जान्न पाइन्छ ।

त्यसरी सत्वहरूप्रति द्वेष चित्त नभएको; मैत्री धातु बलियो हुनेगरी राख्नसक्नेलाई मानिसहरूले पनि प्यारो गरी देव यक्षहरूले पनि प्यारो गर्न योग्य हुने हुनाले शत्रु नरहने हुन्छ । । तसर्थ यस मैत्री चित्तलाई शत्रु नहुने अवस्थासम्म बल उत्पन्न हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्ला भनी भनिएको हो । यस रूपमा व्यक्तिसँग शत्रुता नभएकोलाई **असपत्तं मानसं**=चित्तमा शत्रुता छैन भनी भनेकोले स्थान्यू-कारणूपचार भनेर मनमा लिनु पर्यो ।

टिप्पणी

यहाँ **'असम्बाधं**=संकीर्णता नभएको; **अवेरं**=द्वेष भन्ने आन्तरिक शत्रु नभएको; **असपत्तं**=बाह्य शत्रु पनि नभएको; **मेत्तं मानसं**=मैत्री चित्तलाई' भनेर विशेषणको रूपमा पनि (अर्थ) दिन सकिन्छ । *अर्थकथा*मा **'एवं भावेन्तो'पि च तं यथा**

Downloaded from http://dhamma.digital/

असम्बाधं अवेरं असपत्तञ्च होति; तथा सम्बाध द्वेर सपत्तानं अभावं करोन्तो भावये' भनी भनिराखेको अनुसार क्रिया विशेषण रूपमा **कत्वा**-राखेर अर्थ दिइआएको छु ।

जुन आकार प्रकारद्वारा असम्बाध आदि हुने हो; उक्त आकार प्रकारले वृद्धि गर्न पर्नुलाई भनिराखेको कथन अनुसार **कत्वा** नराखिकन **'असम्बाधं**=असंकीर्ण नहुने ठाउँसम्म र; **अवेरं**=द्वेष शत्रु नहुने ठाउँसम्म र; **असपत्तं**=शत्रु नहुने ठाउँसम्म; **भावये**=भाविता र वृद्धि गर्नुपर्दछ' भनेर पनि अर्थ दिनु पर्दछ ।

५६) तिट्ठं चरं निसिन्नो व;
सयानो यावता'स्स वितमिद्धो ।
एतं सतिं अधिट्ठेय्य;
ब्रह्म'मेत्तं विहार'मिध माहु ।

(५६) **तिट्ठं वा**=उभिईरहँदा वा; **चरं वा**=हिंडीरहँदा अथवा; **निसिन्नो वा**=बसीरहँदा वा; **सयानो वा**=सुति रहँदा वा; **यावता**=जहाँसम्म; **वितमिद्धो**=सुत्ने इच्छा हुनु उँघ्ने इच्छा हुनुबाट रहित भएको (जागा रहनु); **अस्स**=भई रहन्छ; **अथ=**उँघ्ने इच्छा रहित भएको उक्त अवस्थामा; **एतं सतिं**=यस मैत्रीयुक्त ध्यान स्मृतिलाई; **अधिट्ठेय्य**=बलियोसँग अधिस्थान गर्नु पर्दछ । **इध**=यस बुद्ध शासनमा; **एवं**=यस मैत्रीले रहित नभएको ध्यान उत्पन्न भइरहनुलाई; **ब्रह्मं**=प्रणीत भएको; **विहारं**=बस्नु भनेर; **आहु**=तथागतहरूले आज्ञा गरिराखी सक्नुभएको छ ।

भावार्थ

उभिईरहँदा, हिंडीरहँदा, बसीरहँदा वा सुतिरहँदा निन्द्रा रहित भईरहने अवस्थामा मैत्री ध्यान स्मृतिलाई दरिलोसँग धारण र अधिष्ठान गर्नुपर्दछ । यस बुद्ध शासनमा यस मैत्री ध्यान स्मृतिद्वारा बास गरिबस्नुलाई ब्रह्मविहार (=प्रणीत, श्रेष्ठ विहार) भनी तथागतहरूले आज्ञा गरिराख्न सक्नुभएको छ ।

<u>इर्यापथ अनुसार प्रशंसा</u>

'मेत्तञ्च' आदि गाथाद्वारा मैत्री भावना भाविता गर्ने बताउनुभयो । अब फेरि उक्त मैत्री भावना वृद्धि गर्ने व्यक्तिको लागी कुनै कुनै कर्मस्थानहरू जस्तै इर्यापथ नियमित छैन; आफ्नो इच्छा अनुसारको इर्यापथमा बसेर वृद्धि गर्न सकिने भाव देखाई मैत्री विहार गर्नुलाई प्रशंसा गर्नको निम्ति **'तिट्ठं चरं'** आदि गाथा सँगै जोडेर नै बताउनुभयो ।

आसनको नियम छैन

आनापान-को विषयमा **'निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा, उजुं कायं पणिधाय'** आदि भनी पलेटी कसेर बस्न र शरीरको माथिल्लो भागलाई सोझो राख्नुपर्ने भनी निर्धारण गरी स्पष्ट रूपले बताउनु भए झैं यहाँ निर्धारण गर्नुभएको छैन; आफूलाई जस्तो सुविस्ता हुन्छ जस्तो सजिलो हुन्छ त्यस्तो इच्छा अनुसार जुनसुकै इर्यापथमा बसेर पनि वृद्धि गर्न सकिन्छ । उभेर ध्यान वृद्धि गर्दा गहारो भयो भने बस्ने आदि अरू अरू अवस्था फेरेर वृद्धि गर्न सकिन्छ । त्यस्तै बसेर भाविता गर्दागर्दै थकाई लाग्यो भने लेट्नु, उभिनु आदि इर्यापथ इच्छा अनुसार फेर्न मिल्ने, सकिने तथ्य **'तिट्ठं वा'** आदि द्वारा देखाइएको छ ।

निद्रा नलागेसम्म

जुनसुकै इर्यापथमा रहेर वृद्धि गरिएको भए पनि निन्द्रा लाग्यो भने भावनामा समाधि हुन सक्दैन, तसर्थ जुनसुकै इर्यापथमा भए पनि निन्द्रा रहित भइरहेको समय भयो भने उक्त मैत्री स्मृति अधिष्ठान गर्नु पर्दछ भनी अभिप्राय ग्रहण गर्नुपर्नेलाई **'यावता विगतमिद्धो अस्स अथ एवं मेत्ता झानसतिं अधिट्ठेय्य'** भनी अर्थकथामा स्पष्ट गरिराख्यो । **यावता विगतमिद्धो अस्स अथ**=सुत्न मन लागेकोबाट रहित भइरहेको समयमा (निन्द्रा नलागेको अवस्थामा) भन्ने अर्थ छ । तसर्थ गाथामा *अर्थकथा* अनुसार **यावता** अनियम-को नियम रूपमा **अथ**-लाई राखेर अर्थ दिएको छु । **तावता**-भनेर नियम राखि दिए पनि **यावता अस्स तावता**=निदाउने इच्छाबाट रहित हुन्जेलसम्म' भनेर अर्थ भएको हुनाले उचित नै रहेको छ ।

अर्को अर्थ

जुनसुकै कर्मस्थान भए पनि समाधि शक्ति बलियो नहुन्जेलसम्म निदाउने इच्छा हुनु झुल्नु उत्पन्न भइआउनु रहिरहन्छ । समाधि शक्ति बलियो भएर सामर्थ्य उत्पन्न हुने बेलामा निदाउने इच्छा हुनु झुल्नु नभई अतिव प्रसन्न पूर्वक वृद्धि गर्न सकिन्छ । यस मैत्री भावनामा पनि अभ्यासले परिपक्व भई समाधि शक्ति भएका व्यक्तिको लागी जुनसुकै इर्यापथमा भए पनि वृद्धि गर्न मन लाग्ने बेलामा निदाउने इच्छा हुनुलाई हटाई प्रसन्न पूर्वक वृद्धि गर्न सकिने हुनाले **'तिट्ठं चरं'**

Downloaded from http://dhamma.digital/

आदि द्वारा उक्त वशीभाव सिद्ध भईरहेकोलाई देखाई रहेको हो । त्यसरी मैत्रीको क्षेत्रमा वशीभाव सिद्ध भईसकेका व्यक्तिको भावलाई देखाइएको हुनाले नै उक्त गाथाको प्रमुख अभिप्रेत अभिप्राय जुनसुकै इर्यापथमा वृद्धि गरेको भए पनि निदाउने इच्छा नगरी अधिष्ठान र वृद्धि गर्न सकिन्छ भनिएको हो ।

उक्त अभिप्राय अनुसार अर्थ दिएमा **'तिट्ठं वा**=उभेर अथवा;...**सयानो वा**=सुतेर; **यावता**=जुन इर्यापथमा; **एतं सतिं**=उक्त मैत्री ध्यान स्मृतिलाई; (**अधिट्ठातुकामो**=अधिष्ठान गर्ने इच्छा भएको) **अस्स**=भई रहन्छ; **तावता**=उक्त इर्यापथमा; **वितमिद्धो**=रहित भएको निदाउने इच्छा हुने झुल्ने भएर; **अधिट्ठेय्**य=अधिष्ठान गर्न सक्ने हुनेछ' भन्ने रहेको छ । यहाँ **'अधिट्ठेय्य**=अधिष्ठान गर्नुपर्दछ' भनेको स्थिर बनाउनको लागि नै भनिएको हो । शील समादान गरिरह्यो भन्ने बेलामा आफूसँग शील स्थिर गर्नुलाई नै भनेको जस्तै हो । **अधिट्ठान** कुनै कुनै ठाउँमा **पतिट्ठापन** (=स्थिर बनाउनु) अर्थ देखिएको हुनाले **अधिट्ठेय्य**-मा पनि स्थिर गर्नु पर्दछ भनेर शब्दार्थ जान्नु योग्य छ ।

ध्यानलाभीले मात्र

'मेत्तानुस्सति अधिट्ठेय्य=मैत्री ध्यानले युक्त भएको स्मृति अधिष्ठान गर्नुपर्दछ' भनेर *अर्थकथा*ले भनिराखेको हुनाले **'तिट्ठं चरं'** आदि मैत्री ध्यान प्राप्त भइसकेको व्यक्तिको निम्ति निर्देशन फल निदर्शन भनी भन्नुपर्दछ । उत्तरोत्तर **'मेत्तञ्च'** आदि गाथाद्वारा मैत्री भावनालाई अर्पणा ध्यान प्राप्त हुने ठाउँसम्म पूर्ण रूपमा निर्देशन दिइसक्नु भएको हुनाले त्यसैले यस ठाउँमा मैत्री ध्यान स्मृतिलाई मात्र ग्रहण गरिराखिएको रहेछ । त्यसरी ध्यानलाभी व्यक्तिको अंश वा भाग भए पनि जुनसुकै इर्यापथमा भए पनि वृद्धि गर्नसकिने मैत्री भावना शुरूमा वृद्धि गर्ने अरू अरू व्यक्तिहरूसँग पनि सम्बन्ध भएको हुनाले ती व्यक्तिहरूले पनि आफ्नो इर्यापथमा वृद्धि गर्न सक्ने अनुमति छ ।

श्रेष्ठ विहार

श्रेष्ठ प्रणीत व्यक्तिहरूको गुण वर्णन प्रशंसाले कुनै कुनै काम काजमा दिलचस्पी राखी उद्योग गर्न अनुशरण गर्न मन लाग्ने हुन्छ । तसर्थ अतिश्रेष्ठ अति गौरवनीय अतिसम्माननीय बुद्ध तथागतले योगीहरूलाई आकर्षित गर्नको निम्ति मैत्रीलाई प्रशंसा गर्न चाहनुभएकोले **'ब्रह्ममेत्तं'** आदि फेरी आज्ञा गर्नुभयो । **'ब्रह्मं विहारं'**-मा उत्तम भएको हुनाले र द्वेषरहित भएको हुनाले ब्रह्म भनेर भन्नुपर्दछ । मैत्री बाहेकका अरू अरू कर्मस्थानहरू पूर्णरूपले व्यक्तिगत लाभको निम्ति भएका आचरणहरू हुन् । सत्वहरू सुखी होउन् भनेर वृद्धि गरिने यो मैत्री धेरै सत्वहरूको लागि अर्थ आचरण गर्नु हो । त्यसरी धेरैको अर्थ आचरण गर्नु रहेको हुनाले नै मैत्री उत्पन्न भईरहनुलाई **ब्रह्मविहार** (=उत्तम वास) भनी भन्नु पर्दछ ।

त्यसपछि फेरि नीवरण हटिसकेका महाब्रह्माहरूको चित्त सधैं द्वेषरहित भई पूर्णरूपले निर्मल भइरहन्छ । त्यस्तै नै मैत्रीले बास गरिरहने योगीहरू पनि महाब्रह्महरू जस्तै समान भई द्वेषरहित भइसकेका नै हुन्छन्, त्यसरी द्वेषरहित हुनु अर्थ अनुसार पनि **'ब्रह्मविहार'** भनी भन्नु पर्दछ ।

चार थरी विहार

विहार=बस्नु भनेको चार थरी रहेकोले हिंड्नु, उठ्नु, बस्नु, लेट्नु भन्ने बस्ने इर्यापथ भन्नु जस्तो बस्नु भएकोले इर्यापथ विहार हो । ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनु, बस्नु, ध्यान समापत्तिद्वारा बस्नु हो । तसर्थ ध्यान समापत्तिलाई **दिब्बविहार** (=ब्रह्मासँग भएको बास) भनेर भनिन्छ । मैत्रीद्वारा बस्नु उपरोक्त अर्थ अनुसार ब्रह्मविहार भनिन्छ । आर्यहरू फल समापत्तिमा समावेश हुने बानि छ । तसर्थ फल समापत्तिलाई **अरियविहार** (=आर्यहरूको बस्ने बास) भनेर भन्नु पर्दछ । यी चार विहारमध्येमा **ब्रह्मविहारलाई** ग्रहण गराउन चाहेकोले **'ब्रह्ममेतं'** भनेर आज्ञा गर्नु भएको हो ।

(५७) दिट्ठिञ्च अनुपगम्म;
सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो ।
कामेसु विनेय्य गेधं;
न हि जातु'गब्भसेय्यं पुनरेति ।

५७) **सो**=उक्त मैत्री ध्यान लाभ भईसकेका योगी पुद्गलले; **दिट्ठिञ्च**=आत्मदृष्टिमा पनि; **अनुपगम्म**=आशक्त नभई नटाँसिई; **सीलवा**=लोकुत्तर शील सम्पन्न भएका; **दस्सनेन**=स्रोतापत्ति मार्गज्ञान; **सम्पन्नो**=सम्पन्न भएका; **कामेसु**=वस्तु आरम्मण काम गुणमा; **गेधं**=क्लेशद्वारा मुग्ध र आशक्त हुनुलाई; **विनेय्**य=छुटपुट केहि पनि नरहने गरी बिल्कुल हटाई सकेर; **जातु**=निः सन्देह वास्तविक रूपले; **पुन**=फेरी एकपल्ट; **गब्भसेय्यं**=प्रतिसन्धि बस्नुपर्ने स्थितिमा; **न एति**=पुग्नु परेन ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

उक्त मैत्री ध्यान प्राप्त भईसकेका योगीले आफूमा आत्मदृष्टि उपादान नरहने पारेर लोकुत्तर शील भएको स्रोतापत्ति मार्ग ज्ञानले सम्पन्न भई वस्तु आरम्मण कामगुणमा क्लेशद्वारा आशक्त हुनुलाई बिल्कुल हटाईसकेर साँच्चै नै फेरि एक चोटी प्रतिसन्धि बस्नु नपर्ने भई सके ।

ध्यानद्वारा मार्ग फलमा

मैत्री भावना भाविता र वृद्धि गर्ने ढंग अर्पणा ध्यानसम्म परिपूर्ण रूपले बताई सक्नुभयो । उक्त मैत्री भावना अर्पणा ध्यान प्राप्तिको लागी मात्र भएकोले मार्ग फलसम्म पुग्राईदिने शक्ति अझै हुँदैन । बुद्ध तथागतको अभिलाषा त सबैलाई मार्ग फल प्राप्त गराउनुत नै हुनाले मैत्रीबाट माथि एक तह उक्ली आर्य हुनका निम्ति विधि र मार्ग निर्देशित गरेर देशनालाई अन्त गर्ने चाहना गर्नुभएकोले **'दिट्ठिञ्च'** आदि द्वारा आज्ञा गर्नुभयो ।

आत्मदृष्टि ग्रहण

'दिट्ठिसम्पदा दिट्ठिसम्पन्नो' आदि कुनै कुनै क्षेत्रमा सम्पदा, **सम्पन्नो**-पदहरू अनुसार दृष्टि शब्दले सम्यकदृष्टि भनेको लौकिक ज्ञानलाई र स्रोतापत्ति मार्ग ज्ञानलाई व्यक्त गर्ने गरिन्छ । यहाँ **अनुपगम्म**-को स्वरूप हटाई छुडाई हटाउनुपर्ने दृष्टि भएको हुनाले मिथ्यादृष्टिलाई लिएको भन्ने स्पष्ट नै छ । मिथ्यादृष्टि-मा पनि **'दस्सनेन सम्पन्नो'** लाई आधार मानेर मार्ग प्राप्त हुने अवस्थासम्म हटाउनुपर्ने दृष्टि भनी जान्नपाइने भएकोले आत्म दृष्टिलाई लिएको भनी ग्रहण गर्नुपर्यो । आत्म दृष्टि सबै दृष्टिहरूको मूलभूत भएको हुनाले आत्म दृष्टि भएका व्यक्तिसँग अरू कुनै पनि दृष्टि बाट पनि बिल्कुल रहित भईसके भनी भन्न नसकिने भयो; आत्म दृष्टिलाई उखेलेर फालिसकेपछि मात्र अरू कुनै पनि दृष्टि बाँकी रहँदैन ।

फेरी आत्म दृष्टि हुनेसँग यथार्थ स्वभाव रूप, नामहरू देख्ननसक्ने भईरहने हुनाले रूप, नामलाई देखेमा मात्र निर्वाण देख्ने हुनाले मार्ग लाभको क्षेत्रमा रूप, नाम हरूलाई देख्नुबाट छेकीराखेको उक्त आत्म-उपादानलाई जतिसक्दो चाँडो हटाउनुपर्ने हुनाले दृष्टि-को स्वरूप आत्म दृष्टिलाई ग्रहण गर्नु समुचित रहेको छ । फेरी थप भन्छु, यहाँ मैत्री भावनाले सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्मण गर्ने हुनाले आत्म दृष्टिसँग नजिकिएको पाइन्छ । त्यसो हुनाले मैत्री भावना बताईसक्नु भएपछि यस आत्म दृष्टिलाई हटाई काटी फाल्नको निम्ति **'दिट्ठिं च अनुपगम्म'** भनेर बताउनुभएको हुनाले **दिट्ठि**-को स्वरूप **अत्तदिट्ठि** (=आत्मदृष्टि) लिनुपर्ने स्पष्ट नै छ ।

विपश्यना प्रदर्शन

'दिट्ठि-द्वारा उपादिन्न र आशक्त नभई' भन्ने 'विपश्यना भावनाको सामर्थ्यद्वारा हटाउनुलाई भनेको हो । मैत्री ध्यान लाभी व्यक्तिले उक्त ध्यानबाट उठी ध्यानमा भएको वितर्क, विचार आदि नाम धर्महरूलाई र ती नाम धर्महरूको आधार हृदयवस्तु आदि रूप धर्महरूलाई भाविता र प्रत्यवेक्षण गर्नुबाट नाम रूप परिच्छेद ज्ञान दृष्टि बलियो भई आउने बेलामा स्कन्धकायमा सत्व आत्मलाई खोज्न मिल्दैन, संस्कार रूप, नाम समूह मात्र रहेछ भनी यथार्थ रूपमा देखेको हुनाले आत्म दृष्टि मिथ्या-उपादानमा पर्नजाने छैन ।

*अर्थकथा*मा ध्यानलाई पृष्ठभूमि गरेर विपश्यनामा उक्लने विधि मात्र देखाइराखेको छ । त्यसरी देखाइएको हुनाले मैत्री ध्यानलाई पृष्ठभूमि नबनाईकन नै अरू अरू प्रकट रूपले देखिएका रूप, नामहरूलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने गर्नहुँदैन भनेर ठान्नु हुँदैन । ध्यानबाट अलग्ग अरू अरू रूप, नामहरू भाविता गर्न मन लागेमा भाविता गर्न सकिने अवसर छ ।

त्यसपछि फेरी मैत्रीलाई अर्पणा ध्यानसम्म वृद्धि नगरीकन नै उपचार ध्यान मात्रले वा उपचार नै प्राप्त नगरीकन परित्राण रक्षा बन्धनको लागी मात्र वृद्धि गर्नु मात्रले वृद्धि गर्ने व्यक्तिहरू पनि रूप, नामहरूलाई मात्र भाविता गर्नुद्वारा आत्म दृष्टि हटाई उखेली पठाउनसक्ने भावलाई पनि *अर्थकथा*ले प्रतिरोध गरिरहेको छ भनेर ठान्नु हुँदैन । क्षेत्र अनुसार वर्णन गरेर देखाईराखेको मात्र हो ।

विशुद्धि छवटा ग्रहण

यहाँ **'दिट्ठिञ्च अनुपगम्म'** द्वारा **दिट्ठि विसुद्धि** (=दृष्टि विशुद्धि) लाई भन्नु पर्दछ । तर आत्म दृष्टि मार्गमा पुगेपछि मात्र निरवशेष रूपमा छुट्छ । **कङ्खावितरण विसुद्धि** आदि विशुद्धि पाँचैवटा नै रूप, नामहरूको कारण उत्पत्ति विनाश आकार प्रकारहरूलाई बारबार भाविता गरिरहनुपर्ने आत्मदृष्टिलाई निरवशेषरूपले हटाउनको लागि मात्र हो । तसर्थ **पटिपदा ञाणदस्सन विसुद्धि** सम्म ती पाँचवटा विशुद्धि पनि **'दिट्ठिञ्च अनुपगम्म'** द्वारा नै देखाईराखेको कुरा जान्नु पर्दछ । **वङ्कवुत्ति, नेय्यत्थ नय** भयो । यसमा दृष्टि विशुद्धि पाली अनुसार सिधा ग्रहण गर्नुपर्ने अर्थ, सोझै जान्नयोग्य भएको अर्थ भएकोले **उजुवुत्ति, नीतत्थ** भयो । अरू-अरू विशुद्धिहरू उत्पन्न नभई मार्ग प्राप्त नहुने हुनाले उजुवुत्ति, नीतार्थ भयो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

अरू अरू विशुद्धिहरू उत्पन्न नभई मार्ग प्राप्त नहुने हुनाले ती विशुद्धिहरूलाई पनि समावेश गरी ग्रहण गर्नुपर्ने, घुमाउरो किसिमले ग्रहण गर्नुपर्ने अर्थ, अभिप्राय भएको अनुसार ग्रहण गरीलिनुपर्ने अर्थ भएकोले वङ्कवुत्ति, नेय्यत्थ भनिएको हो ।

बिचको दुइटा मार्ग

'सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो' दुइटा पदद्वारा स्रोतापत्ति मार्ग प्राप्त भईसकेका स्रोतापन्न पुद्गलको भाव देखाईरहेको हो । स्रोतापन्न भईसकेका व्यक्तिले उक्त भावनालाई नै वृद्धि गर्नाले सकृदामि मार्गमा पुग्न पाउँछन् । त्यसबेला स्रोतापत्ति मार्गले हटाउन नसकिएको कामतृष्णा पातलिंदै कम हुँदै जान्छ । त्यसपछि एक तह माथि उक्ली फेरी वृद्धि गर्दै लाँदा फेरि अनागामि मार्ग प्राप्त हुन्छ । त्यसबेला कामराग निरवशेष रूपले हटिई सकेको हुन्छ । तसर्थ **'कामेसु विनेय्य गेधं'** द्वारा सकृदागामि, मार्ग दुबैमा पुगीसकेका सकृदागामि, अनागामि भाव देखाईरहेको छ ।

अर्थकथा भनाई

अनागामित्वमा पुगेका व्यक्तिले काम रागलाई हटाई सक्ने हुनाले यस मनुष्य भूमि सहित कामभूमि जति मध्ये कतै उत्पन्न हुने छैन । त्यसरी मनुष्य लोकमा उत्पन्न नहुने हुनाले **'न हि जातुग्गब्भसेय्यं पुनरेति**=फेरी दोहरो मातृगर्भमा प्रतिसन्धि बस्नुनपर्ने निश्चित भयो' भनेर बताउनु भयो । मातृ गर्भमा प्रतिसन्धि बस्नु परेन भनी भनिएकोले उक्त व्यक्ति यस मनुष्य भूमिबाट च्यूत हुनगए भने शुद्धावास भूमिमा उत्पन्न भईसकेर सम्बन्धित भूमिमा नै अरहत्त फल प्राप्त भई परिनिर्वाण हुनु पर्नेछ । यसरी *अर्थकथा*मा **गब्भसेय्यं**-लाई जलाबुज प्रतिसन्धि रूपमा लिएर यस देशनालाई अनागामि मार्ग फलद्वारा यस मनुष्य भूमिको निम्ति अन्त गर्नुभएको हो ।

एकथरी चिन्तन

तथागतको विचार अनुसार हुन सकियो भने अरहत्त फलसम्म पनि सिद्ध गरिदिने इच्छा लागेको नै हुनसक्छ । यहाँ पनि उपदेश श्रोता भिक्षुहरूलाई यस जन्म अथवा यस क्षणको भित्रै अरहत्त फलमा पुग्ने गरी सिद्ध गर्नको निम्ति बताउनु भएको होला । त्यसो भयो भने **'कामेसु विनेय्य गेधं'** द्वारा अनागामि फलमा पुग्नुसम्म देखाई **'न हि जातु गब्भसेय्यं पुनरेति'** द्वारा अरहत्त मार्ग प्राप्त भई अरहन्त भएको भाव देखाइराखिएको हो भनी ग्रहण गरियो भने तथागतको विचारसँग बढी सामीप्य हुने सम्भावना हुने हुन्छ भन्ने कल्पना हुन्छ । त्यसरी ग्रहण गरेको भए **गब्भसेय्यं**-लाई कसरी अर्थ दिनु पर्ला त ? ताड-पातबाट बनाइएकोलाई झैं अरू निगालो बाँस आदि का चोयाबाट बनाइएको पंखालाई समेत तालवण्ट भनी भन्दा रूढी शब्द भन्नुपरे जस्तै संसेदज, ओपपातिक, प्रतिसन्धिहरूलाई पनि गब्भसेय्य भनी ग्रहण गर्नुपर्ने यस ठाउँमा रूढी शब्दको रूपमा राखी चारैवटा प्रतिसन्धि प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ ।

अर्को तरिकाबाट

'नाहं पुनपेस्सं गब्भसेय्यं' *सुत्त निपात (२८३)* मा गब्भसेय्य द्वारा चारवटै प्रतिसन्धि लिनुपर्ने हुनाले त्यसरी प्राप्त हुने गरी *अर्थकथा* आचार्यले (*सुत्तनि. ट्ठ. १-३६*) कल्पना गरेको रहेछ । **'गब्भञ्च सेय्यञ्च गब्भसेय्यं'** भनेर द्वन्द (समास) गरिसकेपछि **'तत्थ गब्भग्गहणेन जलाबुजयोनि सेय्यग्गहणेन अवसेसा**'-(*सुत्तनि. ट्ठ. १-३६*) उक्त गब्भसेय्य भन्ने पदमा **गब्भ**-शब्दले बाकी प्रतिसन्धिहरूलाई व्यक्त गरिएको हो' भनी आज्ञा गर्नुभएको छ । फेरी अर्को एक थरी कल्पना गरिएको पाइन्छ । गब्भसेय्य प्रधान नय अनुसार भनिएको हुनाले उक्त गब्भसेय्य- शब्दले नै चारवटै प्रतिसन्धिलाई ग्रहण गर्नसक्ने भावलाई **'गब्भसेय्यमुखेन वा सब्बापि ता वुत्ताति वेदितब्बा**=गब्भसेय्यलाई प्रधान गर्ने हिसाबले प्रतिसन्धि सबैलाई व्यक्त गरिसकेको तथ्य जान्नु पर्दछ ।' भनेर दोहरो आज्ञा गरिराख्नुभएको हो ।

जान्नुपर्ने अभिप्राय सहित मैत्री सूत्र नयाँ निश्रय समाप्त भयो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

महाप्रजापति गौतमी स्थविरा

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

महाप्रजापति गौतमी स्थविरा प्राप्ताङ्क ३५ अंक, ८ घण्टा

लेखक - भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर

Dhamma.Digital

Downloaded from http://dhamma.digital/

१. महाप्रजापति गौतमी

परिचय

महाप्रजापति गौतमी शुद्धोदन महाराजकी कान्छी बडामहारानी हुनुहुन्थ्यो । शुद्धोदन महाराजाको देहान्त भएपछि वहाँ बुद्धकहाँ भिक्षुणी हुनुभयो । अतः त्रिपिटक मूलपालि तथा अर्थकथाहरूमा उल्लिखित कारणहरू खोज गरी यहाँ, वहाँकै परिचय दिने प्रयास गरेको छु ।

शुभजन्म

हालै नेपाल अधिराज्यको पश्चिम तराइतिर छब्बीस सयवर्षअघि कपिलवस्तु र कोलिय देशहरू रोहिणी नदीको वारी पारी र पूर्वपट्टि शाक्य जनपदको देवदह[१] र पश्चिमपट्टि कपिलवस्तु[२] भन्ने दुई समृद्धशाली शाक्य नगरहरू थिए । महाप्रजापति गौतमीको जन्म देवदह नगरमा भएको थियो ।

वहाँ देवदह नगरका अञ्जन शाक्य र सुलक्षणा रानीकी कान्छी छोरी हुनुहुन्थ्यो[३] । वहाँको साख्ये दिदी महामायादेवी हुनुहुन्थ्यो । (यस परिच्छेद 'बुद्धकालीन श्राविका-चरित-१' मा लेखकको प्राक्कथानमा संशोधित गर्नुभए अनुरूप संशोधन गरिएको छ ।)

नामकरण

नामकरण गर्ने दिनमा ज्योतिष-आचार्यहरूले "यदि यी राजकन्याले छोरी जन्माएमा चक्रवर्ती राजाकी महिषी र छोरा जन्माएमा चक्रवर्ती राजा हुनेछन् । दुवैको तर्फबाट धेरै प्रज्ञाहरू हुनेछन्" भन्ने भविष्यवाणी गरे[४] । यसै अर्थलाई ध्यानमा राखी राजकन्यालाई "महाप्रजापति" भन्ने नामकरण गरिएको हो र गौतम गोत्रकी भएकीले "गौतमी" पनि भनिएको हो[५] ।

शुभ-विवाह

यी दुवै दिदी बहिनीहरूको स्वभाव अत्यन्त राम्रो थियो र त्यति नै सुन्दरी पनि थिए । यौवन अवस्थामा पुगेपछि यी दुवै दिदी बहिनीहरूलाई कपिलवस्तुका सुप्रसिद्ध शुद्धोदन महाराजाले विवाह गरे[६] । अनि दुवै शुद्धोदन महाराजाका जेठी र कान्छी बडामहारानी बने[७] ।

सन्तान लाभ

धेरै वर्षसम्म महाराज शुद्धोदनका सन्तान भएनन् । पछि महाप्रजापति गौतमीको तरफबाट सर्वप्रथम एक कन्या जन्मिन् । सन्तानको मुख हेर्ने आशा भइरहेको बेलामा सर्वप्रथम कन्याको मुख हेर्न पाउँदा सबै राजपरिवारहरू अत्यन्त नन्दित भए । त्यसैले राजकन्याको नाम "नन्दा" रहन गएको हो[८] । यसै क्रममा पछि जेठी बडामहारानी महामायादेवीले पनि बैशाख पूर्णिमाको शुभमुहूर्तमा माइतीघर देवदह गइरहनु भएको बेलामा बीचबाटैमा, एक रमणीय लुम्बिनी शालोद्यानमा सिद्धार्थ कुमारलाई जन्माउनुभयो[९] । त्यस बखत कपिलवस्तु र देवदहवासी राजपरिवारहरूका साथसाथै साराका सारा जनताहरू पनि अत्यन्त हर्षित भए । त्यसपछि हर्षले गद्गद् भएका दुवैतिरका राजपरिवारहरूले महामायादेवीलाई कपिलवस्तुमै फर्काएर लगे[१०] ।

महामायाको स्वर्गवास

बुद्ध हुने महापुरूषलाई जन्माउने स्त्रीको आयु स्वभावतः नै बालक जन्माएको एक सातासम्म मात्र रहने धर्मतानुसार महामाया महारानी पनि सिद्धार्थ राजकुमार पाएको एक सातामै स्वर्गवास हुनुभयो[११] । त्यस पछि शुद्धोदन महाराजाले सिद्धार्थकुमारकी सानीआमा महाप्रजापति गौतमीलाई बडामहारानीको पदमा राख्नुभयो । यसै समयमा वहाँले नन्दकुमारलाई जन्माउनुभयो[१२] । यस वखत वहाँको उमेर चालीस वर्ष पुगेको थियो[१३] ।

सिद्धार्थ कुमारको भरण-पोषण

केही समय पछि नै महाप्रजापति गौतमी महारानीले आफ्नो दुधे बालक नन्दकुमारलाई धाईको हातमा सुम्पी स्वयं आफूले दिदीको बालक सिद्धार्थकुमारको पालन पोषण गर्न थाल्नुभयो[१४] । बालक सिद्धार्थ कुमारलाई वहाँले दिनको दुई तीन पटक सुगन्धित जलमा नुहाइ दिनुहुन्थ्यो । त्यस्तै गरी तेल लगाइदिनु हुन्थ्यो, सुताउनु हुन्थ्यो, खेलाउनु हुन्थ्यो तथा आफ्नै दुध पनि पिलाउनु हुन्थ्यो[१५] । बालक हुर्किंदै गएपछि दिनको दुई तीन पटक खुवाउने, पिलाउने, हातखुट्टा मिच्ने आदि गर्नु पर्ने सबै शुश्रूषाको काम अत्यन्त स्नेहपूर्वक आफैले गर्नुहुन्थ्यो र खेलाउने तथा डुलाउने समेत आफैले गर्नु भई वहाँले बालक राजकुमारको पालन-पोषण गर्नुभयो । यसरी अत्यन्त माया गरी स्नेहपूर्वक सिद्धार्थ राजकुमारलाई स्याहारसम्भार गरी ठूलो भएपछि खुवाउनु, पिलाउनुको साथै पान-सुपारी समेत आफैले दिनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा पपञ्चसूदनीले उल्लेख गरको छ[१६] । साँच्चै भन्ने हो भने यो लोकमा महाप्रजापति गौतमी जस्ती प्रजावत्सला सानी आमा पाउनु महान दर्लभको कुरा हो ।

सिद्धार्थको गृहत्याग

क्रमसंग राजकुमार यौवन अवस्थामा पुगेपछि यशोधरा नामक राजकुमारीसँग शुभविवाह गरिदिए । उनन्तीस (२९) वर्षको उमेरमा राहुल भन्ने छोरा पाएपछि आषाढ पूर्णिमाको अर्धरातमा वहाँले गृहत्याग गर्नुभयो[१७] । यसरी सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग गरिसक्नु भएपछि पूरा छ वर्षसम्म महाप्रजापति गौतमी महारानीले वहाँको मुख देख्न पाउनु भएन । सिद्धार्थ राजकुमारले बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भए पछि सातौं वर्षको अन्ततिर महाप्रजापति गौतमीले बुद्धको प्रथम दर्शन गर्नुभयो ।

प्रथम दर्शन

सिद्धार्थ बोधिसत्व बुद्ध भइसक्नु भए पछि वहाँ बुद्धगयाबाट[१८] ऋषिपतनमृगदावनमा[१९] जानुभयो । त्यहाँ पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई प्रथम धर्मचक्रको[२०] उपदेश दिई उहीं नै वहाँले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूका साथ प्रथम वर्षवास बिताउनु भयो । वर्षवास बिताइसक्नु भए पछि क्रमशः राजगृहमा जानुभयो । त्यहाँ राजा बिम्बिसारलाई बुद्धधर्ममा दीक्षित गरिसक्नु भएपछि हज्जारौं भिक्षुहरूका साथ आफ्नो

Downloaded from http://dhamma.digital/

जन्मभूमि कपिलवस्तुको निमित्त प्रस्थान गर्नुभयो । वैशाख पूर्णिमाकै दिन भगवान् कपिलवस्तुमा आइपुग्नुभयो[२१] । शाक्यमुनि गौतम बुद्ध कपिलवस्तु स्थित न्यग्रोध शाक्यका उद्यानमा बस्नुभयो । त्यस बखत त्यहाँ सबै शाक्य राजपरिवारहरूका महाविशाल परिषद् भेला भयो । बुद्ध भगवान्ले त्यो विशाल परिषद्लाई सन्तुष्ट पार्नु हुँदै वेस्सन्तर जातकको उपदेश सुनाउनुभयो ।

वस्त्रदानको संकल्प

कपिलवस्तु पुग्नुभएको भोलिपल्ट भगवान् बुद्ध आफ्नो भिक्षु परिवारहरूका साथ, जुन सडकहरूमा आफू पहिले चारघोडे बग्गीमा जानुहुन्थ्यो सोही सडकहरूमा हातमा भिक्षापात्र लिई भिक्षाटन् जानुभयो । वहाँ भिक्षाटन् जानु भएको खबर सुन्नासाथ राजदरवारमा ठूलो खलबल मच्चियो । अनि शुद्धोदन महाराज आई भगवान् बुद्धलाई राजदरवारमा निम्तो गरी लैजानुभयो[२२] ।

त्यस बखत राजदरवारको भ्यालमा बसी बुद्धका श्री शौभाग्यलाई अवलोकन गरिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई सारै खुशी लागी वहाँको मनमा त्यसबेला यस्तो कल्पना उठ्यो-

"अहा, कति शोभनी हुनुहुन्छ । अहा, कति दर्शनीय तथा शौभाग्यशाली, हुनुहुन्छ !! उनन्तीस वर्षसम्म वहाँ गृहस्थीमा छँदा वहाँलाई मैले नगरेको सेवाशुश्रूषा केही थिएन । पान-सुपारी समेत मैले आफैले दिएको थिएँ । अब वहाँलाई के दिउँ !"

यस्तो मनमा कल्पना हुँदा त्यसबखत वहाँले यस्तो चिताउनुभयो-

"मेरो पुत्रलाई अब एक जोर वस्त्र बाहेक अरू कुनै वस्तुको आवश्यकता छैन । अतः वहाँलाई मैले सर्वोत्तम एकजोर वस्त्र चढाउँ । राजदरवारमा अनेकौं प्रकारका वस्त्रहरू त छन् तर ती वस्त्रहरू दिनमा मलाई उती सन्तोष लाग्दैन । यसमा कुनै महत्व पनि छैन । त्यस्ता वस्त्रहरू त वहाँलाई सबैले दिन सक्छन् । अतः आफ्नै हातले कपडा तयार पारी दिन पाए सर्वोत्तम हुने थियो[२३] । भगवान् बुद्ध राजप्रासादमा आउनु भई भोजनोप्रान्त "धम्मंचरे सुचरित[२४]" भन्ने गाथाद्वारा उपदेश गर्नु भई शुद्धोदन महाराजालाई सकृदागामी-फलमा र महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो[२५] । भगवान् राजदरवारबाट फर्कनु भएपछि पूर्वकल्पनाअनुसार महाप्रजापति गौतमीले बजारबाट धेरै कपास ल्याउन लगाई, आफ्नै हातले कपास केलाई फट्की मसिनो धागो काटी, राजदरवारभित्रै तान राख्ने शाला बनाउन लगाई, शिल्पकारहरूलाई बोलाई आफूले खाने जस्तै खानपान दिई कपडा बुन्न लगाउनुभयो । समय समयमा आफू स्वयं पनि धाईहरूका साथ शालामा गई तान चलाउनु हुन्थ्यो । कपडा तयार भएपछि शिल्पकारहरूलाई ठूलो सम्मान गरी बिदा दिनुभयो । त्यसपछि तयार गरिएको कपडा सुगन्धित पार्न, सुगन्धित पानीमा भिजाई राख्नु भयो । केही दिनपछि "मेरो पुत्रलाई चीवर-वस्त्र चढाउन जान चाहन्छु" भनी शुद्धोदन महाराजासँग बिन्ति गर्नुभयो[२६] ।

राजाले राजदरवारदेखि न्यग्रोधारामसम्मको बाटो सफा-सुग्घर गर्न लगाई, ठाउँ ठाउँमा पूर्ण घडाहरू राख्न लगाई, ध्वजापताकाहरू फहराउन लगाई तथा बाटोमा फूल छरी अलंकृत गराउनु भयो ।

अनि महाप्रजापति गौतमी सबै अलंकारहरूले अलंकृत भई, धाईहरूद्वारा परिवृत्त भई, आफ्नै शीरमा सुगन्धित वस्त्र राखी भगवान्लाई वस्त्र-पूजा गर्न न्यग्रोधारामम जानुभयो भन्ने कुरा पपञ्चसूदनीले उल्लेख गरेको छ[२७] ।

सङ्घमा वस्त्र दिन लगाउनुभयो

न्यग्रोधारामम पुगेर महाप्रजापति गौतमीले आफूले लगेको वस्त्र भगवान्लाई चढाउन लाग्दा वहाँले महाप्रजापति गौतमीलाई "गौतमी ! सङ्घमा देऊ सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घपनि" भनी तीन तीनबारसम्म भन्नुभयो । जुन कुरालाई तल उल्लिखित "दान विभाजन[२८]" शीर्षकको मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ ।

तलको मूल सूत्रको अध्ययन गर्दा हामीलाई स्वभावतः यस्तो मनमा लाग्न सक्छ कि- भगवान्ले यो वस्त्र आफूले ग्रहण गर्नु नभई किन सङ्घलाई दिन लगाउनु भएको होला ? बुद्ध भन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम भएकोले त्यस्तो गर्न लगाउनु भएको हो कि, क्या हो ?

भगवान्ले त्यसो भन्नु भएको कारणहरू प्रष्ट पार्दै सोही सूत्रकै अर्थवर्णना पपञ्चसूदनीले सविस्तार कुराहरूसमुल्लेख गरेको छ । यसमध्ये केही कुराहरू निम्न प्रकार छन्-

"बुद्धभन्दा सङ्घ ठूलो छ भन्ने भावनाले सङ्घमा दिन लगाउनुभएको पनि होइन, नत सङ्घमा दिंदा आफू पनि सङ्घमै सम्मिलित हुने भएकोले नै हो । परन्तु एक मात्र आमाप्रति भएको महत् करूणाको कारण्लो र सङ्घप्रति श्रद्धा चेतना उत्पन्न गराइदिन सकेमा आमालाई धेरै बढी कल्याण हुनेछ भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्नुभई भगवान्ले "सङ्घमा देऊ" भन्नुभएको हो ।" अझ अगाडि यस्तो पनि उल्लेख गरेको छ-

"मलाई वस्त्र प्रदान गर्छु भन्ने बुद्धप्रतिको श्रद्धा चेतनाको कारणद्वारा महारानीको चित्तमा अनेक कुशल चेतनाहरू उत्पन्न भई नै सकेका छन् यदि मैले वहाँलाई सो वस्त्र सङ्घमा दिन लगाउन सकेमा वहाँको चित्तमा सङ्घप्रति दान दिने श्रद्धा चित्त उत्पन्न हुनुको साथै अरू पनि कुशल-चेतनाहरू उत्पन्न भई वहाँको बढी कल्याण हुनेछ" भन्ने विचार भएको हुँदा भगवान् बुद्धले महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई "सङ्घमा देऊ" भन्नु भएको हो । यस्तो गराउँदा सङ्घको पनि गौरव हुने र भविष्यमा लोकजनहरूले सङ्घप्रति गौरव राख्न पनि जान्ने छन् भन्ने आदि कुराहरूलाई पनि सोच्नु भई त्यस्तो भन्नुभएको हो[२९] ।"

यही कुरा सम्बन्धी प्रश्न मिलिन्द राजाले नागसेन महास्थविरसँग सोध्दा महास्थविरले पनि त्यस्तै नै उत्तर दिनुभएका कुराहरू मिलिन्द प्रश्नमा[३०] समुल्लेख भएको पाइन्छ । उक्त कुराको सिलसिलामा उदाहरण देखाउनु हुँदै नागसेन महास्थविरले मिलिन्द राजालाई यस्तो भन्नु भएको छ-

"महाराज ! कुनै पिताले आफ्नो छोराको बखान कुनै राजाको अगाडि गर्छ भने त्यसको मतलब यो हुन सक्दैन कि आफूभन्दा छोरा ठूलो छ । कुनै मातापिताले आफ्नो बालकलाई नुहाइदिन्छन्, काखमा राख्छन् भने त्यसको मतलब पनि यो होइन कि बालक आमाबाबुभन्दा ठूलो छ । कुनै राजालाई कसैले चढाएको उपहार राजाले अरू कसैलाई दिन्छन् भने त्यसको मतलब पनि यो होइन कि राजाभन्दा ऊ ठूलो छ[३१] ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

अतः "सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घपनि" भन्ने वाक्यको अर्थ कदाचित् बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम छ भनी भनिएको होयन, न त भगवान् बुद्ध सङ्घमा अन्तर्गत हुनुभएको हो । यदि यसो भएमा "बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ" भन्ने मूल सिद्धान्तसँग बाझिन जाने छ । अतएव मूल सूत्रमा उल्लेख भएको सो वाक्यको अर्थ सिद्धान्तसँग नबाझिने गरी बुझेर लिन सक्नुपर्छ भन्ने आदि कुराहरू पनि पपञ्चसूदनीमै समुल्लेख भएका पाइन्छन्[३२] ।

बुद्धको आज्ञा शिरोपर गरी सङ्घमा वस्त्र दान दिई अत्यन्त प्रमुदित भई महाप्रजापति गौतमी महारानी राजदरवारमा फर्कनुभयो ।

भगवान् कपिलवस्तुमा पुग्नुभएको तेस्रो दिनमा[३३] महाप्रजापति गौतमीको छोरा नन्द राजकुमारलाई प्रव्रजित गर्नुभयो र सातौं दिनमा आफ्नो छोरा राहुल कुमारलाई पनि प्रव्रजित गराउनु भयो[३४] । आठौं दिनमा राजदरवारमा जानुहुँदा शुद्धोदन महाराजले बुद्ध भगवान्सँग बितेका दिनहरूका अनेक कुराहरू संस्मरण गर्नुहुँदै कुशल वार्ता गर्नुभयो । यस समयमा भगवान्ले वहाँलाई महाधम्मपाल जातकका[३५] कुराहरू सुनाउनु भई वहाँलाई अनागामी मार्गफलमा प्रतिष्ठित गर्नुभयो[३६] । अनि केही दिन पछि भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुबाट चारिका गर्नुहुँदै[३७] क्रमशः मल्लराज्यको अनुप्रिय भन्ने आम्रवन[३८] तिर लाग्नुभयो र त्यहाँबाट राजगृह मै फर्कनुभयो ।

शुद्धोदनको परिनिर्वाण

सत्कायदृष्टि आदि पाँच-संयोजनहरू[३९] निरूद्ध हुनुभएका संसारमा बस्नु भएर पनि कमलको पातको पानी झैं संसारबाट निर्लिप्त चित्त हुनुभएका, कुनै विषय-वासना कत्ति पनि आशा नलिनुभएका महर्षि शुद्धोदन महाराजाले एक दिन सबै शाक्यगणहरूलाई भेला गर्नुभई यस्तो अनुरोध गर्नुभयो-

"हे बन्धु हो ! यदि मेरो पुत्र गृहस्थीमा बसेको भए चक्रवर्ती राजा भई सत्परत्न[४०] सम्पन्न हुने थिए होलान् । तपाईं क्षत्रीहरू पनि उनकै परिवार हुनुहुने थियो होला । मेरो नाति राहुल कुमार पनि धेरै क्षत्रीहरूका साथ उनकै परिवार हुने थिए होलान् । तर अब मेरो पुत्र जगत गुरू भई सम्यक् सम्बुद्ध भइसक्नुभयो । तपाईंहरूले यस कुरा माथि ध्यान दिनुहोस् । बुद्ध हुनु भएको मेरो छोराको परिवार हुनुहोस् । अतः तपाईंहरूले एक एक पुत्र दिनुहोस् ।"

शुद्धोदन महाराजाको अपील सुन्ने बित्तिकै एक हजार क्षत्री कुमारहरू प्रव्रजित हुन तयार भए र प्रव्रजित पनि भएर गए[४१] ।

त्यस समय भगवान् बुद्ध वैशालीस्थित कूटागार शालामा बस्दै हुनुहुन्थ्यो । एक दिन कपिलवस्तुमा शुद्धोदन महाराजा बिरामी भएको कुरा थाहा पाउनु भई शाक्यमुनि बुद्ध भगवान् केही श्रवाकहरू लिई वैशालीबाट कपिलवस्तु जानुभयो । अनि स्वेतच्छत्रमुनी बसिरहनु भएको शुद्धोदन महाराजालाई धर्मोपदेश सुनाउनु भई अरहत्वमा प्रतिष्ठित गराउनुभयो । अरहत्व प्राप्त गर्नुभएका शुद्धोदन महाराजा अरहत् भएको एकसाता भित्रै रोइरहेका शाक्य परिवारहरूलाई सान्त्वना दिनुहुँदै परिनिर्वाण हुनुभयो[४२] । त्यसपछि भगवान् पनि वैशालीमै फर्केर जानुभयो ।

प्रव्रज्या हुने इच्छा

पुत्रहरूबाट वियोग भएर बस्नु परेतापनि बूढा हुनुभएको शुद्धोदन महाराजाको सेवा र शुश्रूषा गरी बस्नु भएकी महाप्रजापति गौतमीलाई वहाँबाट पनि सधैंको निमित्त विछोड भएर बस्नुपर्दा वहाँको मनमा कति गहिरो दुःख लाग्यो होला भन्ने कुरा सबैले सोच्न नसक्ने होइन । शोक र दुःख हुनु स्वाभाविक नै हो । नारीजातिलाई पति विना जिउनु पानी नभएको नदी जस्तो हो भनी पालि साहित्यले भन्दछ । त्यत्रो राज्य-सुख ऐश्वर्यमा बसिरहनु भउकी महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई वृद्धवैंशमा पतिसँग बिछोड भएर बस्नुपर्दा कत्रो मानसिक पीडा भयो होला भन्ने कुरा पनि सबैले बुझ्न नै सक्ने कुरा हो । नारीजातिलाई जतिसुकै बाहिरी मान, मर्यादा अथवा सुख ऐश्वर्य भएतापनि भित्री हृदयमा त उसको हृदय शोकरूपी ज्वालाले जलेकै हुन्छ र पति-वियोगको काँढो गढेकै हुन्छ । नारी जातिलाई पति-वियोग जस्तो ठूलो दुःख अरू के होला र ! पनि विना उसको जीवनमा कुनै आश्वासन नै हुन्न । जतिसुकै परिवारहरू लिई जतासुकै गएपनि उसको हृदयले एक्लै असहाय जस्तै अनुभव गरिहाल्छ । त्यसैले पालि साहित्यले यस्तो उल्लेख गरेको छ-

१. "नग्गा नदी अनुदका, नग्गंरट्ठ अराजिकं ।
इत्थीपि विधवा नग्गा, यस्सापि दसभातरो ॥"

२. "धजो रथस्स पञ्ञाणं,
धूमो पञ्ञाणमग्गीनो ॥
राजा रट्ठस्स पञ्ञाणं,
भत्ता पञ्ञाणमित्थिया[४३] ॥"

अर्थ -

१. "पानी नभएको नदी नाङ्गो भए जस्तै राजा नभएको देश नाङ्गो हुन्छ, विधवी स्त्री पनि नाङ्गी हो चाहे उसका दशै दाजु-भाइहरू किन नहुन् ।"

२. "रथको चिन्ह झण्डा हो, आगोको चिन्ह धुवाँ हो, राष्ट्रको चिन्ह राजा हो तथा स्त्रीका चिन्ह पति हो ।"

यस्तै यस्ता कारणहरूले गर्दा विधवी महाप्रजापति गौतमी महारानीको मनमा त्यागी जीवन लिई भिक्षुणी हुने इच्छा उत्पन्न भयो[४४] ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

रोहिणी नुद्रीको कारणमा झगडा

शाक्य र कोलिय नगरहरूका बीचमा रोहिणी नदी रहेका कुरा माथि पनि उल्लेख भईसकेको छ । यस नदीको पानी लगी दुवै नगरवासीहरूले खेती गर्दथे । त्यसबखत जेठको महिना थियो । एक दिन, दुवै नगरका कामदारहरू बाँध बाँध्ने विचारले नदीमा आए । अनि कोलिय नगरका कामदारहरूले यसो भने-

"यो नदीको पानी दुवैतिर लैजाँदा कसैको पनि खेतलाई पुग्ने छैन । हाम्रो खेतमा एकपटक पानी राखेमा हाम्रो खेतीको बाली सप्रने छ । अतः यो पानी हामीहरूलाई देऊ ।"

अनि कपिलवस्तुका कामदारहरूले भने-

"अँ, त्यसो भए तिमीहरूको भकारी भरी, तिमीहरूलाई पैसा तिरी हामीहरूले तिमीहरूका दैलामा थैलो थाप्न आउन पर्ला ! यो कुरा हुन सक्तैन । हाम्रा खेतका बालीहरू पनि एकै पटकको पानीले सप्रिने छन् । अतः यो पानी हामीलाई देऊ ।"

"हामी दिन सक्तैनौं, हामी दिन सक्तैनौं" भन्दाभन्दै एकले अर्कोलाई हात छाड्यो र हुँदाहुँदै राजकुलका जातियतामा समेत आक्षेप गरी कलह बढ्न थाल्यो । यत्तिकैमा कोलियवासीहरूले "श्रोण-श्रृगाल जस्तै आफ्नै बहिनीहरूसँग संवास गरी बस्ने कपिलवस्तुवासीका हात्ती, घोडा, तथा भालाहरूले हामीलाई के गर्न सक्ला र ! जाऊ, तिमीहरू आफ्ना कपिलवस्तुवासीहरू लिएर फर्क ।" भन्दै मुख छाडे ।

शाक्यहरूका कामदारहरूले पनि - "कुष्ठिका सन्तानहरू लिएर अनाथ भई कोलवृक्षमा बस्नेहरूका हात्ती, घोडा तथा भालाहरूले मात्र हामीहरूलाई के गर्न सक्ला र !, जाऊ, तिमीहरूका कुष्ठ सन्तानहरू लिएर कोलवृक्षमै !" भन्दै मुख छाडे ।

अनि शाक्यहरूका कामदारहरूले आफ्नो हाकिम अमात्यकहाँ गई यो कुरा सुनाए । अमात्यले राजकुललाई सुनाए । अनि शाक्यहरू - "बहिनीहरूसँग संवास गर्नेहरूका शक्ति देखाउने छौं" भन्दै सुसज्जित भई, युद्धको तयारी गरी निस्के । उता कोलियहरू पनि- "कोलवृक्षमा बस्ने कुष्ठिहरूका शक्ति देखाउने छौं" भन्दै सुसज्जित भई युद्धको तयारी गरी निस्के[४५] ।

त्यसबखत भगवान् बुद्ध श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनारामम बस्नु हुनुहुन्थ्यो[४६] । सधैं जस्तै प्रातः कालमा "आज कसको उद्धार गर्न सकूँला" भन्ने विचार गरी ध्यानद्वारा लोकमा हेरिहरनु भएको बेलामा वहाँले "शाक्य-कोलीयहरूका बीचमा झगडा हुनेछ र आफू त्यहाँ गएमा उनीहरूका झगडाहरू शान्त भई पाँचसय (५००) शाक्यकुमारहरू प्रव्रजित हुनेछन्, अनि कपिलवस्तुमा एक ठूलो समागमन भई देव-मनुष्यहरूको समेत कल्याण हुनेछ" भन्ने कुरा थाहा पाउनुभयो त्यसपछि श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गर्नुभई, भोजनोप्रान्त सन्ध्या समयमा कसैलाई खबर नगरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी एक्लै आकाश मार्गद्वारा कपिलवस्तु जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि युद्धको तयारी गरी बसिरहेका दुवै कुलहरूका बीच आकाशमा पलेटी मारी बस्नुभयो । उनीहरूलाई संवेग (वैराग) उत्पन्न गराउने उद्देश्यले आँखीभौबाट नीलो रश्मी फैलाई अन्धकार पार्नुभयो[४७] ।

अकस्मात् आकाशमा अन्धकार भएर आएको देखी शाक्य र कोलीहरू सारै त्रसित भए । जब उनीहरू भयभीत भएर बसे तब बुद्धले आफ्नो शरीरबाट छवर्ण रश्मी[४८] फैलाई आफ्नो शरीरलाई देखाउनुभयो । भगवान्लाई देखेपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले "अवश्य नै भगवान्ले हामीहरू लड्न लागेको कुरा जान्नुभयो होला ।

त्यसैले वहाँ आउनुभएको होला । वहाँको अगाडि हामीले कसरी अर्कामाथि शस्त्र-पात गरौं । चाहे कोलीयहरूले हामीहरूलाई किन नकाटून्, किन नमारून्, किन्तु हामीहरूले भगवान्को अगाडि कुनै हालतमा पनि कसैमाथि शस्त्र-पात गर्न सक्तैनौं" भन्दै सबै हात हतियारहरू भुँइमा राखे । कोलीय नगरवासीहरूले पनि त्यस्तै गरे । अनि भगवान् पनि बुद्ध शरीरबाट अनुपम प्रभा फैलाउनु हुँदै आकाशबाट ओर्ली, रमणीय बगरमा बिच्छायाइराखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यस पछि उनीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो-

"महाराजाहो ! किन तपाईंहरू यहाँ आउनुभएको ?"

"भन्ते ! हामीहरू यहाँ न नदी हेर्नको निम्ति र न कृडा गर्नको निम्ति आएका हौं, परन्तु संग्राम गर्नको निम्ति आएका हौं ।"

"महाराजाहो ! के कारणले कलह हुन लागेको त ?"

"भन्ते ! पानीको कारणले ।"

"महाराजाहो ! पानीको मोल कति छ त ?"

"थोरै छ भन्ते !"

"महाराजाहो ! पृथ्वीको मोल कति छ त?"

"भन्ते ! धेरै छ ।"

"महाराजाहो ! क्षत्रीहरूको मोल कति छ त ?"

"भन्ते ! अनर्घ छ ।"

"महाराजाहो ! त्यसो भए, थोरै मोलको निम्ति अनर्घ क्षत्रीहरूको नाश हुने काममा लाग्न योग्य छ त ?"

"योग्य छैन, भन्ते !"

"महाराजाहो ! के कलहबाट कुनै आश्वासन पाउन सकिन्छ त ?"

"सकिन्न भन्ते !"

"महाराजाहो ! अतीतकालमा पनि कलहको कारणले गर्दा ज्ञाति-बन्धुहरूका कति हानी-नोक्सानी भए" भन्नु हुँदै फन्दनजातक[४९] दद्दभजातक[५०] तथा लटुकिक[५१] जतकका कुराहरू सुनाउनु भई- "मेलमिलाप र संगठन बलियो भएमा कसैले पनि केही गर्न नसक्ने कुरामा जोड दिई, संगठित भएर बस्नु नै ठूलो सुख हो" भन्नु हुँदै रूक्खधमजातक[५२] को उपदेश सुनाउनुभयो । फेरि "मेलमिलापमा खलल पार्नाले र आँच ल्याउनाले आफ्नै जातिहरूको विनाश हुनजान्छ" भन्नु हुँदै वट्टजातक[५३] को उदाहरण पनि सुनाउनुभयो । उपरोक्त पाँच जातकका उपदेशद्वारा युद्धको दुष्परिणामलाई औंल्याई त्यसबाट कसैको पनि भलो भनई बरू आ-आफ्नै नोक्सानी हुने कुरातिर

Downloaded from http://dhamma.digital/

ध्यानाकर्षित गराउनु भई सबैलाई निभेको आगोझैं शान्त पार्नुभयो[53]। अन्तमा लडाई-झगडाको कारणहरू देखाउनु हुँदै अत्तदन्तसुत्त[५४] को उपदेश दिनुभयो ।

उपदेश सुनीसकेपछि दुवै थरीका शाक्यहरू अत्यन्त प्रफुल्लित भई- "यदि भगवान् यहाँ नआउनु भएको भए हामीहरूको विनाश हुने थियो र रगतको खोला बग्ने थियो । भगवान् यहाँ आउनु भएकोले हामीहरूको उद्धार भयो" भगवान् गृहस्थीमा हुनुभएको भए पनि हामीहरू वहाँकै क्षत्री परिवारहरू हुने थियौं र अहिले पनि हामीहरू वहाँकै परिवार नै हौं" भन्दै दुवै पक्षले अढाइसय (२५०) अढाइसय क्षत्री राजकुमारहरू अर्पित गरे । भगवान्ले ती सबै क्षत्री राजकुमारहरूलाई प्रव्रजित गराउनु भयो र कपिलवस्तुकै महावनमा जानुभयो[५५] ।

घर त्यागेर गए

ती दिनहरूमा भगवान् बुद्ध ती पाँचसय (५००) भिक्षुहरू लिई एकदिन कपिलवस्तु नगरमा र अर्को दिन कोलीय नगरमा भिक्षाटन गरी कपिलवस्तुमै बस्नुहुन्थ्यो । दुवै नगरहरूमा वहाँहरूको ठूलो स्वागत भयो । यो दृश्य देखेर पाँचसय भिक्षुहरूका पहिलेका स्त्रीहरूले वहाँहरूलाई घर फर्कने अनुरोध गरी कसैले दूत पठाए र कसैले पत्र पठाए[५६] । आ-आफ्ना स्त्रीहरूबाट पाएका समाचार र पत्रहरूद्वारा वहाँहरूको मन घर फर्कनेतिर नै उत्कण्ठित हुन थाल्यो । यी कारणलाई बुझि एकदिन भगवान्ले वहाँहरू सबैलाई हिमाल पहाडतिर[५७] लैजानुभयो । त्यहाँ कुणाल जातकका कुराहरूद्वारा स्त्रीहरूका दुर्गुणहरू सुनाई, चतुरार्यसत्यको धर्मोपदेश पनि गरी वहाँहरूको मनबाट अनभिरत हटाई वहाँहरू सबैलाई भगवान्ले आर्यमार्ग-फलमा[५८] प्रतिष्ठित गराउनुभयो । त्यसपछि महावनमा फर्केर पुनः उत्तरोत्तर ध्यानका कुराहरू सुनाउनुभयो र वहाँहरू सबैले अरहत्व साक्षात्कार गर्नुभयो[५९] ।

जब वहाँहरूले फेरि आ-आफ्ना अघिका स्त्रीहरूबाट पत्रहरू तथा समाचारहरू पाउनुभयो तब उनीहरूलाई - "अब हामीहरू घर फर्कने स्थितिमा छैनौं" भनी खबर पठाउनुभयो । यो खबर सुनी ती पाँचसय शाक्य स्त्रीहरूका मनमा- "त्यसोभए हामीहरू पनि महाप्रजापति गौतमी महारानीकहाँ गई, वहाँको आज्ञा लिई प्रव्रजित हुनुपर्‍यो" भन्ने विचार गरी उनीहरू सबै वहाँकहाँ गई सो कुरा विन्ति गरे । यो कुरा सुनी विधवी महाप्रजापति गौतमीको प्रव्रज्या हुने इच्छालार्य टेवा मिल्यो र त्यसपछि ती स्त्रीहरूका साथ भगवान्कहाँ गई वहाँले "नारीजातिको निमित्त प्रव्रज्या दिलाई पाऊँ" भनी विन्ति गर्नुभयो । तर महाकारूणिक भगवान् बुद्धले अघि जस्तै[६०] "गौतमी ! यस्तो इच्छा नराख भनी जवाफ दिनुभयो[६१] । तीन तीन पटकसम्म यस्तो जवाफ दिनुभए पछि महाप्रजापति गौतमी अत्यन्त दुःखी तथा दुर्मन भई फर्के जानुभयो जुन कुरा तल उल्लिखित "गौतमी प्रव्रज्या" शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

भगवान्को इच्छानुसार कपिलवस्तुमा बस्नुभई त्यसपछि अतुरित[६२] चारिका गर्नु हुँदै क्रमैसँग वैशालीमा पुगी उहीं बस्नुभयो । यो थियो वहाँको पञ्चम वर्षावास[६३] ।

भगवान् बुद्ध वैशाली जानु भएपछि - अरू कुनै उपाय सोच्न नसक्नु भई, प्रव्रज्या मागदा पनि भगवान्ले स्वीकृति दिनु नभएको कारणले गर्दा[६४] नाउलाई बोलाई केश क्षौर गरी[६५] भगवान् बुद्धकै उद्देशण लिई कषाय-वस्त्र धारण गरी, राजदरवारमै प्रव्रज्याभेष धारण गरी, ती पाँचसय शाक्यस्त्रीहरूलाई पनि कषाय-वस्त्र धारण गराई[६६] -महाप्रजापति गौतमी वैशालीको निमित्त प्रस्थान गर्नुभयो[६७] ।

राजदरवारबाट निस्केर जान लाग्नुहुँदा, शाक्य राजाहरूले वहाँको यात्राको लागि सुवर्णमय पाल्की सहित चाहिने व्यवस्था सबै गरिदिए । किन्तु बुद्धप्रति अटल श्रद्धा हुनु भएकी तथा त्याग बाहेक अरू कुनै आशा नराख्नु भएकी अस्सी वर्षीय विधवी महारानी राजाहरूले प्रबन्ध गरिदिएको पाल्कीमा जानु उचित नठानी जतिसुकै सुकुमारी भई पैदल हिंड्ने बानी नभएता पनि कपिलवस्तुबाट वैशालीसम्मको एकाउन्न (५१) योजन[६८] लामो बाटो पैदल नै हिंडेर जानुभयो । वहाँको रक्षाको निमित्त राजहरूले अगाडि पछाडि अङ्गरक्षकहरू राखिदिए । भोजन तथा अरू व्यवस्था गर्नको निम्ति राजकर्मचारीहरू पनि साथमा खटाइदिए[६९] ।

जीवनमा कहिल्यै पनि हिंड्नु नभएकी महारानी अति कठोरतापूर्वक पाँचसय स्त्रीहरूकासाथ पैदल हिंडेर वैशालीमा आइपुग्नुहुँदा वहाँको खुट्टा सुन्निएको थियो, ठाउँ ठाउँमा फोकाहरू पनि उठेका थिए र आँडभरि धूलै धूलो परेको थियो । जुन कुरा तल उल्लिखित "गौतमी प्रव्रज्या" शीर्षकको मूलसुत्रले समुल्लेख गरेको छ ।

प्रव्रज्यात्व लाभ

वैशालीमा पुगेर महावन भित्रको कूटागार विहारमा जानुभई, भगवान् बस्ने कोठाको दैलो बाहिरै गहभरी आँसु पारी सुँक्क सुँक्क रूँदै महाप्रजापति गौतमी उभिरहनुभयो । त्यसबेला वहाँको मनमा अनेक तर्क-वितर्कनाहरू भइरहेका थिए ।

"तथागतको स्वीकृति विना मैले स्वयं कषाय-वस्त्र धारण गरी प्रव्रज्याभेष धारण गरें । यो कुरा सारा जम्बुद्वीपम फैलि पनि सक्यो । यस्तो अवस्थामा यदि मैले भगवान्बाट स्वीकृति पाउन सके त राम्रै भयो, यदि स्वीकृति पाउन सकिन भने मेरो के गति हुने होला, कसरी मैले समाजलाई मुख देखाउने !" भन्ने जस्ता धन्दा मनमा लागेको हुँदा एक्कासी भगवान्सँग भेट्ने साहस गर्न नसकी दैलोनिर उभिई वहाँ चिन्तामा डुबिरहनु भएको हो[७०] । त्यसैले तल उल्लिखित मूलसूत्रमा "कोठा बाहिरको दैलोनिर उभिइरहनुभयो" भन्ने कुरा समुल्लेख भएको हो ।

त्यसबेला भगवान् कोठाबाट बाहिर निस्कनुभएका आनन्द स्थविरले अकस्मात् त्यस्तो भेष लिई तथा सुन्नेको खुट्टा लिई गहभरी आँसु पारी, आङभरी धूलैधूलो पारी, सुँक्क सुँक्क गरी रूँदै उभिरहनुभएकी ठूलीआमा महाप्रजापतिको अनुहार देखेर वहाँलाई सारै आश्चर्य लाग्यो र वहाँको मनमा दुःख पनि लाग्यो । अनि वहाँले गौतमीसँग अत्यन्त सहानुभूतिपूर्वक सोध्नु भएको प्रश्नको जवाफ दिनुहुँदै महाप्रजापति गौतमीले यसो भन्नुभयो-

"भन्ते ! सबै पुत्रहरूसँग वियोग भई यस्तो उमेरमा पुगेकी, त्यसमाथि पनि विधवी हुनुपरेको म अभागिनीले कसको मुख हेरेर बसूँ !, के आश्वासन लिई राजप्रासादमा बसूँ !, मेरो निमित्त सर्वोत्तम शोभा भने पनि आश्वासन भने पनि भगवान्कै शासनमा प्रव्रजित भएर बस्नुबाहेक अरू के हुनसक्ला र !! यस्तै विचार गरेर नै मैले भगवान्सँग नारी जातिको निमित्त प्रव्रज्या मागेको थिएँ । तर वहाँले तीतीन पटकसम्म पनि अनुमति दिन चाहनुभएन । यस्तो परिस्थितिमा आफैले प्रव्रज्या-भेष धारण गर्ने बाहेक अरू के गरूँ र !"

Downloaded from http://dhamma.digital/

यो कुरा सुन्नेबित्तिकै, मृत-स्नेहको कारणले भावुकतामा आउनु भएका आनन्द स्थविरले "त्यसोभए, भगवान्सँग स्त्रीजातिको निमित्त प्रव्रज्याको अनुमति मागुञ्जेलसम्म तपाईं केहीछिन यहीँ बस्नुहोस्" भनी उत्तिखेरै भगवान्कहाँ गई आनन्द स्थविरले नारी जातिको निमित्त प्रव्रज्या पाउने प्रार्थना गर्नुभयो ।

आनन्द स्थविरको सहानुभूतिपूर्ण वाक्य सुन्ने बित्तिकै गौतमीको हृदय शोकाग्नी शान्त भयो, हृदय हलुंगो भयो, मनमा पूर्णशाको लहर फैलियो तथा पूर्ण आश्वस्त भई हर्षित चित्त लिई उत्तरको प्रतीक्षामा उहींनेर पर्खेर बस्नुभयो ।

यसपछिका अरू कुराहरू तल उल्लिखित "गौतमी प्रव्रज्या" शीर्षकको मूलसूत्रमै प्रष्ट भएको हुँदा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । अनि अष्ट-गुरू-धर्महरूका मूल सिद्धान्त-नियमहरूलाई स्वीकार गरी महाप्रजापति गौतमी बुद्धधर्ममा सर्वप्रथम भिक्षुणी हुनुभयो ।

भिक्षुणी बनाउनमा ढिलाई

तलका उक्त मूलसूत्र पढ्दा कुनै पाठकको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि- "भगवान्ले नारीजातिको निम्ति अगाडि नै किन प्रव्रज्या दिनु नभएको होला ? यसका किन ढिलाई गर्नुभएको होला ?"

यस सम्बन्धमा अर्थकथाहरूले[७१] यस्तो उल्लेख गरेका छन्- "नारीजाति स्वभावतः अल्पप्राज्ञी हुन्छन्[७२] । अतः एकैचोटि अनुमति दिंदा राम्ररी धर्मलाई गौरव राख्ने छैनन् । बार बार यचना गरेपछि अनुमति दिंदा प्रव्रज्यात्वको बढी कदर हुनेछ र भविष्यको निमित्त आदर्श पनि रहन जानेछ भन्ने आदि कारणहरूलाई ध्यानमा राख्नु भई, महाकारूणिक बुद्धले एकैचोटि अनुमति दिनु नभएको हो । कष्टपूर्वक प्रव्रज्या पाएपछि "हामीहरूले बडो कष्टपूर्वक पाएको प्रव्रज्यात्वलाई प्राण समान जीवनभर राम्ररी पालन गर्नुपर्दछ" भन्ने जस्तो भावना तथा गौरव राख्न सकून् भन्ने आदि कारणहरूलाई पनि ध्यानमा राख्नु भई वहाँले अनुकम्पापूर्वक नै एकैचोटि अनुमति दिनु नभएको हो ।"

उपरोक्ताकारले कठोरतापूर्वक अष्ट-गुरू-धर्मको नियमलाई जीवनभर कुनै त्रुटी नहुनेगरी पालन गर्ने करार गरी भिक्षुणी हुनु भएको महाप्रजापति गौतमीले केही समय नबित्दैमा सो कुरालाई बिर्सनु भएको कुरा एकदिन वहाँले आनन्द स्थविरकहाँ गई - "भिक्षु र भिक्षुणीहरूका बीच परस्पर वन्दना गराउन पाए वेश हुने थियो[७३]" भन्ने अभिलाषा व्यक्त गर्नुभएबाट पनि "नारीजाति अल्पप्राज्ञी हुन्छन्" भन्ने कुराको स्वभाव झल्काउँछ ।

मोक्ष प्राप्तिको निमित्त स्त्री-पुरूषत्वको कुनै भेदभाव अथवा लिङ्ग मर्यादाको आवश्यकता नरहेता पनि मनुष्य समाजमा यसको मर्यादा त रहिनै रहनेछ । तत्कालीन समाजमा नारीजातिलाई भिक्षुणीत्वमा प्रवेश गराउँदा, उनीहरूको आरक्षाको निमित्त व्यवस्था मिलाउन पर्दा महाकारूणिक बुद्ध-भगवान् माथि कत्रो सामाजिक जवाफदेही आइपर्‍यो होला भन्ने कुराको अनुमान, निष्पक्ष ढंगले विचार गर्ने कुनै पनि बुद्धिजीवीले गर्न सक्नेछन् ।

स्त्रीत्वको स्वभावलाई जति गहिराइपनमा वहाँले बुझ्न सक्नुहुन्छ उति गहिराइपनमा पुगरे अरू कसैले बुझ्न सक्ला भनी भन्न गाह्रै छ । स्त्रीजातिको कमजोर स्वभावलाई तथा त्यसताकाका नारीसमाजलाई, राजपरिवारका स्त्रीहरूलाई, उनीहरूको सुरक्षालाई तथा भिक्षु र भिक्षुणी दुवै समाजको हितलाई समेत ध्यान राख्नु भई वहाँले दयापूर्वक, परिस्थिति अनुसार समय समयमा नियम र उपनियमहरू बनाई नारीजातिको ठूलो कल्याण गर्नुभयो । उनीहरूप्रति युक्तियुक्त ढंगले सहानुभूति दर्शाउनु भयो । मोक्षको निमित्त स्त्री-पुरूष दुवैको मार्ग खोलिदिनु भयो र समाजको उत्पीडनताबाट मुक्त हुने बाटो पनि उघारिदिनुभयो । यदि वहाँको मनमा नारीजातिप्रति पक्षपात अथवा अरू कुनै प्रकारले कुभावना रहेको भए वहाँले - "जबसम्म भिक्षु-भिक्षुणी तथा उपासक-उपासिकाहरू व्यक्त तथा समर्थ हुने छैनन् तबसम्म म परिनिर्वाण हुनेछैन[७४]" भन्ने जस्ता कुराहरू मारलाई भन्नु नै हुने थिएन ।

अरहत्व प्राप्ति

त्यसपछि महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणीको मनमा आफूसँगै आएका ती पाँचसय शाक्य-पुत्रीहरूको बारेमा के गर्नुपर्ला भन्ने विचार भएपछि भगवान्कहाँ गई वहाँले सो कुरा विन्ति गर्नुभयो । भगवान्ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसंघलाई एकत्रित पार्नुभई - "भिक्षु हो ! स्त्रीहरूलाई उपसमपन्न गर्ने[७५] नियम प्रज्ञापन गर्छु" भनी प्रज्ञापन गरिदिनु भयो । यो कुरा तल उल्लिखित "भिक्षुणीहरूको उपसम्पदा" शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ । त्यसपछि भिक्षुसङ्घले ती पाँचसय शाक्यस्त्रीहरूलाई एकसाथ[७६] विधिपूर्वक[७७] उपसम्पन्न गरे ।

यसरी ती पाँचसय शाक्यस्त्रीहरू पनि विधिपूर्वक उपसम्पन्न भए ।

एकदिन महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणीको मनमा भिक्षु र भिक्षुणीहरूका नियमहरूसम्बन्धी विषयमा कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला भन्ने विचार आएपछि भगवान्कहाँ गई त्यस सम्बन्धमा प्रश्न सोध्नुभयो । अनि भगवान्ले वहाँलाई त्यस सम्बन्धमा उत्तर दिनुभयो । जुन कुरा तल उल्लिखित "शिक्षापद बारेमा के गर्ने ?" शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

अर्को एकदिन, वहाँ वैशालीमै बसिरहनु भएको बेलामा वहाँको मनमा- "सागर समान गम्भीर र पृथ्वी समान महाविशाल बुद्धको सबै धर्म-विनयहरू म जस्ती वृद्ध वैंश भएकीले कहिले सिक्न सकूँला र ! अतः भगवान्बाट संक्षेप रूपमा केही धर्मोपदेश सुन्नपाए हुन्थ्यो, जुन कुरा सुनी म एकान्तमा बसी ध्यान-भावना गर्नसकुँ" भन्ने लागेपछि भगवान्कहाँ गई सोही अनुसार विन्ति गर्नुभयो र भगवान्ले पनि गौतमीको चित्ताचारलाई विचार गर्नुभई तथा वहाँले बुझ्नसक्ने गरी बुद्धधर्मको रूपरेखालाई प्रवृत्ति र निवृत्ति दुई अङ्गहरू देखाई, संक्षेपरूपमा धर्मोपदेश गर्नुभई, उपयुक्त हुने ध्यानको कुरा पनि सुनाउनुभयो[७८] । जुन धर्मोपदेशका कुराहरू तल उल्लिखित "संक्षिप्तधर्म" शीर्षकमा समुल्लेख भएका छन् । उपदेश सुनिसकेपछि महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी एकान्त ध्यान तल्लीन भई बसिरहनु बेलामा वहाँको चित्त आस्रवहरूबाट विनिर्मुक्त भई, यसै जीवनमा आस्रवी भई वहाँले चतुप्रतिसम्भिदा[७९] र षडभिज्ञ-ज्ञानहरू[८०] सहित अरहत्व[८१] साक्षात्कार गर्नुभयो[८२] ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

9कपिलवस्तुमा

त्यसबखत भिक्षुणीहरूका संख्या पनि निक्कै धेरै पुगिसकेको थियो । स्थविर भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिने गर्दथे । यसद्वारा वहाँहरू लाभान्वित पनि हुन्थे । यो देखेर छवर्गीय भिक्षुहरूले पनि त्यस्तै गर्न थाले र उपदेशका कुराहरूभन्दा तिरश्चीनकथाहरू[८३] सुनाई दिन बिताउँदथे । यो कारणलाई बुझ्नु भई भगवान्ले "सम्मत"[८४] प्राप्त नभएका भिक्षुहरूले अववाद-उपदेश दिन नहुने नियम बनाई दिनुभयो[८५] ।

यसपछि छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा (भिक्खुनुपस्सयं) गई अववाद-उपदेश दिन थाले । यसमा पनि प्रतिबन्ध लगाई भगवान्ले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई अववाद-उपदेश दिन नहुने नियम बनाइ दिनुभयो[८६] ।

कपिलवस्तुमा बसेकै समयमा महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी बिरामी हुनुभयो । भगवान् बुद्ध पनि कपिलवस्तुमै हुनुहुन्थ्यो । केही स्थविर भिक्षुहरू बिरामी गौतमीलाई हेर्न जानुभयो । त्यसबखत गौतमी भिक्षुणीले स्थविर भिक्षुहरूसँग उपदेश गर्ने अनुरोध गर्नुभयो । तर भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुले उपदेश गर्न नहुने नियम बनिसकेको हुँदा संकोच मान्दै वहाँहरू उपदेश नगरी त्यसै फर्केर जानुभयो । यसबाट वहाँ चिन्तित हुनुहुन्थ्यो । किनभने अघि अघि विरामी हुँदा स्थविर भिक्षुहरूबाट अववाद-उपदेश सुनेर नै वहाँको रोग सञ्चो हुन्थ्यो । यस्तो अवस्थामा भगवान् बुद्ध पनि विरामी गौतमीलाई हेर्न जानु भयो । भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीसँग "अहिले कस्तो छ त ?" सोध्नु हुँदा वहाँले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! अघि अघि विरामी हुँदा स्थविर भिक्षुहरूबाट धर्मोपदेश सुनेपछि मलाई सञ्चो हुन्थ्यो । अब भगवान्ले भिक्षुणीहरू कहाँ गई उपदेश गर्न नहुने नियम बनाइदिनु भएको हुँदा स्थविर भिक्षुहरू आउनु भएता पनि उपदेश नगरिकनै फर्केर जानुहुन्छ, त्यसैले मलार्य सञ्चो भएको छैन ।"

त्यसपछि महाप्रजापित गौतमीलाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्तुष्ट पार्नु भई फर्केर जानु भयो । अनि यसै सन्दर्भमा भिक्षु सङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई बिरामी भिक्षुणीकहाँ गई अववाद-उपदेश गर्नहुने उप-नियम बनाई दिनुभयो । जुन कुरा तल उल्लिखित "बिरामी गौतमी" शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

कपिलवस्तुमा छँदा नै वहाँले भगवान्लाई स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन् भन्ने र छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरू लगाई ऊन धुन लगाएका कुरा पनि सुनाउनु भएको थियो । जुन कुराहरू तलका **"स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्"** र **"भिक्षुहरूले ऊन धुन लगाउँछन्"** शीर्षकहरूमा समुल्लेख भएका छन् ।

श्रावस्तीमा

एक दिन, श्रावस्तीमा भिक्षुणीहरूका बीच यस्तो कुरा चल्यो-

"महाप्रजापति गौतमी" आफैले कषाय-बस्त्र धारण गरी, आफै प्रव्रजित धई घरबाट आउनु भएको छ । वहाँले न आचार्य नै देखिन्छ न त उपाध्याय नै ।"

यस कुराबाट शंका र सन्देह उत्पन्न गरी भिक्षुणीहरूले वहाँलाई सम्मिलित गराई न उपोथ गरे[८७] न त पवारण[८८] नै ।

भिक्षुणीहरूका यस कार्यबाट महाप्रजापति गौतमीलाई सारै अप्ठ्यारो लाग्यो । अनि वहाँले यस सम्बन्धमा भगवान्लाई विन्ति गर्नुभयो । भगवान्ले वेठाउँमा उठेका भिक्षुणीहरूका शंका र सन्देहलाई दूर गर्नुहुँदै यस्तो घोषणा गर्नुभयो-

"अष्ट-गुरू-धर्मका नियमहरू बनाई मैले गौतमीलाई दिएँ । ती नियमहरूलाई पालन गर्ने स्वीकार गरेकै बेलादेखि गौतमी उपसम्पन्ना भिक्षुणी भइन् । उनको उपाध्याय भने पनि आचार्य भने पनि म नै हुँ । कायदुष्चरित्रादिबाट सुदूर भई बस्ने क्षीणास्रवी भिक्षुणीप्रति कुनै शंका वा सन्देह गर्नु पर्दैन[८९] ।"

यसपछि भगवान्ले निम्न गाथा पनि सुनाउनुभयो-

"यस्स कायेन वाचाय, मनसा नत्थि दुक्कतं ।
संवुतं तीहिठानेहि, तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ति[९०] ॥"

अर्थ-

"जसको कायले, वचनले, तथा चित्तले कुनै दुष्कर्महरू गर्दैन, जो तीनै द्वारहरूमा सुसंयमी छ- त्यसैलाई म ब्राह्मण भन्दछु ।"

एक दिन, कौशम्बिक[९१] झगडालु भिक्षुहरू श्रावस्तीमा आउँदै छन् भन्ने खबर सुनेर उनीहरूप्रति कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला भन्ने कुरा महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग सोध्दा जुन कुरा भगवान्ले जवाफल दिनुभयो सो कुरा तलकै "कौशम्बिक भिक्षुहरू" शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको छ ।

भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिने बारेमा बनेको नियमहरूको सम्बन्धमा माथि चर्चा गरिसकेकै छु । यसपछि भिक्षुसङ्घले क्रमैसित पालो पालो गरी उपदेश गर्न जाने भिक्षु तोकिदिने नियम बनेको कुरा पनि **पाचित्तिय पालिबाट** थाहा हुन्छ[९२] । त्यस्तो तोकिएको भिक्षुले सूर्य अस्त हुनु अगाडि नै फर्कनुपर्ने नियम पनि बनेको कुरा उही नै समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

एक दिन, महाप्रजापति गौतमीसँग प्रव्रजित भएका पाँचसय भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न पालो आयुष्मान् **नन्दकको** पऱ्यो । तर वहाँ उपदेश गर्न त्यहाँ जान चाहनुहुन्नथ्यो र यो उपदेश गर्न जाने कामलाई वहाँ प्रपञ्च ठान्नुहुन्थ्यो[९३] । वहाँले भिक्षुसङ्घलाई यो कुरा अवगत पनि गराउनुहुन्थ्यो । तल उल्लिखित नन्दकोवादसूत्रको अर्थवर्णनले र अरू **अर्थकथाहरूले** यसको कारणहरू प्रष्ट पार्दै यसो उल्लेख गरेका छन् ।

उपदेश गर्न जाने भिक्षुप्रति भिक्षुणहरूको चित्त प्रसन्न नभएमा अथवा धर्मकथिकको अनुहार देखेर चित्त प्रसन्न नभएमा उनीहरूको चित्त एकाग्र नभई उपदेशको प्रतिफल पाउन गाह्रो हुनसक्छ । जस्तै - जब चूलपन्थक भिक्षुको पालो आउँथ्यो तब भिक्षुणहरूले यस्तो भन्दथे - "आजको उपदेश भने साफल्य हुने छैन । वहाँले त त्यहीँ गाथा एउटा मात्रै सुनाउनु हुनेछ[९४] ।" भगवान् भने आयुष्मान् नन्दकलाई पठाई ती पाँचसय भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गराउन चाहनुहुन्थ्यो । किन कि भगवान्लाई थाहा थियो कि नन्दक भिक्षुलाई देखी उनीहरूको चित्त प्रसन्न हुनेछ र त्यसबाट उनीहरूले चित्त एकाग्र पनि गर्नसक्ने छन् । तर आयुष्मान् नन्दक भने आफ्नो

Downloaded from http://dhamma.digital/

पालोपर्दा कहिले टाढा गई चीवर सिउने काममा लाग्नुहुन्थ्यो, कहिले कुनै अर्कै काममा व्यस्त भई अर्कै भिक्षुलाई पठाउनु हुन्थ्यो[९५] र भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न जान चाहनुहुन्नथ्यो । ती भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न नचाहनुको वास्तविक कारण के थियो भने-

"धेरै धेरै जन्म अगाडि वहाँ पाँचसय दासहरूका नाइके भएका बेलामा महाप्रजापति गौतमी सहित ती पाँचसय भिक्षुणीहरू पनि दासी थिए र महाप्रजापति गौतमी सो नाइकेकी पत्नी थिइन । त्यसपछि अर्को जन्ममा आयुष्मान नन्दक राजा भई जन्मिँदा महाप्रजापति गौतमी राजाकी अग्रमहिषी र ती पाँचसय भिक्षुणीहरू राजदरवारका रनवासी स्त्रीहरू (ओरोधा) भएका थिए । जुन कुरा महाप्रजापति गौतमीले तल उल्लिखित **"गौतमी अपदान"** शीर्षकको गाथा नं ११४ मा संकेत गर्नुभएको छ । अतः तीं भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न जाँदा पूर्वेनिवासानुस्मृति ज्ञान हुने अरू भिक्षुहरूले पहिलेका स्त्रीहरूलाई अहिलेसम्म पनि छाड्न सकेको छैन भनी भनाउन पर्ला भन्ने आदि कारणलाई मनमा राख्नु भई आयुष्मान् नन्दक उपदेश गर्न जान नचाहनुभएको हो[९६] ।

तर नन्दक भिक्षुको उपदेश सुनेर नै ती पाँचसय भिक्षुणीहरूलाई धर्मावबोध हुनसक्ने कुरा भगवान् बुद्धले जान्नु भएको थियो । त्यसैले पछि वहाँले नन्दक भिक्षुलाई आफ्नो पालोमा अरूलाई नपठाई आफै जानुपर्ने कुराको पनि सूचित गर्नुभयो[९७] । यही कुराको संकेत तल उल्लिखित **"नन्दकको उपदेश"** शीर्षकको मूलसूत्रमा भगवान्ले नन्दक भिक्षुलाई "नन्दक ! ब्राह्मण भएका तिमीले भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर ! ...." भनी भन्नु भएको हो । यस आज्ञाबाट बाध्य भई नन्दक भिक्षु ती पाँचसय भिक्षुणीहरूकहाँ गई पहिलो पटक अमावास्यको चतुर्दर्शी उपोसथको दिनमा र दोश्रोपटक पूर्णिमाको उपोसथको दिनमा उपदेश गर्न जानुभयो । दुईपटक उपदेश सुनिसकेपछि केही भिक्षुणीहरू अरहत् पनि भए[९८] । प्रव्रजित भएको सातौं वर्षमा ती भिक्षुणीहरूले आर्य-मार्ग-फल प्राप्त गरे भन्ने कुराको संकेत तल **"गौतमी अपदान"** शीर्षकको गाथा नं. ६९ ले गरेको छ । थरीगाथा र अङ्गुत्तरनिकायार्थकथानुसार नन्दक भिक्षुको उपदेश सुनिसकेपछि उनीहरू सबै षडभिज्ञलाभी अरहत् पनि भए[९९] ।

भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमै छँदा एक दिन, भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरूका बीच महाप्रजापति गौतमी नै सबभन्दा पहिलो मेरी भिक्षुणी श्राविका हुन् भन्नुहुँदै वहाँले सभाको बीचमा महाप्रजापति गौतमीलाई **"रात्रज्ञा"** को अग्रस्थानमा राख्नु हुँदै औपचारिक घोषण गर्नुभयो[१००] । जुन कुरा तल **"अप्रमद"** शीर्षकको मूलसूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।

महाप्रजापति गौतमी श्रावस्तीमै छँदा एकदिन, वहाँ विमुक्ति सुख-ध्यानको रसपान गरिरहनुभएको बेलामा वहाँको मनमा "यो विमुक्तिसुख-रस प्राप्त गर्न सकेको महाकारूणिक बुद्ध भगवान्कै आशिर्वादले हो" भन्ने लागेर वहाँ प्रति कृतज्ञताभाव व्यक्त गर्नुहुँदै वहाँले उदानद्वारा बुद्धको स्तुति गर्नुहँदै गाथाहरू प्रकट गर्नुभयो । जुन गाथाहरू तलको **"गौतमीगाथा"** शीर्षकमा समुल्लेख भएका छन् ।

वैशालीमा

एक समय, भगवान् बुद्ध वैशालीस्थित महावनको कूटागार शालामा बस्नुभएको थियो । त्यसबखत महाप्रजाप्रति गौतमी पनि महावनस्थित कूटागार शालाको एक भिक्षुणी निवासस्थानमा बसिरहनु भएको थियो ।

एक दिन, वैशालीमा भिक्षाटन गरी, भोजनोप्रान्त दिवाविहार गर्ने आफ्नो ठाउँमा बसी काल परिच्छेद गरी वहाँ फलसम्मापत्ति ध्यानमा बस्नुभयो । त्यसपछि समाधिबाट उठ्नु भई वहाँले आफ्नो प्रतिपत्ति सम्बन्धमा चिन्तन गर्नुभयो । एकसय बीस वर्ष हुनु भएकी वहाँले आफ्नो आयुसंस्कारलाई पनि हेर्नुभयो । यस्तो विचार गर्नुहुँदा वहाँले आफ्नो आयुसंस्कार सिद्धिएको कारणलाई ध्यान चित्तले देख्नु भई यस्तो विचार गर्नुभयो-

"त्यसो भए अब म विहारमा गई भगवान्सँग सोधी वहाँको आज्ञा लिई तथा आदरणीय सबै सब्रह्मचारी स्थविरहरूलाई पनि भेटी वहाँहरूलाई पनि सूचित गरी यहीं फर्की परिनिर्वाण हुनुपर्‍यो[१०१] ।"

वहाँको मनमा यस्तो पनि कल्पना उठ्यो-

"मैले भगवान् बुद्ध र युगल अग्रश्रावकहरू परिनिर्वाण भएको देख्न पाउने छैन न त राहुल, नन्द, आनन्द, तथा महाकाश्यप स्थविरहरू परिनिर्वाण भएको नै देख्न पाउने छु[१०२] ।

उपरोक्ताकारले चिन्तन भएको बेलामा भूकम्प पनि भएको थियो भन्ने कुरा **अपदान पालिले** समुल्लेख गरेको छ । जुन कुरा तलकै **"गौतमी अपदान"** शीर्षकको गाथा नं. ८ मा समुल्लेख भएको छ ।

अनि त्यस्तैगरी वहाँका पाँचसय भिक्षुणीहरूले पनि यस्तै कल्पना गरेका थिए भन्ने कुरा **थेरी गाथा अर्थकथाले** समुल्लेख गरेको छ[१०३] र **महाप्रजापति गौतमी अपदानले** पनि ।

त्यसपछि महाप्रजापति गौतमी ती पाँचसय भिक्षुणीहरूका साथ भगवान् बसिरहनु भएको विहारमा जानुभयो ।

क्षमा याचना

महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुने खबर सुनेर अवीतरागी स्त्रीहरू छाती पिट्दै विरह गर्न थाले । जब वहाँ भगवान्कहाँ जान बाटो लाग्नुभयो तब श्रद्धालु उपासिकाहरू घरबाट बाहिर निस्कँदै वहाँको पाउमा ढोग्दै विलाप गर्न थाले । विलाप गर्ने ती सबै श्रद्धालु उपासिकाहरूलाई वहाँले अति मार्मिक शब्दले करूणापूर्वक सम्झाउनु हुँदै धैर्य गराउनुभयो । त्यसबखतको दृश्य सारै हृदयस्पर्शी तथा सबैको मन रूवाउने खालको थियो । विलाप नगरी बस्नसक्ने कुनै पनि अवीतरागी स्त्रीहरू थिएनन् ।

विहारमा पुगेपछि भगवान्को पाउमा ढोगी वहाँले आफूले कल्पना गरेका सबै कुराहरू भगवान् समक्ष पोख्नुभयो र भगवान्सँग क्षमा प्रार्थना गर्नुहुँदै अनेक कविताद्वारा यस्तो बिन्ति गर्नुभयो-

"भन्ते भगवान् ! आज यो मेरो तपाईंसँगको अन्तिम भेटघाट हो । त्यसैले तपाईंको चक्राङ्कित सुकोमल पाउमा ढोग्न चाहन्छु । हुन त म तपाईंकी आमा हुँ, तर अर्को दृष्टिले हेर्ने हो भने तपाईं मेरो पिता हुनुहुन्छ, किनभने तपाईंकै धर्मको कारणले गर्दा म तपाईंको शासनमा धर्मदायाद प्राप्त गरी तपाईंकी धर्मपुत्री भएँ । जस्तो मैले तपाईंको रूप-कायलाई संवर्धन गरे त्यस्तै तपाईंले पनि मेरा धर्मकार्यलाई संवर्धन गराइदिनुभयो । केही छिनको तिर्खा मेटिने दूध ख्वाई मैले तपाईंको पालन गरें तर तपाईंले सधैं तिर्खा मेटिने

Downloaded from http://dhamma.digital/

अजरामरणरूपी दूध ख्वाउनुभई मलाई पालन गर्नुभयो । भन्ते 97यो संसारमा स्त्रीजातिले मान्धाता जस्ता राजाकी महिषी वा माता भनाउनु कुनै दुर्लभको कुरा होइन, किन्तु यो संसारमा बुद्ध-माता भनाउन पाउनु नै परम दुर्लभको कुरा हो । त्यो दुर्लभ बुद्ध-माताको नाम पनि मैले आफ्नो प्रणिधानको कारणले पाइसकें । भन्ते ! त्यसो हुनाले अब म परिनिर्वाण हुन चाहन्छु । यदि मबाट कुनै स्याना वा ठूला अपराध वा त्रुटी हुन गएको रहेछ भने अनुकम्पापूर्वक क्षमा दिनुहोस् । मलाई थाहा छ कि यो संसारमा स्त्रीहरू नै सबै दोषकारी हुन् भन्ने कुरा, यस्तो भएर पनि मैले तपाईंसँग बारबार स्त्री जातिको निमित्त प्रव्रज्यात्व मागें तथा जोर पनि लगाएँ । अतः यस सम्बन्धमा यदि मेरो कुनै गल्ती छ भने महाकारूणिक भगवान्ले मलाई क्षमा गर्नुहोस् । अनि फेरि मैले तपाईंको आज्ञा मुताविक भिक्षुणीहरूको परिहरण गरें, कस्तो परिहरण गरें, के गरें वा गरिनं - यसमा पनि कुनै त्रुटी छ भने त्यसमा पनि मलाई क्षमा नै गर्नुहोस् !!"

महाप्रजापति गौतमीको कुरा सुन्नुभई महाकारूणिक बुद्ध भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो-

"क्षमा नगरिनेलाई त क्षमा गर्नुपर्छ भने गुणभूषित हुने, त्यसमा पनि परिनिर्वाण हुन चाहनेलाई बढ्ता के भनूँ र ।"

आनन्दको विलाप

यसै प्रकारले महाप्रजापति गौतमीले राहुल, नन्द तथा आनन्द स्थविरहरूलाई पनि वन्दना गरी आफू परिनिर्वाण हुने कुरा सुनाउनुभयो । यो कुरा सुन्नु भई राहुल र नन्द स्थविरहरूले धर्मको स्मरण गर्नुभयो तर अनास्रवी हुनुभएका आनन्द[१०४] स्थविरले भने अति दुःख मानी गहभरी आँसु पारी विलाप गर्नुभयो ।

"केराको बोट जस्तै निस्सार भएको यो संस्कृत लोकलाई धिक्कार छ । हरे ! भगवान्की सानीआमा बुद्ध-पोषिका महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुँदै हुनुहुन्छ !!"

यसै कुरालाई वर्णना गर्दै **थेरीअपदानले** यस्तो उल्लेख गरेको छ-

"धिरत्थु सङ्खतं लोकं, असारं कदलूपमं ।
मायामरीचिसदिसं, इतरं अनवट्ठितं ॥

यत्थ नाम जिनस्सायं, मातुच्छा बुद्धपोसिका,
गोतमी निधनं याति, अनिच्चं सब्बसङ्खतं ॥

आनन्दो च तदा सेखो, सोकट्टो जिनवच्छलो ।
तत्थस्सूनि करोन्तो सो, करणं परिदेवति[१०५] ।"

महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुने कुरा सुनी आनन्द स्थविरलाई दोहोरो चिन्ता लागेको अनुमान हुन्छ । एक त महाप्रजापति जस्ता वयोवृद्धा स्त्रीले पनि आस्रव क्षय गरी गरिनिर्वाण हुनुहुँदैछ भन्ने कुरा, अर्कोचाहिँ आफूले भने त्यस बेलासम्म पनि आस्रव क्षीण गरी अरहत् हुन नसकेको कुरा । यिनै दुई कारणहरूलाई सम्झि वहाँको हृदय रोएको हो भन्ने कुरा अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । अनि महाप्रजापति गौतमीले वहाँलाई आश्वासन दिनुहुँदै यस्तो भन्नुभयो-

"हे श्रुतसागर हुनुभएका ! तपाईं बुद्धको प्रमुख उपस्थाक हुनुहुन्छ । तपाईंले शोक गर्नुहुन्न । तपाईंकै कारणद्वारा हामी नारीजातिले बुद्धको शासनमा प्रव्रज्यात्व पायौं । हे पुत्र ! तपाईं धर्मभण्डागारीक हुनुहुन्छ, शोक नगर्नुहोस् ! तपाईंको परिश्रम अवश्य नै साफल्य हुनेछ ।"

यसपछि भगवान् बुद्धले "स्त्रीहरूले धर्माबोध गर्नसक्ने कुरामा शंका र सन्देह राख्नेहरूका शंका र सन्देह दूर पार्न आफ्नो ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाऊ[१०६]" भनी महाप्रजापति गौतमीलाई भन्नुभएपछि वहाँले अनेकविधि ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनुभयो । अनि वहाँले देखाउनुभएका ऋद्धि-प्रातिहार्यलाई देखेर आश्चर्य भएको परिषद्ले "हे आर्या ! कसरी तपाईंले यस्ता आश्चर्यजनक ऋद्धि-प्रातिहार्य प्राप्त गर्न सक्नुभएको हो ? तपाईंले अतीतकालमा कस्तो प्रणिधान गरेर आउनु भएको थियो ?" भन्ने आदि कुराहरू सोधेपछि वहाँले अघि अघिका बुद्धका पालादेखि नै प्रणिधानहरू गर्दै आएका कुराहरू वर्तमानका कुराहरू पनि परिषद्लाई सुनाउनुभयो । जुन कुराहरू तल **"गौतमी-अपदान"** शीर्षकमा अनुदित भएका छन् ।

अन्तिम-सत्कार

अनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्को कोमल चरणकमलमा पुनः ढोगी आफू बस्ने ठाउँमा फर्कन लाग्नुहुँदा, वहाँलाई स्वयं बुद्धले विशाल परिषद्का साथ वहाँ बस्ने कोठासम्म पुऱ्याउन जानु भयो । यो थियो सानीआमा प्रति दर्शाइएको बुद्धको अन्तिम सत्कार ।

आफ्नो कोठामा पुग्नुभई अर्धपलेटी मारी वहाँ आसनमा बस्नुभयो । वहाँ परिनिर्वाण हुने खबर थाहा पाई वहाँको दर्शन गर्न आएका उपासिकाहरू त्यसबखत पनि अनगिन्ति नै थिए । वहाँकहाँ आई छाती पिट्दै रोइरहेका विशाल उपासिकाहरूलाई वहाँले - "पुत्रीहो ! मारबन्धनमा परी तिमीहरू विलाप नगर ! सबै संस्कृत पदार्थहरू अनित्य नै हुन् । सबै चलाचल वस्तुहरूको अन्त वियोगमै हुन्छ[१०७]" भन्नुहुँदै सम्झाउनुभयो । त्यसैले **थेरीअपदानले** यस्तो उल्लेख गरेको हो-

"अलं पुत्ता विलापेन, मारपासानु वत्तिना ।
अनिच्चं सङ्खतं सब्बं, वियोगन्तं चलाचलं ॥"

Downloaded from http://dhamma.digital/

त्यसपछि वहाँ प्रथमध्यानमा तल्लीन हुनुभई क्रमैसँग मुथिमाथिका ध्यानमा पुग्नुभई, त्यसै क्रमानुसार तलको प्रथमध्यानमा आउनुभई पुनः माथिल्लो ध्यानमा जानुभयो । यस्तैगरी माथि र तल गर्दै ध्यानमा समाधिष्ठ भई बस्नुभयो र त्यहाँबाट परिनिर्वाण हुनुभयो ।

यसरी चालीस वर्षको उमेरमा छोरा पाई, असी वर्षको उमेरमा भिक्षुणी भई, एकसय बीसवर्षको उमेरमा महाप्रजापति गौतमी स्थविरा निभेको बत्तीको ज्वाला कुन दिशातिर गयो भन्न नसकिनेझैं परिनिर्वाण हुनुभयो ।

भूमिकम्प गरी परिनिर्वाण हुँदाको त्यसबखतको वायुमण्डल कस्तो थियो भन्ने बारेका वर्णन तल अनुदित **"गौतमी अपदान"** शीर्षकमै समुल्लेख भएको छ ।

त्यस पछि बुद्ध भगवान्ले आनन्द स्थविरलाई आमन्त्रण गर्नुभई मातृ-परिनिर्वाणको खबर सबैलाई घोषणा गर्ने आज्ञा दिनुभयो र सो बमोजिम वहाँले घोषणा गर्नुभएपछि चारै दिशाबाट भिक्षु र भिक्षुणीहरू भेला भए । महाप्रजापति गौतमी स्थविराको शवयात्रामा बुद्धसहित दुवै अग्रश्रावकहरू, राहुल, नन्द, आनन्द तथा महाकाश्यपहरूका साथ धेरै भिक्षु र भिक्षुणीहरू सम्मिलित भएका थिए, उपासक र उपासिकाहरूको त के कुरा । कुनै शव-यात्राको पछि पछि बुद्ध जानुभएको छ भने त्यो महाप्रजापति गौतमीकै शव-यात्रामा जानुभएको छ । बुद्धकालमा यो जस्तो ठूलो शव यात्रा बुद्धको बाहेक अरू कुनै पनि श्रावक वा श्राविकाहरूको भएको छैन । शव यात्राको वर्णन पनि तलकै "गौतमी अपदान" शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको छ ।

दाह-संस्कार सिद्धिएपछि भगवान् बुद्धले महाप्रजापति गौतमीको अस्तिधातु हातमा लिनुभई उपस्थित परिषद्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"सांसररूपी सागरबाट उत्तीर्ण भएकी महाप्रजापति गौतमी शान्तिपूर्वक परिनिर्वाण हुनुभयो । भिक्षुणीहरूमध्येमा वहाँ रात्रज्ञा हुनुहुन्थ्यो । वहाँले ऋद्धि-प्रातिहार्यलाई आफ्नो वशमा राख्नुभएको थियो । वहाँ षडभिज्ञा हुनुहुन्थ्यो र वहाँको पुनर्भव पनि निरूद्ध भयो । अतएव मुक्ति हुन चाहने प्राणीहरूले आत्मद्वीप भई बस्नु सक्नुपर्छ र सतिपट्ठान तथा सत्पबोध्यङ्गहरू भाविता गरेमा दुःखबाट मुक्ति पाउन सकिनेछ ।"

(१) धीरा भिक्षुणी[१०८], (२) वीरा भिक्षुणी[१०९], (३) मित्ता भिक्षुणी[११०], (४) भद्रा भिक्षुणी[१११], (५) उपसमा भिक्षुणी[११२], (६) तिस्सा भिक्षुणी[११३], (७) विसाखा भिक्षुणी[११४], (८) सुमना भिक्षुणी[११५], तथा (९) उत्तरा भिक्षुणी[११६] ।

महाप्रजापति गौतमीका समक्ष प्रव्रजित भएका केही भिक्षुणीहरूका नामहरू यसप्रकार छन्-

(१) थेरीका भिक्षुणी[११७], (२) मुत्ता भिक्षुणी[११८], (३) पुण्णा भिक्षुणी[११९], (४) चित्ता भिक्षुणी[१२०], (५) मित्ता भिक्षुणी[१२१], (६) दन्तिका भिक्षुणी[१२२], (७) भद्दाकापिलानी भिक्षुणी[१२३], (८) गुत्ता भिक्षुणी[१२४], (९) सुभा भिक्षुणी[१२५] तथा (१०) नन्दा भिक्षुणी[१२६] ।

अघिल्ला जन्महरू

परापूर्वकालमा एक पटक महाप्रजापति गौतमी **चन्द्रादेवी** नामले महाप्रताप भन्ने राजाको महिषी भएकी थिइन् । उनीहरूका **धम्मपाल** भन्ने छोरा थिए जो स्वयं गौतम बुद्ध हुनुहुन्थ्यो र महाप्रताप राजा देवदत्त भिक्षु थिए । सो राजाले आफ्नो छोरा धम्मपाललाई टुक्रा टुक्रा पारी मारेको थियो[१२७] । अर्को एक जन्ममा महाप्रजापति गौतमी नन्दिय भन्ने बाँदरको माता भएकी थिइन् । नन्दिय भन्ने बाँदर स्वयं गौतम बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । ती बाँदरहरूलाई मार्ने व्याधा देवदत्त नै भएका थिए[१२८] ।

प्रजापति गौतमी नामहरू

१. प्रजापति (पजापति) - यिनी संयुत्तनिकायको **धजग्गसुत्तंमा** समुल्लेख भएका एक देवपुत्र हुन् । यिनी शक्रदेवेन्द्रको जस्तो रूप, वर्ण तथा आयु भएका देवता हुन् । देवसभामा यिनले शक्रदेवेन्द्र भन्दा तल्लो आसन पाउँछन् ।

२. प्रजापति - यिनी मज्झिमनिकायको मूलपरियायसुत्तंमा उल्लेख भएका **"मार"** हुन् । म. नि. I. पृ.४ : मूलपरियायसुत्तं । सबै प्राणीहरू माथि प्रभुत्व जमाउने भएकोले "प्रजापति" भनिएको हो भनी पपं.सू I. पृ.३१ मूल परियायसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. प्रजापति - यिनी गौतम बुद्धकी सानीआमा र शुद्धोदन महाराजकी कान्छी बडामहारानी महाप्रजापति गौतमी हुन् । यिनकै कुराहरू यस संग्रहमा समुल्लेख भएका छन् ।

१. गौतमी (गोतमी) - यिनी वेस्सभू बुद्धको अग्र उपस्थायिका उपासिका हुन् । बु. वंवपा. पृ. ३७० : वेस्सभू बुद्धवंसो ।

२. गौतमी (गोतमी) - यिनी गौतम बुद्धकी सानीआमा र शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी हुन् । यिनकै कुराहरू यस संग्रहमा संग्रहित भएका छन् ।

३. गौतमी सूत्र - यो सूत्र अं.नि. ८ पृ. ३६८ समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

४. गौतमी सूत्र अथवा किसागोतमीसुत्तं - यो सूत्र सं. नि. I. पृ. १२९ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

× × ×

मूल सूत्र-

१-दान-विभाजन

यस्तो मैले सुने[१२९]

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधारामम बस्नु भएको थियो । अनि महाप्रजापति गौतमी एकजोर नयाँ कपडा लिई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो बिन्ति गर्नुभयो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

"भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्को निमित्त स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस्[१३०] ।"

यस्तो भन्नुहुँदा, भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो- "गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिँदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि ।"

दोश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो बिन्ति गर्नुभयो- "भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्को निमित्त स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

दोश्रोपटक पनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो- "गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिँदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि ।"

तेश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो बिन्ति गर्नुभयो- "भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्को निमित्त स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

तेश्रोपटक पनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो- "गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिँदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि[१३१] ।"

बहूपकारी भगवान्

यस्तो भन्नुहुँदा, **आयुष्मान आनन्दले**[१३२] भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो- "भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीको एकजोर नयाँ कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! भगवान्की सानीआमा महाप्रजापति गौतमी भगवान्को बहूपकारी हुनुहुन्छ । भगवान्लाई उहाँले पालन गर्नुभयो, पोषण गर्नुभयो र दुध दिनुभयो तथा भगवान्की आमा स्वर्गवास भइसकेपछि वहाँले (तपाईंलाई) दुध पनि पियाउनुभयो । भगवान् पनि महाप्रजापति गौतमीको बहूपकारी हुनुहुन्छ । (१) भन्ते ! भगवानकहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी बुद्धको शरणमा जानुभयो, धर्मको शरणमा जानुभयो तथा सङ्घको शरणमा जानुभयो । (२) भन्ते ! भगवान्कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी प्राणघातबाट विरत हुनुभयो, अदिन्नदानबाट विरत हुनुभयो काममिथ्याचारबाट विरत हुनुभयो, मृषावादबाट विरत हुनुभयो तथा सुरामेरय मद-प्रमादस्थानबाट विरत हुनुभयो । (३) भन्ते ! भगवान्कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी आर्यकान्त शीलले युक्त भई बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो, धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो र सङ्घप्रति पनि उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो । (४) भन्ते ! भगवान्कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी दुःख (सत्य) मा निःशंकी हुनुभयो, दुःख समुदय (सत्य) मा निःशंकी हुनुभयो, दुःख निरोध (सत्य) मा पनि निःशंकी हुनुभयो[१३३] । भन्ते ! भगवान् पनि महाप्रजापति गौतमीको बहूपकारी नै हुनुहुन्छ ।

१- "आनन्द ! त्यस्ते हो । आनन्द ! जो पुरूष जुन पुरक्ष कहाँ आई बुद्धको शरणमा जान्छ; आनन्द ! त्यस पुरूषले यस पुरूषलाई-अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म, सामीचिकर्म, अथवा चीवर, भिक्षा भोजन, शयनासन तथा ग्लानप्रत्यय भैपर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ, भनी भन्दिन ।"

२- "आनन्द ! जो पुरूष जुन पुरूषकहाँ आई प्राणीहिंसाबाट विरत रहन्छ, अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, मृषावादबाट विरत रहन्छ तथा सुरा मेरय मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत रहन्छ, आनन्द ! त्यस पुरूषले यस पुरूषलाई-अभिवादन, प्रत्युत्थान, ... तथा ग्लानप्रत्यय भैषर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्नसक्छ भनी भन्दिन ।"

३- "आनन्द ! जो पुरूष जुन पुरूषकहाँ आई आर्यकान्त शीलले युक्त भई बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ, धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ तथा सङ्घप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ; आनन्द ! त्यस पुरूषले यस पुरूषलाई-अभिवादन, प्रत्युत्थान, ... ग्लानप्रत्यय भैपर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ, भनी भन्दिन ।"

४- "आनन्द ! जो पुरूष जुन पुरूषकहाँ आई दुःख (सत्य) मा निःशंकी हुन्छ, दुःख समुदय (सत्य) मा निःशंकी हुन्छ, दुःख निरोध (सत्य) मा निःशंकी हुन्छ तथा दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा (सत्य) मा पनि निःशंकी हुन्छ; आनन्द ! त्यस पुरूषले यस पुरूषलाई-अभिवादन, प्रत्युत्थान, ... ग्लानप्रत्यय भैपर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ, भनी भन्दिन ।"

चौध प्रति-पौद्गलिक-दान

"आनन्द ! यी चौध प्रकारका प्रति-पौद्गलिक (= व्यक्तिगत) दानहरू छन् । कुन चौध भने ?" -

१- "तथागत अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धलाई दान दिन्छ- यो पहिलो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

२- "प्रत्येक बुद्धलाई दान दिन्छ- यो दोश्रो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

३- "तथागतका अरहत श्रावकलाई दान दिन्छ - यो तेस्रो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

४- "अरहत्-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकालाई दान दिन्छ- यो चौथो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

५- "अनागामी भएकोलाई दान दिन्छ- यो पाँचौ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

६- "अनागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दान दिन्छ- यो छैठौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

७- "सकृदागामी भएकोलाई दान दिन्छ- यो सातौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

८- "सकृदागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दान दिन्छ- यो आठौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

९- "स्रोतापन्न भएकोलाई दान दिन्छ- यो नवौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

१०- "स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दान दिन्छ- यो दशौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

११- "कामविषबाट विरत हुने बाहिरकालाई[१३४] दान दिन्छ- यो एघारौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

१२- "शीलवान्-पृथग्जनलाई[१३५] दान दिन्छ- यो बाह्रौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

१३- "दुःशील-पृथग्जनलाई[१३६] दान दिन्छ- यो तेह्रौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

१४- "तिरश्चीनलाई दान दिन्छ[१३७]- यो चौधौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।"

"आनन्द ! त्यहाँ, (१) तिरश्चीन हुनेलाई दिएको दानबाट सयपटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (२) दुःशील पुथग्जन हुनेलाई दिएको दानबाट हजार पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (३) शीलवान् पुथग्जन हुनेलाई दिएको दानबाट एकलाख पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (४) कामविषयबाट विरत हुने वाहिरकालाई दिएको दानबाट हजारकोटी पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (५) स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकालाई दिएको दानबाट असंख्येय र अप्रमेय पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ[१३८]; (६) स्रोतापन्न भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (७) सकृदागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (८) सकृदागामी भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (९) अनागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१०) अनागामी भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (११) अरहत्-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१२) अरहन्त भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१३) प्रत्येक बुद्धलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१४) तथागत अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धलाई दिएको दान-फलको त के कुरा !!"

सात प्रकारका संघ-दान

"आनन्द ! यी सात प्रकारका सङ्घगत-दानहरू छन् । कुन सात भने ?"-

१- "बुद्ध प्रमुख दुवै सङ्घलाई (= भिक्षु र भिक्षुणी सङ्घलाई) दान दिन्छ - यो पहिलो सङ्घगत दान हो ।"

२- "तथागतको परिनिर्वाण पछि दुवै सङ्घलाई (= भिक्षु र भिक्षुणी सङ्घलाई) दान दिन्छ - यो दोस्रो सङ्घगत दान हो ।"

३- "भिक्षु सङ्घलाई दान दिन्छ - यो तेस्रो सङ्घगत-दान हो ।"

४- "भिक्षुणी सङ्घलाई दान दिन्छ - यो चौथो सङ्घगत-दान हो ।"

५- "सङ्घको तरफबाट 'यति जना भिक्षु र यतिजना भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्' भनी सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिन्छ - यो पाँचौं सङ्घगत-दान हो ।"

६- "सङ्घको तरफबाट 'यति भिक्षुहरू मलाई दिनुहोस्' भनी सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिन्छ - यो छैटौं सङ्घगत-दान हो ।"

७- "सङ्घको तरफबाट 'यति भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्' भनी सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिन्छ - यो छैटौं सङ्घगत-दान हो ।"

"आनन्द ! भविष्यकालमा गोत्रभू (= भिक्षु नाम धारी), काषायकण्ठधारी (= कषाय वस्त्रको टुक्रा घाँटीमा लगाउने) तथा दुःशील पापधर्मी (मानिसहरू) हुनेछन् । ती दुःशीलहरूलाई सङ्घको सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिनेछन् । आनन्द ! त्यसबखत पनि संघगत दानको फल असंख्येय र अप्रमेय हुनेछ भनी म भन्दछु[१३९] । आनन्द ! कुनै पनि प्रकारले संघगत दानको अगाडि प्रति-पौद्गलिक-दानलाई म महत्फलतर भनी भन्दिन ।"

आनन्द ! दान-विशुद्धिका चार कारणहरू छन् । कुन चार भने ?" -

'(१) आनन्द ! दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुन्न; (२) आनन्द ! प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुन्न; (३) आनन्द ! दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्न; (४) आनन्द ! दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ ।'

दान-विशुद्धिका कारणहरू

१- "आनन्द ! कसरी दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुन्न भने- आनन्द ! यहाँ दायक हुने शीलवान् कल्याणधर्मी हुन्छ; प्रतिग्राहक हुने भने दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुन्न ।"

२- "आनन्द ! कसरी प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुन्न भने- आनन्द ! यहाँ प्रतिग्राहक हुने शीलवान् कल्याणधर्मी हुन्छ; दायक हुने भने दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुन्न ।"

३- "आनन्द ! कसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्न भने- आनन्द ! यहाँ दायक हुने पनि दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहक हुने पनि दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्न ।"

४- "आनन्द ! कसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ भने- आनन्द ! यहाँ दायक हुने पनि शीलवान् तथा कल्याणधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहक हुने पनि शीलवान् तथा कल्याणधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ ।"

"आनन्द ! यिनीहरू नै दान-विशुद्धिका चार कारणहरू हुन् ।"

भगवान्ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभयो । यति भनिसक्नु भएपछि सुगतले फेरि यस्तो भन्नुभयो -

१- "यो सीलवा दुस्सीलेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्ध[१४०] सुपसन्नचित्तो ।
अभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
सा दक्खिणा दायकतो विसुज्झति ॥"

Downloaded from http://dhamma.digital/

२- "यो दुस्सीलो सीलवन्तेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्धं अप्पसन्नचित्तो ।
अनभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
सा दक्खिणा पटिग्गाहकतो विसुज्झति ॥"

३- "यो दुस्सीलो दुस्सीलेसु ददाति दानं,
अधम्मेन लद्धं अपसन्नचित्तो ।
अनभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
न तं दानं विपुलफलं ति ब्रूमि[१४१] ॥"

४- "यो सीलवा सीलवन्तेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्धं सुपसन्नचित्तो ।
अनभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
तं वे दानं विपुलप्फल[१४२] ति ब्रूमि ॥"

५- "यो वीतरागो वीतरागेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्धं सुपसन्नचित्तो ।
अनभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
तं वे दानं आमिसदानानमग्गं[१४३] ति ॥"

अर्थ-

१- "सुप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो शीलवान्ले दुःशीललाई दान दिन्छ- त्यो दान दायकको तरफबाट विशुद्ध हुन्छ ।"

२- "अप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास नगरी, अधर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो दुःशीलले शीलवान्लाई दान दिन्छ- त्यो दान प्रतिग्राहकको तरफबाट विशुद्ध हुन्छ ।"

३- "अप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास नगरी, अधर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो दुःशीलले दुःशीललाई दान दिन्छ- त्यो दान विपुलफलदायी हुन्न भनी भन्दछु ।"

४- "सुप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो वीतरागीले[१४४] वीतरागीलाई दान दिन्छ- त्यो दान नै आमिषदानहरूमध्ये श्रेष्ठ हुन्छ ।"

× × ×

२-गौतमी-प्रवज्या

त्यससमय बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधारामम बस्नुभएको थियो[१४५] ।

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो -

प्रवज्या याचना

"भन्ते ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए वेश हुने थियो ।" "गौतमी ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने कुरामा तिमी इच्छा नराख, भइहाल्यो ।"

दोश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो-

"भन्ते ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए वेश हुने थियो ।" "गौतमी ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने कुरामा तिमी इच्छा नराख, भइहाल्यो ।"

तेश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो-

"भन्ते ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए वेश हुने थियो ।"

"गौतमी ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने कुरामा तिमी इच्छा नराख, भइहाल्यो ।"

अनि महाप्रजापति गौतमी- "भगवान् स्त्रीजातिलाई तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुहुन्न" भन्दै दुःखी दुर्मन भई गहभरी आँसु पारी रूँदै, भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानुभयो ।

आफैले कषाय-वस्त्र धारण गरिन्

भगवान् कपिलवस्तुमा इच्छानुसार विहार गर्नुभई त्यसपछि वैशालीका निम्ति चारिका गर्नुभयो । चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ वैशाली हो त्यहाँ पुग्नुभयो । अनि भगवान् **वैशालीस्थित महावनको**[१४६] **कुटागारशालामा** बस्नुभयो ।

त्यससमय महाप्रजापति गौतमी केश क्षौर गराई, कषाय-वस्त्र धारण गरी धेरै शाक्य-स्त्रीहरूका साथ जहाँ वैशाली हो त्यहाँ जानुभयो । अनि क्रमैसँग जहाँ वैशालीको महावनस्थित कूटागारशाला हो त्यहाँ पुग्नुभयो त्यसपछि महाप्रजापति गौतमी सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलैधूलो भएको शरीर लिई, दुःखी तथा दुर्मन भई, गहभरी आँसु पारी रूँदै कोठाबाहिरका दैलोनिर उभिरहनुभयो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

त्यसबखत आयुष्मान् आनन्दले - सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलै धूलो भएका शरीर लिई दुःखी तथा दुर्मन भई गहभरी आँसु पारी रूँदै कोठाबाहिरका दैलोनिर उभिरहनुभएकी महाप्रजापति गौतमीलाई देख्नुभयो । देखेर महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो-

"गौतमी ! किन तपाईं सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलैधूलो भएको शरीर लिई, दुःखी तथा दुर्मन भई, गहभरी आँसु पारी रूँदै कोठाबाहिरका दैलोनिर उभिरहनुभएको ?"

"भन्ते आनन्द ! के गरूँ त भगवान्ले स्त्रीजातिलाई घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुहुन्न भने !"

बुद्धसँगको आनन्दको प्रार्थना

"गौतमी ! त्यसोभए, भगवान्सँग मैले स्त्रीजातिको निमित्त तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने आज्ञा मागुन्जेलसम्म तपाईं केही क्षण यहीँ नै बस्नुहोस् ।"

अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो-

"भन्ते ! यी महाप्रजापति गौतमी - "भगवान्ले स्त्रीजातिलाई घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन अनुमति दिनु हुन्न" भन्दै सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलैधूलो भएको शरीर लिई, दुःखी तथा दुर्मन भई, गहभरी आँसु पारी रूँदै कोठाबाहिरका दैलोनिर उभिरहनुभएकी छन् । "भन्ते ! स्त्रीजातिलाई तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुभए वेश हुने थियो ।"

"आनन्द ! तथागतको धर्म-विनयमा स्त्रीजातिको निमित्त घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित गराउने कुरामा तिमीले रूचि नराख, भइहाल्यो ।"

दोश्रोपटक पनि ..... तेश्रोपटक पनि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो-

"भन्ते ! स्त्रीजातिलाई तथागतको धर्म-विनयमा घर छाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुभए वेश हुने थियो ।"

"आनन्द ! तथागतको धर्म-विनयमा स्त्रीजातिको निमित्त घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित गराउने कुरामा तिमीले रूचि नराख, भइहाल्यो ।"

अनि आयुष्मान् आनन्दले- "भगवान्ले स्त्रीजातिलाई घर छाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुहुन्न, किन मैले भगवान्सँग अर्कै तरिकाले (अञ्ञेन पि परियायेन) स्त्रीजातिको निम्ति तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति नमागूँ" भन्ने सोच्नु भई भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने स्त्रीजातिले स्रोतापत्ति-फल, सकृदागामी-फल, अनागामीफल र अरहत्-फल साक्षात्कार गर्न सक्छे के ?"

"आनन्द ! तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी, अनगारिका भई प्रव्रजित स्त्रीजातिले स्रोतपत्ति-फल, सकृदागामी-फल, अनागामीफल र अरहत्-फल साक्षात्कार गर्न सक्छे ।"

"भन्ते ! यदि घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने स्त्रीजातिले स्रोतापत्ति-फल, सकृदागामी-फल, अनागामीफल र अरहत्-फल पनि साक्षात्कार गर्न सक्छे भने, भन्ते ! भगवान्की सानीआमा (मातृच्छा) महाप्रजापति गौतमी भगवान्को बहूपकारी हुनुहुन्छ । वहाँले भगवान्लाई पालन गर्नुभयो, पोषण गर्नुभयो, दुध दिनुभयो र भगवान्की आमा स्वर्गवास भएपछि वहाँले तपाईंलाई दुध पनि पियाउनु भयो । भन्ते ! त्यसो हुनाले स्त्रीजातिलाई घर छाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुभए वेश हुने थियो ।"

अष्ट-गुरू-धर्म

"आनन्द ! यदि महाप्रजापति गौतमीले निम्न आठ-गुरू-धर्महरू स्वीकार गर्छिन भने सोही नै उनको उपसम्पदा होस् ।" (आठ-गुरू-धर्म यी हुन्)-

१- "उपसम्पदाद्वारा सयवर्ष भएकी भिक्षुणीले त्यतिखेरै उपसम्पन्न भएका भिक्षुहरूलाई पनि अभिवादन प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म (सम्मान सत्कार) गर्नुपर्छ । यो धर्म (नियम) लार्य सत्कापूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

२- "भिक्षु नभएको आवास-गृहमा[१४७] अर्थात् भिक्षुणी बस्ने ठाउँ नजिकै कुनै भिक्षु नभएमा त्यस्तो ठाउँमा भिक्षुणीले वर्षवास (वर्षाद् समय) बस्नुहुन्न । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

३- "प्रत्येक आधा महिनामा भिक्षुणीले भिक्षु सङ्घबाट दुई धर्म (कारण) हरूको प्रतीक्षा गर्नुपर्छ (उपोसथ कहिले हो भनी सोध्ने र अववाद-उपदेशको निमित्त जाने) । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

४- "वर्षावास बसिसकेकी भिक्षुणीले - "देखेको भए, सुनेको भए तथा शंका भएको भए भन्नुहोस्[१४८]" भनी यिनै तीन प्रकारले प्रवारणा (याचना) गर्नु पर्छ । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

५- "गुरूधर्म[१४९] (= गरूंगो दोष) प्रात भिक्षुणीले दुवै सङ्घ (भिक्षु र भिक्षुणीसङ्घ) मा पक्ष मानत्त[१५०] लिनु पर्छ । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

६- "दुई वर्षसम्म ६ धर्महरू[१५१] (शिक्षाहरू) सिकिसकेकी शिक्षमाणले दुवै सङ्घ (भिक्षु र भिक्षुणी सङ्घ) मा उपसम्पदा हुनुपर्छ । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

७- "कुनै पनि प्रकारले भिक्षुणीले भिक्षुलाई आक्रोश, परिभाष गर्नुहुन्न । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

८- "आजदेखि भिक्षुप्रति भिक्षुणीको वचन-पथ बन्द गरिएको तथा भिक्षुणीप्रति भिक्षुको वचन-पथ बन्द गरिएन[१५२] । यो धर्मलाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

"आनन्द ! यदि महाप्रजापति गौतमीले यी आठगुरू (अट्ठ) धर्महरू (नियमहरू) लाई स्वीकार गर्छिन् भने सोही नै उनको उपसम्पदा होस् ।"

उपसम्पन्ना भइन्

अनि भगवान्का समक्ष यी अष्ट-गुरू-धर्महरू उद्ग्रहण गर्नुभई आयुष्मान् आनन्द जहाँ महाप्रजापति गौतमी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि महाप्रजापति गौतमीलाई यसो भन्नुभयो-

"गौतमी ! यदि तपाईंले निम्न आठ-गुरू-धर्महरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ भने सोही नै तपाईंको उपसम्पदा हुनेछ ।" (ती आठ-गुरू-धर्महरू हुन् ।)

१- "उपसम्पदाद्वारा सयवर्ष भएकी भिक्षुणीले त्यतिखेरै उपसम्पन्न भएका भिक्षुहरूलाई पनि अभिवादन प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म (सम्मान सत्कार) गर्नुपर्छ । यो धर्म (नियम) लार्य सत्कापूर्वक, गौरवपूर्वक, मान गरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नुहुन्न ।"

(माथि पृ. ४४/४५ मा उल्लेख भएका सबै आठ नियमहरू दोहऱ्याइ पढ्नु ।)

"गौतमी ! यदि तपाईंले यी आठ-गुरू-धर्महरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ भने सोहीले तपाईंको उपसम्पदा हुनेछ ।"

"भन्ते आनन्द ! जस्तै कुनै ढाचा पार्नु पर्ने तरूण, युवा स्त्री वा पुरूष शिर नुहाई बसेको बेलामा-उत्पलको माला, जूहीको माला अथवा मोतीको माला, पाउँदा - उसले दुवै हातमा थापी लिई शिरमा राख्छ त्यस्तै भन्ते आनन्द ! मैले पनि यी आठ-गुरू (अष्टगुरू) धर्महरू (नियमहरू) लाई जीवनभर उल्लंघन नहुने गरी स्वीकार गर्छु ।"

अनि आयुष्मान् आनन्द, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीले ती अष्ट-गुरू-धर्महरूलाई स्वीकार गर्नु भयो । अब, भगवान्की सानीआमा उपसम्पन्ना हुनुभयो ।"

बुद्धशासनको आयु

"आनन्द ! यदि स्त्री जातिले तथागतको धर्म-विनयमा घर छाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुन नपाएको भए आनन्द ! यो ब्रम्हचर्य (बुद्धधर्म) चिरस्थायी हुने थियो-हजारवर्षसम्म सद्धर्म रहने थियो । जबदेखि स्त्री जातिले घरछाडी, अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए तबदेखि आनन्द ! यो ब्रम्हचर्य चिरस्थायी हुनेछैन । आनन्द ! अब यो सद्धर्म पाँचसय[१५३] वर्षसम्म रहनेछ ।"

१- "आनन्द ! जस्तै- धेरै स्त्रीहरू भएका र थोरै पुरूषहरू भएका जुनसुकै कुलमा पनि चोरहरूद्वारा वा कुम्भचोर[१५४] हरूद्वारा चाँडै नै विध्वंस पार्न सक्छ । आनन्द ! त्यस्तै जुन धर्म-विनयमा स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रज्यात्व पाउँछे- त्यो ब्रम्हचर्य (धर्म) चिरस्थायी हुन्न ।"

२- "आनन्द ! जस्तै- कुनै सश्रीक धानको खेतमा सेतट्ठिका भन्ने रोग लागेमा त्यो धानको खेत चिरस्थायी हुन्न । आनन्द ! त्यस्तै जुन धर्म-विनयमा स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रण्ज्यात्व पाउँछे- त्यो ब्रम्हचर्य (धर्म) चिरस्थायी हुन्न ।"

३- "आनन्द ! जस्तै- सश्रीक उखुको खेतमा मजेठी (मञ्जिट्ठिका) भन्ने रोग लागेमा त्यो उखुको खेत चिरस्थायी हुन्न । आनन्द ! त्यस्तै जुन धर्म-विनयमा स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई प्रवज्यात्व पाउँछे- त्यो ब्रम्हचर्य (धर्म) चिरस्थायी हुन्न ।"

४- "आनन्द ! जस्तै- कुनै विशाल पोखरीको पानीलाई बाहिर जान नदिन पर्खालहरू लगाउँछन् । आनन्द ! पहिले नै मैले भिक्षुणीहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने गरी अष्ट-गुरू-धर्महरूको नियम प्रज्ञापन गरिदिएँ ।"

× × ×

मूल पालि-

३- भिक्षुणीहरूको उपसम्पदा

अनि (एक दिन) महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो[१५५] । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो-

"भन्ते ! यी शाक्य स्त्रीहरूप्रति मैले कस्तो व्यवहार गरूँ ?"

अनि महाप्रजापति गौतमीलाई भगवान्ले धार्मिक कथनद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । महाप्रजापति गौतमी भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई भगवान्लाई अभिवाद तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानुभयो । त्यसपछि भगवान्ले यसै कारणमा यसै सन्दर्भमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"भिक्षुहो ! भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई उपसम्पदा गर्ने अनुमति दिन्छु ।"

अनि ती भिक्षुणीहरूले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भने-

"आर्या अनुपसम्पन्ना हुनुहुन्छ, हामीहरू मात्रै उपसम्पन्ना हौं । यसरी भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा[१५६] गर्ने (नियम) प्रज्ञापन गर्नु भएको छ ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो-

"भन्ते आनन्द ! यी भिक्षुणीहरूले मलाई - "आर्या अनुपसम्पन्ना हुनुहुन्छ, हामीहरूमात्रै उपसम्पन्ना हौं । यसरी नै भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा गर्ने (नियम) प्रज्ञापन गर्नु भएको छ, भनी भन्छिन् ।"

यति कुरा सुनी, आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीले यसो भन्नुहुन्छ- भन्ते आनन्द यी भिक्षुणीहरूले मलाई - "आर्या अनुपसम्पन्ना हुनुहुन्छ, हामीहरूमात्रै उपसम्पन्ना हौं । यसरी नै भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा गर्ने (नियम) प्रज्ञापन गर्नु भएको छ, भनी भन्छिन् ।"

"आनन्द ! जुनबेला महाप्रजापति गौतमीले अष्ट-गुरू-धर्महरूलाई स्वीकार गरिन् उसै बेलामै उनी उपसम्पन्ना भइसकिन् ।"

× × ×

मूल पालि-

४- वर याचना

अनि (एक दिन) महाप्रजापति गौतमी जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो[१५७] । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते आनन्द ! भगवान्सँग एउटा वर मागन चाहन्छु । भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुहरू र भिक्षुणीहरूको परस्परमा वयोवृद्धानुसार अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्ने अनुमति दिनुभए बेश हुनेथियो ।"

त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीले मलाई यस्तो भन्नुभयो- "भन्ते आनन्द ! भगवान्सँग एउटा वर मागन चाहन्छु । भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुहरू र भिक्षुणीहरूको परस्परमा वयोवृद्धानुसार अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्ने अनुमति दिनुभए बेश हुनेथियो ।"

आनन्द ! तथागतले स्त्रीहरूलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्नुपर्छ भनी कहिल्यै भन्न सक्तैन, यस्तो भन्नुको कुनै कारण छैन । आनन्द ! यी दुराख्यात धर्म भएका अनुयतीर्थीहरूले पनि स्त्रीहरूलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्दैनन् भने- तथागतले स्त्रीहरूलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्नुपर्छ भनी कसरी अनुमति देला र !"

अनि, भगवान्ले यसै कारणमा यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"भिक्षुहो ! स्त्रीलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्नुपर्दैन, जसले गर्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ ।"

× × ×

मूल पालि-

५- शिक्षापद बारेमा के गर्ने

अनि (एक दिन) महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो[१५८] । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग समान छन्, भन्ते ! त्यस्ता शिक्षापदहरूका सम्बन्धमा हामीले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला ?"

"गौतमी ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग समान छन्, ती शिक्षापदहरूलाई भिक्षुहरूले जस्तै पालन गर्नु ।"

"भन्ते ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग असमान छन्, भन्ते ! त्यस्ता शिक्षापदहरूका सम्बन्धमा हामीले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला ?"

"गौतमी ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग असमान छन्, ती शिक्षापदहरूलाई प्रज्ञापद गरेका शिक्षापद अनुसार पालन गर्नु ।"

× × ×

मूल पालि-

६. संक्षिप्त-धर्म

एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो[१५९] ।

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

Downloaded from http://dhamma.digital/

"भन्ते ! भगवान्‌ले मलाई संक्षेपरूपमा धर्मोपदेश गर्नुभए बेश हुनेथियो, जुन धर्मलाई सुनी एकान्तमा बसी अप्रमत्तमा चित्त लगाई म विहार गर्न सकूँ ।"

"गौतमी ! जुन धर्मलाई तिमीले- "यी धर्महरूले सरागमा पुऱ्याउँछन्, वीतरागमा होइन, संयोगमा पुऱ्याउँछन्, विसंयोगमा होइन, संसारवृद्धिमा पुऱ्याउँछन्, संसार अवृद्धिमा होइन, महालोभमा पुऱ्याउँछन्, निर्लोभमा होइन, असन्तोषमा होइन, प्रपञ्चवासमा पुऱ्याउँछन् एकान्तवासमा होइन, आलस्यतामा पुऱ्याउँछन्, निरालसतामा होइन, तथा दुर्भरतामा पुऱ्याउँछन् सुभरतामा होइन" भन्ने जान्नेछ्यौ, गौतमी ! तब तिमीले अवश्य नै यस्तो धारणा (विश्वास) गर कि - "न यो धर्म हो, न यो विनय हो, न यो शास्ताको शासन नै हो ।"

"गौतमी ! जुन धर्मलाई तिमीले- "यी धर्महरूले विरागमा पुऱ्याउँछन्, सरागमा होइन, विसंयोगमा पुऱ्याउँछन्, संयोगमा होइन, संसार अवृद्धिमा पुऱ्याउँछन्, संसार वृद्धिमा होइन, निर्लोभमा पुऱ्याउँछन्, महालोभमा होइन, सन्तोषमा पुऱ्याउँछन्, असन्तोषमा होइन, एकान्तवासमा पुऱ्याउँछन्, प्रपञ्चवासमा होइन, निरालसतामा पुऱ्याउँछन्, आलस्यतामा होइन तथा सुभरतामा पुऱ्याउँछन्, दुर्भरतामा होइन" भन्ने जान्नेछ्यौ, गौतमी ! तब तिमीले अवश्य नै यस्तो धारणा (विश्वास) गर कि- "यही धर्म हो, यही विनय हो, यही शास्ताको शासन पनि हो ।"

× × ×

मूल पालि-

७- विरामी गौतमी

त्यस बखत बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुको न्यग्राधारामम बस्नु भएको थियो[१६०] ।

भिक्षुणी बस्ने ठाउँमा जानु हुन्न

त्यस बखत छवर्गीय भिक्षुहरू भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई वर्गीया भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिन्थे । (एक दिन) भिक्षुणीहरले छवर्गीय भिक्षुणीहरूलाई भने-

"आर्या ! आउनुहोस्, अववाद-उपदेश सुन्न जाउँ ।"

"आर्या ! जुन अववाद-उपदेशको निम्ति (विहारमा) जानुपर्ने हो सो अववाद-उपदेश हामीलाई छवर्गीय भिक्षुहरूले यहीँ नै दिनुहुन्छ ।"

यी कुरा सुनी ती भिक्षुणीहरू "कस्ता रहेछन् यी छवर्गीय भिक्षुहरू जो भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिन्छन्" भन्दै कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न पनि थाले । अनि ती भिक्षुणीहरूले यी कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए । जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी थिए । तिनीहरू पनि "कस्ता होलान् यी छवर्गीय भिक्षुहरू ! जो भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्छन् ।" भन्दै कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न पनि थाले । त्यसपछि ती भिक्षुहरूले यी कुरा भगवान्‌लाई सुनाए । भगवान्‌ले यसै कारणमा, यसै प्रसंगमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई छवर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नुभयो-

"भिक्षुहो ! तिमीहरूले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गरेका कुरा साँच्चै हो ?"

"भन्ते ! साँच्चै हो ।"

अनि भगवान्‌ले निन्दा गर्नुभयो । "कस्ता रहेछौ तिमीहरू, मोघपुरूषहो ! जो कि भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गछौ । यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेको चित्त प्रसन्न हुन सक्छ, न त प्रसन्न हुनेको चित्त नै बढी प्रसन्न हुनसक्छ ..... ।" अनि भगवान्‌ले - "भिक्षुहो ! यसरी यो शिक्षापद सिक्नुपर्छ" भनी भन्नुभयो-

"जो भिक्षुले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद गर्छ[१६१], उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्नेछ ।"

यसरी भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई शिक्षापद प्रज्ञापन गर्नुभयो ।

बिरामी भिक्षुणीलाई उपदेश दिनुहुन्छ

त्यस समय महाप्रजापति गौतमी बिरामी हुनुहुन्थ्यो । स्थविर भिक्षुहरू जहाँ महाप्रजापति गौतमी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो-

"गौतमी ! के तपाईंलाई क्षेमनीय र यापनीय छैन ?"

"आर्य ! मलाई क्षेमनीय र यापनीय छैन । आर्य ! धर्मोपदेश गर्नुभए बेश हुने थियो ।"

"भगिनी ! भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गर्नुहुन्न" भन्नुहुँदै संकोच मान्दै धर्मोपदेश गरेनन् । त्यसपछि पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ महाप्रजापति गौतमी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ भगवान् जानुभयो । त्यहाँ पुग्नु भएपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि भगवान्‌ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो-

"गोतमी ! के तिमीलाई क्षेमनीय र यापनीय छैन ?"

"भन्ते ! अघि स्थविर भिक्षुहरू आई धर्मोपदेश गर्नुहुन्थ्यो र त्यसबाट मलाई सञ्चो हुन्थ्यो । अहिले त 'भगवान्‌ले प्रतिक्षेप गर्नुभएको छ' भन्नु हुँदै संकोच मानी (वहाँहरूले) उपदेश गर्नुहुन्न । त्यसैले मलाई सञ्चो हुन्न ।"

अनि भगवान्‌ले महाप्रजापति गौतमीलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भई आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो ।

अनि भगवान्‌ले यसै कारणमा, यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

Downloaded from http://dhamma.digital/

"भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई (भिक्खुनुपस्सयं) भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गर्ने अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! यसरी यो शिक्षापद उद्देशण गर्नु-

"जो भिक्षुले, भिक्षुणीहरू[१६२] बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई विशेष समय बाहेक उपदेश[१६३] (ओवाद) गर्छ- उसलाई पाचित्तय दोष लाग्नेछ । विशेष समय भनेको भिक्षुणी बिरामी हुन्छे । यही नै यहाँ विशेष समय हो ।"

× × ×

मूल पालि-

८- स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्

त्यस समय बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपदको **कपिलवस्तुस्थित न्यग्राधाराममा** बस्नु भएको थियो[१६४] ।

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी- "भगवान् ! स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्" भन्दै अधोवात (तलतिर हावा लाग्ने ठाउँ) मा उभिरहनु भयो । अनि भगवान्ले- **"भिक्षुणीहरूले उदक शुद्धिक[१६५] लिनुपर्छ"** भन्नुहुँदै महाप्रजापति गौतमीलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । अनि महाप्रजापति गौतमी भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानुभयो । त्यसपछि भगवान्ले यसै कारणमा, यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूलाई उदक शुद्धिक लिने अनुमति दिन्छु ।"

त्यससमय एक भिक्षुणीले "भगवान् उदक शुद्धिक लिने अनुमति दिनुभएको छ" भनी अति गम्भीर (गहिरा) उदक शुद्धिक लिँदा मूत्रद्वारमा घाउ पारिन् । अनि ती भिक्षुणीले यो कुरा भिक्षुणीहरूलाई बताइन् । जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी थिए ..... उनीहरू 'कसरी अति गम्भीर उदक शुद्धिक लिएकी होलिन्' भन्दै कराउन थाले .....। भिक्षुणीहरूले यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए । भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई सुनाए । .....भगवान्ले "भिक्षुहो ! साँच्चै हो के भिक्षुणीहरूले अति गम्भीर उदक शुद्धिक लिएका ?" भनी सोध्नुभयो ।

"साँच्चै हो, भगवान् !"

अनि भगवान्ले निन्दा गर्नुभयो ..... र यसो भन्नुभयो-

"भिक्षुहो ! त्यसो भए यसरी यो शिक्षापद उद्देशण गर्नू-

"उद्दक-शुद्धिक लिने भिक्षुणीले दुई औंलाको दुईखण्ड (द्वङ्गुल पव्व परमं) मान पसाल्नु पर्छ । त्यो भन्दा बढ्ता पसालेमा पाचित्तिय दोष लाग्ने छ ।"

× × ×

मूल पालि-

९- भिक्षुणीहरूले ऊन धुन लगाउँछन्

त्यस समय बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्राधाराममा बस्नु भएको थियो[१६६] ।

त्यस बखत छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउँदथे, रंगाउन लगाउँदथे तथा डाँखलाहरू पनि छुट्याउन लगाउँदथे । भेडाका ऊन धुँदाधुँदै, रँगाउँदा रँगाउँदै तथा डाँखलाहरू छुट्याउँदा छुट्याउँदै-अधिशील, अधिचित्त तथा अभिप्रज्ञासम्बन्धी सोध्-पूछ गर्ने वा सिक्ने समय हुँदैनथ्यो । अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो- "गौतमी ! भिक्षुणीहरू अप्रमत्त भई आतप्ततामा चित्त लगाई विहार गरिरहेका छन् त ?"

"भन्ते ! कहाँ अप्रमत्त भई भिक्षुणीहर विहार गर्न सक्छन् र !"

आर्य छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउनु हुन्छ, रंगाउनु लगाउनु हुन्छ तथा डाँखलाहरू छुट्याउन पनि लगाउनुहुन्छ । भेडाका ऊनहरू धुँदाधुँदै, रँगाउँदा रँगाउँदै तथा डाँखलाहरू छुट्याउँदा छुट्याउँदै-अधिशील, अधिचित्त तथा अभिप्रज्ञासम्बन्धी सोध्-पूछ गर्ने वा सिक्ने समय नै हुँदैन ।

अनि भगवान् महाप्रजापति गौतमीलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी महाप्रजापति गौतमी फर्केर जानुभयो ।

त्यसपछि भगवान्ले यसै कारणमा, यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नुभई छवर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नुभयो-

"भिक्षुहो ! साँच्चै हो के तिमीहरूले भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाएका, रंगाउन लगाएका तथा डाँखलाहरू छुट्याउन लगाएका ?"

"भन्ते ! साँच्चै हो ।"

"भिक्षुहो ! (ती भिक्षुणीहरू) तिमीहरूका ज्ञातिहरू हुन् कि अज्ञातिहरू हुन् ?"

"भन्ते ! अज्ञातिहरू हुन् ।"

"मोघपुरूष ! अत्रातिहरूले अज्ञातिहरू लगाई (धुन लगाउन) हुन्छ वा हुन्न, प्रतिरूप छ वा अप्रतिरूप छ, प्रासादिक छ वा अप्रासादिक छ भन्ने कुरा पनि जान्न सक्दैनौ ? मोघपुरूष ! जहाँ तिमीहरूले अज्ञाति भिक्षुणीहरू लगाई भेडा ऊनहरू धुन लगाउँछौ, रंगाउन लगाउँछौ तथा डाँखलाहरू छुट्याउन लगाउँछौ । मोघपुरूष यो कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेको चित्त प्रसन्न हुनसक्छ, न त प्रसन्न हुनेको चित्त नै बढी प्रसन्न हुन सक्छ ..... अतएव यसरी यो शिक्षाप्रद उद्देशन गर्नू-

Downloaded from http://dhamma.digital/

'जो भिक्षुले अज्ञाति[१६७] भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउँछ, रंगाउन लगाउँछ अथवा डाँखलाहरू छुट्याउन लगाउँछ, उसलाई नैसर्गीय[१६८] पाचित्तिय लाग्नेछ' ।"

x x x

मूल पालि-

१०- कौशम्बिक भिक्षुहरू

त्यस बेला महाप्रजापति गौतमीले सुन्नुभयो कि- "सङ्घमा झगडा गर्ने, कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा गराउने तथा अधिकरण चलाउने ती **कौशम्बिक भिक्षुहरू** श्रावस्तीमा आउँदै छन्[१६९] ।"

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

"भन्ते ! सङ्घमा झगडा गर्ने, कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा गराउने तथा अधिकरण चलाउने ती कौशम्बिक भिक्षुहरू[१७०] श्रावस्तीमा आउँदै छन् ।" भन्ते ! उनीहरूप्रति कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला ?"

"गौतमी ! त्यसो भए, दुवैतिरका धर्महरू सुन । दुवैतिरका धर्महरू सुनिसकेपछि त्यसमध्ये जुन भिक्षुहरू धर्मवादी हुन्[१७१] उनीहरूका दृष्टि, धारणा तथा विचारलाई रोज । भिक्षुणी सङ्घले भिक्षुसङ्घबाट जुन आशा लिनु पर्दछ ती सबै धर्मवादीहरूबाटै लिनुपर्दछ ।"

x x x

मूल पालि-

११- नन्दकको उपदेश

यस्तो मैले सुनें[१७२] ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो । अनि महाप्रजापति गौतमी पाँचसय भिक्षुणीहरू साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिरहनु भयो । एक छेउमा उभिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो -

"भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई अववाद दिनुहोस्; भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई अनुशासन गर्नुहोस्";

भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई धार्मिक कथा सुनाउनु होस् ।"

त्यस समय स्थविर भिक्षुहरूले पालैसित भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्दथे । आयुष्मान् नन्दक आफ्नो पालोमा भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्न चाहनुहुन्थ्यो । अनि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"आनन्द ! आज भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्ने पालो कसको हो ?"

"भन्ते ! पालो अनुसार भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्ने पालो सबैले सिध्याइसके । भन्ते ! यी आयुष्मान् नन्दक आफ्नो पालोमा भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्न चाहनुहुन्न[१७३] ।"

अनि भगवान्ले आयुष्मान् नन्दकलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"नन्दक ! भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर; नन्दक ! भिक्षुणीहरूलाई अनुशासन गर; नन्दक ! ब्राम्हण[१७४] भएका तिमीले भिक्षुणीहरूलाई धार्मिक कुरा सुनाऊ ।"

"हवस्, भन्ते ! भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान् नन्दक पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी, भिक्षाटनबाट फर्किसकेपछि भोजनोपरान्त आफू समेत दुईजना भई जहाँ **राजकाराम**[१७५] हो त्यहाँ जानुभयो । ती भिक्षुणीहरूले टाढैदेखि आयुष्मान् नन्दकलाई आइरहनु भएको देखे । देखेपछि आसन बिछ्याए । पानी र पीरा पनि राखे । अनि आयुष्मान् नन्दक बिछ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नु भएपछि खुट्टा पनि पखाल्नुभयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

अनात्म कथा

एक छेउमा बसेका ती भिक्षुणीहरूलाई आयुष्मान् नन्दकले यस्तो भन्नुभयो- "भगिनी हो ! प्रतिपृच्छा अर्थात् सोधी सोधी कुरा हुनेछ । त्यहाँ, जान्नेले 'जान्दछु' भनी भन्नु पर्दछ; न जान्नेले 'जान्दिन' भनी भन्नुपर्दछ । जसलाई सन्देह वा विमति हुन्छ उसले भन्ते ! यो कसरी हुन्छ, यसको अर्थ के हो ?' भनी मसँगै प्रति-प्रश्न गर्नुपर्दछ ।"

(उनीहरूले भने)- "आयुष्मान् नन्दकले हामीहरूलाई 'न बुझेको सोध्नू' भनी जुन कुरा भन्नुभयो- यत्तिकैले पनि हामीहरू आयुष्मान्प्रति सन्तुष्ट र खुशी नै भएका छौं ।"

(क) १- "भगिनी हो ! के भन्छौ त, चक्षु नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो ।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो ।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको (=परिवर्तनशील) हो- त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

Downloaded from http://dhamma.digital/

२- "भगिनी हो ! के भन्छौ त, श्रोत नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो- त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

३- "भगिनी हो ! के भन्छौ त, घ्राण नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो- त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

४- "भगिनी हो ! के भन्छौ त, जिह्वा नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो- त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

५- "भगिनी हो ! के भन्छौ त, काय नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो- त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

६- "भगिनी हो ! के भन्छौ त, मन नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो- त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"
"किन नि ?"
"भन्ते ! पहिले नै 'यी छ आध्यात्मिक (= भित्रि) आयतनहरूलाई अनित्य हुन्' भनी हामीहरूले यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देखिसकेका छौं ।"
"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।"

(ख) १- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, रूप नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

२- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, शब्द नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

३- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, गन्ध नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

४- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, रस (=स्वाद) नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

५- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, स्पर्श नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

६- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, धर्म (= चित्तविषय) नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"
"किन नि ?"
"भन्ते ! पहिले नै 'यी छ बाहिरी आयतनहरूलाई अनित्य हुन्' भनी हामीहरूले यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देखिसकेका छौं ।"
"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।"

(ग) १- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, चक्षुविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

२- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, श्रोताविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

Downloaded from http://dhamma.digital/

"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

३- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, घ्राणविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

४- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, जिह्वविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

५- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, कायविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"

६- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, मनःविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"
"भन्ते ! अनित्य हो ।"
"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"
"भन्ते ! दुःख हो ।"
"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको-हो-त्यसलाई- 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"
"भन्ते ! ठीक छैन ।"
"किन नि ?"
"भन्ते ! पहिले नै 'यी छ विज्ञान-कायहरू अनित्य हुन्' भनी हामीहरूले यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देखिसकेका छौं ।"
"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।"

उपमाहरू

१- "भगिनी हो ! जस्तै- बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; बत्ती (वट्टिं) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; **अर्चि** (ज्वाला) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; **आभा** (= प्रकाश = चकम) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो । भगिनीहो ! तर कसैले (यो बलिरहेको तेल प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो; विपरिणाम धर्म हो; बत्ती पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; अर्चि पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; परन्तु **जुन त्यसको आभा हो त्यो भने नित्य हो,** ध्रुवव, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो (= अपरिवर्तन शील हो) भनी भन्दछ भने; भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"
"भन्ते ! सकिन्न ।"
"किन नि ?"
"भन्ते ! त्यो बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; बत्ती पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; अर्चि पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; आभा त अगाडि नै अनित्य तथा विपरिणाम धर्म भई नै सकेको छ ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

भगिनीहो ! त्यस्तै - यदि कसैले - यी छ आध्यात्मिक[११]आयतनहरू अनित्य हुन्; तर जो ती छ आध्यात्मिक आयतनहरूको कारणद्वारा प्रतिसंविदित हुने सुख, दुःख अथवा अदुःख असुख हो - 'त्यो नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो' भनी भन्दछ भने, भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरा ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यस त्यस प्रत्ययको कारणद्वारा त्यस त्यस वेदना उत्पन्न हुन्छ । त्यस त्यस प्रत्ययको कारण निरोधबाट त्यस त्यस वेदना पनि निरूद्ध हुन्छ ।"

"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकहरूलाई त्यस्तै हुन्छ ।"

२- "भगिनीहो ! जस्तै- खडा भइरहेको सारवान् महावृक्षको मूल (= फेद) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; स्कन्ध पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; शाखा-पातहरू पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; छायाँ पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो । भगिनीहो ! तर कसैले- त्यो खडा भइरहेको सारवान् महावृक्षको मूल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; स्कन्ध पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; शाखा-पातहरू पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; परन्तु त्यसको छायाँ हो, त्यो भने नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो भनी भन्दछ भने; भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यो खडा भइरहेको सारवान् महावृक्षको मूल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; स्कन्ध पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; शाखा-पातहरू पनि अनित्य हुन्, विपरिणाम धर्म हुन्; छायाँ त अगाडि नै अनित्य तथा विपरिणाम धर्म भई नै सकेको छ ।"

भगिनीहो ! त्यस्तै - यदि कसैले - यी छ बाहिरी आयतनहरू अनित्य हुन्; तर जो ती छ बाहिरी आयतनहरूको कारणद्वारा प्रतिसंविदित हुने सुख, दुःख अथवा अदुःख असुख हो - 'त्यो नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो' भनी भन्दछ भने, भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरा ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यस त्यस प्रत्ययको कारणद्वारा त्यस त्यस वेदना उत्पन्न हुन्छ । त्यस त्यस प्रत्ययको कारण निरोधबाट त्यस त्यस वेदना पनि निरूद्ध हुन्छ ।"

"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकहरूलाई त्यस्तै हुन्छ ।"

३- "भगिनीहो ! जस्तै- कुनै चतुर गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले गाई मारी, गाई काट्ने धार भएको चूपीले भित्री मासु (अन्तरं मंसकायं) पनि नकाटी, बाहिरी छाला (बाहिरं चम्मकायं) पनि नकाटी- गाईलाई काट्छ । त्यहाँ जुन जनु छालामा टाँसिएका भित्री मासु (अन्तर विलिमंस) हुन्, जुन जुन भित्री नसाहरू हुन्, जुन जुन भित्री गाँठाहरू हुन्- तिनीहरूलाई गाई काट्ने धार भएको चूपीले सबैतिरबाट चुँडाली काट्छ । त्यसपछि सोही बाहिरको छालाले मोरी 'यो गाई त्यस्तै गरी छालाले युक्त छ (जस्तै पहिले जिउँदोमा थियो)' भनी भन्दछ भने; भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यो चतुर गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले गाई मारी, गाई काट्ने धार भएको चूपीले भित्री मासु पनि नकाटी, बाहिरी छाला पनि नकाटी- गाईलाई काट्छ । त्यहाँ जुन जनु छालामा टाँसिएका भित्री मासु हुन्, जुन जुन भित्री नसाहरू हुन्, जुन जुन भित्री गाँठाहरू हुन्- तिनीहरूलाई गाई काट्ने धार भएको चूपीले सबैतिरबाट चुँडाली काट्छ । त्यसपछि सोही बाहिरको छालाले मोरी 'यो गाई त्यस्तै गरी छालाले युक्त छ' भनी भनेता पनि सो गाई सोही छालाबाट विसंयुक्त नै भइसकेको छ ।"

भगिनीहो ! अर्थबोध गराउनाको निमित्त मैले यो उपमामात्र दिएको हुँ । यसको अर्थ यी हुन्- भगिनीहो ! 'भित्री मासु' भनी छ-आध्यात्मिक-आयतनहरूलाई नै भनिएको हो; भगिनीहो ! 'बाहिरी छाला' भनी छ-बाहिरी-आयतनहरूलाई नै भनिएको हो; भगिनीहो ! 'छालामा टाँसिएका भित्री मासु, भित्री नसाहरू तथा भित्री गाँठाहरू' भनी नन्दीरागलाई नै भनिएको हो; भगिनीहो ! 'गाई काट्ने धार भएको चूपी' भनी आर्यप्रज्ञालाई नै भनिएको हो;- यही आर्य-प्रज्ञाले भित्री क्लेश, भित्री-संयोजन तथा भित्री-बन्धनलाई राम्ररी छेदन गर्छ, छुट्याउँछ तथा छिन्नभिन्न पार्छ ।"

सप्तबोध्यङ्ग

"भगिनीहो ! यी सप्तबोध्यङ्गहरू हुन् । जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा भिक्षु आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई[१७६] यसै जीवनमा (दिट्ठेव धम्मे) स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ । कुन सात भने ?"-

"(१) भगिनीहो ! यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, विरागनिश्रित तथा उत्सर्गगामी **स्मृतिसम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ, (२) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, विरागनिश्रित तथा उत्सर्गगामी **धर्मविचयसम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ, (३) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, ... **वीर्यसम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ, (४) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, ... **प्रीतिसम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ, (५) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, ... **प्रशब्धिसम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ, (६) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, ... **समाधिसम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ, (७) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, ... **उपेक्षासम्बोध्यङ्गको** भाविता गर्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

"भगिनीहो ! यिनै सत्पबोध्यङ्गहरू हुन् । जसको भावित र बहुलिकृत गर्दा भिक्षु आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ ।"

अनि आयुष्मान् नन्दकले यी उपदेशद्वारा अववाद गरी ती भिक्षुणीहरूलाई "भगिनीहो ! जानुहोस्, समय भयो" भनी भन्नुभयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छउमा उभिरहे । एक छेउमा उभिरहेका ती भिक्षुणीहरूलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो-

"भिक्षुणीहो ! जाऊ, समय भयो ।"

अनि भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी ती भिक्षुणीहरू फर्केर गए ।

ती भिक्षुणीहरू गइसकेपछि केही छिनपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"भिक्षुहो ! जस्तै- चतुर्दशी (अमावस्था) को उपोसथ दिनमै धेरै मानिसहरूलाई 'चन्द्रमा कम (ऊनो) छ कि पूर्ण छ' भन्ने शंका वा विमति नै हुन्न; किनभने त्यस दिनमा चन्द्रमा कम नै भएको हुन्छ । भिक्षुहो ! त्यस्तैगरी नन्दकको उपदेश सुनी ती भिक्षुणीहरू सन्तुष्ट नै भएका छन् तर परिपूर्ण सङ्कल्प भने होइन ।

दोश्रोपटक पनि उपदेश दिन पठाए

अनि भगवान्ले आयुष्मान् नन्दकलाई आमन्त्रण गर्नुभयो-

"नन्दक ! त्यसोभए भोलि पनि ती भिक्षुणीहरूलाई सोही नै उपदेशद्वारा अववाद गर[१७७] ।"

"हवस् भन्ते !" भनी आयुष्मान् नन्दकले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

अनि त्यस रात बितिसकेपछि आयुष्मान् नन्दक पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी फर्कनु भइसकेपछि भोजनोपरान्त आफू समेत दुइजना भई जहाँ राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो । ती भिक्षुणीहरूले टाढैदेखि आयुष्मान् नन्दकलाई आइरहनुभएको देखे । देखेपछि आसन बिछ्याए । पानी र पीरा पनि राखे । अनि आयुष्मान् नन्दक विछ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नु भएपछि खुट्टा पनि पखाल्नु भयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

एक छेउमा बसेका ती भिक्षुणीहरूलाई आयुष्मान् नन्दकले यस्तो भन्नुभयो-

"भगिनीहो ! प्रतिपृच्छा अर्थात् सोधी सोधी कुरा हुनेछ । त्यहाँ, जान्नेले 'जान्दछु' भनी भन्नु पर्दछ; न जान्नेले 'जान्दिन' भनी भन्नुपर्छ । जसलाई सन्देह

मूल सूत्र-

१२- अग्रपद

"एतदग्गं, भिक्खवे ! ममसाविकानं भिक्खुनीनं रत्तञ्ञूनं यदिदं महापजापति गोतमी[१८१] ।"

अर्थ-

"भिक्षुहो ! मेरा रात्रज्ञा भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा महाप्रजापति गौतमी अग्रछिन् ।"

× × ×

मूल पालि-

१३- गौतमी-गाथा

१- "बुद्ध वीर नमोत्यत्थु, सब्बसत्तानमुत्तम ।
यो मं दुक्खा पमोचेसि, अञ्ञं च बहुकं जनं ॥"

२- "सब्बुदुक्खं परिञ्ञातं, हेतुतण्हा विसोसिता ।
भावितो[१८२] अट्ठङ्गिको मग्गो, निरोधो फुसितो मया ॥"

३- "माता पुत्तो पिता भाता अय्यका[१८३] च पुरे अहूं ।
यथाभुच्चमजानन्ती, संसरिह[१८४] अनिब्बिसं ॥"

४- "दिट्ठो हि मे सो भगवा, अन्तिमोयं समुस्सयो ।
विक्खीणो जातिसंसारो, नत्थि दानि पुनब्भवो ॥"

५- "आरद्धविरिये[१८५] पहितत्ते, निच्चं दल्हपरक्कमे ।
समग्गे सावके पस्से[१८६], एसा बुद्धान वन्दना ॥"

६- "वहूनं[१८७] वत अत्थाय, माया जनयि गोतमं ।
ब्याधिमरणतुन्नानं, दुक्खक्खन्धं ब्यपानुदो[१८८] ति ॥

Downloaded from http://dhamma.digital/

अर्थ-

१- "सबै सत्वहरूभन्दा श्रेष्ठ हुनु भएका बुद्ध-वीरलाई मेरो नमस्कार छ, जसले मलाई र अरू पनि धेरै जनतालार्य[१८९] दुःखबाट प्रमुक्त पार्नुभयो ।

२- "सबै दुःखलाई परिज्ञात गरें, तृष्णाको हेतुलाई सुकाइदिएँ, अष्टाङ्गिकमार्गलाई भाविता गरें अनि निरोधलाई पनि साक्षात्कार गरें ।"

३- "यथार्थ रूपले न जान्नाको कारणले यो अनादिसंसाररूपी सागरमा अघि घुमफिर गर्दा म आमा, बाबु, छोरा, भाइ तथा बाजेबज्यै पनि भइसकें ।"

४- "वहाँ भगवान्लाई मैले देखिसकें, समुच्चयको यो अन्त हो, जन्मरूपी संसार क्षीण भइसक्यो, अब उप्रान्त पुनर्भव पनि छैन ।"

५- "वीर्यवान्, नित्य पराक्रममा दत्तचित्त हुने, समगी (= मेलमिलाप) भएका श्रावकहरूलाई देख्नु नै- बुद्ध वन्दना गर्नु हो[१९०] ।"

६- "धेरैको हितको निमित्त मायादेवीले गौतमलाई जन्माउनुभयो, व्याधि-मरणबाट उत्तीर्ण हुनेहरूले दुःखस्कन्धलाई दूर गर्छन् ।"

× × ×

मूल पालि-

१४- गौतमी-अपदान

१. [१९१]एकसमय लोक-प्रदीप नरसारथी भगवान् बुद्ध **वैशालीस्थित महावनको कूटागार-शालामा** बस्नु भएको थियो[१९२] ।

परिनिर्वाण हुने संकल्प

२.३- "त्यस समय भगवान्की सानीआमा महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी पनि पाँचसय भिक्षुणीहरूकासाथ सोही महावनमा रहेको भिक्षुणी-निवासस्थानमा बस्नु भएको थियो[१९३] । अनि एकान्तमा बसिरहँदा वहाँको चित्तमा यस्तो वितर्कना उठ्यो-

४- "बुद्धको, युगलाश्रावकहरूको तथा राहुल, आनन्द, नन्दको परिनिर्वाण भएको मैले देख्ने छैन[१९४] ।"

५-६- "बुद्ध, युगलाश्रावकहरू, महाकाश्यप, नन्द, आनन्द तथा राहुलहरूको परिनिर्वाण हुनुभन्दा अगाडि नै,[१९५] आयु संस्कार सिध्याई परिनिर्वाण हुनेछ यसको लागि लोकनाथको पनि अनुमति लिनेछु ।"

७- "ती पाँचसय भिक्षुणीहरूले पनि यस्तै वितर्कना गरे । क्षेमादि भिक्षुणीहरूले पनि यस्तै वितर्कना गरे ।"

८- "त्यसबखत भूकम्प गयो, शोकले पीडित भएका निवासस्थानमा बस्ने देवताहरूले देव दुन्दुभी बजाए ।"

९-१०- " आँसु खसाल्दै करूण-रूदन गर्दै, गौतमीकहाँ गई मित्र भिक्षुणी अरूले अत्यन्त भक्तिपूर्वक पाउमा शिरले ढोगी यस्तो भने-

११- "आर्या गौतमी ! एकान्तमा बसिरहँदा हामीहरूले कोइली कराएको, भूकम्प भएको, देवदुन्दुभी-नाद गरेको तथा रोइरहेका आवाजहरू सुन्यौं किन होला ?"

१२- "अनि त्यसको कारण बताउनुहुँदै वहाँले आफूले वितर्कना गर्नुभएका सबै कुराहरू सुनाउनुभयो । त्यसपछि उनीहरूले पनि आ-आफूहरूले वितर्कना गरेका कुराहरू सुनाई यस्तो पनि विन्ति गरे-

१३-१४- "आर्या ! यदि तपाईं परिनिर्वाण हुन चाहनुहुन्छ भने हामी सबै पनि बुद्धको वचन लिई परिनिर्वाण हुनेछौं । संसारबाट पनि घरबाट पनि हामी सबै एकैसाथ निस्केका थियौं अतः उत्तम निर्वाणपदमा पनि हामी सबै एकैसाथ जानेछौं[१९६] ।"

१५- अनि वहाँले भन्नुभयो- "परिनिर्वाण हुनेछौं भन्नेलाई म के भनूँ ।" त्यसपछि सबै भिक्षुणीहरूसँगै भिक्षुणी निवासस्थानबाट बाहिर निस्कनु भयो ।"

१६-१७- वहाँले भन्नुभयो- "जो देवताहरू वासस्थानमा बसेका छन्, ती देवताहरूले मलाई क्षमा गरून्, भिक्षुणीहरू निवास गर्ने ठाउँमा अब यो मेरो अन्तिम बसाई हो, जहाँ जरा, मरण तथा अप्रिय - समागम छैन, जहाँ प्रियसँग वियोग पनि छैन- त्यस असंस्कृत (सङ्गतं) तामा जानेछु[१९७] ।"

१८-१९-२०- "सुगत-पुत्रीको यो कुरा सुनी, अवीतरागीहरू "हरे- हामीहरू अल्पपुण्यवान् रहेछौं-"भन्दै शोकले आर्त्तिदै विलाप गर्न थाले । प्रभातकालमा ताराहरू नदेखिने झैं जिनरस हुनुभएका वहाँहरूविना भिक्षुणी-निवास शून्य नै हुनेछ । नदीहरूका साथ पाँचसय गङ्गाहरू सागरमा जानेझैं पाँचसय भिक्षुणीहरूका साथ महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुँदै हुनुहुन्छ ।"

२१-२२- "सडकमा गइरहनु भएका महाप्रजापति गौतमीसहित भिक्षुणीहरूलाई देखी, श्रद्धालु उपासिकाहरू घरबाट निस्की प्रजापति गौतमीको पाउमा अत्यन्त भक्तिपूर्वक ढोगी- "महाभोग सम्पत्ति भएर पनि अनाथ पारी हामीहरूलाई छाडी, तपाईं परिनिर्वाण हुनुहुन्न" भन्दै कराउँदै उनीहरू इच्छा हुञ्जेलसम्म रून थाले ।

आश्वासन

२३- "उनीहरूको शोक निवरणार्थ सुमधुर स्वरद्वारा वहाँले भन्नुभयो- "पुत्री हो ! हर्षको बेलामा आज तिमीहरू किन रून्छौ, भइहाल्यो नरोऊ !"

२४- "मैले दुःखलाई अववोध गरिसकें, दुःखको हेतुलाई छाडी सकें, निरोधलाई साक्षात्कार गरिसकें तथा मार्गलाई पनि राम्रैसँग भाविता गरिसकें[१९८] ।"

२५- "शास्तालाई मैले चिनिसकें, बुद्धशासनको कामलाई पूरा गरिसकें, गरूँगो-भार बिसाइसकें, भवचक्रको जाललाई पनि चुँडालिसकें[१९९] ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

२६- "जसको निमित्त घरछाडी अनगारिका भई म प्रव्रजित भएको थिएँ, त्यो मेरो अर्थ पूरा भइसक्यो, सबै संयोजनहरू पनि क्षय भइसके[२००] ।"

२७- "बुद्ध तथा वहाँको सद्धर्म आज पनि छँदैछ, यसमा कुनै कमी छैन, यो मेरो परिनिर्वाण समय हो, पुत्री हो- यसम शोक नगर !"

२८- "भगवान् बुद्ध, कौडिण्य, नन्द तथा आनन्दादि राहुल हुँदै हुनुहुन्छ, संहित सङ्घसुखी छ, तीर्थयहरूमात्र दुःखी छन् ।"

२९- "मारलाई मर्दन गरी ओक्काक वंशको यश उच्च भएको छ, पुत्री हो- मेरो परिनिर्वाण हुने समय भयो, होइन त ?"

३०- "धेरै दिनदेखिको मेरो प्रार्थना आज सिद्ध हुँदैछ, आजको यो समय आनन्द- भेरी बजाउने समय हो, पुत्री हो ! आँखामा आँसु नराख ।"

३१- "यदि म माथि दया छ भने, यदि कृतज्ञता पनि छ भने- सद्धर्म-चिरस्थायीको निमित्त सकेसम्म बल गर[२०१] !"

३२- "मेरो याचनाद्वारा सम्यक् सम्बुद्धले नारीहरूलाई प्रव्रज्यात्व दिनुभयो, अतः जति म आनन्दित छु उति नै शासन थीर रहोस्[२०२] ।"

क्षमायाचना

३३- "यसरी उनीहरूलाई अनुशासन गरी, सम्झाई, भिक्षुणीहरूको अगाडि हिँड्दै, बुद्धकहाँ वन्दना गरी (गौतमीले) यस्तो विन्ति गर्नुभयो-

३४- "**हे सुगत ! म तपाईंकी माता हुँ, तपाईं मेरा पिता पनि हुनुहुन्छ,** हे गौतम ! तपाईंद्वारा म सुखदिने सद्धर्मको नाथ बन्न पाएँ[२०३] ।"

३५- "हे सुगत ! तपाईंको रूप-कायलाई मैले संवर्धन गरें, अनिन्दनीय मेरो सद्धर्मकायलाई तपाईंले संवर्धन गर्नुभयो[२०४] ।"

३६- "मैले तपाईंलाई क्षणिक तृष्णा दूर हुने दुध पियाएँ, तर तपाईंले मलाई अत्यन्त शान्ति हुने धर्मको दुध पियाउनु भयो[२०५] ।"

३७- "मेरो बन्धनबाट अऋणी हुनु भएका तपाईं जस्ता सुपुत्र पनि पुत्र कामना गर्न स्त्रीहरूले पाउन सक्दा रहेछन् ।"

३८- "**मान्धातादि** राजाहरूका आमा भई जुन म संसाररूपी सागरमा डुब्दै थिएँ, अब तपाईंले मलाई त्यस भूमरीबाट उत्तीर्ण गराई दिनुभयो ।"

३९- "राज-माता र राज-महिषी भन्ने आदि नामहरू स्त्रीहरूलाई सुलभ नै छ, तर "बुद्ध माता" भन्ने जुन नाम हो त्यो पाउनु नै परम दुर्लभ छ[२०४] ।"

४०- "हे महावीर ! त्यो दुर्लभ नाम पनि पाएँ, तपाईंको कारणद्वारा स्याना वा ठूला सबै मेरा प्रणिधानहरू पनि पूरा भइसके ।"

४१-४३- "म यो कलेबरलाई छाडी परिनिर्वाण हुन चाहन्छु, हे वीर ! हे दुःखान्तर नायक ! अनुमोदन गर्नुहोस् । चक्र कुश ध्वजादि अंकित भएका तपाईंका कोमल पाउहरू पसार्नुहोस्, हे उत्तम पुत्र ! प्रणम गर्नेछु । राम्ररी देखिने गरी सुवर्णराशी समान तपाईंको शरीर प्रकट गर्नुहोस्, हे नायक ! अब म शान्तिमा जानेछु ।"

४४- "अनि भगवान्ले आफ्नी सानीआमालाई बादलबाट मुक्त भएको चन्द्रमा जस्तै बत्तीस लक्षण्हरूले[२०७] प्रतिमण्डित आफ्नो शरीर देखाउनुभयो ।"

४५- "त्यसपछि प्रभासहित तरूण आदित्यझैं प्रतिमण्डित भएका कमल फूलरूपी चक्राङ्कित दुई पाउमा महाप्रजापति गौतमीले शिरद्वारा ढोग्नुभयो ।"

४६- "हे आदित्यनर ! हे आदित्य-कुलकेतु ! यो मेरो आखिरी मरणको प्रणाम हो, अब उप्रान्त म फेरि देखिने छैन ।"

४७- "हे लोकाग्र ! स्त्रीहरू नै सबै दोष गर्ने हुन् भनी भनिन्छ, हे करूणाकर ! यदि मेरो कुनै दोष छ भने मलाई क्षमा गर्नुहोस्[२०८] ।"

४८- "स्त्रीहरूको प्रव्रज्याको निमित्त मैले तपाईंसँग याचना गरें, हे नरासभ ! यदि त्यसमा मेरो कुनै दोष छ भने मलाई क्षमा गर्नुहोस्[२०९] ।"

४९- "हे वीर ! तपाईंको अनुमति अनुसार मैले भिक्षुणीहरूको अनुशासन गरें, हे क्षमाधिप ! यदि त्यसमा मेरो कुनै गल्ती छ भने मलाई क्षमा गर्नुहोस् ।"

५०-५१- (बुद्धले भन्नुभयो)- "क्षमा नगर्नेलाई पनि क्षमा गरिन्छ भने गुणभूषित हुनेलाई त के कुरा ! परिनिर्वाण हुने तिमीलाई यस बाहेक अरू के भनूँ र ! प्रभातकालको किरणद्वारा तेज निष्क्रिय भएको चन्द्रमा जस्तै- लोकबाट पार तर्ने तथा कुनै कमी नभएको मेरो भिक्षुसङ्घलाई क्षमा नै छ ।"

५२- "अनि ती भिक्षुणीहरूले पनि सुमेरूमा पुग्ने चन्द्रमाको अनुगमन गर्ने ताराहरूले झैं जिनाग्रलाई प्रदक्षिणा गरी वहाँको दुई पाउमा ढोगी, वहाँकै श्रीमुख हेर्दै बसे । (अनि उभिरहनुभएकी प्रजापति गौतमीले यसो भन्नुभयो)-

५३- "अघि मलाई तपाईंको दर्शनद्वारा तृप्ति हुँदैनथ्यो, न त तपाईंको भाषण सुनेर नै तृप्ति हुन्थ्यो, एकमात्र धर्मरसद्वारा नै मेरो चित्त तृप्ति हुन्थ्यो ।"

५४- "बाजा बजाउने जस्तै परिषद्लाई नाद गर्नु हुने तपाईंको श्रीमुख जसले देख्छन् ती नरपुङ्गवहरू पनि धन्य हुन् ।"

५५- "हे गुणन्धर ! राम्रा तथा लामा कुर्कुच्चा भएका, दीर्घाङ्ग लिमा ताम्रवर्ण नख भएका तपाईंका पाउमा जसले ढोग्छन्- उनीहरू पनि धन्य हुन् ।"

५६- "हे नरोत्तम ! प्रहर्षित गराउने, मधुर तथा दोषरहित तपाईंको हितवाक्यलाई जसले सुन्दछन्- उनीहरू पनि धन्य हुन् ।"

५७- "हे महावीर ! पाद पूजाको निमित्त तत्पर रहेकी म पनि धन्य नै छु, जो तपाईंको श्रीवाक्यद्वारा संसाररूपी कान्तारबाट उत्तीर्ण भएँ ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

राहुल तथा नन्दहरूसँग बिदा याचना

५८- "यसरी तथागत सहित भिक्षुसङ्घलाई अनुश्रावण गरी- राहुल, नन्द तथा आनन्दहरूलाई पनि वन्दना गरी प्रजापति गौतमीले यस्तो भन्नुभयो"-

५९-६०- "विषालय समान तथा रोगालय भएको यो कलेबर (शरीर) हो, सधैं दुःखयुक्त भएको, जरामरण-गोचर भएको, नानाप्रकारका घृणित मलहरूले भरिपूर्ण भएको तथा पराधीन भएको यो शरीर हो, हे पुत्र हो ! त्यसैले म परिनिर्वाण हुन चाहन्छु, अनुमत गर्नुहोस् ।"

६१-६३- "(यी कुराहरू सुनी) नन्द तथा राहुल जो वीतशोकी र अनास्रवी हुनुहुन्छ- धर्मतालाई चिन्तन गर्नुहुँदै, स्थिर तथा अचल-स्थितिमा थिर भई वहाँहरू रहनुभयो । अनि वहाँहरूले यस्तो विचार गर्नुभयो- "केराको बोटझैं असार भएको यो संस्कृत लोक पनि धिक्कारै हो, मायामरीचि जस्तै कुनै वस्तु स्थिर छैन, जहाँ कि जिनकी सानीआमा, बुद्धपोषिका गौतमी पनि निधन हुँदै हुनुहुन्छ, सबै संस्कारहरू अनित्य नै हुन्[२१०] ।"

विरही आनन्दलाई आश्वासन

६४- "त्यस बखत शैक्ष[२११] हुनुभएका जिनवत्सल आनन्द मात्र शोकाकुलित भई आँसु खसाल्दै, दया लाग्ने गरी विलाप गर्नुभएको थियो[२१२] ।"

६५- "हाय् ! गौतम शान्तिमा जाँदै हुनुहुन्छ, अवश्य नै बुद्ध पनि दाउरा सकिएको आगोझैं चाँडै नै परिनिर्वाण हुनुहुनेछ होला[२१३] ।"

६६-६७- "यसरी विलाप गरिरहनुभएका आनन्दलाई गौतमीले यसो भन्नुभयो- "गम्भीर श्रुतसागर हुनुभएका, बुद्धोपस्थानमा तत्पर रहनुभएका हे पुत्र ! हर्षको बेलामा शोक गर्नु योग्य छैन, हे पुत्र ! तपाईंकै कारणले मैले बुद्धको शरणमा गई निर्वाण प्राप्त गरेकी हुँ[२१४] ।"

६८- "**हे तात** तपाईंकै समर्थनबाट बुद्धले हामी नारी-जातिहरूलाई प्रव्रज्या अनुमत गर्नुभयो, हे पुत्र ! त्यसो हुनाले विमन नहुनुहोस्, तपाईंको परिश्रम सफल नै हुनेछ[२१५] ।"

६९- "पहिलेका तीर्थकाचार्यहरूले पनि देख्न नसकेका जुन शान्ति-पद हो त्यसलाई सुकुमारीहरूले सातवर्षमा विदित गरे[२१६] ।"

७०- "बुद्धशासनमा पालन गर्ने तपाईंसँगको यो मेरो अन्तिम दर्शन हो, **हे पुत्र** ! म त्यहाँ जानेछु जहाँ गएको देखिँदैन[२१७] ।"

७१- "धर्म देशना गरिरहनुभएको कुनै कुनै बेलामा जब लोकाग्रनायकले हाछ्यूँ गर्नुहन्थ्यो तब मैले वहाँप्रति अनुकम्पा राखी यस्तो आसिंसना वाचा भन्दथे-

७२- "**हे महावीर !** चिरञ्जीवि हुनुहोस्, हे महामुनि ! कल्पसम्म बाँच्नुहोस्, सबै लोकका निमित्त अजरामरण हुनुहोस्[२१८] ।"

७३- "अनि त्यस्तो भन्ने मलाई बुद्धले यस्तो भन्नुभयो- "गौतमी ! बुद्धलाई यसरी वन्दना गरिँदैन, जसरी तिमी वन्दा गछ्र्यौ ।"

७४- "**हे नाथ !** कसरी सर्वज्ञलाई वन्दना गर्नुपर्छ त ? कसरी बुद्धलाई वन्दना गरिँदैन त ? मलाई बताई दिनुहोस् ।" (भगवान्ले भन्नुभयो)-

७५- "वीर्य गर्नुतिर मन लगाई, सधैं पराक्रमी भई, समगी श्रावकलाई देख्न सक, यही नै बुद्ध-वन्दना हो ।"

७६-७८- "अनि निवासस्थानमा गई मैले एक्लै चिन्तन गरें, हे नाथ ! समगी परिषद्लाई देखी **त्रिभव**[२१९] अन्त प्राप्त गरें । त्यसपछि परिनिर्वाण हुनेछु भन्ने विचार गरी **ऋषिसप्तम**कहाँ[२२०] गई यो कुरा मैले वहाँलाई विन्ति गरें । वहाँले पनि "समय जान" भनी भन्नुभयो ।"

७९- "मेरा सबै क्लेशहरू भस्म भइसकेका छन्, सबै भवतृष्णाहरू नाश भइसकेका छन्, बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (हात्ती) जस्तै अनास्रवी भई मैले विहार गरेकी छु[२२१] ।"

८०- "मेरा बुद्धका अगाडि मेरो स्वागत नै थियो, मैले तीनविद्या[२२२] प्राप्त गरी बुद्धशासन पूरा गरेकी छु[२२३] ।"

८१- "चार-प्रतिसम्भिदा[२२४], आठ विमोक्ष[२२५], तथा छ-अभिज्ञानहरू[२२६] समेत प्राप्त गरी मैले बुद्धको शासनलाई पूरा गरेकी छु[२२७] ।"

८२- "(अनि भगवान्ले भन्नुभयो)- स्त्रीहरूको धर्मावबोध गर्ने सम्बन्धमा शंका र विमति गर्ने मूर्खहरूको दृष्टि र शंकालाई निवारणार्थ गौतमी ! तिमीले ऋद्धि प्रातिहार्य देखाउ[२२८] ।"

प्रातिहार्य-प्रदर्शन

८३- "अनि सम्बुद्धलाई वन्दना गरी, वहाँको पनि आज्ञा लिई, आकाशमा गई अनेक ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनुभयो[२२९] ।"

८४-८८- "देखिने गरेर पनि, नदेखिने गरेर पनि, एकबाट पनि धेरै भएर, धेरैबाट पनि एक भएर, पर्खालको उता पनि, पर्वतको उता पनि नछोइकन जानुभयो, पृथ्वीमा डुब्की लगाउनुभयो, भूमिमा हिँडेजस्तै पानीमा पनि पानीले नभिज्ने गरी हिँड्नुभयो, चराहरू आकाशमा उडे जस्तै पलेटी मारी आकाशमा जानुभयो, आफ्नो शरीरद्वारा ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि वशमा राख्नुभयो ।"

८९-९३- "सुमेरू पर्वतलाई लट्ठी बनाई महामहीलाई छाता बनाई र त्यो छाता ओढी आकाशमा चंक्रमण गर्नुभयो । युगान्तको समयमा आकाशमा कालो बादलले ढाके जस्तै गरी अन्धकार बनाई लोकलाई आकुल-व्याकुल बनाउनुभयो । मुचलिन्द, महाशैल, सुमेरूपर्वत आदिलाई सस्यौं जत्रै पारी मुट्ठीभित्र राख्नुभयो । औंलाको टुप्पाले चन्द्र सूर्यलाई ढाकिदिनुभयो । चार महासागरलाई हातमा लिई, पर्वतबाट पानी बगेजस्तै गरी वर्षाद गराउनुभयो । परिषद् सहित संसार-चक्रलाई आकाशमा निर्माण गरी- गरूड, हात्ती तथा सिंहहरूका दाँतहरू देखाउनुभयो । एउटी भिक्षुणी र अप्रमेय भिक्षुणीहरू निर्माण गरी फेरी अन्तर्धान गराउनुभयो । अनि आफू एक्लीले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो-

Downloaded from http://dhamma.digital/

९४- "हे महावीर ! तपाईंकी शासनकारिका सानीआमाले आफ्नो अर्थ प्राप्त गरिसकेकी छे; हे चक्षुमान ! तपाईंको पाउमा वन्दना गर्दछु[२३०] ।"

९५- "यस प्रकार विविध प्रकारका ऋद्धि देखाउनु भई, आकाशबाट ओर्ली, लोक प्रद्योत भगवान् बुद्धलाई वन्दना गरी वहाँ एक छेउमा बस्नुभयो ।"

९६- "हे महामुने ! सो म जन्मले एकसयबीस (१२०) पुगेकी मलाई यत्तिले पुग्यो; अब म परिनिर्वाण हुन चाहन्छु ।" भनी वहाँले महामुनिलाई विन्ति गर्नुभयो[२३१] ।

९७- "विष्मित भई त्यहाँ भेला भइरहेका सबै परिषद्ले "हे आर्या ! यस्तो अतुल ऋद्धि तपाईंले कसरी पाउनुभयो नि !" भन्दै हात जोडी वहाँसँग विन्ति गरे ।"

पूर्वकथा

९८- "यहाँदेखि सयहजार कल्प अघि **पद्मोत्तर (पदुमुत्तर)** भन्ने सर्वज्ञ बुद्ध जन्मनु भएको थियो ।"

९९-१०२ "त्यस समय म **हंसवती** नगरवासी एक महाधनी अमात्य कुलमा जन्मेकी थिएँ । त्यसबखत दासीहरू सहित म मेरा पतिसँग बुद्धकहाँ गएँ । त्यहाँ, धर्मोपदेश गर्नुहुँदै बुद्धले वहाँकी सानीआमालाई अग्रस्थानमा राख्नुभएको देखेर तथा बुद्धोपदेश सुनेर मेरो चित्त अत्यन्त प्रसन्न भयो ।"

१०३-१०४- "अनि मैले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई अनेक परिष्कारहरू सहित एक सतासम्म दान दिएँ । त्यसै समयमा मैले पनि त्यस्तै अग्रस्थानमा पाउनको निमित्त बुद्धको पाउमा प्रार्थना गरें । अनि बुद्धले परिषद्को अगाडि यस्तो भन्नुभयो-

१०५- "बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई जसले एक सातासम्म दान दिए त्यसको बारेमा केही वर्णना गर्नेछु ।"

१०६-१०७- "आजदेखि एकसय हजार कल्प पछि ओक्काक कुलोत्पन्न **"गौतम"** गोत्रको नामले लोकमा एक शास्ता हुनुहुनेछ । वहाँको धर्मदायाद प्राप्त गरी (तिमी) **"गौतमी"** भन्ने गौतम बुद्धका श्राविका हुन्छयौ ।"

१०८- "वहाँ बुद्धको जीवनयापिका सानीआमाले भिक्षुणीहरू मध्येमा रात्रज्ञाको अग्रस्थानमा पाउने छिन् ।"

१०९-११२ "त्यो भविष्यवाणी सुनी, अत्यन्त प्रसन्न भई, जीवनभर मैले अनेक प्रत्ययद्वारा बुद्धको उपस्थान गरें । त्यहाँबाट च्युत भई- सबै इच्छा पूर्ण हुन त्रयस्त्रिंश देवलोकमा- रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, आयु, वर्ण, सुख, यश तथा आधिपत्यादि कारणहरूद्वारा अरू माथि प्रभुत्व जमाउन सक्ने भई म जन्मिएँ । त्यहाँ म अमरेन्द्रकी महिषी भएकी थिएँ ।"

११३- "यसरी संसारमा विचरण गरिरहँदा एकदिन मलाई कर्मवायुले काशी राजाको एक दाश गाउँमा जन्माई दियो ।"

११४- "त्यस गाउँमा पाँचसय दाशहरू बदथे तिमीहरू मध्येमा जो सबभन्दा जेठो थियो उसकै भार्या हुन पुगें ।"

११५-११६- "पाँचसय स्वयम्भूहरू (= प्रत्येकबुद्धहरू) त्यस गाउँमा आइरहनु भएको देखेर सारै खुशी भएँ । अनि सबै स्त्रीहरूको नाइकिनी भएकी म लगायत हामी सबैले चार महिनासम्म, आ-आफ्नो पतिहरूका साथ वहाँहरूको उपस्थान गऱ्यौं, त्रिचीवरहरू पनि दान दियौं, यसरी पतिसहित हामीहरूले संसारमा विचरण गऱ्यौं ।"

वर्तमान-कथा

११७- "त्यहाँबाट च्युत भई हामी सबै त्रयस्त्रिंसभवनमा पुग्छौं । यो अन्तिम जन्ममा हामी सबै देवदह पुरमा जन्म्यौं[२३२] ।"

११८- "मेरो पिता अञ्जन शाक्य हुनुहुन्छ र माता सुलक्षण हुनुहुन्छ । त्यसपछि म कपिलवस्तुमा शुद्धोदनको घरमा गएँ[२३३] ।"

११९- "शाक्य कुलहरूमा जन्मेका बाँकी सबै पनि शाक्यहरूका घरहरूमा नै गए । ती सबैभन्दा विशिष्ट म जिन-पोषिका भएँ ।"

१२०- "अभिनिष्क्रमण गरेपछि मेरो पुत्र बुद्ध हुनुभयो । त्यसपछि म पनि पाँचसय स्त्रीहरू लिई प्रव्रजित भएँ[२३४] ।"

१२१-१२२- "**धीरा शाक्यनीहरू**सँगै शान्तिसुख प्राप्त गरें । पूर्वजन्मका सहपुण्यकारी- जो हाम्रा स्वामीहरू हुनुहुन्थ्यो - वहाँहरूले पनि सुगतको अनुकम्पाद्वारा अरहत्व प्राप्त गर्नुभयो ।"

१२३- "जो ती भिक्षुणीहरू हुन् उनीहरू पनि ऋद्धिको प्रभावद्वारा ताराहरू जस्तै चम्किए ।"

१२४- "जस्तै सुशिक्षित सुनारले सुनका अनेक आभूषणहरू बनाउँछ त्यस्तै उनीहरूले पनि अनेक प्रकारका ऋद्धि-चमत्काहरू देखाए ।"

१२५-१२६- "अनेक विध विचित्र ऋद्धि-प्रातिहार्यहरू देखाई सपरिषद् हामीहरूले **वादीवर बुद्धलाई** सन्तुष्ट पारी, परिवार सहित गगनबाट ओर्ली **ऋषिसप्तम मुनिलाई** वन्दना गरी वहाँको आज्ञानुसार यथास्थानमा बस्यौं ।"

भिक्षुणीहरूको उद्गार

१२७- "हामीहरूप्रति सधैं अनुकम्पा राख्ने अहो गोतमी ! तपाईंको पुण्य वासनाले गर्दा हामीहरूले पनि आस्रवक्षय प्राप्त गऱ्यौं ।"

१२८- "हाम्रा क्लेशहरू सबै भस्म भइसकेका छन्, भव-तृष्णाहरू सबै नष्ट भइसकेका छन्, बन्धनहरू चुँडाली बसिरहेका नागिनी (हात्तीनी) हरूझैं हामीहरूले विहार गरेका छौं ।"

१२९- "बुद्धको अगाडि हामीहरूको स्वागत भएकै छ, त्रिविद्या पारंगत गरी हामीहरूले पनि बुद्धशासन पालन गरेकै छौं ।"

१३०- "चतु-प्रतिसम्भिदा, अष्ट-विमोक्ष तथा षडभिज्ञ-ज्ञानहरू पनि साक्षात्कार गरी हामीहरूले बुद्धशासन पालन गरेकै छौं ।"

१३१- "दिव्य-श्रोतादि ऋद्धि पनि हाम्रा वशमा छन्, हे महामुनि ! चेतोपरिय-ज्ञान पनि हाम्रा अधिनमा छ ।"

Downloaded from http://dhamma.digital/

१३२- "पूर्वेनिवास-ज्ञान जान्दछौं, दिव्यचक्षु विशुद्ध छ, सबै आस्रवहरू पनि क्षीण भइसकेका छन् र हामीहरूका पुनर्भवहरू पनि छैनन् ।"

१३३- "हे महावीर ! तपाईंको आश्रयबाट अर्थ, धर्म, निरूक्ति तथा प्रतिमाण भन्ने चार ज्ञानहरू पनि प्राप्त गरेकै छौं ।"

१३४- "हे नायक ! हामीहरू मैत्री चित्तसँग पनि परिचित छौं, हे महामुनि हामी सबैलाई पनि परिनिर्वाण हुने वचन दिनुहोस् ।"

१३५- "परिनिर्वाण हुन चाहन्छौं भनी भन्नेहरूलाई "जस्तो तिमीहरू एचित सम्झन्छौ" भन्ने बाहेक अरू के भनुँ र भनी जिनले भन्नुभयो ।"

गौतमीलाई पुऱ्याउन गए

१३६- "आसनबाट उठी जिनलाई वन्दना गरी गौतमी सहित ती भिक्षणीहरू फर्केर जानुभयो ।"

१३७- "वीरपुरूष हुनुभएका **लोकाग्रनायक** पनि महत् जनकायहरूसँगै सानीआमालाई वहाँको कोठासम्म पुऱ्याउन जानुभयो ।"

१३८- "त्यसबेला ती भिक्षुणीहरूसँगै गौतमीले पनि लोकबन्धुको पाउमा शिरले अन्तिम वन्दना गर्नुभयो र यस्तै भन्नुभयो-

१३९-१४०- "यो मेरो लोकनाथको अन्तिम दर्शन हो फेरि तपाईंको अमृताकार मुखलाई देख्ने छैन; हे वीरू ! अब उप्रान्त तपाईंको सुकोमल पाउ मेरो वन्दनाले स्पर्शित हुने छैन; आज शान्तिमा जानेछ[२३६] ।"

१४१- "(अनि भगवान्ले भन्नुभयो)- "यसै जीवनमै यथार्थ धर्मलाई देखिसकेपछि तिमीलाई यो रूपले के गर्छ र; सबै संस्कृत नै हुन्, सबै अनाश्वासिक नै हनु[२३७] ।"

१४२- "अनि, वहाँ (**- महाप्रजापति गौतमी** ती भिक्षुणीहरूका साथ आफ्नो भिक्षुणी-निवासस्थानमा पुग्नु भई अर्ध-पलेटीमारी (अडढपल्लङ्गमाभुज्ज) उत्तम आसनमा बस्नु भयो[२३८] ।"

परिनिर्वाण

१४३- "यो प्रवृत्ति सुनी त्यस बखत-पादवन्दना गर्ने बुद्धशासनका वत्सला उपासिकाहरू त्यहाँ गए[२३९] ।"

१४४- "हातले छाती पिट्दै, करूण-स्वरले विलाप गर्दै, तथा चुँडिएको लताझैं शोकले विह्वल भई, भुईंमा पछारिने उपासिकाहरूले विलाप गर्दै यस्तो भने[२४०]- "

१४५- "हे शरणदिने नाथ ! हामीलाई छाडेर शान्तिमा नजानुहोस्; शिरले ढोगी हामी सबैले याचना गर्छौं[२४१] ।"

१४६- "तिनीहरूमध्येमा श्रद्धा तथा प्रज्ञाले प्रधानतमा जो उपासिका हुन्, उनको शीरमा सुम्सुम्याई गौतमीले यस्तो भन्नुभयो-"

१४७- "हे पुत्रीहो ! मारको पासोमा परी विलाप नगर, सबै संस्कृत वस्तुहरू अनित्य नै हुन् सबै चलाचल वस्तुहरूको अन्त वियोगमै हुन्छ[२४२] ।"

१४८- "त्यसपछि उनलाई छाडी प्रथम, द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थध्यानमा तल्लीन हुनुभयो[२४३] ।"

१४९- "अनि क्रमैसँग आकाशनन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, अकिञ्चन्यायतन तथा **नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा पनि तल्लीन हुनुभयो** ।"

१५०- "पुनः प्रतिलोम गरी ध्यानहरू गर्नु भई गौतमी प्रथमध्यानमा बस्नु भयो; फेरि त्यस ध्यानबाट चतुर्थध्यानमा पुग्नुभयो ।"

१५१- "त्यसपछि त्यस ध्यानबाट उठ्नु भई तेल सकिएको बत्तीझैं परिनिर्वाण हुनुभयो; त्यसबखत नभबाट बिजुली चम्की भूकम्प पनि भयो[२४४] ।"

१५२-१५४- "त्यस बखत दुन्दुभि नाद गर्दै देवताहरू रून थाले; गगनबाट पुष्पवृष्टिका साथ वर्षाद् पनि भयो । रङ्गमञ्चमा नाच्नेझैं मेरू कम्पा हुन थाल्यो र सागर पनि कराउन थाल्यो । त्यस बखत "सबै संस्कारहरू अनित्यै रहेछन्" भन्दै देव, नाग, असुर तथा ब्रम्हाहरू विरक्त हुनथाले ।"

१५५- "जसले प्रजापति गौतमीलाई परिवृत्त गरी बस्दथे । ती शासनकारी सबै भिक्षुणीहरू पनि अनुपादि निर्वाणमा निवृत्त भए ।"

१५६- "अहो, सबै संयोगहरू वियोगबाटै अन्त हुँदा रहेछन् । अहो, सबै संस्कृत वस्तुहरू अनित्य नै रहेछन् !! अहो अनि विनाशबाट नै जीवन पनि अन्त हुँदो रहेछ !!!" भन्ने सबैको मुखबाट विरह-वाक्य निस्केका थिए[२४५] ।"

१५७- "अनि ऋषिसप्तमकहाँ गई लोक धर्ममा अनुवर्तित हुने देवता तथा ब्रम्हाहरूले कालनुरूप कर्तव्य पालन गरे[२४६] ।"

अन्तिम-सत्कार

१५८- "त्यसबखत शास्ताले श्रुतसागर आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नु भयो- "हे आनन्द ! जाऊ, भिक्षुहरूलाई माता परिनिर्वाण हुनुभएको कुरा निवेदन गर[२४७] ।"

१५९-१६३- "अनि अनानन्द भएका आनन्दले गहभरी आँसु लिई, गर्गर स्वरले यस्तो भन्नुभयो- "भिक्षुहो ! एकत्रित हुनुहोस् ! पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर तथा नकिका भिक्षुहो ! एकत्रित हुनुहोस् ! हे सुगतसर हुनुभएका भिक्षुहो ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् ! मुनिको अन्तिम शरीरलाई जसले दुधद्वारा संवर्धन गराउनु भयो ! वहाँ गौतमी-सूर्योदय समयमा ताराझैं शान्तिमा जानुभयो । बुद्धमाता भन्ने प्रज्ञप्ति राख्नु भएकी गौतमी स्वयं पनि त्यस स्थानमा जानुभयो, जुन स्थानमा पुग्नेको गतिलाई **पञ्चनेत्र**[२४८] हुने नायकले पनि देख्न सक्नुहुन्न । सुगतिप्रति जसको श्रद्धा छ, जो महामुनिका प्रिय शिष्य हुनुहुन्छ, हे सुगतरस ! तपाईंहरू सबैले बुद्धमातामो सत्कार गर्नुहोस्[२४९] ।"

१६४- "यो घोषणा सुनी- केही बुद्धको प्रभावद्वारा, केही आफ्नै प्रभावद्वारा सुदूरस्थानबाट समेत भिक्षुहरू तुरन्तै आइपुगे ।"

१६५- "सुवर्णमय रमणीय कूटागारमा राखिएको खाटमा गौतमीलाई सुताइएको थियो ।"

१६६-१७४- "त्यो खाट भएको कूटागार चारलोकपालहरूले काँधमा बोकेका थिए; बाँकी **कूटागारहरू** शक्रादि देवताहरूले बोकेका थिए । विश्वकर्मद्वारा बनाइएका शरदादिवर्णहरूका पाँचसय कूटागारहरूमा राखिएका खाटहरूमा ती सबै भिक्षुणीहरूलाई

Downloaded from http://dhamma.digital/

सुताइएका थिए । देवताहरूका काँधै काँधबाट क्रमैसँगै यात्रा चलाइएको थियो । आकाशमा भीत राखिएको थियो; तारागणहरू सहित चन्द्र-सूर्यहरूले कनकमय पताकाहरू लिएका थिए । अनेक फूलहरूका गुच्छाहरूले आकाश ढाकिएको थियो । चन्द्र-सूर्य तथा ताराहरू चम्किन्थे; मध्यमा रहेको सूर्यको ताप चन्द्रको किरणझैं शीलतल थियो । देवताहरूले दिव्य-नृत्य-वाद्य तथा गीतद्वारा पूजा गरे । निवृत्त हुनुभएकी **बुद्धमाता** लगिएकी रथलाई नाग, असुर तथा ब्रम्हादिहरूले पनि यथासक्य पूजा गरे । निवृत्त भएका सबै सुगतरस भिक्षुणीहरूलाई अगाडि राखी, **बुद्धपोषिका गौतमीलाई** सत्कारपूर्वक पछि पछि लगे ।"

१७५-१७७- "अघिल्तिर देवमनुज तथा नागासुर ब्रम्हादिहरू, पछिल्तिर माताको पूजार्थ सश्रावक स्वयं बुद्ध जाँदै हुनुहुन्थ्यो । बुद्धको परिनिर्वाणमा पनि त्यस्तो आश्चर्य थिएन जस्तो आश्चर्य गौतमीको परिनिर्वाणमा थियो । भिक्षुहो ! बुद्धको परिनिर्वाणमा कुनै अनुगमन गर्ने बुद्ध थिएन; तर गौतमीको परिनिर्वाणमा स्वयं बुद्ध र सारिपुत्रादि श्रावकहरू पनि थिए[२५०] ।"

१७८- "सुगन्ध चूर्णहरू छरिएका तथा सुगन्धयुत्त चिताहरूमा वहाँहरूलाई राखी सबैलाई जलाईदिए ।"

१७९-१८०- "हाडहरू बाहेक शरीरका अरू बाँकी भागहरू जम्मै जले; त्यसबखत आनन्दले अत्यन्त संवेगजनक (= मनमा खुल खुल हुने विरक्ति) वचन प्रकट गर्नुभयो- "गौतमी निधन हुनुभयो; वहाँको शरीरमा भएका जम्मै भागहरू जलेर गए (तर हाडहरू जलेनन्); सायद यो बुद्ध पनि चाँडै नै परिनिर्वाण हुने लक्षणको संकेत हो[२५१] ।"

गौतमी-वर्णना

१८१- "अनि भगवान्ले भन्नुभएपछि आनन्दले वहाँको पात्रमा अट्ने जति गौतमीका धातुहरू राखी भगवान्लाई दिनुभयो[२५२] ।"

१८२-१८३- "सो पात्र लिई **ऋषिसप्तम बुद्धले** यसो भन्नुभयो- "जस्तै सारवान् महान् वृक्ष रहेर पनि त्यसको महास्कन्धहरू अनित्य भएर जान्छन्, त्यस्तै- भिक्षुणीसङ्घ रहेर पनि **गौतमीको परिनिर्वाण भयो**[२५३] ।"

१८४- "अहो आश्चर्य ! माताको निवृत्त हुँदा पनि मेरो शरीर सहित चित्तलाई पनि कुनै शोक र परिदेव छैन[२५४] ।"

१८५- "संसार सागरबाट उत्तीर्ण भएकी, सन्तापबाट दूर भएकी तथा शोक नभएकी ती गौतमी शीतलपूर्वक परिनिर्वाण भइन् ।"

१८६- "उनी पण्डित्नी, महाप्रज्ञी र **पृथुल-प्राणी**[२५५] (=पुथुपञ्ञा) थिइन्; हे भिक्षुहो ! उनी भिक्षुणीहरूमध्येमा रात्रज्ञा पनि थिइन् भनी धारण गर[२५६] ।"

१८७- "ऋद्धिविध ज्ञानमा उनको वश थियो तथा दिव्यश्रोत धातुहरूमा पनि; गौतमीले चेतोपरियज्ञान[२५७]लाई पनि आफ्नो वशमा राखेकी थिइन् ।"

१८८- "पूर्वेनिवास ज्ञानलाई पनि जानेकी थिइन्, दिव्य चक्षुलाई विशुद्ध पारेकी थिइन् तथा सबै आस्रवहरूलाई पनि क्षय गरेकी थिइन्; उनको पुनर्भव पनि छैन ।"

१८९- "अर्थ, धर्म, निरूक्ति तथा प्रतिभाण भन्ने चारै ज्ञानहरू पनि उनमा थिए र उनको ज्ञान विशुद्ध पनि थियो; त्यसैले उनमा कुनै शोक हुने कारण पनि थिएन ।"

१९०-१९१- "जस्तै- पोलेको फलामको डल्लो तथा बलिरहेको आगो क्रमैसँग शान्त हुन्छ र त्यसको गति ज्ञात हुन्न, त्यस्तै- सम्यकरूपले विमुक्त भइसकेका, कामओघ[२५८]-बन्धनबाट तरिसकेका तथा अचल सुख प्राप्त भएकाहरूले प्रज्ञापन गर्ने गति नै छैन[२५९] ।"

१९२- "हे भिक्षुहो ! त्यसैले आत्मद्वीप (= आत्म निर्भर) बन; सटिपट्ठान[२००] गोचर गरी, **सप्तबोध्यङ्गलाई** भाविता गरी दुःखको अन्त गर[२६०] ।"

समाप्त

पाद टिप्पणीहरू :

१. 'देवदह' भन्ने नगर हाल लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत 'देवीदमाद' भन्ने गाउँमा पर्छ ।

२. हाल लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत तौलिहवाको तिलौराकोट हो । यस सम्बन्धमा केहि कुराहरू लेखकको बु.रा.पृ.१२९ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएका छन् ।

.३. "पिता अञ्जनसक्को, माता मम सुलक्खणा " भनी महा प्रजापति गौतमी आफैले थेरी.दा.पा.पृ.२१० मा समुल्लेख गर्नुभएको छ । अं.अ.क.I.पृ.१८६मा थेरी.गा.अ.क.पृ.१११मा भने वहाँ महासम्प्बुद्ध शाक्यको कुलमा जन्मिनुभएको थियो भन्ने कुरा समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

४. अं.अ.क.I .पृ.१८६मा 'दुबैकन्याहरू(= महामाया र महाप्रजापति गौतमी) का गर्भमा बस्ने बालकहरू चक्रवर्ती हुनेछन् । ' भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

५. पपं.सू. IV.पृ.१९६:दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

६. "तितो कपिलवत्थुस्मिं, शुद्धोदनघरं गता । " थेरी.अप.दा.पा.पृ.२१०:महाप्रजापति गौतमी थेरी अपदानं ।

७. यस कुराबाट बुद्धकाभन्दा अघि देखिनै नेपालको इतिहासमा राजाहरूका दुइ बडामहारानीहरू रहेका कुरा थाहा हुन्छ । हाल नेपालको राजपरम्पराको इतिहासमा पनि राजाहरूका दुइ बडामहारानीहरू भएको चलन स्वर्गीय त्रिभुवनका पालासम्म जारी नै थियो ।

८. अं.अ.क I. पृ.१९८:एककनिपातवण्णना; थेरी.गा.अ.क.पृ.६४: सुन्दरीनन्दा थेरी; थेरी.अप.दा.पा पृ.२४९: नन्दा थेरी अपदानं ।

९. बु.व..ऋ.क.पृ.२२७ : गोतमबुद्धवंसवण्णना; अप.दा.अ.क.I.पृ. ४७: निदानकथा; जा.अ.क.I.पृ.४४: अविदुरेनिदानं ।

१०. अप.दा.अ.क.I. पृ.४९:निदान कथा :जा.अ.क.I.पृ.४६: अविदुरेनिदानं ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

११. दी.नि.II.पृ.१३: महापदानसुत्तं,अ.क.I.पृ.२९२;जा.अ.क.I.पृ.४४: अविदुरेनिदान; अं.नि.अ.क.I.पृ.१८६: एककनिपातवण्णना ।

१२. अ.नि.अ.क.I.पृ.१८६; अप दा.अ.क.I.पृ१६५;थेर. गा.अ.क.I.पृ.२७६:नन्दत्थेरगाथट्ठकथा ।

१३. "सा वीसवस्ससतिका, जातियाहं महामुने " भन्ने कुरा महाप्रजापति गौतमीले आफू परिनिर्वाण हुने समयमा भन्नुभएको हुँदा सोहि अनुसार हिसाब लगाई हेर्दा यसबखत वहाँको उमेर ४० पुगेको ठहरिन आउँछ । यो कुरा यस पुस्तकको 'गौतमी अपदान शीर्षक अन्तर्गत गा.नं.९६ मा समुल्लेख भएको छ ।

१४. अं.नि.अ.क.I.पृ.१८६; पपं.सू.JV.पृ.१९९

१५. मं.नि.III पृ.३३९ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तं, अ.क.IV.पृ. १९६; यो सुत्रको अनुवाद तल यसै पुस्तकको 'दानविभाजन 'शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

१६. पपं.सू.IV.पृ.१९९: दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना; थेरी.अप.दा.पा.पृ.२०३: महाप्रजापति गौतमी थेरी अपदानं; यो अपदानका कुराहरू तल यसै पुस्तकको 'गौतमीअपदान'मा समुल्लेख भएको छ ।

१७. सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग गर्नुभएको सम्बन्धमा सविस्तर कुरा जान्न लेखकको 'संक्षिप्त बुद्ध जीवनी ' को दोश्रो परिच्छेद र तेश्रो परिच्छेद तथा चौथो परिच्छेदमा हेर्नुहोस् तथा बु. रा.पृ.१३३ मा र बु.रा. पृ. ८४ मा पनि हेर्नुभए वेश हुनेछ ।

१८. भारतको हाल गया जिल्लामा ।

१९. भारतको हाल वाराणसी जिल्लास्थित सारनाथ ।

२०. धर्मचक्को उपदेश भनेको कस्तो हो र पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू भनेका को हुन् भन्ने सम्बन्धमा लेखकको "बुद्धकालीन श्रावक चरित " हेर्नुहोस् ।

२१. हेर्नुहोस् लेखकको बु.रा.पृ.१३५ मा ।

२२. हेर्नुहोस् लेखकको बु.रा.पृ.१३६३८ मा ।

२३. पपं. सू. IV.पृ.१९७

२४. धम्म. प.पा.पृ.३३: लोकवग्ग१३, गा.नं. १६९

२५. हेर्नुहेस् बु.रा.पृ.१३८ मा; थेर.गा.अ.क.पृ.२७७: नन्द थेरगाथा;अप.दा.अ.क.II.पृ.२६६

२६. पपं. सू. IV.पृ.१९७ दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

२७. पपं.सू.IV.पृ.१९७:खक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

२८. म.नि.III.पृ.३३९: दक्खिणाविभङ्गसुत्तं ।

२९. पपं.सु.IV.पृ.१९७९८:दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

३०. पृ.२९३९५ मा -हिन्दी) ।

३१. हिन्दी मिलिन्द प्रश्न पृ.२९३९५

३२. पपं.सू.IV.पृ.१९७९९; यस्तै कुराहरू कथा.व.पा.पृ.४७७८१ मा पनि समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

३३. अप.दा.अ.क.II.पृ.२६६:नन्दथेरापदानं;थेर.गा.अ.क.I.पृ.२७७ : नन्दथेरगाथा ।

३४. हेर्नुहोस् बु.रा.पृ.१३९र१४४ मा ।

३५. जा.अ.क.IV.पृ.८०,नं.४४७

३६. जा.अ.क.I.पृ.७५; उदा.अ.क.प.१७७; अप.दा.अ.क.पृ.७९; सम.पा.पृ.७५२; बु.रा.पृ.१३८४१

३७. अं.नि.अ.क.I.पृ.१०८:एतदग्गवण्णना, नन्दथेरकथा ।

३८. यो आम्रवन उही आम्रवन हो जहाँ वहाँ अघि प्रव्रजित भएर एक हप्ता विताउनुभएको थियो ।
जा.अ.क.I.पृ.५५:अविदुरेनिदानकथा;वु.व.अ.क.पृ. २२६: गोतमबुद्धवंसवण्णना । D.p.p.I .पृ.१०२ मा यहाँ देखि कपिलवस्तु ३० योजन टाढा परेको तथा कविलवस्तु देखि तेश्रो राज्यमा यो वन परेको कुरा पनि समुल्लेख भएको छ । जस्तैशाक्यराज्य, कोलीय राज्य अनि मल्लराज्य । यहाँबाट राजगृह पनि ३० योजन पर्छ ।

३९. पाँचसंयोजनहरू भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा बु.प.पृउ.३२७ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

४०. के के लाई सप्त रत्न भन्दछन् भन्ने कुरा बु.ब्रा.पृ.१६मा समुल्लेख भएको छ ।

४१. अं.नि.अ.क.I.पृ.१०८: नन्दथेर, एककनिपातववण्णना; अप.दा.अ.क.I.पृ.२२६२७: अनुरूद्धत्थेरापदानं ।

४२. थेरी.गा.अ.क.पृ.३:निदानकथा ; थेरी.गा.अ.क.पृ.I.पृ.१११:महापजापति गोतमी थेरीगाथावण्णना; अं.नि.अ.क.I.पृ.१८६: महाप्रजापति गौतमी, एककनिपातवण्णना; अं.नि.अ.क.II.पृ.७७४: गोतमीसुत्तवण्णना; थेरी.गा.अ.क.पृ.६४:सुन्दरीनन्दा थेरीगाथावण्णना ।

४३. जा.पा.II.पृ.३४२:वेस्सन्तरजातकं, अ.क.४४७

४४. थेरी गा.अ.क.पृ.३:निदानकथा ; अं.अ.क I.पृ.१८६: एककनिपातवण्णना, गौतमीकथा ।

४५. कुनै कुनै अर्थकथाहरूमा आइमाइहरू पानी लिन जाँदा चुम्बट -=वीडा) को कारणले कलह शुरू भएको हो भन्ने कुरा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तैपपं.सू.IV.पृ.२१५: न्नदकोवादसुत्तवण्णना, अं.नि.अ.क.II.पृ.७७४: गोतमीसुत्तवण्णना ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

तर रोहिणी नदीको कारणले झगडा शुरू भएको हो भन्ने कुरा नै वहुसंख्यक अर्थकथाहरूले मानेको छन् । जा.अ.क.IV.पृ.२४९:कुणालजातकं; अंअ.क.I.पृ.एककनिपात, गोतमीकथा ।

४६. सुत्त.नि.अ.क.पृ.३०९:सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णनामा भने त्यस बखत भगवान् कपिलवस्तुमै हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ । तर अरू अर्थकथाहरूमा भने छैन ।

४७. जा.अ.क.I.पृ.२४०:रूक्खधम्मजातकं ।

४८. छवर्णरश्मी भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा लेखकको बु.श्रा.च.पृ.३५:मा उल्लेख भएको छ ।

४९. जा.अ.क.IV .पृ.१९६,नं.४७५

५०. जा.अ.क.III.पृ.५३, नं.३२२; सिँहल र रोमनमा यस जातकको नाम 'देद्दुभजातक' 'दुद्दभजातक' भनी उल्लेख गरेको छ ।

५१. जा.अ.क.III. पृ.१२०, नं.३५७

५२. जा.अ.क.I.पृ. २४०, नं.७४

५३. जा.अ.क.I.पृ.१५७, नं.३३; यस जातकलाई मूलपालि र अट्ठकथाले 'सम्मोदमानजातक' भनि उल्लेख गरेको छन् ।

५४. सुत्त.नि.पृ. ४१३, अ.क.पृ.४५३

५५. जा.अ.क.VI.पृ.२४९, कुणाल जातकं, नं. ५३६; सुत्तनि.अ.क.पृ.३०९: सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना; धम्म.प.अ.क.पृ.४५९: ञातकानं कलह वूपसमनवत्थु, वर्ग–१५

५६. जा.अ.क.VI.पृ. २५१: कुणाल जातकं; सुत्त.नि.अ.क.पृ.३१०: सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना ।

५७. पपं.सू.IV.पृ.२१५ रअं.अ.क..II.पृ.७७४ मा वहाँहरूलाई हिमाल पहाडको कुणाल–दहमा लैजानुभयो भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

५८. सबभन्दा तल्लो स्रोतापत्ति–फल र सबभन्दा मथिल्लो अनागामी–फलिलाई 'आर्यमार्ग फल' भन्दछन् । यसमध्ये वहाँहरू सबै स्रोतापत्ति– मार्ग– फलमा पुग्नुभयो । सुत्त.नि.अ.क.पृ.३१०; अं.अ.क.II.पृ.७७४

५९. जा.अ.क.VI.पृ.२५१–५८; सुत्त.नि.अ.क.पृ.३१०.

६०. अं.नि.अ.क.I.पृ.१८६: एककनिपातवण्णना; महापजापति गोतमी; थेरी.गा.अ.क.पृ.३: निदानकथा ।

६१. अं.नि.अ.क.II.पृ.७७४: गोतमीसुत्तववण्णना; अ.नि.अ.क.I.पृ.१८६.

६२. अं.नि.अ.क.II.पृ.७७५: गोतमीसुत्तवण्णना ।

६३. हेर्नुहोस् बु.रा.पृ.१५२ को पादटिप्पणी ।

६४ थेरी.गा.अ.क.पृ.३: निदानकथा; थेरी.गा.अ.क.पृ.१११; अं.अ.क I.पृ. १८६.

६५. अं.अ.क.I.पृ.१८६.

६६. अं.अ.क.II.पृ.७७५; थेरी.गा.अ.क.३: निदानकथा; जा.अ.क. I.पृ. ६३९: अब्भन्तर जातकं, नं.२८१.

६७. पपं.सू.IV.पृ.२१५: नन्दकोवादसुत्तवण्णना ती पाँचसय स्त्रीहरू महाप्रजापति गौतमीकहाँ प्रव्रजित भएकाथिए भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

६८. एक योजनको चारकोस हुन्छ । अमरकोष पृ.३०१; यसबारे बु.म.पृ.३८ को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नुहोस् ।

६९. अं.अ.क II.पृ. ७७५: गोतमीसुत्तवण्णना ।

७०. अं.नि.अ.क.II.पृ.७७५.

७१. अं.अ.क.II.पृ. ७७५: गोतमीसुत्तवण्णना; सम.पा.पृ.९५१: भिक्खूणक्खन्धकवण्णना, चुल्लवग्गवण्णना ।

७२. स्त्रीजाति अल्पप्राज्ञी हुन्छन् आदि भनेको कुरा बुझन अ.नि –४पृ. ८७ कम्बोजसुत्तं; अं.नि.–४.पृ.२१६ :मल्लिकादेवीसुत्तं पनि हेर्नु बढिया हुनेछ ।

७३. यो कुरा तल यसै पुस्तकमा उल्लिखित 'वरयाचना' शीर्षकको मूलापालिमा समुल्लेख भएकोछ ।

७४. यो कुरा तल यसै पुस्तकमा उल्लिखित 'मारयाचना' शीर्षकमा समुल्लेख भएकोछ ।

७५. पूर्ण भिक्षु भिक्षुणीत्वलाई 'उपसम्पन्न' भनिन्छ ।

७६. सम.पा.पृ.९५२: भिक्खुणीक्खन्धवण्णना, चुल्लवग्गवण्णना; थेरी.गा.अ.क.पृ.१११.

७७. सम.पा.पृ.९५२: उपसम्पन्न गर्ने सम्बनधी विधिका कुराहरू; महा. व.पा.पृ. २३: पब्बज्जूपसम्पदाकथा; उहीँ पृ.५३ ञत्तिचतुत्थकम्म उपसम्पदा ; उहीँ पृ.६७ : उपसम्पादेतब्बपञ्चकं; उहीँ पृ.७१: उपसम्पादेतब्बछक्कं तथा उहीँ पृ.८०: उपालिदारकवत्थुमा पनि हेर्नु बेश हुनेछ ।

७८. थेरी.गा.अ.क.पृ.११

७९. हेर्नुहोस् लेखकको बु:म.पृ.२०९ को पादटिप्पणीमा र बु.श्रा.च.पृ.२२९ को पादटिप्पणी ।

८०. हेर्नुहोस् लेखकको बु.श्रा.च.पृ.२३० को पादटिप्पणी र बु.प.पृ.४५८–६३ मा ।

८१. 'अरहत्व' भनी भवचकको आवागमनबाट मुक्त, तृष्णाक्षय, निर्वाण प्राप्तिलाई भनिएको हो ।

८२. सम.पा.पृ. ९५२; अं.नि.अ.क.II.पृ.७७७: संखित्तसुत्तवण्णना; थेरी.गा.अ.क.पृ.१११; अं.अ.क.I.पृ.१८६: एककनिपातवण्णना, गोतमी ।

८३. हेर्नुहोस् लेखकको बु.प.पृ.४२० मा ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

८४. कस्ता भिक्षुलाई 'सम्मत' गर्नुपर्छ भन्ने कुरा तल "विरामी गौतमी" शीर्षक अन्तर्गत पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ ।
८५. पाचि. पा.पृ.७५: भिक्खुनोवादकसम्मन्नने, एकवीसतिमपाचित्तियं ।
८६. पाचि. पा.पृ.८३: भिक्खुनुपस्सयुपसङ्कमने, तेवीसतिम पाचित्तियं ।
८७. प्रत्येक दुइहप्तामा एक विशेष स्थानमा बसी भिक्षु, भिक्षुणीहरूले गर्ने शुद्धिकर्मलाई 'उपोसथ' भनिएको हो ।
८८. वर्षावास सिद्धिएको दिनमा भिक्षु, भिक्षुणीहरूद्धारा गरिने उपोसथ कर्मलाई 'पवारणा' भनिएको हो ।
८९. धम्म.प.अ.क.पृ.६२९: महापजापति गोतमीयावत्थु, ब्राह्मणवर्ग–२६
९०. धम्म.प.पा.पृ.५४: ब्राह्मणवग्गो–२६, गा.नं. ३९१
९१. कौशम्बिक भिक्षुहरू भनेका को हुन् भन्ने बारेमा हेर्नुहोस् बु.म.पृ.१२२ को पादटिप्पणी ।
९२. पाचि.पा.पृ.८१: अत्थङ्गते सुरिये ओवादाने, बावीसतिमपाचित्तियं, अ.क.पृ.५८७: पाचित्तियवण्णना ।
९३. यो कुरा तल उल्लिखित 'नन्दकको उपदेश' शीर्षकको मूलसूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।
९४. पाचि.पा.पृ.८१: अत्थङ्गतेसुरिये ओवादाने, बावीसतिमपाचित्तियं ।
९५. अं.अ.क.I.पृ.१७३: एककनिपातवण्णना, नन्दकथेर ।
९६. पपं.सू.IV.पृ.२१३; अ.क.क.I.पृ.१८५ ।
९७. अं.अ.क.I.पृ.१७३ ।
९८. अं.अ.क.I.पृ.१७३; : पपं.सू.IV.पृ. २१६ ।
९९. थेरी.गा.अ.क.पृ.३: निदानकथा र पृ.१११: महापजापति थेरीगाथा.अ.क.क.पृ.१८६–८७: एककनिपातवण्णना ।
१००. अं.अ.क.I.पृ.१८७; थेरी.गा.अ.क.पृ.१११
१०१. थेरी.गा.अ.क.पृ.११३: महापजापतिथेरीगाथा ।
१०२ थेरी.अप.दा.पा.पृ.२००: महापजापति गोतमी थेरीअप दान । यसको अनुवाद तल यसै पुस्तकमा गरिदिएको छु ।
१०३. थेरी.गा.अ.क.पृ.११३.
१०४. आन्नद स्थविर महाप्रजापति गौतमीका देवरका छोरा हुनुहुन्छ ।
१०५. अप.दा.पा.पृ.२०५: गा.नं.६२, ६३, ६४
१०६. यो कुरा तल यसै पुस्तकको 'गौतमी–अपदान' शीर्षकको गा.नं.८२ मा समुल्लेख भएको छ ।
१०७. यी कुराहरू तल मूलपालिको अनुवादमा पनि समुल्लेख भएको छ ।
१०८. थेरी.गा.अ.क.पृ.९: तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा; तल अनुदित "गौतमी–अपदान" शीर्षक अन्तर्गत नं.१२१ मा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ ।
१०९ . थेरी.गा.अ.क.पृ.९: तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा ।
११०. थेरी.गा.अ.क.पृ.९: तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा ।
१११. थेरी.गा.अ.क.पृ.९: तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा ।
११२. थेरी.गा.अ.क.पृ.९: तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा ।
११३. थेरी.गा.अ.क.पृ.९: तिस्सा थेरीय गाथवण्णना ।
११४. थेरी.गा.अ.क.पृ.१६: विसाखाय थेरीया गाथावण्णना ।
११५. थेरी.गा.अ.क.पृ.१६: सुमनाय थेरीया गाथावण्णना ।
११६. थेरी.गा.अ.क.पृ.१७: उत्तराय थेरीय गाथवण्णना ।
११७. थेरी.गा.अ.क.पृ.४: ऋञ्ञत्रँइ थेरीय गाथवण्णना ।
११८. थेरी.गा.अ.क.पृ.६: मुत्ता थेरीया गाथवण्णना ।
११९. थेरी.गा.अ.क.पृ. ८: पुण्णाय थेरीया गाथवण्णना ।
१२०. थेरी.गा.अ.क.पृ. २६: चित्तष्य थेरीया गाथवण्णना ।
१२१. थेरी.गा.अ.क.पृ. २९: मेत्ताय थेरीया गाथावण्णना ।
१२२. थेरी.गा.अ.क.पृ.४१: दन्तिकाय थेरीया गाथावण्णना ।
१२३. थेरी.गा.अ.क.पृ.५३: भद्दायकापिलानिया थेरीया गाथवण्णना ।
१२४. १२४.थेरी.गा.अ.क.पृ.१२५: गुत्ताय थेरीया गाथवण्णना ।
१२५. थेरी.गा.अ.क.पृ. १९१: सुभाय थेरीया गाथवण्णना ।
१२६. अ.नि.अ.क.I.पृ.१९८: एककनिपातवण्णना । यिनी महाप्रजापति गौतमी महारानीकी छोरी नन्दा हुन् । रूपनन्दा पनि भन्दछन् । यिनैलाई पछि जनपद कल्याणी पनि भन्न थाले ।
१२७. जा.अ.क.III.पृ. १२६: चूलधम्मपाल जातकं; नं. ३५८
१२८. जा.अ.क.III.पृ.५१२: चुल्लनन्दियजातकं नं. २२२; देवदत्तले गौतम बुद्धलाई अघिल्ला जन्महरूमा पाँच पटकसम्म मारेका कुराहरू जातकट्ठकथा III.पृ.१२३ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । ती जातकहरू हुन् चूलधम्मपाल जातकं;.जा.अ.क.III.पृ.१२, नं.३०४:दद्दर जातक; जा.अ.क.III.पृ.२८ नं.३१३: खन्तिवादीजातक; चूलनन्दीय जातक र. जा.अ.क.III.पृ. २६०, नं. ४०७: महाकपीजातक ।
१२९. म.नि.III .पृ.३३९: दक्खिण्णविभङ्गसुत्तं, अ.क.IV.पृ.१९६

Downloaded from http://dhamma.digital/

१३०. भगवान् बुद्ध, बुद्ध भइसक्नुभएपछि पहिलो पटक कपिलवस्तुमा जानु हुँदा महाप्रजापति गौतमीले यो वस्त्र–दान गरेकी हुन् भनी पपं.सू. IV.पृ.१९७ मा समुल्लेख भएको छ ।

१३१. 'सङ्घमा देउ...' भनी भन्नुभएको मतलब यो होइन कि बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम छ; न त सङ्घमा दिंदा बुद्ध पनि संघमा सम्मिलित भएको हुनेछ भन्ने अर्थ हो । संघमा दिन लगाउँदा भविष्यमा संघप्रति गौरव राख्ने कुरा सिकाउन र संघको गौरव बढाउने विचारले त्यसो भन्नुभएको हो भनी पपं.सू. IV.पृ.१९७ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यहीँ नैयो कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ कि संघमा दिन लगाउँदा महाप्रजापति गौतमी–जस्ले बुद्धलाई पालन पोषन गरयो त्यसको हृदयमा संघप्रति दानदिने दान–चेतना उत्पन्न भई वहाँको ठूलो हित र कल्याण हुनेछ भन्ने वहाँप्रति महत् अनुकम्पा राख्नु भएर नै संघलाई दिन लगाउनु भएको हो । पपं.सू.IV.पृ.१९७–९८.

१३२. भगवान् बुद्ध पहिलो पटक कपिलवस्तुमा आई त्याहाँबाट फर्केर अनुप्रिय भन्ने मल्लहरूका निगममा बस्नु भएकको बेलामा आनन्दादि ६ शाक्यकुमारहरू प्रव्रजित भएका कुरा चुल्ल.व.पा.पृ.२७९: संघभेदक्खन्धकंको 'छ सक्यपब्बज्जाकथा' बाट प्रष्ट बुझिन्छ; त्यस्तै अं.अ.क.I.पृ.१६३; अप.दा.अ.क.पृ.२५९ र थेर. गा. अ.क.II.पृ.१२३. बाट पनि । त्यसो हुनाले यो घटना पहिलो पटक बुद्ध कपिलवस्तुमा जानुहुँदा घटेको नभई अर्को कुनै अवस्थामा घटेको हो कि भन्ने विचार गर्ने ठाउँ छ ।

१३४. कर्मवादि, क्रियावादि लौकिक पञ्चाभिज्ञआभीहरूलाई 'बाहिरका' भनिएको हो । पपं. सू.IV.पृ. २००.

१३५. गो–व्रतादि गनै, कसैलाई हिंसा–पीडा नगर्ने तथा छलकपट रहित सोर त्ररूपले गृही–जिवन बिताउनेलाई 'दुःशील – पृथग्जन' भनिएको हो । पपं.सू.IV.पृ.२००.

१३६. अर्काको हिंसा गरी माछा मार्ने कामद्धारा जीविका विताउनेलाई 'दुःशील –पृथग्जन' भनिएको हो । पपं.सू. IV.पृ.२००

१३७. कुकुर आदि कुनैपशुलाई दयाचित्त राखि पेटभरि खुवाउने । पपं.सू. IV.पृ२००.

१३८. यी दान विभाजन सम्बन्धीका कुराहरू अझ बढी जान्न चाहने धर्मकथिकहरूले पपं.सू. IV.पृ.२०० मा हेर्नु योग्य छ ।

१३९. संघगत दिएको दानको फल कसरी महत्फल हुन्छ भन्ने बारेमा पपञ्चसुदनीले यस्तो उल्लेख गरेको छ–

"संघप्रति महत् प्रसन्नचित्त राख्न सक्नेले मात्र संघगत दानद्धारा महतफल पाउन सक्छ । संघप्रति महत् प्रसन्न चित्त राख्नु भनेको अति कठीन छ । भनौं नि– संघगत–दान दिन्छु भनि दान–वस्तुहरू तयार पारी विहारमा गई 'संघको चरफबाट एक भिक्षु पाऊँ' भनी मागदा संघको तरफबाट एक । श्रामणेर पाई 'श्रामणेर पो रहेछ !' भन्ने ठानेमा अथवा भिक्षु पाई 'स्थवीर भिक्षु पाएँ'भनी चित्त फुलाएमा संघत–दान दिएको हुन सक्दैन अर्थात् 'संघ' भनी जुन प्रसन्न चित्तले दान दिंदा पाइने प्रतिफल हो सो पाउन सक्नेछैन भनी भनिएको हो । 'संघको तरफबाट भिक्षु पाऊँ'भनी मागदा संघको तरफबाट चाहे श्राणेर होस् चाहे भिक्षु होस् चाहे नवयुवक होस् चाहे वयोवृद्ध होस् अथवा पण्डित मुर्ख जोसुकै पाएपनि चित्तमा अन्यथा भाव उत्पन्न नगरी, अकम्प्य चित्त राखी, एकमात्र 'संघ' भन्ने भावनालाई मनमा अटल गरी राखी अथवा संघप्रति राखिने पुर्ण गौरव, भक्ति र निश्चल श्रद्धा राखी दिएमा मात्र 'संघगत–दान 'हुनसक्छ र त्यसबाट महत्फल पाउन सक्छ ।" यसको यदाहरण देखाउदै उहीं यस्तो पनि उल्लेख भएको छ–

"एक उपासकले 'संघगत–दान' दिने इच्छा गरी विहारमा गई संघको तरफबाट एक भिक्षु माग्यो । उसले एक दुःशील भिक्षु पायो । 'दुशील भिक्षु पाएँ' भनी कतिपनि चित्त नबिगारी, संघको परिशुद्ध गुणलाई अनुस्मरण गरी उस स भिक्षुलाई आफुले गर्नसक्ने सम्मको स्वागत र सम्मान गरी तथा श्रदा राखी अत्यन्त श्रेष्ठाकारले दान दियो । अर्को दिन सो भिक्षु, अघिल्लो दिनको स्वागत र सम्मानबाट अत्यन्त प्रभावत भई उसकहाँ गई एक कोदालो माग्न गए । अनि उपासकले कोदालो टाढैबाट फ्याँकिदियो । यो कारणखी छरछिमेकहरूले 'हिजो भने यी भिक्षुलाई त्यत्रो सम्मान गरेर दान दियौ, आज भने तिमी आसनबाट पनि उठेनौ ' भनी भन्दा उसले 'हिजो त मैले संघलाई दान दिएको थिएँ न कि यी भिक्षुलाई' भनी जवाफ दियो ' । " पंप. सु. Iv. पृ. २०० दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

१४०. सिंहल र रोमनमा : 'लद्धा'

१४१. रोमनमा : 'सा दक्खिणा नेवुभतो विसुज्झति' ।

१४२. स्याममा : विपुलफलं

१४३. सिंहलमा : विपुलं ति ब्रुलि,' रोमनमा : 'आमिसदानं विपुलं' ति ब्रुलि' ।

१४४. यहाँ वीतरागी भनी अनागामी भएकोले भनिएको हो । वीशसद्ध वीतरागी भनी अरहन्तलाई भन्दछन् पपं. सू.IV पृ. २०४ : दक्खिणविभङ्गसुत्तवण्णना ।

१४५. चुल्ल व. पा. पृ. ३७३: महापजापतिगोतमीवत्थु, अ. क. पृ. ९५१., यो कुरा अङ्गुत्तरनिकायको अट्ठकनिपातमा 'गोतमीसुत्तं' नामले समुल्लेख भएको पाइन्छ । पृ. ३६८, अ.क II . पृ. ७७४

१४६. यो महावन भन्ने वन कपिलवस्तुमा पनि छ म. नि. I पृ. १४६ : मधुपिण्डिकस्त्तं, दी. नि . II . पृ. १८९ : महासमयसुत्तं, बु.गृ. पृ. ७, १२७, ४६८, मल्लराज्यको उरूजेलकप्पमा पनि छ ।अं. नि.–९पृ. ७४: तपस्ससुत्तं, तथा नेरञ्जना नदीको तीरमा पनि 'महावन' भन्ने वन रहेको कुरा सं. अ. क. पृ. ६० को निदानकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

१४७. 'भिक्षु नभएको आवास–गृहमा' भन्नाको अर्थ – भिक्षुणी बस्ने ठाउँबाट घटीमा आधा योजना भित्र कुनै अववाद दिने भिक्षु नभएको ठाउँ । भनाइको तात्पर्य कुनैपनि भिक्षुणी वर्षावास बस्दा घटीमा आधा योजन पभत्र कुनै भिक्षु भएको ठाउँमा वर्षावास बस्नुपर्छ

Downloaded from http://dhamma.digital/

भनी भनिएको हो । यसको व्याख्या सम. पा. पृ. ५५० मा समुल्लेख भएको छ

१४८. यसो भन्नाको मतलब कथंकदाचित् देखेबाट, सुनेबाट अथवा शंकै भएबाट कुनै त्रुटी वा दाष औंल्याइदिएको खण्डमा त्यसको त्यसको प्रतिकार गर्नेछु भन्ने अभिप्रायले त्यसो भनिएको हो ।

१४९ यहाँ ' गुरूधर्म ' भन्नाले मतलव भिक्षुणी -प्रीतिमोक्ष शिक्षापदहरू मध्येमा संघादिशेष' भन्ने दोषलाई भनिएको हो । अं. अ. क II . पृ ७७६, यस विषयका अरू कराहरू सम पा. प. ५७९, ९७२ मा हेर्नु ।

१५० उक्त संघादिशेष दोषवाट विशुद्ध हुनु अगावै घमण्ड हटाउने उद्देश्यले पालन गर्नु पर्ने नियमलाई ' पक्ष -मानत्तं ' भनिएको हो । यो मानत्त कसरी दिइन्छ भन्ने इत्यादि कुरा बुझन चुल्ल व पा प ८६ समुच्चयक्वन्धक तथा सम पा प ८६७, ८७७ मा हेर्नुहोस् ।

१५१ पाणहिता नगर्ने, अदिन्नादान नलिने, ब्रम्हचर्य पालन गर्ने, मृषावाद नबोल्ने, सुरापान नगर्ने र विकाल भोजन नगर्ने यी छ शिक्षालाई छ सक्दैन । धर्महरू भनिएको हो । अ अ क, प ७ गौतमीपत्तवण्णना ।

१५२ वचन-पथ बन्द गरियो तथा वचन-पथ बन्द गरिएन ' भन्नाले भिक्षणीले गोतमी भिलाई कनैपनि कुरा भन्न नपाइने भनी भनिएको होइन । केवल जुन चुल्लवग्ग किसिमले भिक्षुणीलाई भिक्षुले अववाद-उपदेश गर्न पाइने हो त्यस प्रकार भिक्षुणीले भिक्षुलाई अववाद-उपदेश दिन नपाइने भनिएको हो । अर्थात भिक्षुणीले भिक्षुहरूलाई शिक्षा सिकाउन नपाउने भनिएको हो । तर कुनै गल्ती देखेमा भिक्षुलाई गल्ती देखाउन पनि पाइदैन भनिएको होइन । हेर्नुहोस सम पा . प ५८६ ओवादसिक्खापदवण्णना, पाचित्तिय ।।

१५३ . यहाँनिर अंगुत्तरनिकाय अर्थकथाले पाँचसयवर्ष र हजारवर्ष उल्लेख भएको सम्बन्धमा अर्थ प्रष्ट पार्दै यस्तो उल्लेख गरेको छ-

स्त्रीजातिले प्रव्रज्या नपाएको भए सद्धर्म हजारवर्ष रहने थियो । स्त्रीजातिले प्रव्रज्या पाएकोले पाँचसयवर्ष सद्धर्म रहनेमा बुद्ध भगवान्ले भिक्षुणीहरूकानिम्ति अगाडि नै अष्टगुरू अट्टगुरू धर्म बनाइदिनुभएको हुँदा हजारवर्षको हजारवर्ष नै गहने गराइदिनुभयो । त्यसैले वहाँले पोखरीमा पर्खाल बनाई पानीको रक्षा गन ८ अगाडि नै नियम बनाउन मागको या अगाडि उल्लेख गर्नुभएको छ ।

हजारवर्षसम्म सद्धम रहने छ ' को अर्थ हो प्रतिवेध शासन हजार वर्षसम्म रहनेछ । यसको विभाजन गदा पाँच हजारवर्ष भन्ने अर्थ नआउछ । जस्तै -

१) प्रतिसम्भिदाज्ञान सहित अरहन्त हुने हजारवर्ष

२) शुष्कविपश्यक क्षाणास्रवी हुन हजारवर्ष

३ अनागामी हुने हजारवर्ष

४) सकदागामी हुन हजारवर्ष तथा

५) श्रोतापन्न हुने हजारवर्ष । यसरी पाँच हजारवर्ष हुन्छ । परियत्ति .अध्ययन । शासन (. धर्म पनि उत्ति नै रहन्छ जति प्रतिवेध (शासन रहन्छ । परियत्ति न रहिकन पतिबंध रहन सक्दैन । परियत्ति (शासन (. धर्म अध्ययनको परम्परा । लोप भएर पनि । बुद्धधर्मको चिनु धेरै समयसम्म रहने छ । अं नि, अ क II . प ७७७ गोतमीसुत्तवण्णना, सम, पा, पृ . ९५१ भिक्खुणीखन्धवण्णना १० चुल्लवग्गो । कसरी सद्धर्म लोप भएर जानेछ भन्ने बारेमा हेर्नहोस् दी नि अ के II . पृ . ६५४ स सम्पसादनीयसुत्तवण्णनामा र स नि अ क II . १ १५१: कस्सपसंयुत्तवपणनामा ।।

१५४ हाँडी भित्र वत्तीबाली घर फोर्नेहरूलाई ' कुम्भचोर ' भनिन्छ । नि अ . । क II, पृ . ७७६ . ।

१५५ चुल्ल . व . पा . पू . ३७७ भिक्खुनीउपसम्पदानुजानना, अ . क प ९५२

१५६ उपसम्पदा ' भनेको भिक्षुसंघद्वारा सम्मत गरिने पूर्ण भिक्षुत्व वा भिक्षुणीत्व पद हो । महाप्रजापति गौतमीको मनोभावनालाई बुझ्नु भई भगवान्ले भिक्षुहरूलाई - भिक्षुणीहरूलाई उपसम्पदा गर्ने अनुमति दिनुभयो । यस अनुमति पछि भिक्षुसंघले महाप्रजापति गौतमसँगै आएका ती पाँचसय शाक्यस्त्रीहरूलाई विधिवत उपसम्पदा गरे । यसरी विधिवत् उपसम्पन्ना भइसके पछि ती भिक्षणीहरूले महाप्रजापति गौतम विधिवत उपसम्पन्ना नभएको कारणलाई ध्यानमा राखी आया अनुपसम्पन्न्ना हुनु हुन्छ हामी मात्रै उपसम्पन्ना हौं भनी भनेका हुन् । अल्पबुद्धिको कारण अथवा अदूरदर्शिताका कारणले गदा ती पाचसय शाक्य भिक्षुणीहरूले महाप्रजापति गौतमीलाई भगवानले अष्ट - गरू-धर्मद्वारा उपसम्पन्ना गर्ने भएको कुरालाई चटक्कै विसे ।

१५७ चुल्ल व पा प ३७ . महापजापतिया बरयाचनादि ।।

१५८ चुल्ल व पा . प ३७९ ।

१५९ अ नि (८ प ३७४ सद्वित्तसतं, अ . . प ७७७ यही सूत्रको करा चुल्ल व पा प ३७२ मा पनि समुल्लेख भएको छ, अ क प ९५२

१६०, पाचि, पा प ८३ तेवीसतमपचित्तिय, अ क प ५८९ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

१६१ भिक्षणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्ने सम्मत पाएकाले ब्राहेक अरू भिक्षुहरूले उपदेश गर्न नहुने नियम हो । यदि सम्मत नपाएको भिक्षुले भिक्षुणीहरू कहा गई अष्ट-गुरू- धर्म द्वारा अववाद गर्छ भने उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्छ । अरू धर्मद्वारा अववाद गर्छ भने 'दुष्कृत्य आपत्ति' लाग्छ । सम पा, पु . ५८९ पाचित्तियवण्णना, भिक्खुणीउपस्सय सिक्खापद ततिय ।

निम्न आठ गुणहरूले सम्पन्न भएका भिक्षुलाई भिक्षुणीकहाँ गई । अववाद गर्ने सम्मत दिइन्छ -

१ . " आचार गोचर सम्पन्न भई अणमात्र दोषलाई पनि भय मान्न र प्रातिमाक्ष शीललाई राम्ररी पालन गर्ने

२ " आदि-मध्य-पर्यवशान कल्याण हुने बुद्धको धर्मलाई राम्ररी उद्ग्रहण गरी त्यसको अर्थलाई समेत राम्ररी मनमा विचार गरी

असल । दृष्टि हुने तथा बहुश्रुत, श्रुतधर आदि गुण हुने,

३ . "दुवै प्रातिमोक्ष (शिक्षापदहरू अध्ययन गरी परिशीलन गरी तथा त्यसको अर्थ सुत्र र विनय अनुसार राम्ररी बुझ्न सक्ने",

४."कल्याण भाषी",.

५. "भिक्षुणीहरूले मन पराउने",.

६. "भिक्षुणीहरूलाई सम्झाउने बुझाउने समर्थ हुने",.

७. "चीवर वस्त्र पहिरी मिक्षु भइसके पछि कहिल्यै पनि 'गरूदोष अर्थात सँघादिशेष दोष' नगरेको"

.८."उपसम्पन्नताले बीसजर्ष वा सो भन्दा बढी भइसकेको ।" पाचि. पा. पृ. ७७: भिक्खुनोवाद सम्पन्नने, एकवीसतिम

पाचित्तियं, सम. पा. पृ ५७६–७९, अं. नि.–८पृ.३७३ :ओवादसुत्तं, अ. क ७७७

१६२. यहाँ भिक्षुणी भनी भिक्षुसंघ र भिक्षुणीसंघद्वारा उपसम्पन्ना भएकी 'भिक्षुणी' लाई भिक्षुणी भनेको हो । पाचि. पा. पृ. ८४: विभङ्गो ।

१६३. अष्ट–गुरू– धर्मद्वारा अर्ति–उपदेश दिनुलाई उहाँ 'उपदेश' भनिएको हो । पाचि. पा. पृ. ८४ : विभङ्गो ।

१५४. पाचि. पा. पृ. ३५६ : पञ्चमपाचित्तियं, अ. क. पृ. ६८७

१६५.स्त्रीहरूको मुत्रद्वार धुनेकार्यलाई 'उदय–शुद्धिक' भनिएको हो । पाचि. पा. पृ ३५७ : विभङ्गो ।

१६६. पारा. पा. पृ. ३३५ : सत्तरसनिस्सग्गियं, अ. क. पृ. ४९८

१६७. आमाबाट वा बाबुबाट अथवा सातपस्तासम्मका बाजे बराज्युहरूबाट समेत सम्बन्ध नपर्नेलाई 'अज्ञाति' भनिएको हो । पारा. पा. पृ. ३३६ : विभङ्गो ।

१६८. जुन कारणले गर्दा पाचित्तिय दाष लागेको हो सो कारण वा वस्तुलाई त्यागि दिनेलाई 'नैसर्गीय' भनिएको हो ।

१६९. महा. व. पा. पृ. ३८६ : अट्ठारसवत्थुकथा, कोसम्बकक्खन्धकं ।

१७०. यी कौशम्बिक भिक्षुहरू भनेका को हुन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. म. पृ. १२२को पादटिप्पणीमा हेर्नुहोस् ।

१७१. निम्न अठार कारणद्वारा 'धर्मवादी' भनी जान्नुपर्छ–"(१) अधर्मलाई अधर्म भनि भन्दछ, (२) धर्मलाई धर्म भनी भन्दछ, (३) अविनयलाई अविनय भनि भन्दछ, (४) विनयलाई विनय भनि भन्दछ, (५) तथागतले न भनेको तथा न बोलेकोलाई तथागतले न भनेको तथा न बोलेको भनी भन्दछ, (६) तथागतले भनेको र बोलेकोलाई तथागतलाई तथागतले भनेको तथा बोलेको भनी भन्दछ । (७) तथागतले अभ्यासन न गरेकोलाई तथागतले अभ्यास गरेको भनी भन्दछ,(८) तथागतले अभ्यास गरेकोलाई तथागतले अभ्यास गरेको भनी भन्दछ,(९) तथागतले प्रज्ञापन नगरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन नगरेको भनी भन्दछ,(१०) तथागतले प्रज्ञापन गरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन गरेको भनी भन्दछ,(११) अनापत्ति (= निर्दोष) लाई अनापत्ति भनी भन्दछ,(१२) आपत्ति (= सदोष) लाई आपत्ति भनी भन्दछ, (१३) लहुक आपत्ति (= हल्कादोष) लाई लहुक आपत्ति भनी भन्दछ,(१४) गुरू आपत्ति (= गरूँगो दोष) लाई गुरू आपत्ति भनी भन्दछ,(१५) सावशेष आपत्तिलाई सावशेष आपत्ति भनी भन्दछ, (१६) निरजशेष आपत्तिलाई निरवशेष आपत्ति भनी भन्दछ, (१७) दुठुल्ल आपत्ति (= ठुलो दाष) लाई दुठुल्ल आपत्ति भनी भन्दछ, तथा (१८) अदुट्ठुल्ल आपत्तिलाई अदुट्ठुल्ल आपत्ति भनी भन्दछ ।" यी अठार प्रकारका विपरित कारणहरूद्वारा अधर्मवादी भन्ने बुझ्नुपर्छ । महा. व. पा. पृ. ३८५ : अट्ठारसवत्थुकथा ।

१७२.म. नि. III. पृ. ३६१: नन्दकोवादसुत्तं, अ. क. Iv . पृ.२१६ मा ।

१७३. आयष्मान नन्दकले किन उपश गर्न चाअनुहुन्न भन्ने कुरामाथि परिचयमा उल्लेख गरिसकेको छु ।

१७४. यहाँ 'ब्राहाण' भन्नाले जातिय ब्राहाण नभई 'बाहित पापो ति' अर्थात निक्लेशी भएको हुनाले 'ब्राहाण भनिएको हो ।

१७५.यहाँ 'राजकाराम' विहार कस्ले बनाएको थियो र कहाँनिर छ भन्ने बारेमा हेर्नुहोस्, वु. रा. पृ. १५२ र १६३ मा ।

१७६. चित्तविमुत्ति र प्रज्ञाविमुत्ति भनेको के हो भन्ने बारेमा लेखकको वु. प. पृ. ३२८को पादटिप्पणी हेर्नुहोस् ।

१७७. "तेन हि त्वं, नन्दको, स्वे पि ता भिक्खुनियो तेनेववादेन ओवदेयासी' ति ।" पृ. नि. III . पृ. ३६८ : नन्दकोवादसुत्तं ।

१७८.आयुष्मान् नन्दकले दुई पटक दिनुभएका उपदेशहरू मध्ये पअिलो उपदेश अमावास्याको चतुदर्शी उपोसथको दिनमा र दाश्रो उपदेश पुर्णिमाको उपोसथको दिनमा दिनुभएको हो भनी अं. अ. क. I .पृ. १७३–७४ : एककनिपातवण्णना,नन्दक थेरको कथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा नन्दकोवादसुत्तवण्णनाले केही पनि उल्ले गरेको छैन । दुई उपोसथ दिनहरूमा भएको हुनाले भगवान्ले एक दृष्टान्त अमावास्यको र अर्को दृष्टान्त पुर्णिमाको दिन दिनुभएको हो । भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश दिने नियम पनि प्रत्येक उपोसथको दिनमै हो ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

१७९. केही स्रातापन्न, केही सकृदागामी, केही अनागामी तथा केही अरहन्त पनि भए भनी पपं. सू. Iv. पृ. १२६ : नन्दकोवादसुत्तवण्णनामा समुल्लेख भएको छ ।

१८०.पछि ती सबै भिक्षुणीहरू षडभिज्ञलाभी अर्हत भए भन्ने कुरा थेरी. गा. अ. क. पृ. ३ : निदानकथामा र उहीं पृ. १११ महापजापति थेरीगा था वर्णनामा समुल्लेख भएको पमइन्छ । प्रव्रजित भएको सातौं वर्षमा ती सबैले अरहत्व प्राप्त गरेको कुरा तल उल्लेखित "गौतम–अपदान" को गाथा नं. ६९ बाट प्रष्ट बुझिन्छ ।

१८१. नि–१ पृ. २५ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १८५

१८२.सिंहल र रोमनमा –'अरियट्ठङ्गिको' ।

१८३. स्याम र रोमनमा–' अयिका' ।

१८४. सिंहलमा–'संसरी' ।

१८५. बर्मीमा–'आद्धवीरिये' ।

१८६. स्याम र रोमनमा–'पस्स' ।

१८७. सिंहलमा–'बहुन्न' ।

१८८. सिंहलमा –'व्यपानुदी' ।

१८९. थेरी. अप. दा. पा. पृ. ४२५ : महापजापति गोतमी थेरीगाथा, अ. क. पृ. ११०

१९०. भनाइको तात्पर्य आई धर्मलाई स्वयं साक्षात्कार गर्नु नै साचैंको बुद्धवन्दना हो । थेरी. गा. अ. क. पृ. ११२

१९१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०० : महापजापति गोतमी थेरी अपदानं ।

१९२. "एकदा लोकोपज्जोतो, वेसालियं महावने । कुटागारे सुसालियं, वसते नरसारथि ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २००

१९३. "तथा जिनस्स मातुच्छा, महागोतमी पभक्खुनी । तहिं कते पुरे सम्मे, वसी धिक्खुनुपस्सये॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २००

१९४. "बुद्धस्स परिनिब्बान, सावकग्गयुगस्स वा । राहुलानन्दनन्दानं, नाहं लच्छामि पस्सितुं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २००

१९५. यति वाक्यहरू स्यामपुस्तकमा देखिदैनन् ।

१९६. "यदि ते रूचितं अय्ये, निब्बानं परमं सिवं ।
निब्बायिसाम सब्बा, बुद्धानुञ्ञाय सब्बते ॥
मयं सहा व निक्खन्ता, घरा पि च भवा पि च ।
सहायेव गमिस्साम, निब्बानं पदमुत्तमं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. पृ.२०१

१९७. "न जरा मच्चु वा यत्थ, अप्पियेहि समागमो । पियेहि न वियोगोत्थि, तंवजिस्सं असङ्खतं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०१

१९८. "परिञ्ञातं मया दुखं, दुक्खहेतु विवज्जितो । निरोधो मे सच्छिकतो, मग्गो चापि सुभावितो ॥" थेरी. अप. दा. पा.पृ. २०२

१९९. "परिचिण्णो मया सत्था, कतं बुद्धस्स सासनं । आहितो गरूको भारो, भवनेत्ति समुहता ॥" थेरी. अप.दा. पा. पृ. २०२

२००. "यस्सथाय पब्बजिता, अगारस्मानगारियं । सो मे अत्थो अनुप्पतो, सब्बसंयोजनक्खयो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०२

२०१."सचे मयि दया अत्थि, यदि चत्थि कतञ्ञुता । सद्धम्मट्ठितिया सब्बा, करोथ विरियं दल्हं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ.२०३

२०२. "थीनं अदासि पब्बज्जं, सम्बुद्धो याचितो भया । तस्मा यथाहं नन्दिस्सं, तथा तमनुतिट्ठथं ॥" थरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

२०३. "अहं सुगत ते मता, त्वं च वीर पिता मम ॥ सद्धम्मसुखद नाथ, तया जातम्हि गोतम ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

२०४. "संवद्धितोयं सुगत, रूपकायो मया तव । अनिन्दितो धम्मकायो, मम संवद्धितो तया ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ.२०३

२०५. "मुहुत्तं तण्हासमणं, खीरं त्वं पायितो मया । तयाहं सन्तमच्चन्तं, धम्म खीरं हि पायिता ॥" थेरी. अप. दा. पा पृ. २०३

२०६. "रञ्ञो माता महेसी ति,सुलभं नाममित्थिनं । बुद्धमाता ति यं नामं, एतं परमदुल्लभं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

२०७. बत्तीस लक्षणहरू भनेका कुनकुन हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्रा. पृ. १६८मा समुल्लेख भएका छन् ।

२०८. "इत्थियो नाम लकग्ग, सब्बदोसाकरा मता । यदिको चत्थि दासो मे, खमस्सु करूणाकर ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०४

२०९. "इत्थिकानं च पब्बज्जं, हं तं याचिं पुनप्पुनं । तत्थ चे अत्थि दासो मे, खमस्सु नरासभ ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०४

२१०. "यत्थ नाम जिनस्सायं, मातुच्छा बुद्धपोसिका । गातमी निधनं याति, अनिच्चं सब्बसङ्खतं ॥"थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०५

२११. स्रोतापति–फलमा शिक्षित हुनुभएकोले'शैक्ष' भनिएको हो। शैक्ष क–कस्लाई भनिन्छ भन्ने बारेमा लेखकको बु. गृ. पृ. ७५ को
पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२१२. "आनन्दो च तदा सेखो, सोकट्टो जिनवत्छलो । तथस्सुनि करोन्तो सो, करूणं परिदेवति ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०५

२१३. "हा संन्ति गोतमी याति, नुन बुद्धो'पि निब्बुतिं । गच्छति न चिरनेव, अग्गिरिव निरन्धनो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०५

२१४. " न युत्तं सोचितुं पुत्त, हासकाले उपट्ठिते । तया मे सरणं पुत्त निब्बनं तमुपागतं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

२१५. "तया तात समभिट्ठो, पब्बज्जं अनुजानि नो । मा पुत्तो विमन होहि, सफलो ते परिस्समो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

२१६. यं न दिट्ठं पुराणेहि, तित्थिकाचरियेहि पि । तं पदं सुकुमारीह, सत्तवस्साहि वेदितं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ.२०६

२१७. "बुद्धशासन पालेत, पच्छिमं दस्सनं तव ।तत्थ गच्छामहं पुत्तं, गतो यत्थ न दिस्सते ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

२१८. " चीरं जीव महावीर, कप्पं तिट्ठ महामुने । सब्बलोकस्स अत्थाय, भवस्सु आजरामरो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

२१९. " कामभव, रूपभव तथा अरूपभव ।

२२०. पिपश्वी बुद्धदेखि लिएर सातौं बुद्ध हुनुभएका गौतम बुद्धलाई'ऋषिसप्तम' भनी भनिएको हो । अं. अ. क. III पृ. ६७

२२१. "किलेसा झापिता मयं, भवा सब्बे समुहता । नागो व बन्धन छेत्वा, विहरामि अनासवो ॥" थेरी. अपा. दा. पा. पृ. २०७

Downloaded from http://dhamma.digital/

२२२. "पूर्वेनिवासानुस्मृति, दिव्यचक्षु तथा आश्रवगय126ज्ञानहरूलाई 'तीन विद्या' भनिएको हो । हेर्नुहोस् बु. पृ. ५१० १२३. "स्वागतं वत मे आसि, मम बुद्धस्स सन्तिके । तिस्सो सवज्जा अनुपत्तत्र, कतं बुद्धस्स सासनं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०७

२२४.यसको अर्थ लेखकको 'बुद्धकालिन महिला' पृ. २०९ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ ।

२२५. यसको अर्थ लेखकको 'बुद्धकालिन परिव्राजक' पृ. ४४८ मा समुल्लेख भएको छ ।

२२६. छ–अभिज्ञान अथवा षडभिज्ञ भनेको–(१)ऋद्धि विध– ज्ञान, (२) दिव्यश्रोतज्ञान, (३) दिव्यतक्षुज्ञान,(४) चेतोपरियज्ञान,(५) पुर्वेनिवासानुस्मृतिज्ञान,चथा (६)आस्रव–क्षयज्ञानहरू हुन् । पटि. म. अ. क. पृ. ९६, यी कुराहरू बु. प. पृ. ५९२–९४ म पनि अर्थ
समेत खोलि उल्लेख भएका छन् ।

२२७. "पटिसम्भिदा चतस्सो, विमोक्खा ' पि च अट्ठमे । छलभिञ्ञा सच्छिकता, कतं बुद्धस्स सासनं ॥" थेरी. अप.दा. पा. पृ. २०७

२२८. "थीनं धम्माभिसमये, ये बाला विमतिं गता । तेसं दिट्ठिप्पहानत्थं, इद्धि दस्सेहि गोतमी ॥" थेरी. अप. दा. पा.पृ. २०७

२२९."तदा निपच्च सम्बुद्धं उप्पतित्वान अम्बरं । इद्धि अनेका दस्सेसि, बुद्धानुञ्ञाय गोतमी ॥"थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०७

२३०. " मातुच्छाते महावीर, तव सासनकारिका । अनुप्पत्ता सकं अत्थं, पादे वन्दामि चक्खुम ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०८

२३१. "सा वीसवस्स सतिका, जवतियाहं महामुने । अलमोत्तावता वीर, निब्बायिस्सामि नायक ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०८

२३२. "ततो चुता सब्बा' पि ता, तावतिसगता मय । पदिच्मे च भवे दानि, जाता देवखह पुरे ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ.२०९

२३३. "तिता अञ्जनसक्को मे, माता मम सुलक्खणा । ततो कपिलवत्थुम्मिं, सुद्धोदनघरं गता ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१०

२३४. "मम पुत्तोभिनिक्खम्म, बुद्धो आसि विनायाको । पच्छाहं पब्बजित्वान, सतेहि समह पञ्चहि ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१०

२३५. "महता जनकायेन, सह लोकग्गनायको । अनुसंयायी सो वीरो, मातुच्छं यावकोट्ठकं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

२३६. "इदं पच्छिमकं मय्हं, लोकनाथस्स दस्सदनं । न पुनो अमताकारं पस्सिस्सामि मुखं तव ॥ न च मे वन्दनं वीर, तव पादे सुकोमले ।
सम्फनिस्सति लाकग्ग, अज्ज गच्छामि निब्बुति ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

२३७. "रूपेन किं तवानेन, दिट्ठे धम्मे यथातथे ।
सब्ब संङ्खतमेवेतं, अनस्सासिकमित्तरं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

२३८. " सा सह ताहि गन्त्वान,भिक्खुनुपस्सयं सकं ।अड्ढपल्लङ्कमाभुज्ज, निसीदि परमासने ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

२३९. "तदा उपासिका तत्थ, बुद्धसासनवच्छला । तस्सा पवत्तिं सुत्वान, उपेसुं पादवन्दिका ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

२४०. "करोहि उरं पहन्ता, छिन्नुमुला यथा लता । रोदन्ता करूणं वरं, सोकट्ठा भुमि पातिता ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२४१. " मा नो सरणदे नाथे, विहाय गमि निब्बुत्तिं । निपतित्वान याचाम, सब्बायो सिरसा मयं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२४२." अलं पुत्ता विसान, मारपासानुवत्तिना । अनिच्चं सङ्खतं सब्बं, वियोगन्तं चलाचलं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२४३. " ततो सा ता विसतजित्वा, पठमं झानपत्तमं । दुतियं च ततियं च, समापज्जि चतुत्थकं ॥" थरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२४४. "ततो उट्ठाय निब्बायि, दीपच्ची व निरासवा । भुमिचालो महा आसि, नभसा विज्जुता पति ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२४५. " हा योगा विप्पयोगन्ता, हानिच्चं सब्बसङ्खतं । हा जिवितं विनासन्तं, इच्चासि परिदेवना ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२४६. " ततो देवा च ब्रहाच, लोकधम्मानवत्तनं ।कालारूपं कूब्बन्ति, उपेतवा इसिसत्तमं ।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१३

२४७. " तता आमन्तयी सत्था,आनन्द सुतसागरं । गच्छानन्द निवेदेहि, भिक्खुनं मातु निब्बुतिं ॥" थेरी. अप. दा पा.पृ. २१३

२४८. "ञ्चिनेत्र भनेको–(१) बुद्धचक्षु, (२) समन्तचक्षु, (३) ज्ञानचक्षु (४) दिव्यचक्षु (५) धर्मचक्षुलाई नै पञ्चचक्षु अथवा पञ्चनेत्र भनिएको हो । धम्म. सं. अ. क. पृ. २६६ : रूपकण्डवण्णना, पटि. म. अ. क. पृ. ५४: अभिञ्ञेय्यनिद्देसवारवण्णना ।

२४९. "तदानन्दो निरानन्दो, अस्सुना पण्ण लाचनो ।
गग्गरेन सरेनाह, 'समागच्छन्तु भिक्खवो ॥
पुब्बदुखिण्णपच्छासु, उत्ताराय च सन्तिके ।
सुणन्तं भासितं मय्हं, भिक्खवो सुगतोरसा ॥
या वड्ढइ पयत्तेन, सरीरं पच्छिमं मुने ।
सा गोतमी गता सन्तिं, तारा व सुरियोदये ॥
बुद्धमाता ति पञ्ञत्ति, ठवयित्वा गतासयं ।
न यत्थ पञ्चनेत्तो पि, गतिं दक्खति नायको ॥
यस्सत्थि सुगते सद्धा, यो च पियो महामुने ।
बुद्धमाचस्स सक्कार, करोतु सुगतो रसो' ॥ " थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१३

२५०. "पुरतो देवमनुजा, सनागासुरब्रहाका ।
पच्छा ससावक बुद्धो, पूजनत्यं याति मातुया ॥
बुद्धस्स परिनिब्बानं, नेदिसं आसि यादिसं ।
गोतमी परिनिब्बानं, नोपटियादि भिक्खवो ॥
बुद्धोमिनिब्बाने, सारिपुत्तादिका तथा ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१४

Downloaded from http://dhamma.digital/

२५१. "सेस भगनि डय्हिसु, अट्ठी सेसानि सब्बसो ।
आनन्दो च तदावोच, संवेगजनकं वचो ॥
गोतमी निधनं याना, डय्हं चस्सा सारीरकं ।
सङ्केत बुद्धनिब्बानं, न चिरेन भविस्सति ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१४

२१२. "ततो गोतमी धातुनि, तस्सा पत्तगतानि सो । उपनामेसि नाथस्स, आनन्दो बुद्धचोदितो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

२५३. "पाणिना तानि पग्गय्ह, अवोच इसित्तिमो ।
महतो सारवन्तस्स, यथा रूक्खस्स तिट्ठतो ॥"
"यो सो महन्तरो खन्धो, पुलज्जेय्य अनिच्चता ।
तथा भिक्खुनिसङ्घस्स, गोतमी परिनिब्बुता ॥"
"अहो अच्छरियं मय्हं, निब्बुताय पि मातुया ॥"

२५४. (१) अनित्यानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'जवन–प्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ, (२) दुःखानरपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'निर्वेधिकप्रज्ञा' (-निब्बेधिकपञ्ञा) परिपुर्ण गर्दछ (३) अनात्मानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'महाप्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ, (४) निर्वेदानुपश्यनालाई भानिता र बहुलिकृत गरी 'तीक्ष्णप्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ, (५) विरागानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'विपुलप्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ,, (६) निरोधानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'गम्भीरप्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ, (७) प्रतिनैर्सग्यानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'हसामन्तप्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ, (८)यी सात प्रज्ञाहरूलाई भाविता र बहुविकृत गरी 'पण्डित्यता' परिपुर्ण गर्छ, (९) यी आठ प्रज्ञालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'पुथुल प्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ, (१०) यी नवै प्रज्ञाहरूलाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'महाप्रज्ञा' परिपुर्ण गर्दछ । पटि. म. पा. पृ. ४४६ : महापञ्ञकथा, ञ्ञिवग्गो, अ. क. पृ. ४६५ । अतएव यहाँ 'पृथुलप्रज्ञी' भन्नाले उपरोक्त विभिन्न प्रज्ञाहरूका विभाजनहरू मध्येमा नवौं प्रज्ञा भएकी भनी भनिएको हो । उपरोक्त प्रत्येक प्रज्ञा शब्दका व्याख्याहरू पनि पटि. म. पा. पृ. ४४८६६ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । यी प्रज्ञाहरू बुद्धि गर्नका निम्ति के के गर्नुपर्छ भन्ने बारेका कुराहरू पनि यहीं पृ. ४५०–५१ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

२५५. "पण्डितासि महापञ्ञा, पुथुपञ्ञा तथेव च । रत्तञ्ञु भिक्खुनिनं सा, उवं धाववरेहि भिक्खवो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

२५६. 'चेतोपरिय ज्ञान' भनेको परचित्त–ज्ञान हो । हेर लेखककमे बू. पृ. ५९३ मा । अरू विस्तर जानकारीको लागि हेर पटि. पा.पृ. १२६ : चेतोपरियञाणनिद्देस्सो ।

२५७. 'ओघ' भनी केलाई भनिएको हो र कति प्रकारका ओघहरू छन् भन्ने बारेमा लेखकको बु.प. पृ. ३९१ मा समुल्ले भएको पाइन्छ ।

२५८. "अयोघन हतस्सेव, जलतो जातवेदस्स । अनुपुब्बुपसनथस्स, यथा न ञायते गति ॥ "एव सम्मा वित्तानं, पत्तानं, कामबन्धाघ
तारिनं । पञ्ञापेतु. गति नत्थि, पत्तानं अचलं सुखं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

२५९. सतिपट्ठान भनेको के हो भन्ने बारेमा बु. प. पृ. ४६ को पादटिप्पणीमा समुल्ले भएको पाइन्छ ।

२६०. "अत्तदीप ततो होथ, सतिपट्ठानगोचरा ।
भोवेत्वा सत्तबोज्झङ्गे, दुक्खस्सन्तं करिस्सथ ॥ " थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

समाप्त

Downloaded from http://dhamma.digital/

"पञ्ञा नरानं रतनं"

पालि भाषा अवतरण

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

पालि भाषा अवतरण प्राप्ताङ्क ३० अंक, १५ घण्टा

लेखक - पोलवत्ते बुद्धदत्त महानायक स्थविर

अनुवादक - भिक्षु शीलभद्र महास्थविर

नेपालीमा अनुवाद - भिक्षु नारद

Downloaded from http://dhamma.digital/

२९. “समास” भनेको दुईटा पद वा दुई भन्दा बढी पदलाई जोडी एउटा शब्द हुनेगरि मिलाउनु हो । समास हुने पदहरूमा पुर्वपदको विभत्तिलाई लोप गर्नु पर्दछ । त्यस पछि सबै पद एउटै पदको रूपमा मिलाएर अन्तमा एउटा विभक्ति मात्र प्रयोग गरिन्छ । (पहिला प्रथमविभक्ति प्रयोग गर्ने)

“नीलं + उप्पलं” भन्ने विभक्ति सहित भएको पद दुइटा समास गर्दा “नील + उप्पल” हुनजान्छ । पूर्वस्वरलोपसन्धि सँग मिलाउदा “नीलुप्पल” हुन जान्छ । यो (समास भएको कारण एउटा मात्र पद भएको हुँदा) अन्तमा पठमा एकवचन विभक्तिरूप दिंदा “नीलुप्पलं” भनि पद बन्छ । मूलपदको विभक्ति लोप नभई समास हुने कुनै कुनै पदहरू पनि देख्नसकिन्छ ।

पालिभाषामा समास

१. कम्मधारय	४. द्वन्द
२. दिगु	५. बहुब्बीहि
३. तप्पुरिस	६. अब्ययीभाव

भनि ६ प्रकारमा विभाजन गरिएको छ ।

१. कम्मधारयसमास

३०. विशेषण विशेष्यको रूपमा एउटा अर्थ मात्र रहने समान विभक्ति भएको पद दुबै मिलाएर एउटा पद बनाउनेलाई “कम्मधारयसमास” भनिन्छ ।

“सेतं + वत्थं” भन्ने ठाउँमा “सेतं” भन्ने पद र “वत्थं” भन्ने पद विशेषण हो । “वत्थं” भन्ने विशेष्य (विशेषता देखाउन योग्य) पद हो । समासमा विभक्ति लोप गर्नुपर्ने हुँदा दुबै पदको विभक्ति लोप गर्दा “सेतवत्थ” भनि समासनाम सिद्ध हुन्छ । त्यस पछि पठमा एकवचन प्रयोग गर्दा “सेतवत्थं” हुनजान्छ ।

प्रायगरी कम्मधारयसमासमा विशेषण पद अगाडि रहन्छ, तर कहिले काहीं पछाडि पनि रहन सक्छ ।

उदाहरण :–

पठमो + पुरिसो	=	पठमपुरिसो (= प्रथम पुरूष) पु.
सेतो + हत्थि	=	सेतहत्थि (= सेतो हात्ती) पु.
रत्तं + उप्पलं	=	रत्तुप्पलं (= रातो कमल) न.
वीरो + पुरिसो	=	वीरपुरिसो (= वीर पुरूष) पु.
कण्हो + सप्पो	=	कण्हसप्पो (= कालो सर्प) पु.
लोहितं + चन्दनं	=	लोहितचन्दनं (= रातो श्रीखण्ड) पु.
खत्तिया + कञ्ञा	=	खत्तियकञ्ञा (= राजकन्या) इ.
सुमेधो + पण्डितो	=	सुमेधपण्डितो (= सुमेध पण्डित) पु.
सारिपुत्तो + थेरो	=	सारिपुत्तत्थेरो (= सारिपुत्रस्थविर) पु.
बुद्धघोसो + आचरियो	=	बुद्धघोसाचरियो (= बुद्धघोषाचार्य) पु.

३१. यस समासमा महन्त शब्द अरू शब्दहरूको विशेषण रूपमा अगाडि रहँदा त्यसको सत्ता “महा” भनि आदेश गरिन्छ ।

महन्तो + पुरिसो	=	महापुरिसो (= महापुरूष) पु.
महन्तो + विहारो	=	महाविहारो (= महाविहार) पु.
महन्तो + मुनि	=	महामुनि (= सर्वज्ञ) पु.
महन्ती + पठवी	=	महापठवी (= महापृथ्वी) इ.
महन्तं + बलं	=	महाबलं (= महाबल वा सेना) न.
महन्तं + भयं	=	महाभयं वा महब्भयं (= महाभय) न.

“महब्भयं” भन्ने शब्दमा “मह” आदेश भएको भनि देखाएको छ । सन्धि विधि अनुसार आकारलाई ह्रस्व बनाउन सकिन्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

३२. समासमा विभक्ति लोप गर्दा शब्दको मूलरूप बाकिरहन्छ । आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दको विभक्ति लोप गर्दा पनि आकारान्त नै हुन्छ । तर तल उल्लेख गरिएको "खत्तियकञ्ञा" भन्ने पदमा "खत्तिय" शब्दमा आकार ह्रस्व भएको देखिन्छ । त्यसको कारण : – कम्मधारय समासमा स्त्रीलिङ्ग शब्द एउटा विशेषण भई अगाडि रहँदा (त्यस शब्द पुल्लिङ्गमा प्रयोग गर्न सकिने शब्द भएपनि) त्यस शब्द पुल्लिङ्ग समान हुन्छ ।

खत्तिया–शब्द पुल्लिङ्गमा "खत्तिय" हुन्छ । त्यसैले यहाँ खत्तियकञ्ञा भनि समास हुन्छ । अरू पनि आकारान्त–ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दहरूलाई (पुल्लिङ्गमा पनि प्रयोग गर्न सकिने भए) यसरी नै पुल्लिङ्ग भावमा रहने कुरा बुझिराख्नु पर्छ ।

उदाहरण–

रत्ता + लता = रत्तलता (= रातो लहरा) इ.
ब्राह्मणी + दारिका = ब्राह्मणदारिका (= ब्राह्मणी बालिका) इ.
खत्तिया + कुमारी = खत्तियकुमारी (= राजकुमारी) इ.
नागी + माणविका = नागमाणविका (= नागमाणविका) इ.
तरूणी + ब्राह्मणी = तरूणब्राह्मणी (= तरूणी ब्राह्मणी) इ.
दुतिया + भिक्खा = दुतियभिक्खा (= दोस्रो भिक्षा) इ.

टिप्पणी–

पूर्वप्रद (अगाडिको पद) संज्ञानाम हुँदा पुलिङ्गमा प्रयोग हुँदैन । "नन्दापोक्खरणी" "नन्दादेवी" भन्ने यसको उदाहरण हो ।

३३. उपमारूपमा प्रयोग हुने विशेषपद समासपदको अगाडि रहन्छ । सीहो विय सीहो (= सिंह जस्तै "सिंह" भनि भनिन्छ ।) मुनि च सो सीहो चाति मुनिसीहो (= मुनि पनि त्यही, सिंह पनि त्यही त्यसैले "मुनिसीह" भनिएको हो ।) भन्ने ठाउँमा "सीह" भन्ने पद उपमाको रूपमा रहेको विशेषणपद हो । तपस्वी वा भिक्षु सिंह हुन सक्दैन, त्यसैले "मुनिसीह" को अर्थ "सिंह जस्तै मुनि" भनि बुझ्नुपर्छ । यसरी विशेषणपद उपमाको रूपमा रहँदा अगाडि प्रयोग गरिन्छ । अरू पनि उदाहरणहरू:–

नागो विय बुद्धो = बुद्धनागो (= बुद्धनाग, श्रेष्ठ सर्वज्ञ हो ।) यहाँ 'नाग' भनेको हात्ति हो । यी सीह, नाग, उसभ, आदि शब्दहरू श्रेष्ठार्थमा प्रयोग भएको भनि बुझ्नुपर्छ ।

आदिच्चो विय बुद्धो = बुद्धादिच्चो (= सूर्य जस्तै बुद्ध)
चन्दो विय मुखं = मुखचन्दो (= चन्द्रमा जस्तै मुख अथवा चन्द्रमा रूपी मुख) पु.
पदुमं विय मुखं = मुखपदुमं (= कमलको फुल जस्तै मुख) न.
पुण्डरीकं विय समणो = समणपुण्डरीको (= सेतो कमलको फुल जस्तै श्रमण) पु.

३४. यस समासमा न–निपात अगाडि रहन आउँदा त्यसको पछाडि व्यञ्जन छ भने अकारदेश र पछाडि स्वर छ भने अन्–आदेश गरिन्छ ।

पछाडि व्यञ्जन रहँदा :–

न + सुरो = असुरो (= असुर पु. देउटा होइन भन्ने अर्थमा आएको हो ।)
न + ब्राह्मणो = अब्राह्मणो (= ब्राह्मण होइन पु.)
न + समणो = अस्समणो (= श्रमण होइन)
न + मनुस्सो = अमनुस्सो (= अमनुष्य पु.)
न + कुसलं = अकुसलं (= अकुशल) न.
न + करोन्तो = अकरोन्तो (= नगरेको) पु.

पछाडि स्वर हुँदा:–
न + अस्सो = अनस्सो (= घोडा होइन) पु.
न + अरियो = अनरियो (= अनार्य; आर्य नभएको) पु.
न + अस्सवो = अनस्सवो (= भनेको कुरा नसुन्ने) पु.
न + इट्ठो = अनिट्ठो (= अनिष्ठ, इच्छा नभएको) पु.

Downloaded from http://dhamma.digital/

३५. यस समासमा कु–निपातको पछाडि स्वर रहँदा कद–भन्ने आदेश गरिन्छ । (कु–निपात गिरेको अर्थात नीच भन्ने अर्थ व्यक्त गरिन्छ ।)

कु + अन्नं = कदन्नं (= सस्तो चामल) न.
कु + असन = कदसनं (= नराम्रो आहार) न.
"कुपुत्तो, कुदिट्ठि" आदि ठाउँमा पछाडि स्वर नभएको हुँदा कदादेश नगरिएको देख्न सकिन्छ ।

३६. अल्पार्थमा (अलिकति भन्ने अर्थमा) आउँदा कु–निपातलाई का–भन्ने आदेश गरिन्छ ।

कु + लवणं = कालवणं (= नुन अलिकति) न.
कु + पुप्फं = कापुप्फं (= फुल अलिकति) न.

३७. पछाडि पुरिस शब्द रहँदा निन्दितार्थमा (निन्दा गर्ने अर्थमा) पनि कहिले काहि कु–निपातलाई का–आदेश गरिन्छ ।

कु + पुरिसो = कापुरिसो (= नीच पुरूष) पु. कुपुरिसो को रूपमा पनि रहन्छ ।

✱✱✱

२. दिगुसमास

३८. संख्या पद अगाडि रहँदा कम्मधारयसमासलाई नै "दिगुसमास" भनिन्छ । यस समासको विशेष लक्षण भनेको समास भएको पद नपुंसकलिङ्ग एकवचनको रूपमा रहन्छ । कहिलेकाहि बहुवचनमा पनि रहन्छ ।

द्वे + अङ्गुलियो = द्वङ्गुलं (= दुइटा औंला)न.
तयो + लोका = तिलोकं (= त्रिलोक) न.
तयो + दण्डा = तिदण्डं (= तीनवटा दण्डी, त्रिशुल) न.
चतस्सो + दिसा = चतुद्दिसं (= चार दिशा) न.
पञ्च + सीलानि = पञ्चसीलं (= पञ्चसील) न.
सत्त + अहानि = सत्ताहं (= एक हप्ता; सात दिन) न.
सतं + योजनानि = सतयोजनं (= सय योजन) न.
"एकपुग्गलो, चतुद्दिसा, तिभवा" आदि दिगुसमास भएपनि नपुंसक एकवचनको रूप हुँदैन भनि बुझिराख्नु पर्छ ।

✱✱✱

Dhamma Digital

अभ्यास–७

नेपाली भाषामा अनुवाद गरि समासपदहरू सिद्ध भएको तरीका देखाउनुहोस् ।

१. बुद्धादिच्चे अनुदिते चन्दसुरिय–सहस्सानि'पि मोक्खमग्गं पाकटं कातुं न सक्कोन्ति ।
२. महापुरिसे महाबोधि–मुपसङ्कमन्ते महापठवी महारवं रवमाना कम्पि ।
३. धम्मासोकमहाराजा सट्ठिसहस्समत्ते समणपतिरूपके नीहरित्वा बुद्धसासनं निम्मलमकासि ।
४. सक्यसीहो अनाथपिण्डिकमहासेट्ठिना कारिते जेतवनमहाविहारे एकूनवीसतिवस्सानि वसि ।
५. सारिपुत्तत्थेरो पिप्फलिगुहायं समापत्तिसुखेन सत्ताहं वीतिनामेसि ।
६. बुद्धघोसाचरियो जम्बुदीपतो सीहलदीपमागन्त्वा अनुराधपुरे महाविहारे वसन्तो तिपिटकपालिया अट्ठकथायो मागधभासाय परिवत्तेसि ।
७. वट्टगामणी–अभयमहारञ्ञो काले बहवो महाथेरा मातुलजनपदे आलोकगुहायं सन्निपतित्वा परियत्ति धम्मं तालपण्णेसु लिखिंसु ।
८. तित्थिया रत्तचन्दनमण्डपं कारापेत्वा तं नीलुप्पल पत्तेहि छादापेत्वा महाजनस्स पाटिहारियं दस्सेस्सामाति तत्थ अट्ठंसु ।
९. महामोग्गल्लानत्थेरो अत्तनो इद्धिबलेन सक्कस्स देवरञ्ञो वेजयन्तपासादं कम्पेसि ।
१०. देवदत्तत्थेरो राजगहनगरे अजातसत्तुकुमारं पसादेत्वा महालाभं उप्पादेसि ।
११. सिद्धत्थकुमारो उरूवेलायं गयापदेसे नेरञ्जरानदीतीरे अस्सत्थरूक्खमूले निसीदित्वा वेसाखपुण्णमिया पच्छिमयामे अभिसम्बोधि पापुणि ।
१२.किसागोतमी नाम खत्तियकञ्ञा नगरं पदक्खिणं करोन्तस्स बोधिसत्तस्स रूपसिरिंदिस्वा एकं गाठमाह ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

अजातसत्तु	= अजातशत्रु पु.	जम्बुदीप	= जम्बुद्वीप पु.
अट्ठकथा	= अर्थकथा इ.	तालपण्ण	= तालपत्र न.
अनुदित	= नभेटेको ३	तिपिटकपालि	= त्रिपिटक पालि
अनेक	= अनेक, धेरै ३	तित्थिय	= अर्को दृष्टि भएको श्रमण
अभिसम्बोधि	= बुद्धत्व इ.	देवराज	= देवताहरूको राजा पु.
अस्सत्थरूक्ख	= पिपल रूख	नीहरित्वा	= बाहिर पठाएर
आलोकगुहा	= गुफाको नाम	पकासेतुं	= प्रकाश गर्न
इद्धिबल	= ऋद्धिबल न.	पच्छिमयाम	= पश्चिम रात्रि पु.
उपसङ्कमन्त	= नजिक गएर	पदक्खिणा	= दर्शन गर्ने; इ.
उरूवेला	= उरूवेला ठाउँको नाम इ.	परिवत्तेति	= अनुवाद गर्छ
कम्पि	= कम्प भयो	परियत्तिधम्म	= परियत्ति (त्रिपिटक) धर्म
छादापेत्वा	= छोपेर	मोक्खमग्ग	= निर्वाण मार्ग पु.
पसादेत्वा	= प्रसन्न गरेर पू.क्रि.	रव	= शब्द; नाद पु.
पाटिहारिय	= प्रातिहार्य; ऋद्धि न.	रवमान	= कराउँदै पु.
पिप्फलिगुहा	= पिप्फलिगुफा (गुफाको नाम)	राजगहनगर	= राजगृहनगर न.
रूपसिरि	= रूपसम्पत्ति इ.	मातुलजनपद	= मातले प्रदेश पु.
बुद्धवचन	= बुद्ध धर्म न.	वीतिनामेति	= समय बिताउछ
मण्डप	= मण्डप पु.	वेजयन्तपासाद	= वैजयन्त नामक प्रासाद पु.
महाजन	= महाजन	वेसाखपुण्णमी	= बैशाखपुर्णिमा इ
महारह	= धेरै मुल्य पर्ने ३	सक्यसीह	= शाक्यसिंह (बुद्ध) पु.
महालाभ	= धेरै लाभ पु.	समापत्तिसुख	= समापत्ति सुख न
मागधभासा	= मगध (पालि) भाषा इ.	समणपतिरूपक	= प्रव्रजित जस्तै

समास प्रयोग गरि पालिभाषामा अनुवाद गर्नुहोला

१. क्षत्रिय ब्राह्मणकन्याहरूले रातो वस्त्र लगाइ रातो कमलको फुल लिएर जेतवनारामविहारमा गएर शाक्यमुनिलाई वन्दना गऱ्यो ।
२. पाँचसयजना महाक्षीणाश्रवहरूले राजगृहनगरको सप्तपर्णिगुफाद्वारमा अजातशत्रु राजाले बनाइ दिएको मण्डपमा सङ्गायन गर्नुभयो ।
३. सिद्धार्थ कुमार आषाढ पुर्णिमाको मध्यम याममा यशोधरा देवी, राहुल कुमार र सबै सम्पत्ति छाडेर प्रव्रज्या हुन गयो ।
४. मेघवण्णाभय महाराजाले रातो श्रीखण्डको करण्डक(चैत्य बट्टा)मा सुनको करण्डक राखेर त्यसमा दन्तधातु स्थापना गरेर महापूजा गरायो ।
५. "मेण्डोन्" भन्ने बर्माका अधिराजाले बुद्धगयाको महोबोधि नजिक महाविहारमा धेरै धन खर्च गरी जीर्णोद्वार गरायो ।
६. बुद्धघोषाचार्यले महाविहारवासी सङ्घपाल महास्थविरबाट सिंहल अर्थकथा सिकेर त्यसलाई पालिभाषामा अनुवाद गराए✹ ।
७. प्रथम पराक्रमबाहु महाराजाले सारा लङ्काद्वीपमा एउटा छाता उठाएर तीनवटा निकाय नै एउटै गरि शासन शुद्ध गरे ।
८. शाक्यसिंहले त्रिलोकको सबै देवताहरू र मानिसहरूलाई धर्म देशना गर्नुभयो ।
९. महाकाश्यप स्थविरले पाँचसयजना भिक्षुहरूसँग कुशीनगरमा जानुभई परिनिर्वाण हुनुभएका भगवान बुद्धको श्रीपादमा सिरले वन्दना गरे ।
१०. मल्लराजाहरूले बुद्धको देहलाई सुवर्णद्रोणीमा राखेर बास आउने तेल राखेर श्रीखण्डको काठको चित्तामा राखेर खोल्यो ।
११. राजगृहसेंठले रातो श्रीखण्डको पात्र बनाउन लगाइ "यदि ऋद्धिवानहरू छ भने✸ आकासबाट गएर लेउ" भनि त्यस (पात्र) लामो बाँसको टुप्पोमा राखिदियो ।
१२. पिण्डोलभारद्वाज स्थविरले आकाशबाट गएर त्यो (पात्र) लियो; तर सर्वज्ञले त्यस पात्र फुटाउन लगायो ।
१३. रातो कपडा, नीलो कपडा, सेतो धागो आदिले सुसज्जित महामण्डप सुधर्मादेवसभा जस्तै प्रज्वलित भएरह्यो ।
१४. उपासक उपासिकाहरू सेतो वस्त्र लगाएर सेतो कमल, रातो कमल, सेतो श्रीखण्ड आदि लिएर गएर रत्नमाली महाचैत्य, महाबोधि र मरिचवट्टि चैत्यमा पूजागर्छन् ।

✹ यो "आरोपेसि" भनि पालि भाषामा अनुवाद गर्दा "भासा" भन्ने शब्दलाई दुतिया विभक्तिमा राख्नु पर्छ । 'परिवत्तेसि' भनि राख्दा त्यस शब्दलाई ततिया विभक्तिमा राख्नु पर्छ ।

✸ सचे–निपात अगाडि प्रयोग गर्दा "भने" अर्थ आउछ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

आषाढपर्णिमा	= आसल्हिपुण्णमी इ.	निधान गरेर	= निदहित्वा ठपेत्वा पु.
बाँस	= वेलु, वेलुयट्ठि पु.	काठको चित्ता	= चित्तक पु.
करण्डु	= करण्डक, सन्दुक पु.	धनखर्च	= धनब्बय, पु. वस्सज्जन
तर्साएर	= तज्जेत्वा पू. क्रि.	धर्मसङ्गायन	= धम्मसङ्गीति इ. ृन
स्थापना गरेर	= निदहित्वा, ठपेत्वा पू.क्रि.	तर	= तथापि नि.
अनुवाद गरायो	= आरोपेसि	सुर्वण द्रोणी (कुलिं)	= सुवण्णदोणि इ.
तीन निकाय	= निकायत्तय न.	मरिचवट्टि चैत्य	= मरिचवट्टिचेतिय न.
प्रव्रज्या हुन	= पब्बजितुं नि.	पोखाएर	= आसिञ्चित्वा पु.
परिनिर्वाण भएका	= परिनिब्बुत	शुद्ध गरायो	= सोधेसि
जीर्णोद्धार गरायो	= ३ पटिसङ्खारापेति	श्रीखण्ड काठ	= चन्दन दारू न.
राखेर	= पक्खिपित्वा पू.क्रि.	सुगन्ध तेल	= गन्ध तेल न.
छुटाउन लगाए	= भिन्दापेसि	बर्माको अधिराजा	= मरम्माधिराज
मध्यम याम	= मज्झिमयाम पु.	महाक्षीणाश्रव	= महाखीणासक पु.पु.

३. तप्पुरिस समास

३७. दुतियादेखि सत्तमीसम्म उल्लेख भएको विभक्ति युक्त पदको पछाडि रहेका पदहरूसँग समास गर्नुलाई "तप्पुरिस समास" भनिन्छ ।

कम्मधार–दिगु–समासहरू प्रथमा विभक्ति युक्त पदहरू बिचमा मात्र समास हुन्छ । अगाडिको पद प्रथमा विभक्ति रूप हुँदा तप्पुरिस समास हुँदैन । तर पछाडिको पदमा भने प्रथमा विभक्ति रूप हुन्छ । (समास भइसकेपछि जतिपनि तप्पुरिस समास पद भएको पदहरू नाम पद जस्तै सम्झेर सबै विभक्तिमा रूप चलाउन सकिन्छ भनि बुझ्नुपर्छ ।)

३८. दुतिया विभक्तिले युक्त पद अगाडि रहेर समास हुन्छ भने त्यस समासलाई दुतिया तप्पुरिस समास भनि भनिन्छ । ततिया आदि विभक्तिले युक्त पद अगाडि रहेर समास हुँदा ततिया तप्पुरिस समास भनि क्रमैसित सत्तमी तप्पुरिससमास सम्म त्यसरी नै हुन्छ भनि बुझ्नुपर्छ ।

(१) दुतिया तत्पुरिस

सरणं + गतो = सरणगतो (= शरण गएको व्यक्ति) पु.
गामं + गतो = गामगतो (= गाउँमा गएको व्यक्ति) पु.
सुखं + पत्तो = सुखप्पत्तो (= सुखी भएको) पु.
रथं + आरूल्हो = रथारूल्हो (= रथ चढ्ने) पु.
सोतं + आपन्नो = सोतापन्नो (= श्रोतापन्न भएको) पु. (निर्वाणमा पुर्याउने दुङ्गामा पुगेको व्यक्ति भन्ने अर्थ)
पमाणं + अतिक्कन्तो = पमाणातिक्कन्तो (= प्रमाण भन्दा धेरै भएको) पु.

(२) ततिया तप्पुरिस

बुद्धेन + देसितो = बुद्धदेसितो (= बुद्धले देशना गर्नुभएको धर्म) पु.
अग्गिना + दड्ढो = अग्गिदड्ढो (= आगोले पोलेको) पु.
सप्पेन + दट्ठो = सप्पदट्ठो (= सर्पले टोकेको) पु.
रञ्ञा + हतो = राजहतो (= राजाले हनन गरेको) पु.

करणार्थमा ततिया तप्पुरिस
असिना + कलहो = असिकलहो (= तरवारद्वारा गरिने युद्ध) पु.
वाचाय + निपुणो = वाचानिपुणो (= वचनद्वारा सक्षमभएको) पु.

(३) चतुत्थी तप्पुरिस

चीवरस्स + दुस्सं = चीवरदुस्सं (= चीवरलाई वस्त्र वा चीवरवस्त्र) न.
यागुया + तण्डुलं = यागुतण्डुलं (= यागुलाई चामल) पु.

Downloaded from http://dhamma.digital/

सङ्घस्स + भत्तं = सङ्घभत्तं (= सङ्घलाई भोजन; सङ्घभोजन) न.
बुद्धस्स + देय्यं = बुद्धदेय्यं (= बुद्धलाई दिनुपर्ने वस्तु) न.
पासादाय + दब्बं = पासाददब्बं (= प्रासादलाई काठ) न.

(४) पञ्चमी तप्पुरिस

रूक्खा + पतितो = रूक्खपतितो (= रूखबाट खसेको) पु.
राजतो + भयं = राजभयं (= राजाबाट आउने भय; राजभय) न.
बन्धना + मुत्तो = बन्धनमुत्तो (= बन्धनबाट मुक्तभएको) पु.
अग्गितो + भयं = अग्गिभयं (= आगोबाट भय) न.
पापतो + भीतो = पापभीतो (= पापबाट भय) पु.
दुच्चरिततो + विरति = दुच्चरितविरति (= दुश्चरित्रबाट अलग भएको) इ.

(५) छट्ठी तप्पुरिस

जिनस्स + वचनं = जिनवचनं (= बुद्धवचन) न.
रञ्ञो + पुत्तो = राजपुत्तो (= राजाको छोरा, राजपुत्र) पु.
धञ्ञानं + रासि = धञ्ञरासि (= धानको रास)
हत्थिनो + पदं = हत्थिपदं (= हात्तिको खुट्टा) न.
पुप्फस्स + गन्धो = पुप्फगन्धो (= फुलको सुगन्ध) पु.
बुद्धस्स + सावको = बुद्धसावको (= बुद्धश्रावक) पु.

(६) सप्तमी तप्पुरिस

अरञ्ञो + वासो = अरञ्ञवासो (= जङ्गलमा बस्ने) पु.
गामे + सूकरो = गामसूकरो (= गाउँमा सुंगुर) पु.
कूपे + मण्डुको = कूपमण्डुको (= इनारमा भ्याग्गुता) पु.
वने + पुप्फं = वनपुप्फं (= जङ्गलमा फुल; जङ्गली फुल) न.
समुद्दे + कच्छपो = समुद्दकच्छपो (= समुद्रमा बस्ने कछुवा) पु.
धम्मे + रतो = धम्मरतो (= धर्ममा रमाउने) पु.
अन्ते + वासिको = अन्तेवासिको (= अन्तेवासिक) पु.
मनसि + कारो = मनसिकारो (= स्मरण गर्ने; मनमा राख्ने) पु.
पङ्के + रूहं = पङ्केरूहं (= कमलको फुल, हिलोमा फुलेको) न.
पुब्बे + निवासो = पुब्बेनिवासो (= पहिला बसेको) पु.

४. द्वन्दसमास

३९. कम्मधार समासमा जस्तै विशेषण–विशेष्य भाव नभएको, तप्पुरिसमा जस्तै द्वितीयादी पूर्वपद नभएको र अलग अलगै अर्थ प्रकाश गर्ने शब्दहरू समास गर्नुलाई द्वन्दसमास भनिन्छ ।

"देवा च मनुस्सा च - देवमनुस्सा" इत्यादि प्रकारले 'च' शब्दसँग सम्बन्ध राख्ने शब्दहरू द्वन्दसमास हुन्छ भनि बुझ्नुपर्छ । 'च' शब्दलाई नेपाली भाषामा 'र' शब्द भनिन्छ ।

'च' शब्दसँग सम्बन्ध भएको शब्द दुइटा अथवा त्यो भन्दा बढि शब्दहरू द्वन्दसमासमा एउटा पद हुने गरि समास गरिन्छ । दुइटा पद भन्दा बढि भएको पदहरूलाई समास गर्ने क्षमता अरू समासमा देख्न सकिंदैन ।

४०. द्वन्दसमास–समाहार द्वन्द, इतरीतरयोगद्वन्द भनि दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । समाहारद्वन्दमा समासपद नपुंसक एकवचनको रूपमा रहन्छ ; (१० वटा पद समास गरेपनि एकवचनको रूपमा नै रहन्छ भनि बुझ्नुपर्छ । इतरीतरद्वन्दमा समास भएको पदहरूमा अन्तर्गत भएको लिङ्ग बहुवचन रूपमा राखिन्छ ।

४१. कम्मधारयमा 'सेतहत्थि' भन्न पदमा 'हत्थि' भन्ने पछाडिको पद प्रधान हुन्छ । 'सेत = सेतो' भन्ने प्रधान हुँदैन । तप्पुरिसमा 'गामगतो' भन्ने पदमा 'गतो = गयो' भन्ने प्रधान हुन्छ । यसरी समास दुइटामा पछाडिको पद प्रधान हुन्छ, तर द्वन्दमा एउटा मात्र पद प्रधान हुँदैन भनि बुझिराख्नुपर्छ । त्यसरी दुइटा पदमा समान क्षमता हुँदा अगाडि राख्नुपर्ने पद कुन कुन हो भनि निश्चय गर्न असजिलो हुने हुँदा कम अक्षर भएको पद अगाडि प्रयोग गर्नुपर्छ । श्रेष्ठत्व देखाउने पद अगाडि प्रयोग गरिन्छ । आदि नियमहरू पूर्वाचार्यहरूले देखाइराख्नु भएको छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

(A) समाहारद्वन्द

नामञ्च रूपञ्च = नामरूपं (= नाम र रूप नामरूप) न.
चक्खुं च सोतञ्च = चक्खुसोतं (= आँखा र कान) न.
गीतञ्च वादितञ्च = गीतवादितं (= गीत गाउनु र बाजा बजाउनु) न.
छवि च मंसञ्च लोहितञ्च = छविमंसलोहितं (= छाला–मासु–रगत) न.
हत्थिनो च अस्सा च रथा च पत्तिका च = हत्थस्सरथपत्तिकं (= हात्ती–घोडा–रथ–पैदलसेना) न.
हत्थि च गावो च अस्सा च वलवा च = हत्थिगवास्सवलवं (= हात्ती–गाई–घोडा–घोडी) न.

(B) इतरेतरयोगद्वन्द

चन्दो च सुरियो च = चन्दसुरिया (= चन्द्रसूर्य) पु.
सारिपुत्तो च मोग्गल्लानो च = सारिपुत्तमोग्गल्लाना (= सारिपुत्र मौद्गल्यायन स्थविरहरू) पु.
समणा च ब्राह्मणा च = समणब्राह्मणा (= श्रमण–ब्राह्मणहरू) पु.
देवा च मनुस्सा च = देवमनुस्सा (= देव–मनुष्यहरू) पु.
माता च पिता च = मातापितरो (= आमा–बुवाहरू) पु.
सुरा च असुरा च नरा च उरगा च नगा च यक्खा च = सुरा'सुरनरो'रगनागयक्खा (= देव–असुर–मनुष्य–नाग–हात्ती–यक्षहरू) पु.

अभ्यास – ८

नेपाली भाषामा अनुवाद गरि समासपद सिद्ध भएको आकार देखाउनुहोस् ।

१. "उत्तमङ्गरूहा मह्यं, इमे जाता वयोहरा ।
पातुभूता देवतूता, पब्बज्जासमयो मम ॥" (मखादेव जातक)

२. "महासत्तो पन आगच्छन्तो कहापणसहस्सेन
सद्धिं एकं साटकं तम्बूलपसिब्बके ठपेत्वा आगतो ।" (महोसध जातक)

३. पण्डितो उप्पादितधनं च आहतधनं च सब्बं तस्सा मातापितुन्नं दत्वा ते समस्सासेत्वा तमादाय नगरमेव अगमासि ।
४. "जरसक्को अम्हे मत्ते कत्वा महासमुद्दपिट्ठे खिपित्वा अम्हाकं देवनगरं गण्हि; मयं तेन सद्धिं युज्झित्वा अम्हाकं देवनगरमेव गण्हिस्साम ।" (कुलावक जातक)
५. "तस्स गमनमग्गे सिम्बलीवनं तालवनं विय छिज्जित्वा समुद्दपिट्ठे पतति; सुपण्णपोतका समुद्दपिट्ठे परिवत्तन्ता महारवं रविंसु ।" (जातक निदान)
६. "महामायादेवी .....गन्धोदकेन नहायित्वा चत्तारि सतसहस्सानि विस्सज्जेत्वा महादानं दत्वा .....अलङ्कतपटियत्त सिरिगब्भं पविसित्वा सिरिसयने विपन्ना.....इमं सुपिनं अद्दस ।" (जातक निदान)
७. "राजा ....कपिलवत्थुतो याव देवदहनगरमग्गं समं कारापेत्वा....देविं सोवण्णसिविकाय निसीदापेत्वा महन्तेन परिवारेन पेसेसि ।" (तेही)
८. "द्विन्नं पन नगरानं अन्तरे उभयनगरवासीनम्पि लुम्बिनीवनं नामं मङ्गलसालवनं अत्थि ।" (तेही)
९. "सकलं लुम्बिनीवनं चित्तलतावनसदिसं महानुभावस्स रञ्ञो सुसज्जित–आपानमण्डलं विय अहोसि ।"
१०. "बोधिसत्तो पन धम्मासनतो ओतरन्तो धम्मकथिको विय .....द्वे हत्थे द्वे पादे च पसारेत्वा .....कासिकवत्थे निक्खित्त–मणिरतनं विय जोतन्तो मातुकुच्छितो निक्खमि ।" (तेही)
११. "अथेकदिवसं बोधिसत्तो उय्यानभूमिं गन्तुकामो सारथिं आमन्तेत्वा 'रथं योजेही'ति आह ।"
१२. "सो 'साधू' ति पटिसुणित्वा महारहं उत्तमरथं सब्बालङ्कारेन अलङ्करित्वा ..... चत्तारो मङ्गलसिन्धवे योजेत्वा बोधिसत्तस्स पटिवेदेसि ।" (तेही)

नयाँ शब्दहरू

आगच्छन्त = आएको ३
आपानमण्डल = जाँड रक्सी पिउने उत्सवको लागि बनाएको मण्डप न.
उय्यानभूमि = उद्यान भूमि इ.
आमन्तेत्वा = बोलाएर पू.क्रि.
उत्तमङ्गरूह = कपाल पु.
उप्पादित = उत्पन्न भएको, बनाएको ३
सिरिसयन = राजकीय खात न.
ओतरन्त = झरेको व्यक्ति ३

Downloaded from http://dhamma.digital/

कहापण = असर्फि पु.
कासिकवत्थ = कासिदेशको वस्त्र न.
खिपित्वा = राखेर, फ्यालेर पू.क्रि.
गन्धोदक = सुगन्ध पानीको घैंटो न.
गमनमग्ग = जाने बाटो पु.
चित्तलतावन = देवलोकको एउटा उद्यानको नाम न.
जरसक्क = बुढो इन्द्र पु.
जात = जन्म भएको ३
जोतन्त = तेज भएको ३
तम्बूल = पान न.
तालवन = तालरूखको वन
देवदूत = देवताहरूको दूत पु.
धम्मासन = धर्मासन न.
धम्मकथिक = कथा भन्ने व्यक्ति, धर्मकथिक पु.
नगरवासी = नगरवासी पु.
निक्खित्त = राखिराखेको ३
निपन्न = पल्टीने ३
पटियत्त = मिलाइ राखेको, ३
पटिवेदेति = खबर दिन्छ
साटक = वस्त्र पु. न.
सिरिगब्भ = राजकीय कोठा पु.
सुपिन = स्वप्न
पब्बज्जासमय = प्रव्रज्या हुने समय.पु.
परिवत्तन्त = गुल्टेर ३
पसारेत्वा = खोलेर पू.क्रि.
पसिब्बक = खल्टी पु.
पातुभूत = उत्पन्न भएको ३
पोतक = चराको बच्चा पु.
मङ्गल = शुभ, मङ्गल, राजकीय ३
मणिरतन = माणिक रतन
मत्त = मातेको, मस्त भएको ३
महानुभाव = धेरै आनुभाव भएको ३
मातुकुच्छि = आमाको गर्भ पु. ई.
युज्झित्वा = युद्ध गरेर पू.क्रि.
रवि = करायो
वयोहर = आयु सकाइदिने
विस्सजेत्वा = खर्च गरेर पू.क्रि.
सकल = सबै ३
सदिस = समान भएको ३
समस्सासेत्वा = आश्वासन दिएर
समुद्दपिट्ठ = समुद्र दायाँ बायाँ न.
सिम्बली = सिम्बिली रूख पु.
सुपण्ण = गरूडको बच्चाहरू,
सुसज्जित = राम्रो सँग सजाएको

समासयुक्त गरी पालि भाषामा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सुमेध पण्डितले अमृतदाता दीपङ्कर महामुनिको अगाडी बुद्धत्वको निम्ति प्रार्थना गऱ्यो ।
२. बुद्धको शरणमा गएका देव–मनुष्य–असुर–नागहरूलाई धेरै सुख प्राप्त भयो ।
३. सर्वालङ्कारले सजिएको राजा अलङ्कार गरिएको मङ्गल हात्ती चढेर देवनगर जस्तै सजाएको शहरमा विचरण गर्नुभयो ।
४. इनारको भ्यागुताले आफु बस्ने इनारलाई नै महासार सम्झिरहन्छ त्यस्तै अल्पश्रुतले पनि आफु महापण्डित भनि सोच्छ ।
५. धर्माशोकको छोरा महेन्द्र कुमारले मौद्गलिपुत्र तिष्य महास्थविरकाहाँ प्रव्रज्या भएर त्रिपिटक सिक्नुभयो ।
६. गाउँमा गएको पुरूषले धानको पोका ल्याएर नगरवासी व्यापारीहरू दस जनालाई बेच्यो ।
७. आगो बलेको बेलामा जङ्गलमा सिंह–बाघ–चितुवा-सुंगुर–मृग–चराहरू बास गर्दैनन् ।
८. बन्धनबाट मुक्त भएका गाई–गोरू र बाखा–भेंडाहरू रूखको पात घाँस आदि खांदै खेल्दै घुमिरहे ।
९. बुद्धले देशना गर्नुभएको निर्वाण धर्म सुनेर स्त्री–पुरूषहरूले चीवरवस्त्र ल्याएर भिक्षु–भिक्षुणी–श्रामणेर–श्रामणेरीहरूलाई दान दिए ।
१०. लङ्काको ग्राम–निगम–शहरमा ताडको रूख नरिवलको रूख –कटहरको बोट– लौका छ ।
११. रूखबाट खसेको बाँदरलाई गाउँमा बस्ने कुकुरहरूले समाते ।
१२. चन्द्र–सूर्य–ताराहरूले आकाशमा घुम्दै सारा संसारलाई प्रज्वलित गरिरहेको छ ।
१३. सर्पले टोकेको सबै बालकहरू –बुढाहरू–गरीबहरू–धनिहरू ठुलो दुःखमा परेकाछन् ।
१४. क्षत्रीय–ब्राह्मण–वैश्य–शुद्रहरू बुद्धशासनमा प्रव्रज्या भएर महासमुद्रमा पुगेको विभिन्न नदीहरूको पानी जस्तै समानतामा पुग्छन् ।

प्रश्नः–

१. “रूक्खं + आरूल्हो, बुद्धेन + भासितो, रत्तं + वत्थं, सेतो + गोणो, चोरतो + भयं, तिस्सो + रत्तियो, चत्तारि + सच्चानि, नरो च नारी च, नच्चं च गीतं च वादितं च” भन्ने ठाउँमा कसरी समास गर्ने ? सबैको समास नाम देखाउनुहोस् ।

२. गेहगतो, मुखनासिकं, पत्तचीवरं, खत्तियब्राह्मणा, महामोहो, दससीलं, छलायतनं, अलाभो, कालवणं, मज्झिमपुरिसो, पुराणविहारो, गुत्तिलाचरियो, महोसधपण्डितो भन्ने समासपद कुन कुन समासपदमा अन्तर्गत छ ? पद अलग गरि समास गर्ने आकार पनि देखाउन आवश्यक छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

अल्पश्रुत = अप्पस्सुत ३
अलंकार गरिएको = अलङ्कत, मण्डित
गरीब = दुक्खित, दलिद्द
चितुवा = दीपि पु.
प्रज्वलित गरिरहेको छ = मण्डेति, अलङ्करोति
बाघ = व्यग्घ पु.
पुग्छ = पापुणाति
दुःखी = दुक्खित, दलिद्द
निगम = निगम पु.
निर्वाणलाई दिने= अमतन्दद
निम्ति = अत्थाय
तारा = तारा, तारका इ.
प्रार्थना गऱ्यो= पत्थयि
भेंडा = मेण्ड पु.
बुद्धत्व = बुद्धत्त न.
भिक्षुणी = भिक्खुनी न.
मङ्गल हात्ति = मङ्गलहत्थि पु.
राँगो = (मीमा) महिस पु.
लौका जस्तै फल = लबुज पु.
विचार गर्छ = सल्लक्खेति
शुद्र = सुद्द
समानत्व = समानत्त न.
सर्वालङ्कार = सब्बालङ्कार न.
सजिएको = पटिमण्डित ३

✱✱✱

५. बहुब्बीहि–समास

४२. समास भइसकेपछि त्यस पदको अर्थ नभइकन अर्कै अर्थ प्रकाश गरिने समासलाई "बहुब्बीहि" भनिन्छ ।

"छिन्नहत्थ" भन्ने पदमा "छिन्न, हत्थ" भनि दुइटा पद छ । "काटेको, हात" भन्ने अर्थ ती पदहरूबाट व्यक्त गर्छ । तर बहुब्बीहि विधि अनुसार समास भइसकेपछि ती पदहरूले व्यक्त गर्ने छुटै छुटै अर्थ पनि प्रमुख रूपमा प्रकाश हुँदैन । "काटिएको हात भएको मानिस" भनि त्यस समास पदले अर्थ व्यक्त गरिन्छ । त्यसैले बहुब्बीहि समास हुँदा एक एक पद मात्र प्रमुख नभई अर्कै अर्थ प्रधान हुन्छ भनि बुझिराख्नुपर्छ ।

आगता समणा यं, सो = आगतसमणो (विहारो)
(जुन ठाउँमा आएका श्रमणहरू हुन्छन्, त्यस ठाउँलाई आगतसमण नाम गरिन्छ; अर्थात् विहार भनिन्छ ।)

आरूल्हा वाणिजा यं सा = आरूल्हवाणिजा (नावा)
(जसमा व्यापारीहरू चढेका हुन्छन्, त्यसलाई आरूल्हवाणिजा भनिन्छ अर्थात् दुङ्गा हो ।)

आरूल्हो वानरो यं, सो = आरूल्हवानरो । (रूक्खो)
(= बाँदर जहाँ चढ्छ, त्यो आरूल्हवानर हो अथवा रूख हो ।)

यी पद तीनवटै कर्मार्थमा सिद्ध हुन्छ । आउन कर्म भएको विहार; चढ्न कर्म भएको जहाज (दुङ्गा) र रूख । यो कुराहरू समास पदबाट प्रकाश भएकोले कर्मार्थ हुन्छ भनि बुझिराख्नुपर्छ । (यहाँ) 'आएका–चढेका–व्यापारीहरू–बाँदर' भन्ने अर्थ समास भइसकेपछि एउटा मात्र प्रमुख नभइ अर्कै नै अर्थ प्रकाश हुन्छ भन्ने कुरा सम्झिराख्नुपर्छ ।

विजिता मारा येन, सो = विजितमारो (भगवा)
(= जसले मारलाई हरायो, त्यो विजितमार हो । भगवान बुद्ध हो)

दिट्ठो धम्मो येन, सो = दिट्ठधम्मो । (अरियसावको)
(= जसले धर्मलाई देख्छ, त्यो दिट्ठधम्म हो । आर्यश्रावक हो)

जितानि इन्द्रियानि येन, सो = जितिन्द्रियो (समणो)
(= जसले इन्द्रियलाई जित्यो, त्यो जितिन्द्रिय हो । श्रमण हो)यो पद तृतीय विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

दिन्नो सुङ्को यस्स, सो = दिन्नसुङ्को । (राजा)
(= जसलाई कर दिन्छ, त्यो दिन्नसुङ्क हो । (राजा हो)

उपनीतं भोजनं यस्स, सो = उपनीतभोजनो ।
(= जसलाई भोजन ल्याएको हो, त्यो उपनीतभोजन हो ।) यी पदहरू चतुर्थी अर्थमा रहन्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

अपेतं विञ्ञाणं यस्मा, सो = अपेतविञ्ञाणो । (मतकायो)
(= जसबाट विज्ञान अलग भयो, त्यो अपेतविञ्ञाण हो । मृत शरीर हो)

निग्गता जना यस्मा, सो = निग्गतजनो । (गामो)
(= जहाँबाट मानिसहरू निस्किन्छ, त्यो निग्गतजन हो । गाउँ हो)

निग्गतो अयो यस्मा, सो = निरयो
(= जुन ठाउँबाट सुख निस्किन्छ, त्यो निरय हो । नरक हो) यी पदहरू पञ्चमी अर्थमा रहन्छ ।

छिन्ना पादा यस्स, सो = छिन्नपादो (पुरिसो)
(= जस्को खुट्टा काटिएको छ, त्यो छिन्नपाद हो । दण्ड भोगेको पुरूष हो)

खीणा आसवा यस्स, सो = खीणासवो (अरहा)
(= जसको आश्रव क्षीण भयो, त्यो खीणासव हो । अरहन्त हो ।)

दुट्ठं सीलं यस्स सो, = दुस्सीलो (पुग्गलो)
(= जसको शील दूषित भयो, त्यो दुस्सील हो । शील नभएको व्यक्ति हो ।)

सुन्दरो गन्धो यस्स, तं = सुगन्धं (चन्दनादि)
(= जसको बास राम्रो छ, त्यो सुगन्ध हो । श्रीखण्डादि वस्तु हो ।) यी पदहरू षष्ठी विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

आकिण्णा मनुस्सा यस्सं, सा = आकिण्णमनुस्सा । (राजधानी)
(= जहाँ जम्माभएका मानिसहरू छन्, त्यो आकिण्णमनुस्सा हो । राजधानी हो ।)

बहवो तापसा यस्मिं, सो = बहुतापसो (अस्समो)
(= जहाँ धेरै ऋषिहरू छन्, त्यो बहुतापस हो । आश्रम हो ।)

सम्पन्नानि सस्सानि यस्मिं, सो = सम्पन्नसस्सो । (जनपदो)
(= जहाँ समृद्ध धान छ, त्यो सम्पन्नसस्स हो । (जनपद हो ।) यी पदहरू सप्तमी विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

४३. यस समासमा कुनै कुनै अवस्थामा अगाडिको "सह"–शब्दको सट्टा सकारादेश हुन्छ; समास भइसकेपछि पछाडि क–कार आगम हुन्छ ।

सह हेतुना यो वत्तते, सो = सहेतुको, सहेतु ।
(= जुन हेतु सहित हो, त्यो सहेतुक अथवा सहेतु भनिन्छ । हेतु सहितको चित्तादि हो ।)

सह परिवारेन यो वत्तते, सो = सपरिवारो ।
(= जो परिवार सहित हो, त्यो सपरिवार हो । परिवार भएको राजपुत्रादि हो ।)
यी पदहरू प्रथमा विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

६. अव्ययीभावसमास

अव्यय अथवा उपसर्ग–निपातपदहरू अगाडि रहेर पछाडिको पदहरूसँग समास गर्नुलाई अव्ययीभावसमास भनिन्छ । समास हुन अगाडि उपसर्ग–निपातपदहरू पछाडि रहेपनि समास हुँदा अगाडि रहन जान्छ । यो समासमा अगाडिको उपसर्ग–निपातको अर्थ प्रधान हुन्छ । अव्ययीभावसमासपदहरू नपुंसकलिङ्गको रूपमा रहन्छ । अकारान्त भएको अव्ययीभावसमास शब्दसँग पछाडि रहेको सबै विभक्तिको सत्तामा "अं" आदेश गरिन्छ; इकारान्तादि शब्दहरूमा पछाडि रहेको सबै विभक्ति लोप हुन्छ ।

नगरस्स + उप = उपनगरं (= नगरको नजिक अथवा उपनगर)
दराथानं + नि = निद्दरथं (= डाह नभएको) न.
रथस्स + अनु = अनुरथं (= रथको पछाडि, रथको पछि पछि) न.
अद्धमासं + अनु = अन्वद्धमासं (= आधि महिनाको एकचोटी, १५ दिनमा एकपटक) न.

Downloaded from http://dhamma.digital/

पब्बतस्स + तिरो = तिरोपब्बतं (= पर्वतको पछाडि) न.[139]
नगरस्स + अन्तो = अन्तोनगरं (= शहर भित्र) न.
पासादस्स + उपरि = उपरिपासादं (= प्रासादको माथि) न.
मञ्चस्स + हेट्ठा = हेट्ठामञ्चं (= खात मुनि) न.
भत्तस्स + पच्छा = पच्छाभत्तं (= खाइसकेपछि, सन्ध्या समय) न.
गङ्गाय + उप = उपगङ्गं (= नदी नजिकको प्रदेश) न.
वुद्धानं + (पटिपाटि) यथा = यथावुद्धं (= जेष्ठ अनुसार) न.
कमो + यथा = यथाकम्मं (= क्रमैसित) न.
जीवस्स (परिच्छदो) याव = यावजीवं (= जीवनको परिच्छेद जति हो त्यसलाई यावजीवं भनिन्छ 'जीवितान्त सम्म' भन्ने अर्थ हो ।)
नगरतो + बहि = बहिनगरं (= शहर बाहिर अथवा बाहिरी शहर) न.
सत्ति + यथा = यथासत्ति (= शक्ति अनुसार, शक्ति ननाघेको) न.
बातस्स + पटि = पटिवातं (= हावाको विरूद्ध, माथिको हावा) न.
अत्थो + याव = यावदत्थं (= जति छ) न.
कुड्डस्स + तिरो = तिरोकुड्डं (= भित्ताको उतापत्ति) न.
वातस्स + अनु = अनुवातं (= अनुवात, हावाको धार) न.
भत्तस्स + पुरे = पुरेभत्तं (= भात खान अगाडि, बिहानको समय) न.
पुब्बस्स + अनु = अनुपुब्बं (= क्रमैसित) न.
वस्सस्स + अन्तो = अन्तोवस्सं (= वर्षाकाल भित्र) न.
(यसमा 'यथासत्ति' भन्ने पदमा इकारान्त भएकोले विभक्तिमा अं आदेश नगरिकन लोप गरिएको भनि बुझ्नुपर्छ ।)

अभ्यास–९

नेपाली भाषामा अनुवाद गरि समासपद देखाउनुहोस् ।

१. "तस्मिं समये सत्था अनुपुब्बेना'गन्त्वा अनाथपिण्डिकेन महासेट्ठिना कारिते जेतवन महाविहारे विहरति महाजनं सग्गमग्गे च मोक्खमग्गे च पतिट्ठापयमानो ।" (धम्मपदट्ठकथा)
२. "तदा सावत्थियं सत्तमनुस्सकोटियो वसन्ति, तेसु अरियसावकानं द्वे येव किच्चानि अहेसुं । पुरेभत्तं दानं देन्ति, पच्छाभत्तं गन्धमालादिहत्था वत्थभेसज्जपानकादिं गाहापेत्वा धम्मसवणत्थाय गच्छन्ति ।" (तेहि)
३. "सुरनरमहितो सत्था सहस्सभिक्खुपरिवारो आकिण्णमनुस्सं राजागहं पाविसि ।
४. आरूल्हवाणिजा महानावा निरूपद्दवेन महासमुद्दं तरित्वा सत्ताहेन लङ्कादीपं सम्पापुणि ।
५. सपरिवारो राजा अन्वद्धमास'मन्तेपुरे निक्खमित्वा नाना तरूसण्डमण्डितं दिजगणकूजितं उय्यानं गच्छति ।
६. "सीलगन्ध समो गन्धो कुतो नाम भविस्सति,
यो समं अनुवाते च पटिवाते च वायति ?" (विसुद्धिमग्ग)
७. बहवो ब्राह्मणा बहिनगरतो अन्तोनगरं पविसित्वा यावदत्थम्भुञ्जित्वा सकसकगेहानि अगमंसु ।
८. दुस्सीलं यावजीवमकुसलानि कत्वा परम्मरणा निरये उपज्जित्वा अतिकटुक दुक्खं विन्दन्ति ।
९. छलभिञ्ञाप्पत्ता पञ्चसतखीणासवा अन्तोवस्सं राजगहसमीपे वसन्ता धम्मविनयसङ्गीतिं अकंसु ।
१०. सम्बुद्धपरिनिब्बानतो वस्ससतच्चयेन वेसालिवासिनो वज्जिपुत्तका भिक्खू सासने अब्बुदं उप्पादेसुं ।

नयाँ शब्दहरू

अतिकटुक = अति दरलाग्दो ३
दीजगणकूजित = चराहरूको बथान
धम्मसवण = धर्मश्रवण न.
वायति = (हावा) चलिरहन्छ
विन्दति = भोग गर्छ
सग्गमग्ग = स्वर्गको बाटो पु.
अब्बुद = अर्बुद, भेद, झगडा पु.
अरियसावक = आर्यश्रावक पु.
किच्च = काम, क्रिया न.
गाहापेत्वा = समाउन लगाएर, समातेर पू.क्रि.
छलभिञ्ञाप्पत्त = छ अभिज्ञा प्राप्त ३
तरूसण्ड = रूखको समूह पु.
पतिट्ठापयमान = प्रतिष्ठापन गरेर ३
निरूपद्दव = उपद्रव नभएको ३
वज्जिपुत्तक = वज्जिहरूको छोराहरू ३
सम = सम्मभएको, बराबर ३
समय = समय, धर्म पु.
सीलगन्ध = शीलरूपी सुगन्ध ३
अनुपुब्बेन = क्रमैसित क्रि. वि.
परं = पछि क्रि.वि.
परिनिब्बानं = परिनिर्वाण न
परिवुत = वरिपरिबाट ३
पानकादि = पिउने चीज आदि पु.
मण्डित = सजाइराखेको ३
महित = पूजा गरिराखेको ३
सत्तमनुस्सकोटियो = सात करोड

Downloaded from http://dhamma.digital/

पालि भाषामा अनुवाद गरि योग्य ठाउँमा समास गर्नुहोस् ।

१. परिवार सहित देवानप्पियतिस्स राजाले महामहेन्द्र स्थविरबाट धर्म सुनेर बुद्धश्रावक भयो ।
२. सँधै भोजन अगाडि पाँचसयजना भन्तेहरू अनाथपिण्डिकको घरमा जानुहुन्छ ।
३. राजा परिवारसहित उद्यानबाट बाहिर गएर शहरभित्र पसेर कथा सुन्न गयो ।
४. व्यापारीहरू चढेको जहाज समुद्र तरेर तीन महिनामा चीन देशमा पुग्यो ।
५. क्रमैसित आउनुभएका शास्ता राजगृहनगरको वेलुवनाराममा जानुभई क्षत्री–ब्राह्मणादिहरूलाई धर्मदेशना गर्नुभयो ।
६. बिम्बिसार महाराजा त्यो धर्म सुनेर एकलाख र दुइ हजार मानिसहरूसँगै श्रोतापन्न भयो ।
७. आर्यश्रावकहरूले भोजन अगाडि दान दिएर भोजन पछि कथा सुन्नुहुन्छ ।
८. महेन्द्र महास्थविरले जीवन रहेसम्म समृद्ध खेत बालि भएको हुलकूल जनसमूह भएको लङ्कादीपमा बास गर्नुभयो ।
९. भगवान बुद्ध देवलोकमा जानुभई वर्षावास तीन महिनासम्म (त्यहीं) बस्नुभई देवताहरूलाई धर्मदेशना गर्नुभयो ।
१०. फूलको गन्ध हावा चलेको ठाउँमा छोडेर हावाको विरूद्ध कहिले पनि जाँदैन ।

नयाँ शब्दहरू

श्रोतापन्न = सोतापन्न ३ देवलोक = देवलोक पु.
चीन देश = चीनरट्ठ न. फुलको गन्ध = पुष्पगन्ध पु.

७. मिश्रकसमासपद

४७. यहाँ उल्लेखित समासहरू मिश्रक (मिसिएको) भएर पनि समासपद बनिन्छ । ७–नवौं अभ्यासको पहिलो वाक्यमा "चन्दसुरियसहस्सानि" भन्ने पद मिश्रकसमासपद हो । त्यसमा "चन्दो च सुरियो च = चन्दसुरियो" भनि पहिला द्वन्दसमास हुन्छ । त्यसपछि "चन्दसुरियानं सहस्सानि = चन्दसुरियसहस्सानि" भनि तप्पुरिससमास हुन्छ ।

(२) त्यसै अभ्यासमा नै तेस्रो वाक्यमा सट्ठिसहस्समत्ते भन्ने पद पनि मिश्रकसमासपद हो । त्यसमा "सहस्सानं सट्ठि = सट्ठिसहस्सं" भनि पहिला तप्पुरिससमास हुन्छ । त्यसपछि "सट्ठिसहस्सं मत्ता येसं ते = सट्ठिसहिस्समत्ता" भनि बहुब्बीहिसमास हुन्छ । जसको संख्या साट्ठि हजार प्रमाण छ, तिनीहरू "सट्ठिसहस्समत्ता" भयो । (श्रमणजस्तै श्रमणहरू) (मत्ता = प्रमाण)

(३) त्यसैमा आठौं वाक्यमा रत्तचन्दनमण्डपं भन्ने पदमा "रत्तं च तं चन्दनं चाति = रत्तचन्दनं" भनि पहिला कम्मधारयसमास हुन्छ । त्यसपछि "रत्तचन्दनस्स मण्डपो = रत्तचन्दनमण्डपो" भनि तप्पुरिससमास हुन्छ । (= रातो श्रीखण्डले बनाएको मण्डप हो ।) एघारौं वाक्यमा अस्सत्थरूक्खमूले भन्ने पद पनि यस्तै पद हो ।

(४) ९औं अभ्यासको दोस्रो वाक्यमा गन्धमालादिहत्था भन्ने पदमा पहिला "गन्धो च माला च = गन्धमाला" भनि द्वन्दसमास हुन्छ; यसपछि "गन्धमाला आदि येसं, ते = गन्धमालादयो" (= जुन वस्तुमा सुगन्ध फूल आदि छ त्यो "गन्धमालादि" हो) यसरी बहुब्बीहिसमास हुन्छ । फेरी "गन्धमालादयो हत्थेसु येसं, ते = गन्धमालादिहत्था" (जसको हातमा सुगन्ध पुष्प आदि छ त्यसलाई "गन्धमालादिहत्थ" भनिन्छ ।) यसरी बहुब्बीहि समास हुन्छ ।

५. त्यसै वाक्यमा नै सत्तमनुस्सकोटियो भन्ने पदमा "मनुस्सानं कोटि = मनुस्सकोटि" भनि छट्ठी तप्पुरिस हुन्छ; त्यसपछि "सत्त मनुस्सकोटियो = सत्तमनुस्सकोटियो" भनि दिगुसमास हुन्छ । यहाँ समास अनुसार सत्त–शब्द मूल भएपनि "सात कोटि मानिसहरू" भनि कोटि–शब्दसँग सम्बन्ध राखेर मात्र अर्थ प्रकट गरिन्छ । यस्तै अरू पदहरू पनि छन् ।

६. त्यही वाक्यमा नै वत्थभेसज्जपानकादि भन्ने पदमा "वत्थानि च भेसज्जानि च पानकानि च = वत्थ–भेसज्जपानकानि" भनि द्वन्दसमास हुन्छ । त्यसपछि "वत्थभेसज्जपानकानि आदीनि यस्स, सो = वत्थभेसज्जपानकादि" भनि बहुब्बीहिसमास हुन्छ । वस्त्र = लुगा–पान (पीउने) आदि बाट भएको द्रब्यसमूह व्यक्त गरिन्छ ।

७. ९औं अभ्यासको तेस्रो वाक्यमा सुरनरमहितो भन्ने पदमा "सुरा च नरा च = सुरनरा" भनि द्वन्द समास र त्यसपछि 'सुरनेहि महितो = सुरनरमहितो' भनि तप्पुरिस समास हुन्छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/

८. त्यही वाक्यमा नै सहस्सभिक्खुपरिवारो भन्ने पदमा "सहस्सं भिक्खु = सहस्सभिक्खु" भनि दिगुसमास र त्यसपछि "सहस्सभिक्खु परिवारो यस्स, सो = सहस्सभिक्खुपरिवारो" भनि बहुब्बीहिसमास हुन्छ। हजारजना भिक्षु परिवार भएको भन्ने अर्थ व्यक्त हुन्छ।

९. ९औं अभ्यासको पाँचौं वाक्यमा नानातरूसण्डमण्डितं भन्ने पदमा "नाना च ते तरवो चाति–नानातरवो" भनि कम्मधारय र, नानातरूनं सण्डो = "नानातरूसण्डो" भनि तप्पुरिस र फेरी नानातरूनं सण्डेहि मण्डितं = "नानातरूसण्डमण्डितं" भनि तप्पुरिस समास हुन्छ।

टिप्पणी–

यसरी विभिन्न समासहरू मिश्रक भई बनेका समासपदहरू चिनेर त्यस त्यस समासहरूलाई मिल्ने गरि बनाउनु पर्छ। त्यस्तो पदको अन्तिममा भएको समास मुख्य रूपमा विचार गर्नुपर्छ। भित्र रहेको समासहरू अन्तिम समासमा अन्तर्गत गरिएको हो। यहाँ ९औं अङ्कमा उल्लेखित समासपदहरूलाई कम्मधार–तप्पुरिस समासहरू अन्तर्गत गरिएको तप्पुरिससमास भनि भनिन्छ।

अभ्यास–१०

नेपाली भाषामा अनुवाद गरि मिश्रकसमासपदको व्याख्या गर्नुहोस्

१. "साखन्तरेहि चेव पुप्फन्तरेहि च पञ्चवण्णभमरगणा नानप्पकारा च सकुणसङ्घा मधुरस्सरेन विकुजन्ता विचरन्ति।" (जातकीय निदान)
२. "राहुलमाता सुमनमल्लिकादीनं पुप्फानं अम्मणमत्तेन अभिप्पकिण्णसयेन पुत्तस्स मत्थके हत्थं ठपेत्वा निद्दायति।" (तेहि)
३. "सो 'साधु देवा'ति अस्सभण्डकं गहेत्वा अस्ससालं गन्त्वा गन्धतेलप्पदीपेसु जलन्पेसु सुमनपट्टवितानस्स हेट्ठा रमणीये भूमिभागे ठितं कन्थकं अस्सराजानं ..... कप्पेसि।" (तेहि)
४. "ततो पट्ठाय माला–गन्ध–विलेपन–कप्पूर–कटुकप्फलादीनि गहेत्वा महाजनस्स सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा नगरं पविसनकाले जेतवनाभिमुखी गच्छति।" (सुन्दरीवत्थु ध. अ.)
५. "भगवतो किर भिक्खुसङ्घस्स च पञ्चन्नं महानदीनं महोघसदिसे लाभसक्कारे उप्पन्ने हतलाभसक्कारा अञ्ञतित्थिया सुरियुग्गमनकाले खज्जोपनकसदिसा हुत्वा ..... मन्तयिंसु।" (तेहि)
६. "अहं हि तेन सद्धिं एकगन्धकुटियं वसामीति वत्वा अञ्ञतरस्मिं तित्थियारामे वसित्वा पातोव जेतवनमग्गं ओतरित्वा नगराभिमुखी गच्छति।" (तेहि)
७. "राजा योजनन्तरे जण्णुमत्तेन ओधिना पञ्चवण्णानि पुप्फानि ओकिरापेत्वा धजपताककदलिआदीनि उस्सापेत्वा .....पूजं .....करोन्तो .....गङ्गातिरं पापेत्वा.....वेसालिकानं सासनं पहिणि।" (गङ्गारोहणवत्थु ध. अ.)
८. "महाजनो नगरमज्झे सन्थागारं सब्बगन्धेहि उपलिम्पेत्वा उपरि सुवण्णतारकादिविचित्तं वितानं बन्धित्वा बुद्धासनं पञ्ञापेत्वा सत्थारं आरोचेसि।" (तेहि)
९. "ते सुवण्ण–रजत–मणिमया नावायो मापेत्वा सुवण्ण–रजत–मणिमये पल्लङ्के पञ्ञापेत्वा पञ्चवण्ण–पदुमसञ्छन्नं उदकं करित्वा.....अत्तनो अत्तनो नावाभिरूहनत्थाय सत्थारं याचिंसु।" (तेहि)
१०. अथस्स परिचारकपुरिसा नानावण्णानि दुस्सानि नानप्पकारा आभरणविकतियो मालागन्धविलेपनानि च आदाय समन्ता परिवारेत्वा अट्ठंसु।" (जातकीय निदान)

नयाँ शब्दहरू

अञ्ञतित्थिय = अन्यदृष्टिक अन्य धर्मावलम्बी (श्रमण) पु.
अभिप्पकिण्ण = यता उति छरेर राखेको, छरिराखेको ३
अभिमुखी = आमने सामने; मुख अगाडि इ.
अभिरूहनत्थाय = चढ्न
अम्मणमत्त = एक पाथी प्रमाण
अस्सभण्डक = घोडाको काँघमा रहेको समान, काठी आदि न.
अस्ससाला = टबेला इ.
आभरणविकति = लुगा आभरण इ.
आरोचेत्ति = सूचना दिन्छ
उपलिम्पेत्वा = दलेर पू.क्रि.
उस्सापेत्वा = उठाएर, सीधा पारेर पू.क्रि.
तित्थियाराम = तीर्थङ्कराराम पु.
नानावण्ण = नानावर्ण
नानप्पकार = अनेक आकार भएको ३
ओकिरापेत्वा = छरेर, पू.क्रि.
ओधि = सीमा, प्रमाण पु.
कटुकप्फल = ल्वाङ, अमिलो, पिरो आदि मसला न.
कप्पूर, कप्पूर = कपूर पु. न.
कप्पेति = लुगा लगाइराख्छ, ठिक भइराख्छ
खज्जोपनक = जुनकिरी
गन्धकुटि = गन्धकुटि; भगवान बुद्ध बस्ने कोठा इ.
जण्णुमत्त = घुँडा सम्म ३
जलन्त = जलेको ३
ततो पट्ठाय = त्यहाँ देखि, नि.
महोघसदिस = महोघ जस्तै, ठूलो बाढी जस्तै ३.
मापेत्वा = बनाउन लगाएर पू. क्रि.
हत = नष्ट गऱ्यो ३
योजनन्तर = एक योजनको बिचमा

Downloaded from http://dhamma.digital/

पञ्चवण्ण = पाँच वर्ण ३
पताका = झण्डा इ.
परिचारकपुरिस = परिचारक पुरूष, सेवक पु.
पल्लङ्क = पल्लङ्क, खात, आसन पु.
पविसनकाल = भित्र जाने समय. पु.
पुप्फन्तर = फुलको बिचमा न.
भमगण = भमराहरूको समूह
मत्थक = चुच्चो, मस्तक
मत्थके = निधार
मधुरसर = मधुर स्वर पु.
मन्तयति = छलफल गर्छ, सल्लाह गर्छ
मल्लिका = नरम, चमेलि फुल इ
रमणीय = रम्य, राम्रो, रमाइलो ३
लाभसक्कार = लाभ सत्कार पु.
विकूजन्त=किसिम किसिमको आवाज निकालेर कराउन सक्ने ३
विलेपन = शरीरमा लगाउने सुगन्ध आलेप
वेसालिक = वैशाली नगरवासी ३
सकुणसङ्घ = चराको समूह पु.
सञ्छन्न = छोपेको ३
सन्थागार = सभागृह, नगरशाला ३
साखन्तर = हाँगाको बिच न.
सुमनपट्टवितान = चमेलि फूल, पातको चंदुवा न.
सुरियुग्गमन = सूर्य उदयभएको न.
सुवण्णतारकादिविचित्त = सुनको तारा आदि धकमक्क भएको ३

समास प्रयोग गरि पालि भाषामा अनुवाद गर्नुहोस्

१. बोधिसत्वले हातमा प्राप्तभएको चक्रवर्ती राज सुखलाई खकार जस्तै फालेर आफ्नो नगरबाट निस्कनुभयो ।
२. महान शक्ति भएको उसले अठार चौडाइ भएको पर्खाल नाघेर जाने बिचार गऱ्यो ।
३. वहाँ सेतो, धेरै दौडिन सक्ने कन्थक घोडा चढेर रात भित्र तीस योजन बाटो नाघेर अनोमा नदी तीरमा जानुभयो ।
४. काश्यपबुद्धको समयमा जोतिपाल माणवक नामक बोधिसत्वको मित्र ब्रह्मलोकमा जन्म भएको घटिकार ब्रह्माले त्रिचीवर ल्याएर वहाँलाई दिनुभयो ।
५. सात दिन अनुप्रिय आम्रवनमा बस्नुभएका वहाँ हिँडेर तीस योजन जानुभईसकेपछि राजगृहमा जानुभयो ।
६. त्यहाँ हिँडिरहेको त्यस प्रव्रजितलाई देखेर नगरवासीहरू बीच कुराकानी भएर तिनीहरूले राजालाई त्यो खबर सुनाए ।
७. मगधाधिपति बिम्बिसार महाराजाले वहाँकहाँ आएर आफूसँगै राज्यसम्पत्ति अनुभव गर्नुहोस् भनि प्रार्थना गऱ्यो ।
८. वहाँ नेरञ्जरा नदी किनारामा चाँदी फिजाएको जस्तो बालुवा भएको उरूवेल प्रदेशको रमाइलो वनमा छ वर्ष बस्नुभयो ।
९. पहिला अनुराधपुरमा झण्डा–पताका र नानावर्णका वस्त्रले सजाएर बाटोमा पाँचवर्णका फूल छरेर वर्षको एकचोटी दन्तधातु पूजा गरिन्छ ।
१०. त्यस उत्सवमा विभिन्नलङ्कार सजाइएका हस्तिराजाले सप्तरत्नका (चैत्याकार भएको) बट्टामा राखिएको दन्त धातु लगिरहन्छ ।
११. त्यस उत्सव हेर्न विभिन्नाभरणले विभूषित भएर अनेक वर्णका वस्त्र लगाएका बच्चा–बुढा–तरूणी–महिला–पुरूषहरू गाउँ निगम र नगरबाट पनि आउँछन् ।
१२. त्यो दन्त धातु शहरभित्रको दन्त धातु मन्दिरदेखि अभयगिरि महाविहारमा लगेर त्यहाँ एउटा महामन्दिरमा राखेर (९०) नब्बे दिन सम्म सुगन्ध धूप–द्वीप–फूल आदिले पूजा गरिन्छ ।

नयाँ शब्दहरू

अनुभव गर = अनुभवतु, विन्दतु
उत्सव = उत्सव, छण पु.
कुराकानी भएर = संखुभित्वा पू.क्रि.
खकारको थोपा = खेलपिण्ड पु.
छोडेर = छड्डेत्वा पू.क्रि.
उल्लंघन गरेर, नाघेर = उल्लङ्घेत्वा पू.क्रि.
चौडाई = उब्बेध ३
बट्टा (विशेष चैत्याकार) = करण्ड पु.
ब्रह्मलोक = ब्रह्मलोक पु.
राज्यसुख = रज्जसुख न.
राज्य सम्पत्ति = रज्जसुख न.
हातमा आएको = हत्थप्पत्त ३
चाँदीको पाता = रजतपट्ट न.
धेरै दौडिन सक्ने = अधिकजवयुत्तं पु.
दन्त धातु = दाठा धातु इ.
सप्तरत्नले बनाएको = सत्तरतनमय ३
झन्डा = धज पु.
रमाइलो = रमणीय ३
लगाएको (वस्त्र) = निवत्थ
नाघेर = अतिक्कमित्वा पू.क्रि.
प्रदेश = पदेस पु.
सुगन्ध धूप= गन्ध धूप पु.
सूचना दियो = आरोचेसि
त्रिचीवर = तिचीवर, न.
वनको पंक्ति = वनराजी इ.

✱✱✱

[i] छट्ठ पुस्तकमा 'सब्बदुक्खप्पमोचनं' पाठ छ ।

Downloaded from http://dhamma.digital/